СОДЕРЖАНИЕ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ И ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Иманалиев Т. И. ЗООГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОЧКОРСКОЙ ДОЛИНЫ 4
Иманалиев Т. И. МЕТОДЫ УЧЕТА ИНДИКАТОРНЫХ ВИДОВ МЛЕКОПИТАЮЩИХ7
Кадырова Б.К., Сагымбаев С.С., Шабырова А.Т. ВОДОПЛАВАЮЩИЕ И ОКОЛОВОДНЫЕ ВИДЫ ПТИЦ С. КОШ-ДӨБӨ ТЮПСКОГО РАЙОНА 13
Кадырова Б.К., Ахматова А.Т. ООЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НЕКОТОРЫХ ВИДОВ ПТИЦ 18
Сооданбекова А.С. РЕАКЦИЯ СИСТЕМЫ ТЕРМОРЕГУЛЯЦИИ НА ТЕРМИЧЕСКИЕ ВОЗДЕЙСТВИЯ И МЫШЕЧНУЮ РАБОТУ В УСЛОВИЯХ ВЫСОКОГОРЬЯ 27

СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Абакиров К. «МАНАС» ЭПОСУ ЖАНА СҮРӨТТӨП КӨРСӨТҮҮ ӨНӨРҮ 34
Абдыразаков А. Ч.АЙТМАТОВДУН ДРАМАТУРГИЯДАГЫ ЖАҢЫЧЫЛДЫГЫ 40
Ажыматова З. К. Т.СЫДЫКБЕКОВ ЖАНА Ч.АЙТМАТОВ: АДАБИЙ ТААСИРЛЕНҮҮЛӨР 45
Айтбаева Ш. А.ТОКОМБАЕВДИН «КҮҮНҮН СЫРЫ» АҢГЕМЕСИНИН 51
САЛТТАРЫ АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ПРОЗАСЫНДА 51
Акунова А.А. ЭВОЛЮЦИЯ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОГО СТАТУСА ПРЕДСТАВИТЕЛЬНОГО ОРГАНА ЕВРОПЕЙСКИХ СООБЩЕСТВ: ИЗ АССАМБЛЕИ В ЕВРОПАРЛАМЕНТ 55
Акунова А.А. ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИДЕОЛОГИЯ ЕВРОПЕЙСКИХ ПАРТИЙ НА РУБЕЖЕ XXI ВЕКА 62
Аманжулов А.С. ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ В КОНЦЕ Х1Х-НАЧАЛЕ ХХ ВЕКОВ: ФОРМЫ, ОСОБЕННОСТИ, РЕОРГАНИЗАЦИЯ 70
Аманжулов А.С. ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ДИАСПОР В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ В КОНЦЕ Х1Х ВЕКА 74
Апсаматова Э.Д. ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ 79
Асанбеков Н.К. ОРХОН-ЭНЕСАЙ ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНДЕГИ “ТЕҢИР” ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА ФЕНОМЕНИ 82
Асанбеков Н.К. ТЕҢИРЛИК ИДЕОЛОГИЯСЫНЫН ОРХОН - ЭНЕСАЙ ТАШ ЖАЗМАЛАРЫНДА ЧАГЫЛЫШЫ 86
Асаналиева К.А. ЭРНИСТ ТУРСУНОВДУН КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ АКЫНДЫК ОРДУ 89
Баймырзаев Б. ЖАЗУУЧУ Ө.ДАНИКЕЕВДИН “КӨКӨЙ КЕСТИ” РОМАНЫНЫН КӨРКӨМ ДҮЙНӨСҮ 93
Бегалиева А.С. МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ТУРИЗМ И ВОЗМОЖНОСТЬ ЕГО В КЫРГЫЗСТАНЕ 97
Бейшеналиев А.М. ФЕТХУЛЛАХ ГҮЛЕНДИН ТААЛИМ-ТАРБИЯ БЕРҮҮДӨГҮ КӨЗ КАРАШТАРЫ 101
Даутов К. БАРПЫНЫН КАЛМЫРЗА МЕНЕН АЙТЫШЫ 107
Жакупов Е.Е. НЕОБХОДИМОСТЬ УСИЛЕНИЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НАРУШЕНИЕ АВТОРСКИХ И ИНЫХ ПРАВ ПРИ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ НЕЗАКОННОЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАК ФАКТОР СНИЖЕНИЯ ДИНАМИКИ ПРЕСТУПНОСТИ 112
В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН 112

Жакупов Е.Е. НЕЗАКОННОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В НЕФТЕГАЗОВОЙ СФЕРЕ 114
Жанакеева А.Т. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ОТНОШЕНИЙ ГОСУДАРСТВА И РЕЛИГИИ В КЫРГЫЗСТАНЕ 119
Жумакадырова К.М. АКЫН С ЖУСУЕВДИН СОҢКУ МЕЗГИЛДЕГИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ӨРҮШҮ 122
Иманалиева Ч.Д. ПОДГОТОВКА К СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ КАК ПРЕДМЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ 129
Исаева С. ӨТКӨӨЛ МЕЗГИЛДЕГИ КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫ: ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖАНА ӨНҮГҮШ БАГЫТТАРЫ 134
Исакова Б.А. ААЛЫ ТОКОМБАЕВ ЖАШ АКЫН- ЖАЗУУЧУЛАРДЫН УСТАТЫ КАТАРЫ 142
Исмагулов У.Ш. ИЗ ИСТОРИИ БОРЬБЫ ПРОТИВ САМОВОЛЬНОГО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ИЗВНЕ (20-Е ГОДЫ XX В.) 149
Казакова Н. Ө.ДАНИКЕЕВДИН «АРМАН» РОМАН-ЭССЕСИНДЕГИ ПСИХОЛОГИЗМ 151
Карымшаков С. АЙТМАТОВ ИЛИМИНДЕГИ АЧЫЛГА 155
Келдибай кызы М. Ж. ЕГЕМБЕРДИЕВДИН «КАНАТ ХАН» РОМАНЫНЫН КӨРКӨМДҮК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ 161
Көлбаева М. ЭГЕМЕНДИК ЖЫЛДАРЫНДАГЫ АЙТЫШ ӨНӨРҮНҮН АБАЛЫ 166
Кулалиева К. КЫРГЫЗ, ТҮРК СЫЙКЫРДУУ ЖОМОКТОРУНУН ҮНДӨШ МОТИВДЕРИ 170
Кудайбергенова З. АМАН САСПАЕВДИН ИНСАН ЖАНА СҮРӨТКЕР КАТАРЫ КАЛЫПТАНЫШЫНА ТААСИРИН ТИЙГИЗГЕН ФАКТОРЛОР 175
Кульназарова А. Ж. СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ РЕАБИЛИТАЦИИ 181
КАК СОЦИАЛЬНОГО ПРОЦЕССА 181
Ли Дян Дюн РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМ УЧЕБНЫХ МАТЕРИАЛОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ОБУЧЕНИИ КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗАХ КЫРГЫЗСТАНА 188
Макарова Л.А.,Терлыга Е.А. ПОВЫШЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ КЫРГЫЗСКИХ ДЕВУШЕК В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ 194
Мамбеталиев К. МИДИН АЛЫБАЕВ ЖАНА АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ САТИРАСЫ 198
Медетов А.С. Б. МАЙЛИНДИН «АЗАМАТ АЗАМАТОВИЧ» РОМАНЫНДА КААРМАНДАРДЫ СҮРӨТТӨӨ ЧЕБЕРЧИЛИГИ 201
Мусабаева Р.Ш. РОЛЬ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ОПИСАНИИ ВНЕШНОСТИ ЧЕЛОВЕКА 204
Ниязова Э.А. РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА В КЫРГЫЗСТАНЕ: ПУТИ ОСВОЕНИЯ И ГРАНИ СОТРУДНИЧЕСТВА 207
Омуркулова Д.М. СОВРЕМЕННАЯ СТРАТИФИКАЦИЯ ОБЩЕСТВА 211
Садыров М.Т. СӨЗ ӨНӨРҮНҮН ПАЙДА БОЛУУ БУЛАКТАРЫ ЖАНА АДАБИЙ ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТЫН КАЛЫПТАНЫШЫ 216
Сулейменов Ж.Ж., Таипов Т.А. ИНСТИТУТЫ РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА КАК ИНСТРУМЕНТ УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫМИ РИСКАМИ В АПК 219
Станалиева Г. УЛУТТУК ТАРЫХТЫН КӨРКӨМ ЧЫНДЫГЫ 224
Станалиева Г. «КЫРГЫН» РОМАНЫ ЖАНА ТАРЫХ ЧЫНДЫГЫ 228
Таалайбек уулу А. Т.СЫДЫКБЕКОВДУН УСТАТЧЫЛЫК ТАЖРЫЙБАСЫНАН 234
Телебаев Г.Т. ИДЕИ «АЛЬЯНСА ЦИВИЛИЗАЦИЙ» И МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ 237
Тиллебаев С. МОЛДО БАГЫШТЫН ӨМҮР-ТАГДЫРЫНЫН УРУНТТУУ УЧУРЛАРЫ 242
Тлеубекова М.Б. РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОГНОЗИРОВАНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ 245

Тлеубекова М.Б. ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОГНОЗЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИХ РЕАЛИЗАЦИИ 249
Тогусаков О.А., Джусупбеков А.К. ФИЛОСОФСКО- КАТЕГОРИАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СТРУКТУРЫ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ НОМАДОВ И ПОСТНОМАДОВ 253
Токушева Т.С. Ч.АЙТМАТОВДУН «ЭРТЕ КЕЛГЕН ТУРНАЛАР» ПОВЕСТИНДЕГИ ЛИРИЗМДИН КӨРКӨМ ТАБИЯТЫ 258
Турдугулов А. УЧУРДАГЫ УЛУТТУК АДАБИЯТТЫН ГЕНЕЗИСИ: ЖАРАЛУУ, КАЛЫПТАНУУ, ӨСҮҮ ЭВОЛЮЦИЯСЫ 262
Турдубаева Н. КЫТАЙДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН СОҢКУ МЕЗГИЛДЕГИ АДАБИЯТЫНДА РОМАН ЖАНРЫНЫН ӨНҮГҮШҮ 265
Усекеев Э.Ж. ТРАДИЦИОНАЛИЗМ КАК ОСНОВА ВЛАСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В КЫРГЫЗСКОМ ОБЩЕСТВЕ 269
Усекеев Э.Ж. О НЕКОТОРЫХ СПЕЦИФИЧЕСКИХ ЧЕРТАХ ВЛАСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В КЫРГЫЗСКОМ ТРАДИЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ 273
Усенова С.Т. АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ГРАММАТИКАЛЫК КАТЕГОРИЯЛАРДЫН ТИПОЛОГИЯСЫ 277
Шамшиев Б. “МАЙДАН” РОМАНЫНЫН ЖАРАЛЫШЫНЫН ИДЕЯЛЫК-ЭСТЕТИКАЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ 283
Эгембердиева А. ПОСТСОВЕТТИК ДООР ЖАНА КЫРГЫЗ АЯЛДАР ПОЭЗИЯСЫ 288
Эдилова К. МЫРЗА ГАПАРОВДУН АДАБИЯТКА КЕЛИШИ 297

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Асанбеков О.Н. УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ 304
Кыдыкбаева А.К. ИННОВАЦИОННАЯ АКТИВНОСТЬ И БИЗНЕССРЕДА 307

ОБРАЗОВАНИЕ И ПЕДАГОГИКА

Ажыманбетова Г.И. MS ACCESS БЕРИЛИШТЕР БАЗАСЫН БАШКАРУУЧУ СИСТЕМИ” КУРСУ БОЮНЧА ЭЛЕКТРОНДУК КОМПЬЮТЕРДИК ОКУУ КИТЕБИН КОЛДОНУУНУН ТЕХНОЛОГИЯЛЫК ПРОЦЕССИ 311
Калиева А. К. ФУНКТОРЫ И МОРФИЗМЫ ДИАГРАММ КЛАССОВ 316

ЕСТЕСТВЕННЫЕ И ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Иманалиев Т. И. ЗООГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОЧКОРСКОЙ ДОЛИНЫ

Внутренний Тянь-Шань – обширная, замкнутая, резко приподнятая на высоту 2000-3000 м горная страна, природные условия которой во многом напоминают Центральную Азию. В целом Внутренний Тянь-Шань характеризуется чередованием горных хребтов и межгорных впадин, широким развитием денудационных поверхностей выравнивания - сыртов; резко континентальным климатом; большим разнообразием почвенного и растительного покрова, с явным преобладанием степной луговой растительности.

На основе принятых принципов физико-географического районирования можно представить зоогеографическую характеристику Кочкорской долины следующим образом.

Область: Палеарктическая, Южно-Палеарктическая подобласть.

Провинции: 1) Джунгарская, 2) Туранская, 3) Нагорно-Азиатская.

Нагорно-Азиатская провинция подразделяется на две подпровинции: Тяньшаньскую и Памиро-Алайскую.

- Тяньшаньская подпровинция состоит из пяти округов:

Западно-Тяньшаньского, Северо-Тяньшаньского, Ыссык-Кульского, Внутренне-Тяньшаньского и Центрально-Тяньшаньского;

- Конкретно териофауна Кочкорской котловины относится к Кочкорско-Каракуджурскому участку *Ыссык-Кульского среднегорного* и Кочкорскому участку *Ыссык-Кульского предгорного районов Ыссык-Кульского округа,* состоящего из двух *районов*:

- *Иссык-Кульского среднегорного* с тремя участками: 1) Семизбель-Торугайгырским, 2) Джетыогуз-Санташским и 3) Кочкорско-Каракуджурским

- *Ыссык-Кульского предгорного* с тремя участками: 1) Кочкорским; 2) Западно-Ыссыккульским; 3) Восточно-Ыссыккульским.

- При этом является связующим звеном между *Восточно-Тяньшаньским (и далее к Центрально-Тяньшаньскому) и Северо-Тяньшаньским зоогеографическими округами.*

И, в частности, по *Северо-Тяньшаньскому округу (*состоящему из трех районов) териофауна Кочкорской котловины имеет связи:

- Кыргызско-Кеминским участком одноименного высокогорного *района*;

- Суусамырским участком *Таласского* среднегорного зоогеографического района.

- Алаарча-Шамшинским участком *Кыргызско-Кеминского* среднегорно-зоогеографического района.

По Восточно-Тяньшаньский округу связь имеет место с участками:

- Сонкельско-Нарынским участком *Тяньшаньского высокогорного зоогеографического района.*

- *Джумгальским* участком *одноименного среднегорного района.*

Факторами, определяющими зоогеографическую сложность и богатство биоразнообразия Кыргызстана, вообще, и Кочкорской котловины, в частности, являются:

- хорошо выраженная повсеместно вертикальная поясность;

- ландшафты и сообщества в условиях сильно расчлененного рельефа имеют мозаичную структуру, где в близком соседстве встречаются виды, на равнинах разделенные сотнями километров;

- изменение природно-климатических факторов имеет место и в широтном направлении (северо-восток - юго-запад) и создают условия, удовлетворяющие представителей самых разных териокомплексов;

- геологическая история Тянь-Шаня, создавшая условия для сохранения “осколков” ранее существовавших фаун (эндемичные виды, реликтовые виды и экосистемы);
- разветвленная сеть стыкующихся хребтов и речных систем (“экологические русла”), определившие высокий темп колонизации территории видами контрастных зоогеографических единиц (равнинных, пустынных, степных, лесных, альпийских лугов);
- взаимодействие с другими территориями, из которых вселились многочисленные представители региональных местных фаун - европейских, европейско-сибирских, средиземноморских, переднеазиатских, южно-азиатских, восточно-азиатских и др.

Население млекопитающих по основным местообитаниям.

Предгорные равнинные.

Пустынные и полупустынные.

Остроухая ночница, усатая ночница, заяц-толай, тушканчик-прыгун, серый хомячок, песчанки - краснохвостая и тамарисковая, джейран.

Степные.

Ночницы - усатая и остроухая, песчанки - тамарисковая и краснохвостая, обыкновенная лисица, степной хорек, барсук, обыкновенная слепушонка, серый хомячок.

Лугово-кустарниковые.

Малая бурозубка, мыши - домовая, лесная, полевая, обыкновенная слепушонка, обыкновенная лисица.

Межгорно-долинные и котловинные.

Пустынные и полупустынные.

Остроухая ночница, усатая ночница, заяц-толай, тушканчик-прыгун, песчанки - тамарисковая и краснохвостая, степной хорек.

Степные.

Малая бурозубка, малая белозубка, заяц-толай, песчанка - тамарисковая и краснохвостая, обыкновенная слепушонка, полевки - тянь-шаньская лесная и узкочерепная, обыкновенная лисица, барсук.

Луговые.

Малая бурозубка, малая белозубка, мыши домовая и лесная, полевая, полевки - тянь-шаньская лесная и узкочерепная, обыкновенная слепушонка, серый хомячок.

Кустарниковые и тугайные.

Туркестанская крыса, мыши - домовая и лесная, полевки - тянь-шаньская, узкочерепная и серебристая, обыкновенная лисица, барсук, кабан.

Горные и высокогорные.

Пустынные.

Заяц-толай, тушканчик-прыгун.

Степные.

Бурозубка малая, заяц-толай, сурок серый, дикобраз, мыши - домовая и лесная, полевая, полевки - серебристая, узкочерепная, волк, обыкновенная лисица.

Луговые субальпийские.

Малая бурозубка, малая белозубка, заяц-толай, сурок серый, полевки - серебристая, узкочерепная, серый хомячок, волк, обыкновенная лисица, бурый медведь, горностай, барсук, ирбис, кабан, козерог, архар.

Луговые альпийские.

Заяц-толай, сурок серый, полевки - узкочерепная, серебристая, серый хомячок, обыкновенная слепушонка, волк, обыкновенная лисица, бурый медведь, горностай, барсук, кабан, ирбис, козерог, архар.

Листопаднокустарниковые.

Малая бурозубка, тянь-шаньская мышовка, мыши - домовая и лесная, полевки - серебристая, тянь-шаньская, узкочерепная, серый хомячок, обыкновенная слепушонка, горностай, барсук.

Высокогорные скалистые и каменистые.

Малая белозубка, серебристая полевка, горностай, козерог, архар, волк, ирбис.

Пойменные заросли.

Малая бурозубка, мыши - лесная и домовая, тянь-шаньская мышовка, серый хомячок, заяц-толай, барсук.

Болота, пруды, озера.

Ондатра.

На территории Кочкорской долины, так же, как и на всей территории Кыргызстана, одни и те же виды животных могут обитать в различных поясах. Например, полевки могут обитать как в полупустынном поясе, так и в степях, субальпийских и альпийских лугах. Это обнясняется тем, что в этих условиях переход от одного пояса к другому, происходит постепенно и незаметно. И что главное, это связано с приспособлением животных к определенным условиям. Иначе можно сказать, что животные приспособились жить сразу в нескольких поясах, так как условия в данных поясах соответствуют адаптации животных.

Биогеоценотическое распределение животных в Кочкорской долине

Полупустынный пояс. 1500-2000 м над у. м.	Степи 2000-2500 м над у. м.	Субальпийские луга 3000-3500 м над у.м	Альпийские луга 3500 м над у. м.	Холодные пустыни 3800-4200 м над у.м	Заболоченные участки - сазы
Лессовидно-глинистые, солончаковые каменисто-щебнистые.	Пояс сухих и разнотравно-злаковых среднегорных степей.	Пояс субальпийских кустарников, лугов, лугостепей и степей.	Пояс альпийских лугов и высокогорных лугостепей и степей	Высокогорные холодные пустыни и нивальный пояс	Высокогорные сазы 2000-3000 м над у. м
Эндемичные грызуны: серый хомячок, полевки, тушканчик-прыгун, заяц-толай. Из хищных: степной хорек. Ближе к степным участкам: полевки, мыши, слепушонка, песчанки, туркестанская крыса.	Из хищных: лиса, степной хорек, барсук. Грызуны: заяц-толай, много полевок, домовых мышей, серых хомячков, тянь-шаньская мышовка, песчаники, туркестанская крыса, слепушонка, малая бурозубка и белозубка.	Сурки, серый хомячок, узкочерепная, обыкновенная полевки, тянь-шаньская мышовка, заяц-толай, слепушонки, степной хорек, лиса, барсук, волки.	На данную территорию могут временно заходить архары, снежный барс. Также обитает лиса, барсук, волки, сурки, зайцы, серый хомячок, пищухи, полевки, горностай, степной хорь, тянь-шаньская мышовка,	На данную территорию могут временно заходить архары, снежный барс. Здесь обитают волки.	Ондатра, узкочерепная полевка, обыкновенная полевка, полевая мышь.

В настоящее время на территории Кыргызстана известны 67 видов рыб, 4 вида

земноводных, 39 видов пресмыкающихся, 390 видов птиц, 84 вида млекопитающих, интродуцированными являются 9 видов (они вымерли или истреблены).

Из них на территории Кочкорской долины встречаются: 7 видов рыб, 2 вида земноводных, 5 видов пресмыкающихся, 64 вида птиц, 36 видов млекопитающих.

Видовой состав млекопитающих Кочкорской долины: 1. Остроухая ночница – Myotis oxygnathus. 2. Усатая ночница – Myotis mystacinus. 3. Малая бурозубка - Sorex minutus. 4. Малая белозубка - Crocidura suaveolens. 5. Тянь-Шанская мышовка - Sicista tianschanica. 6. Тамарисковая песчанка - Meriones tamariscinus. 7. Краснохвостая песчанка - Meriones erythrourus. 8. Домовая мышь - Mus musculus. 9. Лесная мышь - Apodemus sylvaticus. 10. Полевая мышь – Apodemus agrarius. 11. Тянь-шаньская лесная полевка - Clethrionomys frater. 12. Серебристая полевка - Alticola argentatus. 13. Узкочерепная полевка- Microtus gregalis. 14. Обыкновенная полевка - Microtus arvalis. 15.Серый хомячок – Cricetulus migratorius. 16. Туркестанская крыса - Rattus turkestanicus. 17. Серая крыса – Rattus norvegicus. 18. Обыкновенная слепушонка – Ellolius talpinus. 19. Тушканчик прыгун – Allactaga saltator. 20. Ондатра – Ondatra ribethica. 21. Серый сурок – Marmota baibacina. 22. Заяц - толай – Lepus tolai . 23. Горностай – Mustela erminea. 24. Степной, или белый хорек – Mustela eversmanni. 25. Солонгой – Mustella alaica. 26. Барсук – Melfes meles. 27. Индийский дикобраз – Histrix indica. 28. Обыкновенная лисица – Vulpes vulpes. 29. Волк – Canis lupus. 30. Шакал – Canis aureus. 31. Бурый медведь (Тяньшанский или Белокоготный медведь) – Ursus arctos. 32. Снежный барс (ирбис) – Unica uncial. 33. Кабан или дикая свинья – Sus scrofa. 34. Джейран – Gazella subgutturosa. 35. Сибирский горный козел – Capra sibirica. 36. Горный баран (Архар) – Ovis ammon.

Литература

1. Чупахин В. М. Внутренний Тянь-Шань.- Фрунзе, 1959, - С. 5-64.
2. Кузнецов Б. А. Звери Киргизии.- М.: Изд-во Московского общества испытателей природы, 1948. - 202 с.
3. Митропольский О.В. Биоразнообразие млекопитающих Западного Тянь-Шаня: итоги исследования, проекты сохранения, использования и контроля // Информационный бюллетень / дайджест. - 2004. - №8. - С. 18-25.
4. Научные труды биолого-почвенного института НАН КР: Сборник научных статей.
5. Систематический список позвоночных животных Кыргызстана. –Б., 2010.- 116 с.

Иманалиев Т. И. МЕТОДЫ УЧЕТА ИНДИКАТОРНЫХ ВИДОВ МЛЕКОПИТАЮЩИХ

Цель учета – выяснить численность животных и их размещение в данной экосистеме. Применяются как относительные, так и абсолютные методы учета. К абсолютным методам учета относятся учеты на пробных площадях, полосах, маршрутных ходах, когда учет проводится не на всей площади, а на ее части. Данные абсолютного учета экстраполируются на всю площадь, на которой проводился учет.

Виды и методы учета диких животных

№	Виды учета	Обҗем работ
1	Зимний учет копытных и зайца на пробных площадях методом шумового загона	На 15-20% от общей площади территории
2	Зимний учет двухкратным окладом (всех животных)	На 20% площади территории

4	Подсчет кабана на подкормочных площадках в течение 3-х дней	На всех подкормочных площадках
5	Анкетный метод	Опрос всех егерей и лесников, чабанов хозяйства
6	Авиаучет (абсолютный учет)	На всей территории и контрольные полеты в местах концентрации животных
7	Учет оленя, косули в местах зимней концентрации	Все места концентрации методом опроса
8	Учет сибирского козерога, архара, медведя, марала, косули с точек наблюдения	На 30% площади местообитаний
9	Учет сибирского козерога, косуль, архара, марала, на маршрутах	На маршрутах по хребтам отрогов гор на 50% площади, присущей виду
10	Учет каменной куницы	Тропление зимой на пробных площадях не менее трех-пяти на территории по типам угодий
11	Учет сурка по жилым бутанам	На всей площади территории
12	Весенний учет ондатры по жилым хаткам и норам, путем обхода и обнезда на лодках	На всех водоемах, где обитает ондатра

1. Метод шумового загона. **Предварительно подбираются места закладки пробных площадей в количестве от 15 до 20% общей площади исследуемой территории.**

На каждой из них проводится прогон. До прогона намеченная площадь обходится кругом, и затираются все входные и выходные следы. На одной из сторон площади, желательно с таким расчетом, чтобы прогон шел по ветру, устанавливается линия загонщиков.

Загонщики должны быть расставлены не дальше 40 метров друг от друга. Загонщики должны идти по пробной площади с шумом и ровной шеренгой, полезно брать в загон собак, которые будут выгонять затаившихся животных. Собаки будут особенно необходимы при недостатке людей для прогона. Загонщики, идущие крайними, отмечают все следы выпугнутых загонщиками животных с территории площадки, условными значками на абрисе пробной площадки. При учете шумовым прогоном учитываются все животные, бывшие в загоне и оставившие свои следы при выходе из него.

Следующая учетная площадь должна быть в противоположной стороне направления прогона первой площадки.

Данные абсолютного учета на пробных площадях заносятся в специальные карточки. На основании этих данных определяется относительная численность данных видов путем экстраполяции данных пробных площадок на всю площадь исследуемой территории.

2. Метод двойного обклада является более достоверным учетом копытных: оленя (марала), кабана, косули и козерога. Он, так же как и шумовые прогоны, проводится при установлении снежного покрова. Метод его заключается в следующем: так же как и при шумовом прогоне намечаются площади обкладов. В первый день учетчик обходит весь намеченный обклад по границам его территории и затирает все встреченные следы, ведущие в обклад и из обклада, отмечая их условными знаками на абрисе обклада. На второй день учетчик обходит обклад, вторично наносит на абрис обклада, но уже другим цветом, появившиеся новые следы. При обработке этих

материалов, учитывают по разнице входных и выходных следов количество зверей, которое в обкладе, сколько их вышло из обклада и сколько их осталось в обкладе.

Двойной обклад проводится в малоснежный период, когда подвижность животных не сдерживается высоким снежным покровом и они ежедневно перемещаются. Пример. В обкладе №1 в первый день вошло 4 косули и вышло 2 косули, значит 2 косули остались в обкладе. На следующий день из обклада вышло 2 и 4 косули, следовательно, накануне 2 косули уже были в обкладе, но не дали следа. Значит, в обкладе было всего 6 косуль. При этой форме учета для наибольшей достоверности берется не менее 2% - 10% площади территории.

3. Метод маршрутного учета. Учет основан на регистрации учетчиком следов животных, которые обитают на исследуемом участке. Точность учетных работ во многом зависит от характера угодий, физиологического состояния животных, степени их активности в зависимости от погодных условий, количества и протяженности учетных маршрутов. Поэтому маршруты должны проходить по основным типам угодий, целенаправленно приуроченных к стациям определенных видов животных. Закладывать маршруты следует на протяжении не менее двухнедельного срока, независимо от количества учетчиков. Также важным условием в получении достоверных данных является равномерное размещение маршрутов по всей территории. Общая протяженность маршрутов должна быть из расчета не менее 1,5 км учетного маршрута на каждые 1000 га угодий.

Зимний маршрутный учет является комплексным, что позволяет определить численность многих видов зверей, то есть: архара, козерога, кабана, косули, зайца, волка, лисицы, горностая, ласки, рыси и др. При этом, учет архара, козерога проводится визуально.

Стадные животные (архар, козерог) учитываются с помощью бинокля, все учтенные группы животных отмечаются на схематической карте с указанием расстояний от маршрута до встреченных животных, количество животных в стаде и соотношения по возрасту и половому составу. Проведение учета выполняется с момента появления устойчивого снежного покрова.

Для проведения учетных работ каждый учетчик должен иметь планшет, карандаш, бинокль, рулетку, по возможности – шагомер – для подсчета количества шагов и протяженности пройденного маршрута.

Зимний маршрутный учет проводится в период с момента установления устойчивого снежного покрова. Маршруты следует прокладывать в горных и долинных угодьях примерно в том соотношении, в каком они существуют на данной территории. В горных угодьях они должны проходить по пересеченной местности (не по-над речками), в долинных – вне дорог. Протяженность дневного маршрута одного учетчика должна быть в горных угодьях около 5 км, в долинных – не более 10 км.

Получаемые при проведении учета сведения заносятся в Учетные карточки по зимнему маршруту.

Учет по одному и тому же маршруту продолжается два дня. В первый день, проходя по маршруту, учетчик затирает все следы, пересекающие маршрут. Во второй день, проходя по маршруту в том же либо в обратном направлении, учетчик записывает в учетную карточку все количество пресекающих маршрут новых следов.

При встрече следов животных, прошедших одной тропой (след в след), нужно пройти по следу до того места, где звери разошлись, и точно (наиболее точно) определить их количество.

Непосредственно встреченные звери отмечаются как их след, если они встречены на расстоянии не более 50 м по обе стороны от проходимого маршрута или пересекли его.

Если учет проводится после выпадения снежного покрова (не позднее, чем на второй день), то затирание следов не делается, а учет проводится один день, так как

записываются следы суточной давности. В тех случаях, когда во время проведения учета начался снегопад или метель, то учет прекращается и проводится заново после установления хорошей погоды. Учет не проводится также и во время сильных морозов, так как активность животных резко снижается.

4. Анкетный метод учета. При низкой плотности животных с целью выявления их численности первоначально проводится анкетный опрос. После опроса анкетные данные наносятся на схему. Затем для подтверждения опросных данных в местах концентрации животных проводится двухкратный обкладный учет.

Опросная карточка №1

1._____ 2._____

наименование территории Ф.И.О. учетчика

3._____ 4._____

дата примечание

№	Перечень сведений	Наименование местности	Количество	Вид животного
1	Водопой			
2	Тропы			
3	Места для кормления			
4	Места зимней концентрации			
5	Места для ночлега			

Ф.И.О. _____(подпись таксатора)

Анкетным методом выясняют количество молодняка у млекопитающих, количество яиц в кладке и молодняка у промысловых птиц, места зимней концентрации копытных, годы пика численности и депрессии. Анкетный метод может дать хорошие результаты, если будет большое количество анкет.

5. Учет сибирского козерога, архара, кабана, косули и медведя с точек наблюдения в горах. Сущность учета заключается в следующем. Предварительно подбираются площадки в местах обитания животных, не покрытые лесом, где животные выходят на пастбища. Площади должны хорошо просматриваться в бинокль с точки наблюдения.

Рядом подбираются еще несколько площадок для наблюдений, но не меньше трех, все они должны граничить друг с другом.

Учет животных производится в течение трех суток, утром с восходом солнца до 10 часов утра и вечером с 18 часов до сумерек, когда нельзя различить животных.

Учетчик записывает каждое появившееся животное в секторе обзора, записывает пол, возраст животного, время появления его и откуда оно пришло, а также время ухода и в какую сторону оно ушло. Если есть какие-либо особые приметы у животных, их обязательно отмечают в карточке (неправильной формы или сломанные рога или рог, особый окрас шерсти, хромота и т. д.).

Уход животного на соседнюю площадку по времени и приметам не позволит сосчитать его второй раз при обработке карточек учета. Из трех дней учета за истинное количество животных на учетной площадке берется день, когда больше всего посчитано животных.

В качестве учетных документов представляются карточки наблюдений, подписанные учетчиком и абрис сектора наблюдений. Площадь абриса сектора наблюдений измеряется на плановом материале.

Таким образом, после обработки карточек учета и имея общую площадь, охваченную учетом, можно высчитать плотность животных на 1000 га учетной площади, а при условии охвата этим методом учета 20% площади, можем экстраполировать данные учета на всю имеющуюся площадь.

6. Учет куньих. Для учета куньих разработано несколько методик. Учет куньих проводится в конце зимы (февраль – март). Тропление суточных ходов зверей проводится на второй день после пороши, выпавшей днем или вечером. Тропление производят в разных типах угодий: в хорошем, среднем и плохом.

В зависимости от кормности угодий суточный ход зверей будет разный. Для определения плотности зверей в угодьях, используются следующие средние значения:

d – длина суточного хода зверя в км;

Д – средний диаметр суточного охотничьего участка зверя;

S – площадь охотничьего участка одного зверя.

S=d*Д

Для определения численности зверей в угодьях, пригодных для обитания применяется формула

$Z=S_0/S_1$,

где Z – количество зверей;

S_0 – площадь охотничьих угодий, пригодных для обитания зверя;

S_1 – площадь охотничьего участка одного зверя.

По рекомендации Б.Т. Семенова учет куньих следует вести на небольших пробных площадках в 1000 га (5х2 км), на которых подсчитывались путем тропления свежие следы куницы суточной давности.

7. Учет сурка. Учет основан на выявлении площади всех обитаемых сурочьих массивов и изолированных поселений, картировании поселений, последующем подсчете особей в них и расчете численности.

Картирование семейных нор (бутанов) проводится сразу по выходу сурков из нор в апреле, начале мая.

Для этой цели закладывается ряд параллельных маршрутов через каждые 200 метров, чтобы учетчики, проезжая посредине намеченного маршрута, могли вести наблюдения один с правого борта, другой с левого борта, захватывая полосу наблюдения по 100 метров каждый. Встреченные семейные норы (бутаны) наносятся на имеющийся плановый материал с привязкой к местности.

Одновременно с обследованием закладываются постоянные учетные площади, которые должны служить все последующие годы для подсчета числа семей и особей в них. Подсчет семей и числа особей в семьях на постоянных учетных площадках следует проводить через 5-15 дней после массового выхода из нор сурчат-сеголеток. Время учета – конец мая - июнь. Позднее сеголетки начинают далеко отходить от норы, а у взрослых сокращается наземная активность, поэтому бывает трудно учесть всех членов семьи. Учет проводится при помощи бинокля, учетчик ведет наблюдения с 6 до 11 часов и с 17 до темна, фиксируя вышедших на поверхность зверей в каждой семье отдельно.

Карточка учета сурков

Наименование местности, территории _____

Площадь _____га Дата_____

№ п/п		Учтено сурков утром		Учтено сурков вечером	
№	***Бутанов***	Сеголетки	Взрослые	Сеголетки	Взрослые
1					
2					

Примечание:_____

Численность сурков по часам и в итоге по бутану дается максимальная
Подпись учетчика _____
Ф.И.О.

В прохладную погоду сурки активны и днем, поэтому в такие дни наблюдения ведут и в дневные часы.

Учетные площадки закладываются площадью по 10-20 га, в поселениях как с высокой, средней, так и низкой плотностью размещения сурков.

В холмистой и гористой местности нужно закладывать площадки размером 5 га на склонах разной экспозиции и в различных частях склона и плотности (многочисленные, средние, малочисленные). Каждой площадке присваивается свой номер. Количество учетных площадок должно быть одна на 10 км^2 площади обитания, но не менее 4 на административный район. Высокая численность сурка считается 25-30 семей на 1 км^2, средняя – 19 семей и низкая плотность 6-12 семей на 1 км^2. Ниже этой плотности площадки не закладываются. Площадка должна быть остолблена, на всех четырех углах должны стоять метровые столбики, на щеках которых должен быть написан номер площадки и дата остолбления ее. Надпись делается черной масляной краской.

Расчет запасов сурков производится путем подсчета числа семей и особей на учетных площадках с последующей экстраполяцией на площадь одинаковую по качеству угодий (численности заселения) по формуле:

$$Ч_0 = \frac{П_0 * Ч_п}{П_п}$$

Где $Ч_0$ – численность сурков на обследуемой площади;
$П_0$ – площадь обитания сурков – га;
$Ч_п$ – общее число сурков, подсчитанных на учетных площадках;
$П_п$ – суммарная площадь постоянных учетных площадок – га.

8. Учет мышевидных грызунов. Учет численности мышевидных грызунов следует проводить методом ловушко-ночей.

В качестве орудий лова используют давилки Геро малого размера. Приманка стандартная – хлеб с подсолнечным маслом или тыквенные семечки. Орудия лова ставят с интервалом 5 метров по прямой, ломанной или кривой линии, допускается установка давилок параллельными рядами с интервалами между ними не менее 50 метров. Учетной единицей считают 100 ловушко-ночей. Показателем численности служит число зверьков, попавших в 100 ловушек, или в данном случае охватывается учетом площадь 500 м х 50 м = 2,5 га. Ловушки расставляют в вечерние часы, осматривают на следующее утро.

Литература:

1. Научные труды биолого-почвенного института НАН КР: Сборник научных статей.
2. Методы учета охотничьих животных в лесной зоне (Труды Окского государственного заповедника. -1973. - Вып. IX.
3. Методика по проведению внутрихозяйственного охотоустройства в Кыргызской Республике / К.Б.Бакырчаков. - Бишкек, 2005.- 91 с.

Кадырова Б.К., Сагымбаев С.С., Шабырова А.Т. **ВОДОПЛАВАЮЩИЕ И ОКОЛОВОДНЫЕ ВИДЫ ПТИЦ С. КОШ-ДӨБӨ ТЮПСКОГО РАЙОНА**

Фауна позвоночных животных, в том числе и орнитофауна горных водоемов Кыргызстана, остается предметом изучения многих исследователей прошлого и текущего столетия. Начало изучению орнитофауны прошлого столетия положил крупнейший зоолог и путешественник Н.А. Северцов, который впервые с целью исследования фауны позвоночных, в том числе и птиц, проник в нашу республику в 1867 году. Он исследовал оз. Иссык-Куль, верховья р. Нарын, Ак-Сай, Ат-Баши. В 1877-1878 годах Н.А. Северцов исследовал и Алайскую долину. Определенный вклад в изучение горных систем и их обитателей, в том числе и птиц, внес известный исследователь Центральной Азии Н.М. Пржевальский, проходивший через Северный Кыргызстан в 1883-1888 годах.

Помимо этих исследователей орнитофауна горных систем Тянь-Шаня, в частности, оз. Иссык-Куль была изучена Д.П. Дементьевым (1927). Он вместе с Н.Я. Васильевым проводил систематические исследования почти во всех районах республики. В 1940 году в юго-восточной части Иссык-Кульской котловины (Джеты-Огузский район) проводил сбор птиц А.А. Алдашев, а в 1941-1943 гг. С.С. Фолитарек занимался изучением водоплавающих птиц, зимовавших на Иссык-Куле.

Изучение сезонных миграций птиц в республике было начато в 1971 году, организацией трех стационаров, один из которых был организован на юго-западном берегу оз. Иссык-Куль. Позже в 1976-1980 гг. А.К. Кыдыралиевым была проведена сравнительная характеристика миграций птиц на восточном и западном берегах Иссык-Куля.

Как известно, Иссык-Кульский государственный заповедник, основанный в 1948 году, предназначался прежде всего с целью охраны зимовок, отдыха и гнездования водоплавающих и околоводных птиц в двухкилометровой береговой зоне. А ведь многие берега оз. Иссык-Куль, особенно восточная и юго-западная часть богаты водно-болотными угодьями.

Водно-болотные угодья – это ресурс, имеющий важное значение в жизнеобеспечении мигрирующих видов водных и околоводных птиц, в регуляции водного режима, а также имеющий большое экологическое, культурное и рекреационное значение. Водно-болотные угодья прибрежной зоны оз. Иссык-Куль расположены на путях весенне-осенних миграций перелетных птиц и являются местами кормления и отдыха для них [1, 3,7].

Оз. Иссык-Куль с прилегающими водно-болотными угодьями вошло в 1976 году в список водно-болотных угодий, имеющих международное значение (Рамсарская конвенция). С 2002 года с присоединением Кыргызстана к Рамсарской конвенции оз. Иссык-Куль получило статус водно-болотных рамсарских угодий [3,4]. Следует отметить, что водоплавающие птицы очень подвижные мигранты и разные этапы годового цикла проводят в районах, удаленных друг от друга на тысячи километров и находящихся на территории разных государств. Охрана такого ресурса может осуществляться лишь при условии международной координации усилий в этом направлении. Вот почему создана международная конвенция о водно-болотных угодьях, имеющих международное значение в качестве местообитаний водоплавающих птиц, подписанная в 1971 г. Другая не менее важная сторона вопроса заключается в том, что водоплавающие птицы являются индикаторами экологического состояния водно-болотных угодий.

Многие участки водно-болотных угодий находятся на территории заповедника и обитание многих водных и околоводных видов птиц изучается почти ежегодно. Однако многие пресноводные озера с прилегающими к ним водно-болотными угодьями остаются менее изученными или вообще не рассматриваются в фаунистическом

отношении из-за отдаленности расположения от заповедной территории. Так, в каждом районе Иссык-Кульской области находятся водно-болотные угодья и озера, экологическое состояние которых требует особого внимания. Во многих озерах на гнездовании встречаются виды, внесенные в Красную книгу КР, например, как серая цапля, лебедь-кликун, журавль-красавка и др.

Научная новизна наших исследований заключается в том, что составлен фаунистический список птиц во время зимовки и весенних перелетов и уточнен характер их пребывания в водно-болотных угодьях с. Кош-Д=б= Тюпского района. Впервые для этого района установлен видовой состав зимнего населения водоплавающих птиц и характер их весенних перелетов. Уточнены факторы, влияющие на численность и характер пребывания птиц.

Практическая значимость работы. Выявлены экологические группировки и пространственное распределение водных и околоводных птиц данного региона. Установлено изменение характера их пребывания и взаимосвязь с антропогенными и природными факторами. Уточнение видового состава водоплавающих птиц служит экологической основой для проведения санитарно-эпидемиологических и ветеринарных мероприятий по предотвращению природно-очаговых инфекций, как птичьего гриппа.

Рассматриваемый район (с. Кош-Д=б= и прилегающие его участки) остается вне поля зрения исследователей, проводимые учетные и другие виды работ не захватывают его, так как от заповедной зоны находится на расстоянии примерно 40-45 км.

Водно-болотные угодья, как любая природная экосистема, не замкнуты и связаны с другими экосистемами биосферы множеством энергетических, химических и трофических отношений. Изменения параметров, характеризующих состояние водно-болотных птиц (например, структуры орнитокомплексов, численности отдельных видов и т.п.), могут служить сигналом о негативных явлениях не только в конкретном месте их обитания, но и в комплексе местообитаний на обширной территории и даже в биосфере, в целом. Поэтому водоплавающие птицы могут быть использованы в качестве биоиндикатора, так как их легко визуально наблюдать, кроме того, они постоянно находятся в поле зрения широко распространенной спортивной охоты. Эта экологическая группа удобна как достаточно «оперативный» индикатор для последующего более глубокого мониторинга и устранения негативных изменений в гидросфере [8].

Водоплавающие и болотные птицы и их местообитания испытывают сложное воздействие различных факторов, как абиотических и биотических природных, так и антропогенных. Из естественных абиотических факторов для водно-болотных птиц наиболее неблагоприятны экстремальные погодные условия, главным образом в периоды перелетов и зимовки (возвраты холодов, необычно суровые зимы, обильные снегопады, высокий и продолжительный снежный покров, сплошной ледостав), которые приводят к массовой откочевке птиц, гибели от бескормицы, делают ослабленных птиц легкой добычей пернатых и наземных хищников.

Один из регулярно действующих антропогенных факторов – охота и браконьерство. Степень ее (охота) локального влияния определяет соотношение охотников и численность птиц, их пространственное и сезонное взаимное размещение, регламентация норм добычи и сроков охоты и т.д. Охота имеет два аспекта воздействия: прямое - на самих птиц (физическое изнятие их из природы), его можно выразить количественно путем учета добытой дичи, и косвенное – через сопутствующие явления и процессы, действие которых не может быть оценено однозначно. Пресс охоты по-разному проявляется в разных районах. До начала зимовки охотниками изымается в среднем около трети осеннего поголовья водоплавающих птиц.

Прямое воздействие охоты на птиц как фактора преднамеренной элиминации их из природы может быть выражено количественно, а косвенное ее влияние как фактора беспокойства оценить практически невозможно. Весьма существенное отрицательное

воздействие оказывает браконьерство, масштабы которого определить еще труднее. Браконьерство как фактор беспокойства во много раз превосходит организованную охоту.

Беспокойство со стороны человека и животных (хищных) отрицательно влияет на птиц, приводя их в некомфортное состояние, нарушая суточный ритм деятельности и режим питания. Этот фактор не позволяет водоплавающим птицам использовать мелкие кормные водоемы, заставляя их скапливаться, проводить значительную часть времени на открытых малокормных плесах. При массовом отлове капканами ондатр гибнет попутно много птиц, особенно пастушковых (лысухи).

Естественными врагами водно-болотных птиц являются лисицы, шакалы, серые вороны, болотные луни, серебристые чайки и др. В некоторых водоемах особенно большой вред водоплавающим птицам наносят серая и черная вороны, хищническая деятельность которых проявляется почти исключительно в период их размножения, поэтому необходимы действенные меры борьбы с ними [8].

Отрицательно влияет на местообитания водно-болотных птиц осушительная мелиорация, которая непосредственно сокращает площади их обитания.

Создание в 1948 году Иссык-Кульского госзаповедника с 2-километровой охранной береговой зоной сыграло свою положительную роль, так как благодаря этому был спасен от угрозы полного истребления фазан и значительно улучшилась обстановка на зимовках водоплавающих птиц.

Материал и методика работы. Материалом для настоящей работы послужили водоплавающие и околоводные виды птиц, обитающие в водно-болотных угодьях с. Кош-Д=б= Тюпского района. Работа проводилась в зимне-весеннее время 2009-2011 гг. За время работы установлен видовой состав водоплавающих и околоводных видов птиц в радиусе от 500 до 1000 м.

Учет водных и околоводных птиц на обследуемом участке осуществлялся двумя методами: с берега при обходе пешим маршрутом вокруг озера или прудов и, по мере возможности, с надувной лодки [2]. Надувная лодка использовалась для наблюдения за размножением некоторых видов птиц (например, лысухи, озерной чайки, чомги и др.). Во всех наиболее важных местах подсчет птиц проводился с возвышенностей, во всех остальных, где был затруднен доступ к воде, птицы учитывались либо с дороги, либо при обходе береговой линии. Видовой состав и количество птиц определяли с помощью 8^x и 20^x кратного увеличения бинокля, проводился опрос населения о встреченных на их участках птицах. Мелкие стаи учитывались поштучно, большие скопления учитывались по 10-50 особей. С помощью бинокля птиц на очень далеком расстоянии определяли до рода и вида.

В весеннее время наблюдения велись для изучения процесса токования, при разбивке на пары и за процессами гнездостроения. Для уточнения видового состава околоводных птиц во внимание брались все встреченные, и особенно гнездящиеся виды птиц. Просматривались все береговые участки прудов или озер (обрывы, заболоченные участки). Для составления карты с помощью навигатора GPS-12 изучали высоту и координаторы – долготу и широту местности.

Результаты и их обсуждение. В процессе полевых работ нами удалось установить видовой состав зимующих и характер пребывания некоторых водоплавающих и околоводных видов птиц на небольших прудах и озерах, расположенных недалеко от указанного села. Протяженность обследованного нами участка составила примерно 4 км, ширина прудов или озер составила от 200-500 до 1000 и более метров. Глубина в некоторых местах не превышала 0,5-1,5 м и естественно, в них было много зарослей рогоз и осок. Зимой такие участки и вообще весь пруд или все озеро замерзают, полностью покрываются толстым слоем льда, а весной – служат местом гнездования для многих птиц. Летом вода хорошо прогревается и водоплавающие птицы достаточно обеспечены кормом.

Зимой до замерзания водоемов нами встречены: лебедь-кликун – одна пара (2009 г) и 16 особей (2010 г.); кряква – 30-34 особи (2009 г.) и около 48 особей в 2010 г.

По нашим данным до декабря, т.е. до полного замерзания рассматриваемых водоемов с. Кош -Дөбө видовой состав водоплавающих птиц значительно богач, чем в самые суровые месяцы зимы – декабрь-февраль. Осенью многочисленна лысуха, кряква, большая поганка, серая утка, шилохвость, красноносый нырок. Однако их численность значительно уменьшается из-за браконьерства. Сюда приезжают охотники и открывают стрельбу. Здешние места никакими органами правопорядка не контролируются, тем более и местными руководствами села или района.

По нашим наблюдениям, весенний пролет птиц начинается здесь в конце марта, начале апреля и продолжается до конца мая. Причем, как показали наши наблюдения, весеннюю миграцию птиц открывают виды речных и нырковых уток (шилохвость, кряква, красноголовый и хохлатый нырки). Вначале небольшими особями прибывают сюда чирковые и серая утка, широконоска. Цапли и аисты наблюдаются обычно в 2-3, изредка в 4-6 особей.

Надо отметить, что на гнездовой жизни водоплавающих и околоводных птиц исследованных участков неблагоприятно сказываются антропогенные факторы, как браконьерство, регулярное посещение скота, вытаптывающего их кладки. Дело в том, что к водоемам очень близко подходят поля, где выращивают различные сельхозпродукты. Люди часто посещают места гнездований, т.е. здесь задействован фактор беспокойства.

Фауна птиц, приуроченная к водоемам с. Кош -Дөбө, в видовом отношении небольшая. На территории около 1050-1750 км^2 зарегистрированы представители 8 отрядов, включающих 18 видов птиц, из которых примерно 12 видов гнездятся, по другим - мы не располагаем достоверной информацией.

Весной (апрель) в большом количестве пребывают лысуха и чомга. Сравнительно немногочисленны кряква, шилохвость, чирок-свистунок, хохлатая чернеть и др. Естественно, численность их будет меняться еще в мае, в период массового наступления гнездования. Не остается неизменным и видовой состав птиц в этих же водоемах. Некоторые виды должны отлететь, а некоторые должны еще прибыть сюда на гнездование. Как только сходит снег и наступает положительная температура воздуха, птицы начинают прилетать на кормежку и на гнездовье.

Весной (конец мая 2009 года) нами отмечено гнездование кряквы, лысухи, чомги, шилохвости, озерной чайки, крачки.

Весной в период наблюдения за некоторыми птицами нами найдены кладки кряквы - *Anas plathyrhyncha* L.**,** серой утки - *Anas strepera* , шилохвости - *Anas acuta* , лысухи - *Fulica atra* L ., озерной чайки - *Larus ridibundus* и речной крачки .

Так, по нашим наблюдениям, кряква гнездо устраивает на кочках, среди высоких осоковых и злаковых трав и представляет собой неглубокую ямку, устланную сухой травой. Иногда кряква занимает брошенные гнезда озерных чаек, крачек, а также поганок. Гнездо выстилается пухом с примесью травы. Количество яиц в кладке различно, чаще от 7 до 10-12 яиц. Насиживает только самка. В конце мая нами найдена кладка кряквы, состоящая из 5 яиц. Лоток гнезда был выстлан пухом. Насиживает плотно, гнездо покидает, когда человек уже близко, в нескольких метрах от него.

Гнезда свои серые утки размещают под кочкой, иногда прямо на открытой земле среди тростников, а также в укрытиях травяных зарослей и состоят они из листьев тростника, перемешанных с пухом. Внутренняя часть гнезда выстилается пухом. Кладка состоит из 7-11, иногда до 14 яиц, размеры их 55-57 х 37-38 мм. Свежие яйца белые, со слегка желтоватым или оливковым оттенком. Самец не принимает участия в насиживании яиц, однако находится поблизости. По нашим наблюдениям откладка яиц

начинается с середины мая. Нами найдена кладка из 11 яиц, сверху они были прикрыты сухой травой.

Шилохвость свои гнезда строит на земле, на кочках, в кустах осоковых и злаковых трав, среди зарослей тростника, но всегда недалеко от воды. По показаниям А.К. Кыдыралиева (5,6) в кладке по 6-10 яиц, окраска яиц желтоватая, со слегка зеленовато-оливковым оттенком.

В исследуемых нами прудах (с. Кош -Дөбө) в конце мая 2009 года найдена одна кладка шилохвости. Яйца были однотонные слегка с желтоватым оттенком. Лоток гнезда был выстлан большим количеством пуха. Следовательно, под гнездом всегда влажно.

Лысуха – моногам, самец вместе с самкой насиживает кладку и водит выводок. Птицы в возрасте одного года в массе гнездятся только в годы с благоприятными гидрологическими и погодными условиями. Лысухи строят плавучие гнезда из листьев и стеблей надводных растений: в зарослях камыша, тростника, рогоза, осок. В нормальной кладке обычно 7-10 яиц, серовато-охристых, с мелкими крапинками, из которых в конце мая или в июне появляются черные пуховички. Изредка встречаются сдвоенные кладки до 22 яиц. При потере первой кладки птица часто строит новое гнездо и делает повторную кладку (до 4 раз). Следует отметить, что в августе на гнездовых водоемах существует три типа скоплений лысух: взрослых размножавшихся, не размножавшихся прошлогодков и сеголетков. Первыми отлетают взрослые птицы, а сеголетки задерживаются дольше.

К числу околоводных птиц, жизнь которых связана с водой (питание, гнездование), мы отнесли озерных чаек, крачек, хохотунью. Прибрежные зоны (полосы) имеют древесно-кустарниковые насаждения, овраги и небольшие террасы. В них многие птицы находят места для гнездования и корм. В конце апреля и, особенно в мае, нами замечено огромное количество крачек. Благополучно находят места для своего гнездовья озерные чайки и речные крачки. В мае 2009 нами найдено несколько кладок озерной чайки и крачки. Как мы заметили, чайки откладывают не более 2-х пестрых яиц, а крачки – не более 3-х . Взрослые в апреле образуют пары и приступают к гнездованию.

Небольшую группу составляют хохотуньи, которые питаются на этих прудах. В начале апреля замечен пролет стаи журавлей в сторону Каркыра. Видимо, они летят на гнездование.

Таким образом, водно-болотные угодья как любая природная экосистема не замкнуты и связаны с другими экосистемами биосферы множеством энергетических, химических и трофических отношений. Они имеют важное значение в жизнеобеспечении мигрирующих видов водоплавающих и околоводных птиц, в регуляции водного режима. Изменение состояния водно-болотных птиц могут служить сигналом о негативных явлениях, поэтому водоплавающие птицы могут быть использованы в качестве биоиндикатора для последующего более глубокого мониторинга и устранения негативных изменений в гидросфере.

Водно-болотные угодья с. Кош -Дөбө расположены на путях весенне-осенних миграций перелетных и пролетных птиц и являются прекрасными местами кормежки, гнездования и отдыха для них.

Видовой состав исследованных водно-болотных угодий с. Кош –Дөбө Тюпского района разнообразен, но в количественном отношении немногочислен, хотя условия в целом подходящие для обитания и гнездования многих водоплавающих и околоводных птиц. Во время гнездования наиболее многочисленными являются лысухи и большая поганка. Для таких угодий не характерна малочисленность большого баклана, кряквы, широконоски, травника и бекаса.

Основными факторами, определяющими численность, распространение и характер пребывания, являются, прежде всего, браконьерство, рыболовство и фактор беспокойства (выпас скота, изменение уровня воды и т.д). Особенно отрицательную роль играет промысел ондатры, который помимо беспокойства, приводит к гибели лысух в сетях и капканах. Со стороны местных властей, правоохранительных и

природоохранных органов нет надлежащего контроля, не ведутся пропагандистские мероприятия среди населения.

В этих местах на зимовке пребывают лебеди-кликуны, весной пролетают серые журавли и журавли-красавки. Но из-за усиления фактора беспокойства они не могут пребывать на этих местах. Многообразен и видовой состав околоводных и прибрежных зон.

Литература

1. Бекхожаев Е.М. Роль науки в Иссык-Кульском государственном заповеднике //Биосферная территория «Ысык-Кёль»: Сборник материалов Иссык-Кульских симпозиумов 2004 и 2005 гг., Чолпон-Ата. - Вып. 3. - Бишкек, 2005.- С.65 – 68.
2. Исаков Ю.А. Методы количественного учета водоплавающих птиц. - М., 1952.
3. Кендирбаева С. Птицы водно-болотных угодий Иссык-Кульской котловины. - Бишкек, 2007. - 183 с.
4. Кененбаева А.Т. Инвентаризация водно-болотных угодий Иссык-Кульской области и их проблемы // Биосферная территория «Ысык-Кёль»: Сборник материалов Иссык-Кульских симпозиумов 2004 и 2005 гг., Чолпон-Ата. - Вып. 3. - Бишкек, 2005.- С. 118 – 120.
5. Кыдыралиев А.К. Водоплавающие и околоводные птицы Иссык-Кульского заповедника. // Труды Иссык-Кульского заповедника. - Вып. 1. - Фрунзе, 1976.
6. Кыдыралиев А.К. Птицы озер и горных рек Киргизии //АН Кирг. ССР. Ин-т биологии. –Фрунзе: Илим, 1990. -238 с.
7. Кустарева Л.А. Иссык-Куль, пока ты жив и я не умру // Биосферная территория «Ысык-Кёль»: Сборник материалов Иссык-Кульских симпозиумов 2004 и 2005 гг., Чолпон-Ата . - Вып. 3. - Бишкек, 2005.- С.90 – 93.
8. Скокова Н.Н., Виноградов В.Г. Охрана местообитаний водно-болотных птиц - М.: Агропромиздат, 1986.- 240 с.

Кадырова Б.К., Ахматова А.Т. ООЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НЕКОТОРЫХ ВИДОВ ПТИЦ

Изучение оологических характеристик – один из основных аспектов в исследованиях биологии размножения птиц. Выявление некоторых закономерностей при обработке оологического материала позволяет сформировать более точные и глубокие представления о процессе размножения птиц. Оологический критерий используется в систематике птиц. Окраска яиц – признак консервативный, сохраняющийся неопределенно долгое время, тогда как строение гнезда и его размещение подвержены частым изменениям [1]. Наиболее простые и легко различимые на глаз морфологические особенности яиц, такие, как преобладающая форма, наличие или отсутствие рисунка, структура скорлупы и некоторые другие, обычно учитываются систематиками при различении высших таксонов и распределении их по рангам. Как указывают некоторые авторы [6, 7] пигментация и строение скорлупы яиц являются одним из существенных аргументов в классификации птиц и, что в последние годы во многих случаях недооцениваются систематиками. Изучение появления пигмента в скорлупе птичьих яиц в филогенезе, дает ответы на вопросы, связанные с процессами эволюции.

Оология остается наименее развитой областью среди различных отраслей отечественной орнитологии. Справочная и медицинская литература по оологии недостаточно разработана. Описания яиц и кладок, содержащиеся в эколого-фаунистических работах разнородны и несовершенны. Изучение имеющейся литературы в данной области позволило выявить некоторую неравномерность изученности оологических данных по видам.

По некоторым видам, обитающим, в частности, в Кыргызстане, гнездящихся рядом с жильем человека, данные либо недостаточно полны и обширны, либо их нет совсем. Детальные оологические исследования по некоторых видам птиц республики, гнездящихся в условиях высокогорья (кряква, лысуха, красношейная поганка), проведены Дж. Сагынбековым [12]. Появление более полных данных по оологии воробьиных птиц Кыргызстана представит, очевидно, значительный интерес, как в сравнительном аспекте, так и позволит восполнить некоторые пробелы изучения биологии размножения птиц в условиях Кыргызстана.

Оологическая характеристика включает такие параметры как форма и вес яйца, окраска скорлупы, характер рисунка и т.д. Обычно яйцо многих птиц имеет овальную, заостренную с одной стороны форму. По форме яйца птиц могут быть яйцевидными и грушевидными. Окраска скорлупы является видовым признаком, значительно различающимся у разных видов диких птиц. Окраска яиц зависит от пигментации скорлупы и делает яйца менее заметными (например, яйца козодоя, куликов трудно различимы на фоне субстрата). Пигменты могут отлагаться в слоях скорлупы двояко: диффузно, равномерно окрашивая ее в какой-нибудь цвет, и отдельными пятнами или сгустками, образуя в слоях скорлупы или на ее поверхности рисунок различной формы, цвета, интенсивности и густоты. Формы окраски скорлупы можно обозначить как фон и рисунок. Фон – однородная по цвету, как правило, наиболее светлая часть окраски скорлупы, лишенная пигмента или пигментированная диффузно. Рисунок – более темные, чем фон элементы окраски скорлупы, образованные локальными пигментными отложениями [5,4].

В зависимости от наличия или отсутствия рисунка окраску яйца считают простой и сложной. Описание простой окраски сводится к определению цвета скорлупы в отраженном свете, а сложной – при помощи спектрофотометров. В пределах вида окраска яиц однотипна, хотя индивидуально может варьировать в небольших пределах.

У части видов (совы, стрижи, многие ракшеобразные, дятлы, многие голуби) - яйца белые. Относительные размеры яиц очень отличаются у разных видов. У страусов масса яйца составляет 1,7 – 3,0 % массы самки. В пределах одной систематической группы, как правило, более мелкие виды откладывают более крупные яйца

Важно определить характер рисунка, который обладает пятью признаками: 1) форма элементов; 2) глубина отложения, 3) цвет, 4) четкость, 5) характер распределения по поверхности скорлупы. Форма, окраска и размеры яиц птиц весьма различны. По форме почти округлое яйцо у филина, а самое вытянутое – у кайры. У последней такое вытянутое яйцо связывают с размножением на скалах [4].

Форма элементов рисунка очень разнообразна и сводится в основном к 4 типам (рис.1): а) точечный рисунок – овальной, округлой формы или в виде коротеньких штришков размером не более 0,5 мм; б) пятнистый – в форме овальных и округлых пятен более 0,5 мм; если они бесформенные, то с округлыми краями; в) пестрый – любых размеров (но более 0,5 мм), неправильной звездчатой формы или в виде разбрызганных капель и мазков с неровными зубчатыми краями; г) линейный – из линии любой формы. Чаще всего это хаотическое переплетение тонких волосовидных линий.

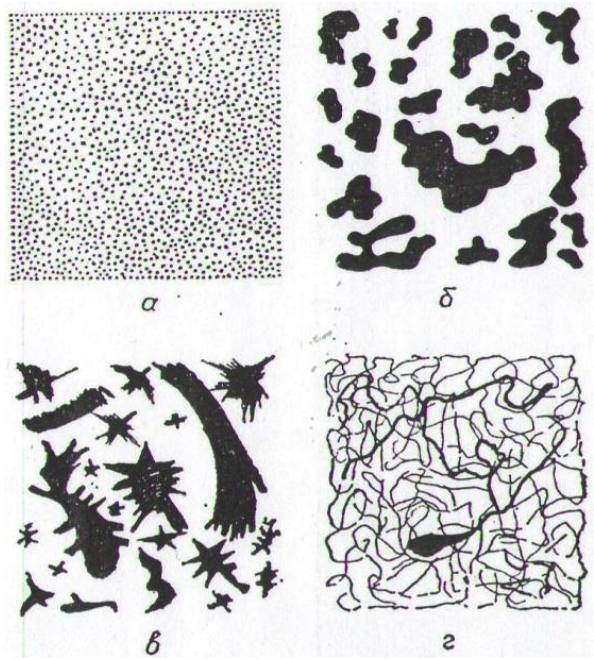

Рис. 1. Формы элементов рисунка скорлупы: а- точечный; б – пятнистый; в – пестрый; г – линейный

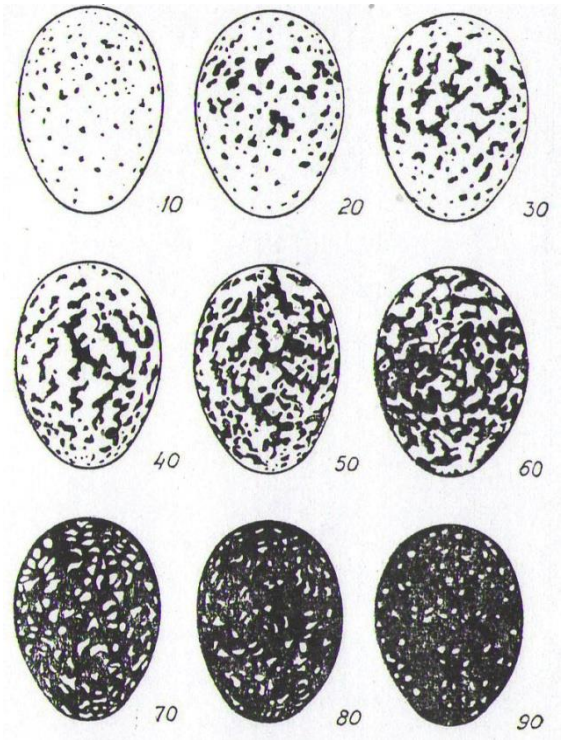

Рис.2. Схема условных градаций густоты рисунка скорлупы (цифры показывают процент занятой рисунком)

Материал и методика исследований.

Материалом для настоящей работы явились оологические сборы, проведенные на протяжении 2008-2010 годов. Сбор материала проводился в весенне-летнее время в некоторых районах Чуйской долины (пруды Бишкекского рыбхоза, с Байтик) и в Иссык-Кульском районе (с. Бостери, предгорье Кунгей Ала-Тоо). Одновременно проводились наблюдения по видовому составу птиц и за процессами гнездования некоторых видов птиц (черного дрозда, сороки, черной вороны). Определялись сроки постройки гнезд, строительный материал, откладки яиц, место расположения гнезда и высота расположения его над землей. В процессе наблюдения учитывалась порода дерева или кустарника, на которых были найдены гнезда. Промеры гнезд осуществлялись по общепринятым в орнитологии и зоологии методикам [8]. Морфологическое изучение яиц (форма, окраска, размеры, количество пор и др.) осуществлялась по методикам Ю.Н. Владимировой [2] и Ю.В. Костина [5].

Для определения формы яйца использовалась методика Ю.В. Костина [5], по которой берутся такие данные, как длина и диаметр яйца. В этой методике все реальные формы яйца рассматриваются как отклонения от геометрического шара и цилиндра.

Методика определения густоты рисунка: густота рисунка на скорлупе яйца – это отношение площади скорлупы, занятой рисунком, ко всей площади скорлупы. При просмотре материала на глаз можно различать пять степеней густоты рисунка (табл.) [5].

Терминология, принятая для яиц с рисунком (по Ю.В. Костину, 1977)

Степень густоты	Принятый термин	Площадь скорлупы занятая рисунком, %
I	Очень редкий	<20
II	Редкий	20 - 39

III	Средне густой	40 - 59
IV	Густой	60 - 79
V	Очень густой	>80

Результаты изучения оологического полиморфизма некоторых видов птиц.

Внешний вид яйца определяется четырьмя признаками: 1) размером или весом, 2) формой, 3) цветом и 4) типом поверхности скорлупы. Из-за малого количества яиц вес яиц нами не определен, а учтены форма, окраска и пигментация скорлупы. Форма яйца по В.В. Рольник [11] определяется отношением длинного диаметра к короткому. Например, Денисевская [3] установила, что у куриных яиц отношения диаметров равны от 1,13 (почти шарообразное яйцо) до 1,67 (сильно вытянутое); наиболее часто встречается отношение, равное 1,32.

Отряд Курообразные (*Galliformes*). К этому отряду относится более 250 видов мировой фауны, из них на территории Кыргызстана встречается только 6 видов. Большая часть видов оседлая, лишь перепел (*Coturnix coturnix)* совершает регулярные перелеты. Появляется перепел обычно в апреле, отлетает в сентябре – октябре. Гнездо его представляет собой небольшую ямку на земле со скудной подстилкой из травы. В гнездо откладывает от семи до двадцати пестрых яиц.. Форма яйца – яйцевидная, по элементу рисунков скорлупы яйца относятся к пестрым (рис.1), а по степени густоты рисунка к III или густота рисунка скорлупы составляет 40 % (табл.; рис.2). Размеры яиц равны 30-31 х 23 – 24 мм, отношение диаметров равно в среднем 1,18 (1,06 – 1,3).

Отряд Пастушкообразные (*Ralliformes*). По многим признакам представители этого отряда родственны журавлям, их часто объединяют в один отряд. Живут обычно в болотистых, сырых лугах, некоторые перешли к водному образу жизни (лысуха). Лысуха (*Fulica atra*) почти не покидает воды, и гнездо строит тоже прямо на воде и делает его плавучим. В гнезде обычно 7-9 серовато-охристых яиц с мелкими крапинками. По развитию птенцы относятся к выводковым или матуронатным. По форме яйцо близко к грушевидной, по элементу рисунка скорлупы относится к точечным и они равномерно разбросаны по всей поверхности. Размеры яйца: 51х37 мм. Отношение длины яйца (большого диаметра) к ширине (короткий диаметр) составляет 1,3, т.е. как у утиных, в среднем 1,30 (от 1,12 до 1,58).

Отряд Чайкообразные (*Lariformes)*. Многим чайкам характерно колониальное гнездование. Гнездо озерной чайки (*Larus ridibundus*) располагается прямо на земле и состоит из травинок. Кладка состоит из трех пестрых буровато-оливковых яиц. Яйцо по элементу рисунка скорлупы относится к пестрому. III степень густоты, что составляет примерно 40 % (рис.2) [5]. Размеры 40х31, отношение диаметров составляет 1,29.

Отряд Рябкообразные (*Pterocletiformes)*. Чернобрюхий рябок (*Pterocles orientalis*) редкий для Кыргызстана вид. Он является обитателем пустынь и полупустынь. Гнездо устраивает прямо на земле, без какой-либо подстилки. В кладке обычно 2- 3 глинистого цвета пятнистых яиц. Насиживает их около 30 дней. Птенцы появляются зрячими и опушенными. Яйца пятнистые, форма - яйцевидная. П степень густоты рисунка скорлупы или составляет 20 % (табл.; рис.1).

Отряд Голубеобразные (*Columbiformes*). Представители отряда населяют все материки. В фауне Кыргызстана насчитывается 10 видов. Гнездятся в малодоступных (скалы) и в доступных (деревья, кустарники, крыши домов и другие постройки) местах. Гнездо небольшого размера рыхлое из тонких веточек и стебельков растений. В кладке сизого голубя (рис.3 А) и малой горлицы всегда 2 чисто белых яйца (рис.3, Б, В). Размеры: 38х28, 41х30мм. Форма яйца – яйцевидная. По развитию птенцы относятся к птенцовым. Отношение диаметров составляет в среднем 1,35.

А Б В

Рис.3. Пример типичной формы яиц сизого голубя (А) и малой горлицы (Б, В)

Отряд Ракшеобразные (*Coraciiformes*). Селятся в норах, дуплах отдельными парами или колониями. Фауна этого отряда представлена 5 видами. Гнезда свои сизоворонки устраивают в норах глинистых обрывов, часто с другими птицами - норниками: майной, галкой скворцом, береговой ласточкой, стрижом и др. Гнездо сизоворонки (*Coracias garrulus*) часто располагается в глубине норы, иногда не очень глубоко. Гнездо выстилается тонкими веточками и стеблями растений, а также шерстью, пухом и перьями. В него откладывает от 5 до 7 белых с темно-коричневыми пятнами яиц, из них через 18-19 дней появляются голые, беспомощные птенцы. По густоте рисунка скорлупы яйца можно отнести к I степени, что составляет 10 % густоты [5].

Отряд Воробьинообразные (*Passeriformes*). Самый многочисленный в видовом отношении и распространенный отряд. Отряд включает более 50-70 семейств, из них на территории Кыргызстана встречаются представители 21 семейства. Среди воробьиных немало синантропных видов (домовой воробей, деревенская ласточка, стриж, майна, сорока, грач и т.д.), т.е. живущие по соседству с человеком.

Оологическая характеристика по семействам (согласно систематике Э.Дж. Шукурова, [13]. Семейство Ласточковые (*Hirundinidae*). Ласточки расселены по всей земле, за исключением Антарктиды и Новой Зеландии. Примерно из 80 видов, в Кыргызстане гнездится 5 видов. Деревенская ласточка, или касатка (*Hirundo rustica*) живет и строит гнездо среди жилищ человека. Гнезда касаток чашеобразной формы, открытые сверху. Строит его из глины, слепляя слюной. Прилетают к нам примерно в третьей декаде апреля. В гнездо откладывает 4-5 белых с пестринками яйца. Насиживает их 2-2,5 недели и 3 недели кормит птенцов в гнезде. В условиях среднегорья и высокогорья лоток гнезда выстилается пухом или перьями птиц, а в более теплых краях, где лето сравнительно жаркое такой выстилки почти нет. Размеры гнезда: наружный диаметр 110, внутренний диаметр- 70, глубина лотка – 30 мм. Размеры яиц: 20х14, 21х14, 21х13 мм. I степень густоты рисунка [5]. Отношение диаметров равно в среднем 1, 53, следовательно, яйцо немного вытянутое.

Семейство Ласточковые, береговая ласточка или береговушка (*Riparia riparia*). Береговушка селится колониями в рыхлых обрывах, обычно в такой колонии насчитывается более 200-300 особей и даже больше. Количество нор в таких обрывах насчитывается более 1000 примерно на 150 м^2. Глубина нор доходит до 1 м и более. В конце таких нор гнездовая камера, в которой помещается гнездо, сделанное из сухих стеблей, трав, корешков и выстланное пухом или птичьими перьями. В кладке обычно 3-8 белых с крапинками яиц. Размеры яиц по нашим данным составляют 22х15, 22х14 мм. Отношение диаметров равно в среднем 1, 47. Насиживание длится около 2 недель. По степени зрелости птенцы относятся к выводковым или матуронатным. Как только

окрепнут птенцы, ласточки собираются стаями и в конце августа улетают в теплые края, достигая Южной Африки.

Семейство Жаворонковые (*Alaudidae*). Отличаются от других воробьиных тем, что цевка сзади округлая, а на заднем пальце – длинный коготь. Это – птицы открытых пространств. Гнезда строят прямо на земле, основной материал гнезда – сухие стебли и корешки растений. Гнездо полевого жаворонка (*Alauda arvensis*) чашеобразной формы, его размеры: наружный диаметр 100, внутренний – 60х50 мм, глубина лотка – 33 мм. Размеры яиц: 22х17, 22х17, 21х16 мм. Отношение диаметров равно в среднем 1,3. По степени густоты рисунка можно отнести к III степени.

Семейство Вороновые (*Corvidae*). Из 105 видов, живущих в мире, в Кыргызстане встречается 9 видов. Распространены во всех материках и обитают почти во всех ландшафтах, за исключением Южной Америки и Новой Зеландии [14]. Среди врановых есть гнездящиеся и зимующие. Например, зимой в городе обитает серая ворона, которая бывает только на пролете и на зимовке.

Среди врановых гнездо сороки (*Pica pica*) массивное шаровидное сооружение с крышей или «козырьком», сплетенное из сухих прутьев и сучьев. Дно такого шара обычно состоит из глины, а сверху мягкая трава. Лоток выстилается шерстью или перьями. В кладке обычно от 5 до 7 пятнистых голубоватых или голубовато-зеленоватых яиц, насиживание которых длится 17-19 дней. В конце гнездового периода из них могут остаться 3-4 птенца. Яйца относятся к III степени густоты рисунка скорлупы, или к 40 %. Размеры яиц составляют 33х25, 34х24, 34х24 мм. Форма яиц сороки может варьировать (см. рис.4). По данным размерам отношение диаметров равно в среднем 1,38.

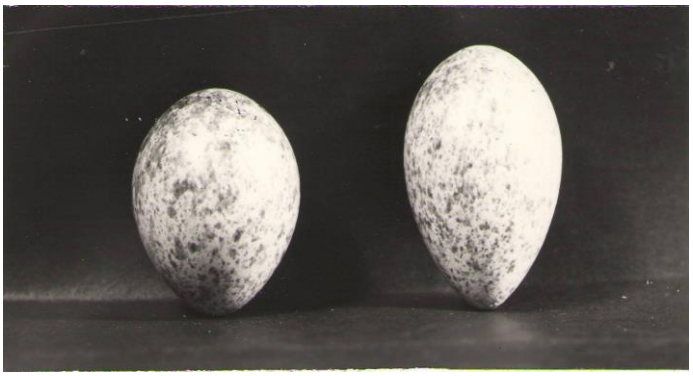

Рис.4. Пример вариации форм яиц разных кладок сороки (*Pica pica*).

Семейство Дроздовые (*Turdidae*). В видовом отношении сравнительно обширное семейство, в Кыргызстане встречается 28 видов [14]. Живут повсеместно – в скалистых горах, степях, тундре, пустынях, среди лесов и т.д. Среди дроздовых черный дрозд (*Turdus merula)* вполне благополучно вписался среди поселений человека. Он одинаково живет в глухом ущелье и в шумном городе. В последние годы численность его в городе увеличилась, так как он нашел благополучные места для гнездования и выведения своих потомков. Он настолько привык жить по соседству с человеком, что не мешает ему строить свои гнезда прямо рядом со зданиями.

Яйца черного дрозда (*Turdus merula*) голубовато-зеленые с пятнышками. Насиживает две недели, птенцы через 13-14 дней покидают гнездо. Примерно 30 % густота рисунка. Яйца имеют типично яйцевидную форму (рис.5, но форма яиц может и варьировать (рис.6). Размеры яиц по нашим данным равны 30х23 мм, отношение диаметров составляет 1,3.

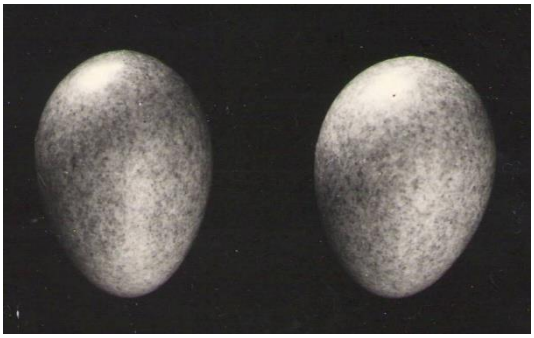

Рис.5. Пример типичной формы яиц черного дрозда.

Рис.6. Пример вариации формы яиц черного дрозда

Семейство Сорокопутовые (*Laniidae*) – по размерам от воробья до скворца. Обитают как в открытых местах, так и среди кустарников и деревьев. В мире насчитывается около 7 тысяч видов, из них в Кыргызстане встречаются лишь 4 вида [13]. Среди сорокопутов, чернолобый (*Lanius minor*) обычен на гнездовье в предгорьях долин.

В 2010 году нами найдено 2 гнезда чернолобого сорокопута на джийде. Гнездо обычно чашеобразной формы, открытое сверху. Лоток выстилается сухой или свежей полынью. В одном гнезде было 5 беловатых с пестринками яиц, ровно через неделю мы обнаружили пополнение – яиц стало уже 7. Размеры этого гнезда составили: наружный диаметр 120 мм, внутренний диаметр – 90 мм, а глубина лотка – 60 мм. Яйца по густоте рисунка можно отнести к I степени или 10%.

Второе гнездо чернолобого сорокопута найдено там же на расстоянии примерно 200 м от первого гнезда так же на джийде на высоте 2-2,5 м от земли. В гнезде было всего три яйца, естественно кладка неполная. Через неделю мы обнаружили пополнение этого гнезда еще 4-мя яйцами, теперь стало 7 яиц. Следует отметить, что лоток гнезда был выстлан свежей полынью, а яйца его все-таки отличались от яиц первой кладки, т.е. от первого гнезда. Можно предположить, что в окраске отмечается индивидуальная изменчивость. По рисункам эти яйца можно отнести ко II степени густоты.

Семейство Скворцовые (*Sturnidae*). Из нескольких сот видов в Кыргызстане встречаются всего три вида. Среди скворцовых есть перелетные (розовый скворец) и оседлые и синантропные (например, майна). Скворцовые селятся везде – среди скал, обрывов, леса, в горных лесах и т.д. Они весьма пластичны по своему поведению и требованиям к среде обитания. По гнездостроению являются норниками и дуплогнездниками. К норникам относится обыкновенный скворец (*Sturnus vulgaris*), который строит свое гнездо в норах на обрыве по соседству с береговушками. В полной кладке обычно бывает 4-6 голубых яиц. Нами найдены 5 голубых гладких с блеском яиц и птенцы разного возраста. Размеры яиц составляют: 31-32х21-22 мм, а отношение их диаметров равно 1,48. По форме яйца относятся к яйцевидным.

Майна, или афганский скворец (*Acridotheres tristis*) - самый пластичный вид. Он распространен всюду, начиная от долин до высокогорий. Тесно связан с культурным ландшафтом. Гнезда свои майны помещают в норах, в дуплах деревьев, под крышей домов, в расщелинах скал и т.д. Найденная нами кладка майны состояла из семи слабо насиженных голубых яиц. Они находились в норе на глубине примерно 50-60 см. Яйца по форме относятся к яйцевидным. Размеры наверно такие же, как у скворца (измерение не проводилось, так как птица насиживала). Под крышей сарая найдены птенцы майны. По возрасту, видимо соответствуют 6-7 суткам.

Семейство Ткачиковые – *Ploceidae*. К этому семейству относятся разнообразные по размерам и по образу жизни птицы, населяющие самые разнообразные биотопы. Среди них есть и синантропные виды. Из десятков видов в Кыргызстане встречается половина. Среди них есть и перелетные (черногрудый, или испанский, каменный и индийский), которые улетают осенью на юг и оседлые, которые живут круглый год (домовой и полевой воробьи). Все ткачиковые строят гнезда, в них они откладывают от 3 до 8 белых или голубоватых яиц с крапинками.

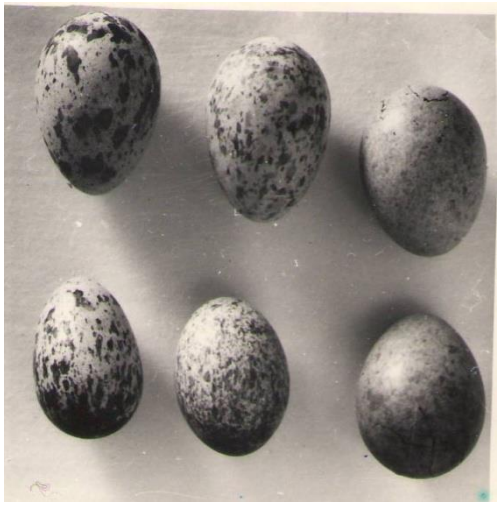

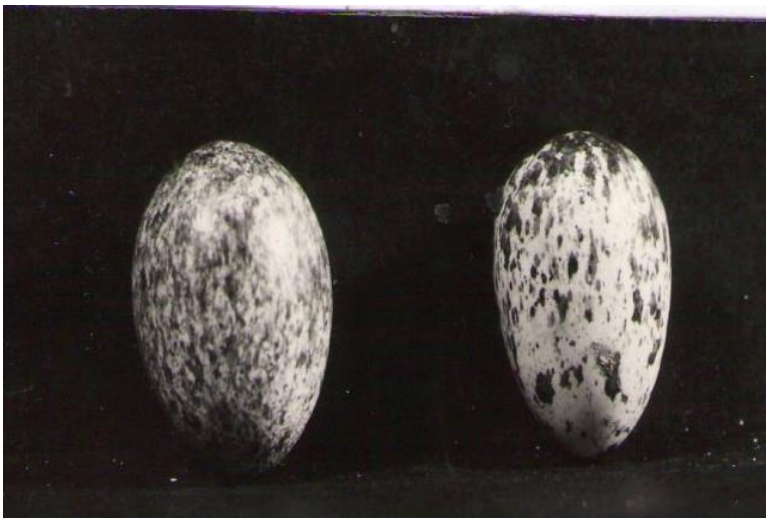

Рис.7. Пример вариации окраски яиц разных кладок домового (*Passer domesticus*) и полевого (*Passer montanus*) воробья. Верхний ряд (слева направо): домовой воробей (*Passer domesticus*) первые 2 яйца домового воробья и третье – полевого воробья; нижний ряд: первое яйцо домового и 2 последних – полевого воробья.

Строит свои гнезда в самых разнообразных местах: в нишах домов, под крышами домов и сараев, в некоторых местах они занимают гнезда городской ласточки. Гнездо строится из сухих стеблей трав, а лоток выстилается пухом или перьями. Яйца домового воробья грязно-белые с пятнами или с многочисленными крапинками. По густоте рисунка скорлупы яйца относятся ко II степени (рис.7, справа).

Рис.8. Пример типичной окраски яиц полевого (слева) и домового (справа) воробья

Гнезда полевые воробьи (*Passer montanus*) строят также в самых разнообразных местах, но в отличие от домовых, как мы заметили, гнезда они могут помещать и в норах береговушек. Откладывают 4-7 голубоватых яиц с крапинками. Яйца яйцевидной формы (рис.7, слева). Размеры яиц: 20х15, 20х14 мм. Отношение диаметров с такими параметрами равно в среднем 1,33. Окраска яиц двух видов воробьев может и варьировать (рис.8).

Семейство Сорокопутовые (*Laniidae*), сорокопут-жулан, распространенный в предгорьях Кыргызского хребта. Гнездо свое сорокопут строит на деревьях на небольших высотах. Гнездо чашеобразной формы открытое сверху и состоит из соломы, корешков и стеблей растений. Размеры яиц: 26х19, 25х19 мм. Отношение диаметров яиц равно 1,36. II степень густоты рисунка скорлупы или 39%.

Выводы. Таким образом, на основании литературных и собственных данных следует, что оологические критерии, как качественные, так и количественные имеют большое систематическое и хозяйственное значение. Окраска скорлупы яиц является относительно консервативным признаком таксона и является видовым признаком. Форма, окраска, пигментация яйца – характерные признаки в пределах вида, семейства и определяются генами, причем наследуются по линии самок [14]. Форма яйца древнее его

окраски и может с успехом использоваться в систематике высших таксонов и построении системы. Окраска свидетельствует о путях экологической специализации группы и может быть диагностическим признаком при определении рода.

Нами выявлено, что форма и окраска яиц может варьировать в пределах одного вида (домовой и полевой воробьи, сорока, черный дрозд и др.). Пигментация и окраска яиц меняется в пределах одного рода (чернолобый сорокопут и сорокопут-жулан). Внутривидовая географическая изменчивость окраски и форма яйца всегда перекрывается индивидуальной (иногда в пределах одной кладки); у диких птиц яйца в пределах одной кладки гетерогенны по комплексу морфологических, биохимических и биофизических параметров. Гетерогенность яиц обусловливает фенотипическую разнородность эмбрионов, птенцов и действие естественного отбора. Из всех рассмотренных нами яиц наибольшей густотой рисунка скорлупы обладают перепел, озерная чайка, сорока, относящиеся к разным отрядам.

Литература

1. Балацкий Н.Н. Окраска скорлупы птичьих яиц и естественный отбор. - М., 1994.
2. Владимирова Ю.Н. Методики морфологического и физико-химического анализа яйца. - М.: Россельхозиздат, 1967. – 38 с.
3. Денисьевская З.А. К вопросу о морфологии куриного яйца. – Воронеж, 1926.
4. Ильичев В.А., Карташев Н.Н., Шилов И.А. Общая орнитология. - М.: Высшая школа, 1982.- 464 с.
5. Костин Ю.В. О методике ооморфологических исследований и унификации описаний оологических материалов //Методика исследования продуктивности и структура видов птиц в пределах их ареалов. - Вильнюс: Мокслас, 1977.
6. Кузякин А.П. Учёт оологических признаков и особенностей гнездовья в классификации птиц //Бюлл. МОИП. - Отд. биол. - Т. 59. - Вып. 6. - М.,1954. - С. 27-35.
7. Михайлов К.Е. Скорлупа яиц в зоологических исследованиях: итоги и перспективы// Современные проблемы оологии // Материалы 1 Межд. совещ. - Липецк, 1993. - С. 19-21.
8. Михеев А.В. Определитель птичьих гнезд. - М.: Просвещение,1975.-175 с.
9. Мичек И. К вопросам эмбриональной детерминации // Тр. XIII Всемирного конгр. по птицеводству. - Киев, 1966.- С. 525.
10. Новиков Г.А. Полевые исследования по экологии наземных позвоночных. - М.: Советская наука, 1953.- 502 с.
11. Рольник В.В. Биология эмбрионального развития птиц. – М.: Наука, 1968.- 424 с.
12. Сагынбеков Дж. Биологические и морфофизиологические особенности птиц в условиях высокогорья: Автореф. канд.дисс. - Свердловск, 1982.- С.3-15.
13. Шукуров Э.Дж. Птицы Киргизии. - Ч.1. – Фрунзе, 1981. - Ч.2, 1986.
14. Яблоков А.В., Валецкий А.В. Изменчивость структур пера и окраски яиц у некоторых птиц //Зоол.ж. – 1982. – Вып.2.– С.248 -258.

Сооданбекова А.С. РЕАКЦИЯ СИСТЕМЫ ТЕРМОРЕГУЛЯЦИИ НА ТЕРМИЧЕСКИЕ ВОЗДЕЙСТВИЯ И МЫШЕЧНУЮ РАБОТУ В УСЛОВИЯХ ВЫСОКОГОРЬЯ

Экологические и экономические задачи современного общества побуждают человека к освоению новых регионов обитания (пустыни, глубины океана, космос, горы и т.п.). При этом организм человека и животных сталкивается с воздействием ряда различных физических и эко-социальных факторов внешней среды, которые зачастую можно отнести к экстремальным.

Как показывает анализ литературы предшествующее развитие теории адаптации человека и животных к высокогорью было связано, в основном, с изучением приспособительных изменений отдельных физиологических систем организма (Филатова Л.Г., 1961, Газенко О.Г., 1987., Миррахимов М.М., 1978).

Исследованиями Филатовой Л.Г. установлено, что у коренных жителей гор отмечается пониженная температура тела. В опытах на животных З.К. Вымятнина также установила снижение температуры тела и головного мозга в процессе гипоксического действия.

Особую важность представляет вопрос изучения и сопоставления терморегуляторных реакций у людей, проживающих на различных высотах в условиях различных температур и дозированной мышечной деятельности. Это и послужило целью настоящих исследований.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Последовательность проведения эксперимента заключалась в подготовке испытуемого к опыту, проведения его основной части и обработки данных, полученных в ходе эксперимента. У испытуемого снимались росто - весовые показатели, затем, для регуляции температуры тела и средневзвешенной температуры кожи накладывались специально сконструированные термодатчики, регистрация температуры и средневзвешенной температуры производилась приборами отечественного производства «ФН6/1». Запись ЧСС производилась электрокардиографом типа «Салют - 2». О количестве потоотделений судили при повторном взвешивании испытуемого после опыта.

После соответствующей подготовки испытуемому предлагалось войти в специальную термокамеру, в которой посредством специальной электрической схемы поддерживалась необходимая температура окружающего воздуха, и сесть на электровелоэргометр (эрготат), который был установлен в термокамере.

Для забора выдыхаемого воздуха на испытуемого одевалась специальная газо - дыхательная маска с дополнительными клапанами, посредством которых удавалось снизить сопротивление вдыхаемого воздуха. Через дыхательную резиновую трубку диаметром 35 мм, выдыхаемый воздух поступал на газовый счетчик, который определял МОД и на прибор немецкого производства «спиролит», на котором производился расчет потребления кислорода.

В покое производилась регистрация всех показателей. После этого подавалась команда «начали» и испытуемый приступал к выполнению мышечной работы мощностью 650 кгм/мин. В течение 20 минут. Мощность работы задавалась посредством велоэргометрической приставки.

При выполнении работы на каждой 5, 10, 15 и 20 минутах производилась регистрация изучаемых показателей. После прекращения мышечной работы регистрировались физиологические показатели в восстановительном периоде в течение 5 минут.

Вышеописанный эксперимент состоял из 2-х серий:

I серия - мышечная работа мощностью 650 кгм/мин. При температуре 10°С;

II серия - при температуре 30°С, длительностью 20 минут.

Указанные температурные режимы (10°С и 30 С) при мышечной работе избраны с целью выявления особенностей адаптации организма к условиям строго регламентированной температуры окружающей среды.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Результаты исследования показали, что лица, проживающие, в условиях высокогорья существенно отличаются по своим реакциям на тепло и холод при сочетаемом действии мышечной работы. Как было показано исследованиями М.И. Бочарова (1977) диапазона специфических терморегуляторных реакций в покое на термические воздействия имеет меньшие границы у высокогорцев чем у равнинников. При этом было отмечено, что у жителей высокогорья повышенная чувствительность температурного анализатора на резкие перепады температур, чем у жителей равнины.

В наших исследования были изучены реакции системы терморегуляции, как в покое, так и при мышечной работе в условиях низких и высоких температур окружающей среды у лиц, проживающих на разных высотах Киргизии.

Так было показано, что в состоянии относительного покоя при 30^0С статистических различий в уровне оптимальной и ректальной температур не обнаружено, однако гипотетически прослеживаются большие величины этих показателей. Мышечная работа, выполняемая в этих условиях, вызывает повышение температур. Тимпональная температура в большей мере повышается в группе равнинников (Р<"0,05), чем у высокогорцев, ректальная температура увеличивается больше у высокогорцев, однако в период восстановления понижается относительно рабочего уровня, тогда как в группе равнинников в послерабочем периоде повышается выше рабочего уровня (рис.1,2). В условиях 10^0 С тимпональная температура у равнинников стабилизируется на 36,8°С, а у высокогорцев 37,4°С, ректальная температура, наоборот, имеет меньшие величины у жителей высокогорья. Мышечная работа при 10°С также вызывает повышение тимпональной температуры, однако в меньшей мере, чем при высокой температуре окружающей среды, при этом отчетливо видно, что тимпональная температура выше в группе равнинников, чем у высокогорцев (Р<0,05).Обращает на себя внимание факт, что в послерабочем периоде тимпональная температура увеличивается относительно рабочего уровня в обеих группах.

Ректальная температура при работе 30°С снижается относительно уровня покоя в обеих группах. Причем это снижение в большей мере выражено у лиц, проживающих в высокогорье. В период восстановления ректальная температура у равнинников приближается к уровню покоя, а в группе высокогорцев продолжает снижаться ниже рабочего уровня.

При рассмотрении реакции системы терморегуляции на термические воздействия и мышечную работу, нами изучались энерготраты не только в условиях относительного покоя, но и при дозированной двадцатиминутной работе при разных температурах окружающей среды. Так было установлено, что в состоянии покоя при 30^0 С уровень энерготраты у высокогорцев почти на ? кал/кг.мин. больше, чем у равнинников. При выполнении мышечной работы уровень теплопродукции увеличивается в обеих группах практически до одного уровня (Р<0,05) (рис.3). Период восстановления так же существенно не отличается по теплопродукции в изучаемых группах.

В условиях окружающей среды 10^0С метаболизм покоя существенно отличается в обеих группах. Если в группе равнинников уровень энерготрат составлял 36,8 кал/кг мин., то у высокогорцев соответственно 42,0 кал/кг мин.

При дозированной мышечной работе теплопродукция повышается, причем в группе равнинников выше абсолютного уровня, достигаемого при работе в условиях 30^0 С. У жителей высокогорья теплопродукция имеет меньшие величины, чем у равнинников и

уровня теплопродукции, наблюдаемого при 30^0 С, недостигает. Период восстановления характеризуется некоторой задолженностью в энергообеспечении в обеих группах.

Средневзвешенная температура кожи в покое при 30^0 С имеет большие величины у равнинников. Однако мышечная работа вызывает меньшее нарастание средневзвешенной температуры кожи у жителей равнины, чем у высокогорцев. При этом, в период восстановления у высокогорцев средневзвешенная температура кожи остается повышенной относительно уровня покоя (рис.4). Условия окружающей среды 10 ^{0}С снижают в состоянии покоя верхне - взвешенную температуру кожи до 25,8°С у равнинников и до $27,6^0$ С, соответственно, у высокогорцев. Мышечная работа, выполняемая в этих условиях, приводит к снижению средневзвешенной температуры кожи в обеих группах относительно уровня покоя. Однако большее снижение средневзвешенной температуры кожи наблюдается у высокогорцев, чем у равнинников ($P<0,05$). В период пятиминутного восстановления средневзвешенная температура кожи приближается к уровню покоя, но статистически его недостигает в обеих группах ($P<0.05$).

Чрезвычайно важным было изучить, как изменяется сердечная деятельность в изучаемых условиях среды, в связи с тем, что сердечно-сосудистая система относительно точно реагирует на любые экстремальные воздействия и является главным регулятором в переносе крови и следовательно тепла в животном организме. Так было показано, что в состоянии относительного покоя при 30^0 С уровень ЧСС практически не отличается в обеих группах. Однако при дозированной мышечной задаче повышается в большей мере у жителей равнин. Чем у высокогорцев. При воздействии 10^0С в покое частота сердцебиений на 4 уд/мин. меньше у жителей высокогорья. Мышечная работа увеличивает ЧСС, однако в большей мере у равнинников, чем у высокогорцев. Примечательным является факт меньшего прироста ЧСС при работе в условиях 10^0С, чем при такой же работе в условиях 30^0 С (рис.5).

Как известно, одним из мощных датчиков в поддержании температурного постоянства внутренней среды при мышечной работе является потоотделение ($P<0.011$). При мышечной работе в 10 условиях уровень потоотделения несколько ниже, у равнинников 70г. И 120г., у высокогорцев, соответственно, эффективность теплоотдачи, при мышечной работе в условиях 30^0 С приводит к излишнему накоплению тепла в организме. Если считать, что СВТк отражает уровень периферического кровообращения и следовательно теплоотдачи, то можно было бы предположить, что у высокогорцев большая теплоотдача с поверхности тела, чем у равнинников. Однако, более значительное повышение СВТк у высокогорцев приводит к снижению внешнего градиента температур между оболочкой и окружающей средой. Больший уровень потоотделений у высокогорцев при работе 30^0 С очевидно не позволяет понизить каждую температуру и следовательно увеличить теплоотдачу с поверхности тела, это хорошо подтверждается тем, что эффективность потоотделений у высокогорцев, рассчитанная из отношения уровня потоотделений и прироста температуры тела значительно ниже, чем у равнинников. При этом уровень метаболического тепла в организме имеет одинаковые величины в обеих группах. Это обстоятельство позволяет предполагать, что при одном и том же уровне накопления тепла в организме не позволяет высокогорцам эффективно выполнять мышечную работу при температуре 30^0 С.

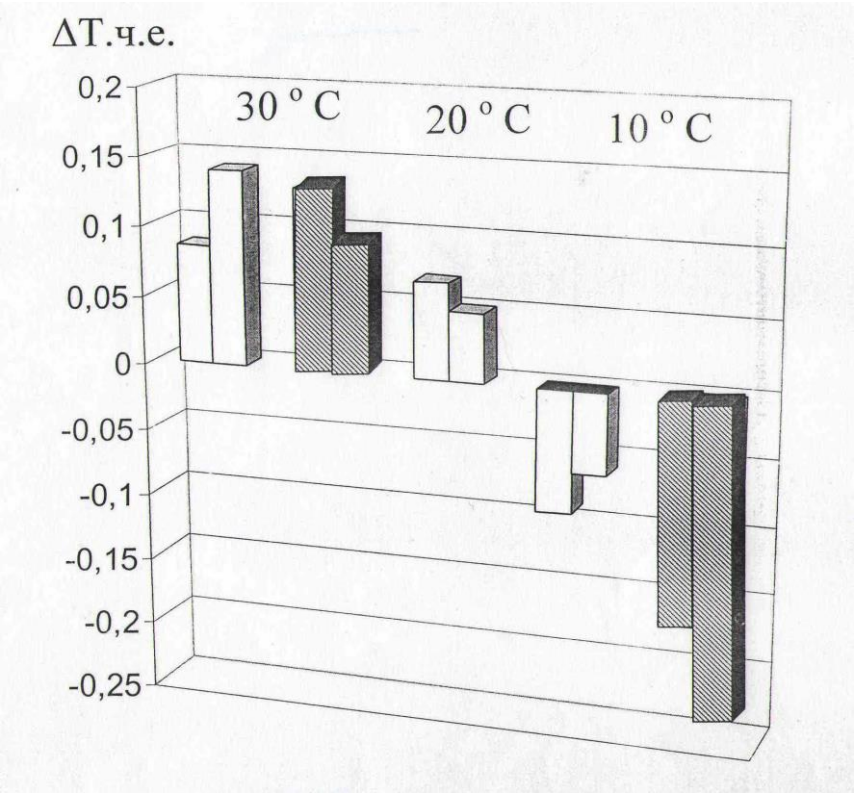

Рис.1 Изменение ректальной температуры при мышечной работе в условиях различных температур среды

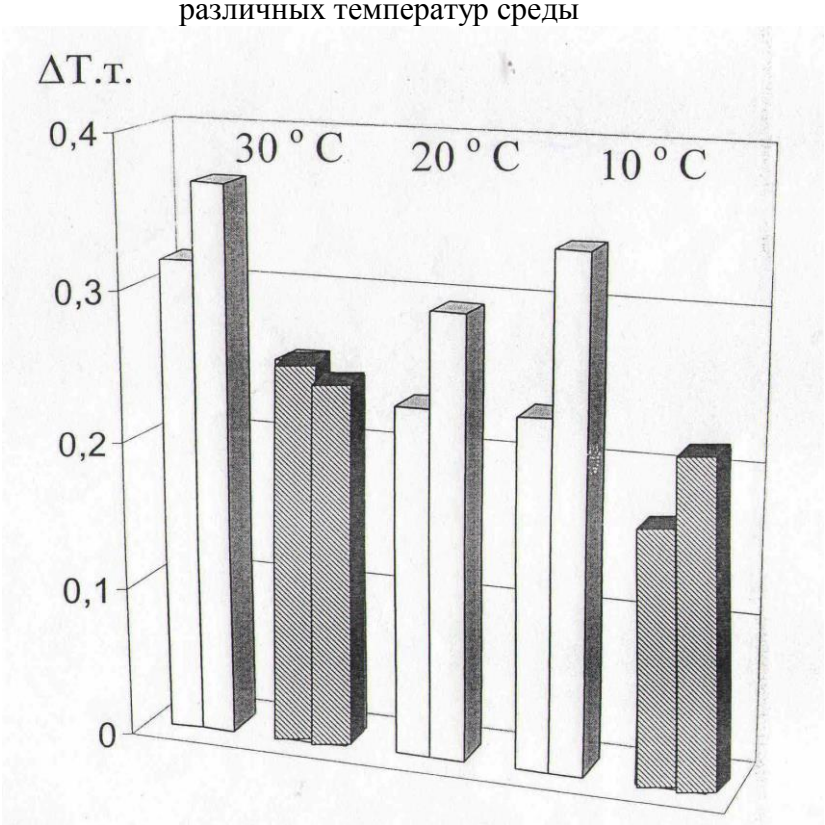

Рис.2 Прирост температуры тела при мышечной работе

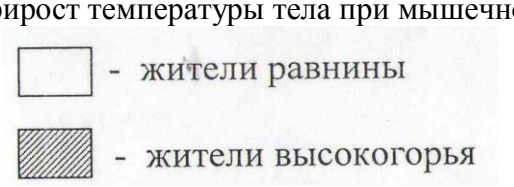

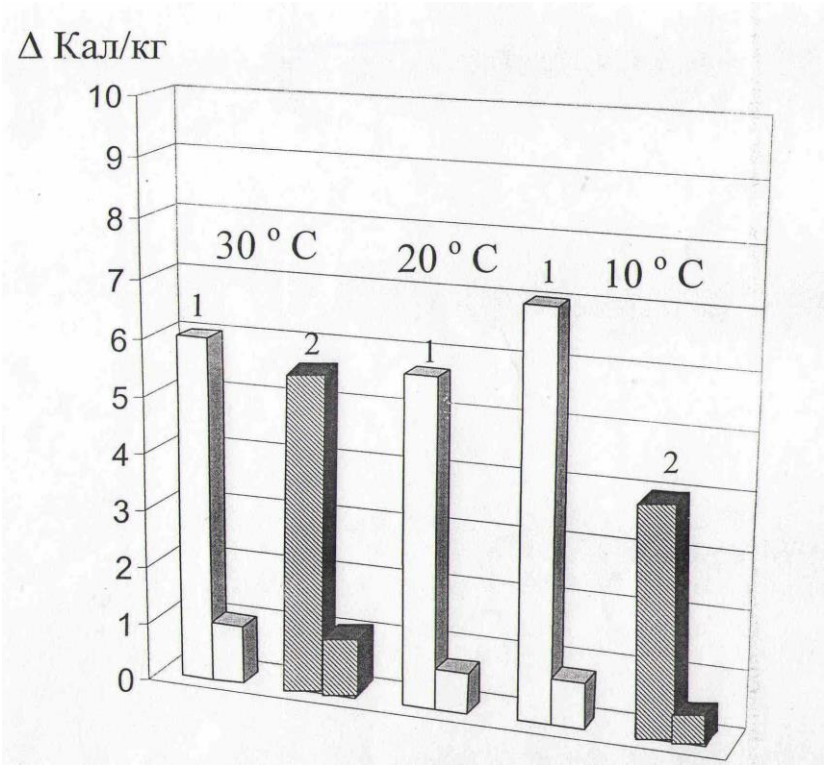

Рис.3 Прирост теплопродукции при мышечной работе

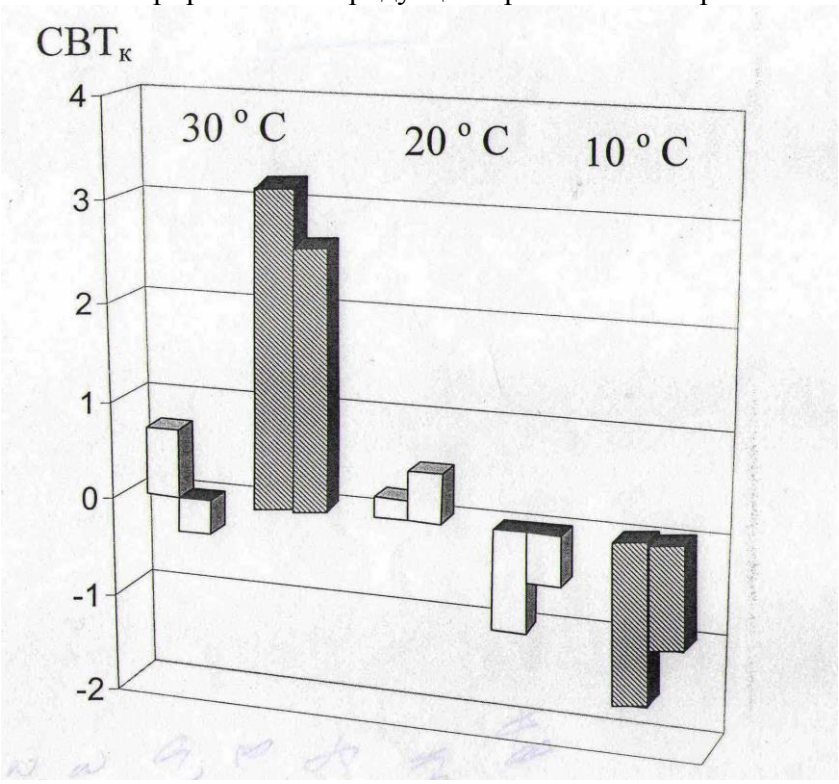

Рис.4 Изменение средневзвешенной температуры кожи при мышечной работе

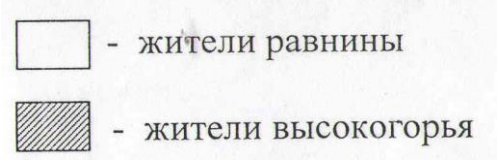

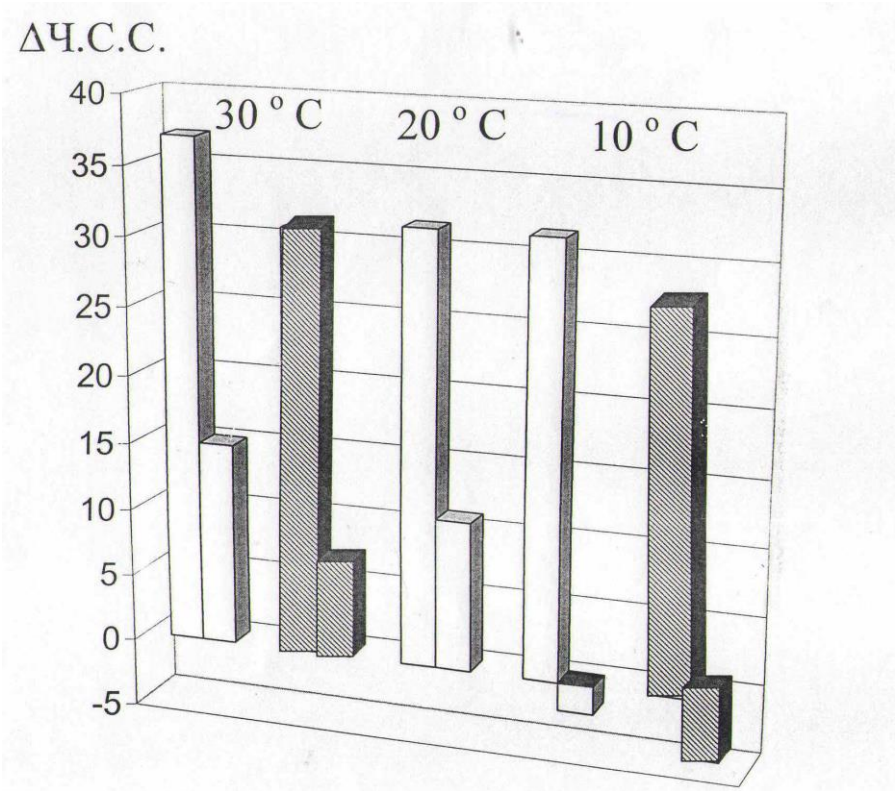

Рис.5 Прирост частоты сердечных сокращений при мышечной работе

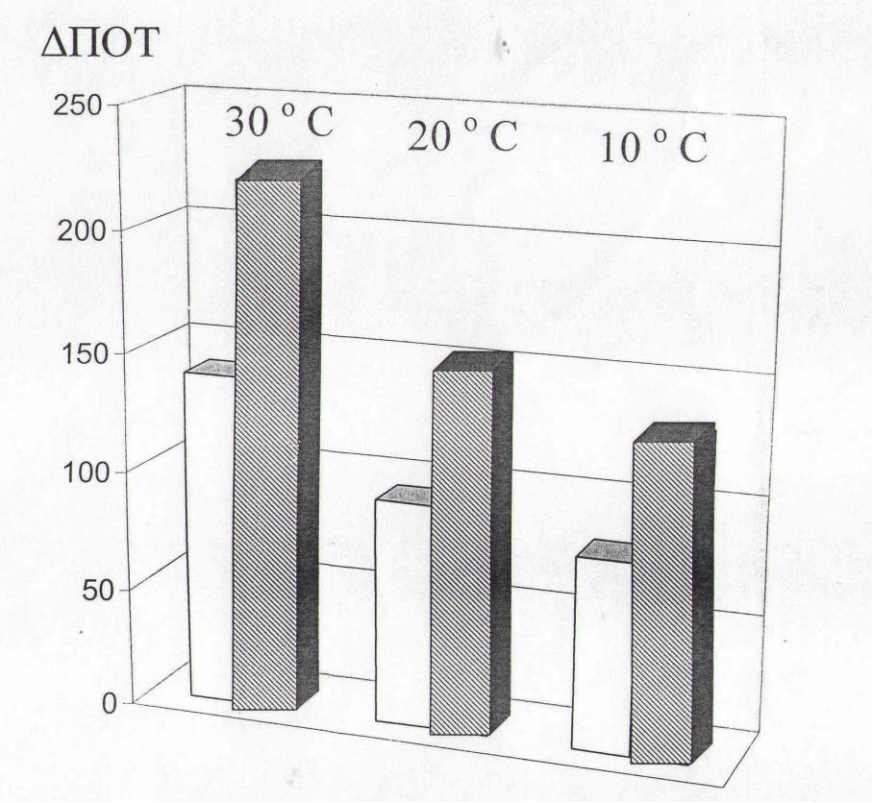

Рис.6 Количество потоотделений при мышечной работе

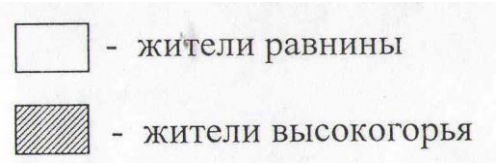

Подтверждением последнего являются данные по ЧСС, которые показывают, что у высокогорцев прирост ЧСС ниже, чем у равнинников. По-видимому меньшая циркуляция крови и приводит к меньшей ее доставке и следовательно теплоотдачи к оболочке тела.

В условиях 10°С в покое уровень теплопродукции существенно выше в группе высокогорцев, что находит свое подтверждение со стороны температуры тела и средневзвешенной температуры кожи.

Следовательно, у высокогорцев уровень химической терморегуляции при холоде выражается в большей мере, чем у равнинников. Мышечная работа выполняемая, в этих условиях вызывает, увеличение теплопродукции в большей мере в группе равнинников, чем у высокогорцев. Причем в группе высокогорцев энергостоимость работы ниже, чем при 30^0 С. Это очевидно связано с угнетением химической терморегуляции при холоде и снижением тепловой эффективности работы, которое убедительно было показано опытами на животных (Баженов, Сооданбекова,1977; Баженов, Лелеков, 1978). Это находит свое подтверждение со стороны температуры тела, которая в меньшей мере повышается у жителей высокогорья. При этом со стороны ректальной температуры отмечается гипотермический эффект, в большей мере выражается у высокогорцев, чем у равнинников. Большее снижение СВТк у высокогорцев при мышечной работе в условиях 10°С очевидно не позволяет снизить уровень теплоотдачи до такого уровня. Чтобы компенсировать гипотермию температуры тела.

Как показано, результатами исследования абсолютный уровень потоотделения в большей мере выражен у высокогорцев, чем у равнинников. Следовательно, теплоотдача испарением при мышечной работе в условиях 10°С у жителей высокогорья выражена в большей мере, чем у равнинников, что является дополнительным фактором, в понижении рабочей температуры тела, судя по ректальной температуре (рис. 6).

Таким образом на основании полученных данных можно заключить, что жители высокогорья и равнины существенно отличаются по приспособительным реакциям системы терморегуляции к низким и высоким температурам среды.

Литература

1. Бочаров М.И. терморегуляция и физическая работоспособность в условиях высокогорной гипоксии // Общие вопросы экологич. физиол.: Тез. докладов V Всесоюз. конф. по экологии и морфологии. – Фрунзе, 1977.
2. Баженов Ю. И., Сооданбекова А.С. Химическая терморегуляция и мышечный термогенез при адаптации к высокогорью // Физиол. ж. СССР. – 1977. – Т. 63. - №2.
3. Мейгал А.Ю. и др. Утомление и восстановление мышц при физической нагрузке в условиях охлаждения и согревания организма. - Иваново, 2002.
4. Миррахимов М.М., Гольдберг П.Н.Горная медицина. - Фрунзе, 1978
5. Филатова Л.Г. Исследования по физиологии высотной акклиматизации животных и человека. - Фрунзе, 1961

СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Абакиров К. «МАНАС» ЭПОСУ ЖАНА СҮРӨТТӨП КӨРСӨТҮҮ ӨНӨРҮ

«Манас» эпосу жөн эле монументалдуу чыгарма эмес. Ал – ириде өтө образдуу, орнаменталдуу, саймадай кооз чыгарма. Анын баалуу жактарынын бири ажайып образдуулугунда, ошол эсепсиз образдардын көп түстүүлүгүндө жана көркөм реалдуулугунда, кыймыл-аракеттердин, окуялардын тажатма эместигинде, тескерисинче таңкаларлыктай ийкемдүлүгүндө, чебер романдагыдай кызыктуулугунда турат. Чыгармада бири-бирине толук окшоп калган, бири-бирин кайталаган эч нерсе жок. Мына ушунусу менен эпос көркөм сүрөт искуссвосу үчүн да түгөнгүс жана ажайып материал тартуулап турат. Эпосту окуган, уккан адам андагы каармандар жана окуяларды, түркүн кырдаалдарды жана көрүнүштөрдү өздүк көркөм ой элегинен өткөрүп, өзүнчө көркөм дүйнөсүн, элестөөлөрүн жаратат. Эгер ал адам сүрөтчү же скульптор болсо, эпостун көркөм дүйнөсүн ошол өзү тутунган өнөрдүн жанрдык мыйзам-заңдарына жараша ооштурушу, тиешелүү бир чыгарма жаратууга белсениши ыктымал. Албетте, жакшы чыгарма ошол сүрөткердин жан дүйнөсүн ээлеп, ышкысын козгогондо гана жаралат. Сүрөткер таланттуу болсо бул багыттагы чыгармачылыктын натыйжасы алда канча түшүмдүү болору айтпаса да түшүнүктүү.

Искусствонун башка түрлөрү (музыка, театр, кино ж.б.) сыяктуу эле, албетте, сүрөтчү да, скульптор да эпостун ички рух дүйнөсүн, ал чагылдырган доорду, анын саясий, маданий, этнографиялык (ж.б.) өзгөчөлүктөрүн, эпикалык каармандардын кулк-мүнөзүн түшүнүүсү, иликтеп үйрөнүшү, көркөм ой элегинен өткөрүп, өздүк позициясына ээ болушу зарыл. Бул жерде болгону эпикалык чыгарманы башаламан трактовка кылууга болбойт деген гана жазылбаган эреже бар.

Эпосту профессионалдуу сүрөт өнөрүндө чагылдыруу XX кылымдын 30-40-жылдарында башталгандыгы, анын башатында китеп графикасы тургандыгы талашсыз болсо да, анын бул багыттагы тарыхы алда канча узак мезгилди камтыйт деген көз караштар орун алып келет.

Мисалы, таланттуу кинорежиссер жана манас изилдөөчү Мелис Убукеев «Манас» эпосунун сырлары аттуу (орусча) эссе мүнөзүндөгү салмактуу эмгегинде Сибирдик окумуштуу Е.В.Ларичев 1949-ж. Хакасиянын Ак-Июс дайра – суусунун жээктериндеги аска-таштарга тартылган, биздин эрага чейинки VII-V кылымдардагы Түштүк Сибирдин Тагар маданиятына тиешелүү сүрөттөрдү тапкандыгын, ал сүрөттөр кайсы бир эпикалык баяндын сюжети экендигин белгилейт. Сүрөттөрдө баатырдын каза болушу, жесир аялдын уулу менен качышы, бала баатырдын өсүшү, алгачкы жеңиштери, курал-жарактуу болушу, алыскы өлкөгө жүрүш жасап, нөкөрлөрү (чоролору) менен курман болушу, өлгөндөн кийин жер алдындагы караңгы дүйнөгө түшүп, андан курал-жарагы менен кайра жер үстүнө чыгып, Көк Теңирге көтөрүлүп, өлбөс (кайып) болуп калышы баяндалат. М.Убукеев бул сюжет «Семетей» эпосунун фабуласын толук чагылдыра тургандыгын айта келип, мындан эпостун тарыхы бир нече кылымга узарып, андан кыргыздардын байыркы Мекени Түштүк Сибирь деген жыйынтык чыгарын билгилейт. (1, 162-б.)

Буга чейин белгилүү адабиятчы, фольклорист жана «Манас» изилдөөчү Мундук Мамыров «Манас» эпосу жана байыркы сүрөт өнөрү» (1972) аттуу эмгегинде археолог М.П.Грязновдун 1961-жылы «Ареологиялык жыйнакка» (III чыгарылыш, 7-31-бб. - Ленинград) жарыяланган «Түштүк Сибирь элдеринин баатырдык эпостору – байыркы эстеликтер» аттуу көлөмдүү иликтөөсүндөгү кызыктуу маалыматтарды келтирет. Эгерде М.П.Грязнов макаласында Түштүк Сибирь, Монголия, Борбордук Азиядан табылган материалдык буюм-тайымдарга тартылган өтө эски, байыркы сүрөттөрдү иликтеп, түрк-монгол элдеринин баатырдык эпостору скиф-сарматтык мезгилде, мындан 2000 жыл мурда түзүлгөндүгүн тастыктаса, анын далилдери менен М.Мамыров «Манас» эпосунун

мисалында өздүк көз карашын бекемдөөгө умтулат. М.Мамыровдун пикиринде Уралдын Кулагыш аймагынан табылып, б.з.ч. доордун биринчи миң жылдыгына таандык күмүш табакка тартылган, эки жоокердин жеке кармашын чагылдырган сүрөт (1), Тюмень областынан табылып, ошого эле мезгилдеш болуп, эки жоокердин жогоркудан башкачараак мүнөздөгү жеке кармашын көрсөткөн күмүш чөмүчтөгү сүрөт (2), Ордостон табылган (б.з.ч. III-I кылымдар) эки коло каңылтырдагы атчан баатырлардын жеке кармаштары тууралуу сүрөттөр (3), Обь жана Иртыш дарыяларынын ортосунан табылып, б.з.ч. V-III кылымдарга таандык кылынган «Бак-дарак алдындагы көчмөндөрдүн эс алуусу» деп аталып, кемер курдун эки алтын каңылтырына тартылган мандаш токунуп отурган бир аял, бир эркектин, аялдын тизесине башын коюп, узунунан жаткан дагы бир эркектин (жабдыктуу эки ат, жаа, саадак бар) сүрөттөрү (4) түрк-монгол эпосторуна, анын ичинде кыргыз эпосторуна тикелей тиешеси бар. М.П.Грязновдун ушул каңылтырдагы (3) сүрөттөрдү Енисейлик кыргыз усталары жасаган деген далилин да эске алып, М.Мамыров жогорку 1-2-3-сүрөттөрдөгү баатырлардын жекеме-жеке кармашын «Манас» эпосундагы Кошой жана Жолойдун күрөшүн бардык жагынан элестетип турарын, дегеле мындай кармаштар түрк-монгол элдеринин жоокердик заманында салттык көрүнүш болгондугун белгилейт. Ал эми 4-сүрөттөгү адамдар эс албай эле жарадар болгон баатырды айыктырып жатышканын баамдап, окумуштуу: «узунунан жаткан эркек Манас же Семетей, аял Каныкей же Айчүрөк деп болжосок да болчудай. Анда ат кармап отурган киши чоролордун бири болуп чыгат. Эки аттын биринчиси – Аккула же Тайбуурул, экинчиси – чоронун аты болмок», - деп жазат (2, 131-б.). М.Мамыров аталган байыркы «сүрөттөп көрсөтүүчү өнөр эстеликтериндеги» көрүнүштөрдү «Манас» эпосундагы окуяларга, каармандарга, курал-жарактарга салыштырып, ынанымдуу далилдерди келтирет да, М.П.Грязновдун түрк-монгол элдеринин баатырдык эпостору согуштук-демократия түзүлүшүнө туура келген алгачкы көчмөндөр мезгилинде, б.з.ч. биринчи миң жылдыктын экинчи жарымында түзүлгөн деген пикирин колдоого алат. Демек, байыркы сүрөт өнөрү камтылган эстеликтер М.Мамыровду жана М.Убукеевди эпостун жаралыш доорун, анын жолдорун жана аймагын тактоо максатында кызыктырат.

Белгилүү фольклорист Р. Кыдырбаева эпостун байыркылыгын, кылымдар тереңинде жаткан генезисин айгинелөө максаты менен М.П. Грязновдун дагы бир түшүндүрмөсүнө кайрылат. М.П.Грязнов тарабынан иллюстрацияланып (Красноярск ш.), Мессершмидт жарыялаган VIII-X кылымдарга таандак «Күмүш кубоктогу» мергенчилик сценасын чагылдарган сүрөт стили боюнча кытайлардын көркөм сүрөттөрүн эске салганы менен Енисейдеги кыргыз чеберлери тарабынан жасалышы ыктымал экендигин ал өзү баса көрсөтөт. (М.П.Грязнов. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири., Археол. сб. – изд. Гос. Эрмитажа, 1961, 18-б.). Ал эми Лена дарыясынын жээгиндеги Шишкин аскаларындагы сүрөттөр академик А.П.Окладниковдун пикиринде «техникасы жана стили боюнча» Енисей сүрөттөрүнө окшош жана аны да кыргыз сүрөткери тартышы мүмкүн. Окумуштуу андан ары ал сүрөттөр байыркынын атчан малчыларынын согушчан бир уруусу жараткан эпостун фрагменти болушу керек деген бир чети күтүүсүз жыйынтык чыгарат. (Окладников А.П. Шишкинские писаницы. –Иркутск, 1957, 149-б.) Профессор Р. Кыдырбаеванын ою боюнча «бул фактылар түрк тилдүү элдердин эпикасынын тамыры көөнө экендигин күбөлөйт». (7, 50-б.)

Ал эми биз үчүн М.Убукеев жана М.Мамыров талдоого алган сүрөттөрдөгү көрүнүштөр «Манас», «Семетей» эпосторундагы окуяларга, кырдаалдарга жана каармандардын иш –аракеттерине толук дал келгендиги менен маанилүү. Мындан ошол «сүрөттөп көрсөтүүчү өнөр эстеликтерин» аң-сезимдүү түрдө эпикалык окуяларды жана каармандарды алгач ирет көрсөтмөлүү формада чагылдыруу аракеттери катары бааласак болот. Мындай көз караштар негизинен божомол, гипотеза болгону менен даңазалуу

чыгарма менен үндөшүп турган учурлар кайсы бир деңгээлде ошол сүрөттөр менен эпостун байланыштуу экендигин да жокко чыгарбайт.

Биздин замандын ар кайсы доорлорунда, айрыкча орто кылымдарда фарсы, кытай, индус аалымдарынын, тарыхчы-саясатчыларынын кол жазмаларында, маселен, Чынгыз хандын, Темирландын жоортуулдарына байланышкан эмгектерде кыргыз калпагын кийген адамдардын, жоокерлердин элеси таасын байкалган учурлар көп. Албетте, алар кыргыз элинин эл аралык алакасын чагылдырышы, тигил же бул деңгээлде «Манас» өңдүү эпикалык чыгармаларга байланышы болушу ыктымал. Бул маселе өз алдынча алгылыктуу фактылык матеиалдарды топтоп, кеңири жана кылдат иликтөөнү талап кылары анык. Ошондой эле аска-таштарга тартылган эзелки сүрөттөр (петроглифтер), Борбордук Азияда кеңири таралган балбалдар (таш эстеликтер) да даңктуу эпосту изилдөөчүлөрдү кызыктырбай койбойт өңдүү.

Ошентип иликтеп көргөн адам «Манас» эпосун «көрүп кабылдоочу өнөрлөрдө» (сүрөт, скульптура) чагылдыруу иштеринин учугу мындан бери дегенде эле эки миң-үч миң жылдар мурунку мезгилге барып такаларын баамдайт, жогорку фактылар эзелки кыргыз тарыхы менен байланышып турганын жана кайсы бир өңүттөн түшүндүрүү керектигин сезет. Бул албетте, дагы да келечектин, атайын даярдыгы бар жана кызыкчылыгы жогору адистердин иши десек болот.

Ал эми XX кылымдан башында (1903-1904) Кыргызстанга орус экспедициясы менен келип, Кенжекара деген ырчыдан «Семетей» эпосунун үзүндүсүн угуп, фонограммага түшүргөн жана 1914-жылы «Түркстандын талааларында» деген китебин жарыялап, ага ырчынын жана «Семетей менен Айчүрөктүн Үргөнч жээгинде жолугушуусу» деген сүрөттөрүн жайгаштырган Б.Смирнов болгондугу маалым. Бул сүрөттөрдү белгилүү фольклорист С.Мусаев «эпостун каармандарынын көркөм элесин живопись аркылуу чагылдыруу аракетинин биринчи кадамы» (3, 531-б.) катары баалайт. Китеп графикасы боюнча алганда чындыгында эле ушундай.

Ал эми «советтик» деп аталган доордо, эпосту жыйноо, жарыялоо жана иликтөө иштери колго коюлгандан бери «Манас» эпосун кыргыз сүрөтчүлөрүнүн бири да айланып өтө алган жок десек аша чапкандык болбойт. Бирок ага бардыгы бирдей кайрылган жок. Айрым сүрөтчүлөр ага бирин-экин сүрөттөрүн арноо менен чектелсе, кээ бири арбыныраак кайрылды, бир катар сүрөткерлерде эпос боюнча эмгек жаратуу программалык мүнөзгө ээ болду.

Улуу, орто жана кийинки муундагы Г.Айтиев , С.Чуйков, А.В. Арефьев, Б.Жумабаев, И.Костылев, С.Петров, Я. Штоффер, В. Фаворский, Т.Садыков, А.Игнатьев, М.Искаков, С.Ишенов, А.Михалев, А. Мануйлов, С.Чокморов, В.Тюрин, Е.Соколов, А.Шубин, Л.Фейнберг, Ж.Кыдыралиев, В.Рогачев, Т.Герцен, В.Ильина, О.Мануйлова, Т.Курманов, Л.Эрман, М.Сыдыкбаев, А.Торопов. А.Асанов, М.Асаналиев, Ю.Шыгаев, Б.Абдылдаев, А.Турсункулов, К.Маленов, К.Беков, М.Султаналиев, М.Дөөлөтбаев, М.Кунакунов, В.Герасимов, Б.Табалдиев, Ж.Жакыпов, М.Бекжанов, Э.Салиев (ж.б.) сыяктуу көркөм сүрөт өнөрүнүн түрдүү жанрынын өкүлдөрү, скульптор, театр сүрөтчүлөрү, китеп графиктери ага өз өнөрлөрүн арнашты. Булардын чыгармачылыгына үңүлүп, иликтөө салган адам «Манас» эпосунун мисалында жалпы эле улуттук көркөм сүрөт, скульптура өнөрүнүн бир тармактагы эволюциясын жалпылап айкындай алат, анын ичинде эпостун өзүнүн көз менен кабылданган искусствoдогу баскан жолун баяндап берет. Анткени, аталган авторлордун чыгармачылыгы 60-70 жылга жакын мезгилди өз ичине камтыйт.

Эпостун мейкиндик жана мезгилдик жактан кеңдиги, композициялуулугу, жандуу аткаруу учурундагы бөтөнчө образдуулугу, ар бир образдын, окуя-сценалардын колориттүүлүгү жана кайталангыс индивидуалдуу мүнөзү, көрүп тургандай элестүү-таасирдүүлүгү, чыгарманын тулкусуна сиңирилген идеялардын, ой-санаалардын тереңдиги, түбөлүктүүлүгү жана сырдуулугу көркөм сүрөтчүлөр менен скульпторлорду эртедир-кечтир кызыктырбай, өзүнүн эпикалык ажайып дүйнөсүнө жетелеп кирбей

коймок эмес. Эпостун мындай касиет-сапаттары, өзгөчөлүктөрү аны менен китеп түрүндө таанышкан окурманга да жетип, түйшөлтпөй койбойт.

Традициялуу сүрөт искусствосунун жанрларында (сүрөт, графика) ошол сүрөт чагылдарган доордун рухун берүү, көрүүчүүгө ынанымдуу жеткирүү өзгөчө маниге ээ. Пейзаждан тарта элдин, адамдардын турмуш-тиричилиги, кебете-кешпири, баян этилген кырдаал-учурдун өзү ишеним чакырып турушу негизги шарттардын бири. Ошондуктан мындай чыгармаларда майда-барат деталдарга чейин чоң маани берилет да, алар картинадагы көрүнүштүн, образдын маани-маңызын, мазмунун тереңдетип, ошол мезгил-доорго ылайыкташтырып ачып берүүгө кызмат кылат. Ал эми оозеки чыгарма боюнча тартылган сүрөт-картиналар ошол чыгарманын мазмунуна, эпикалык доордун мүнөзүнө төп келиши зарыл. Сүрөтчү жеке же группалык портреттер болобу (баатырлар, айымдар, жоокерлер ж.б.), кадыресе турмуштук же согуштук сценалар болобу турак-жай көрүнүшү, кийим-кече, курал-жарак, оокат-тиричиликтеги шаймандарга чейин ошол элестетилген эпикалык заман-доорго ылайык келтирип, көрүүчүнү ага ишенидириши зарыл. Көрүүчү-окурман көз алдындагы мындай сүрөттүн көркөм реалдуулугуна шектенбей, аны өзүнүн элестөөлөрүндөгү образга, көрүнүшкө дал келтирип, ошол чыгарма тартуулаган көркөм дүйнө менен жуурулуштуруп, биримдикте кабылдаган учурда гана сүрөт ийгиликтүү чыккан, сүрөтчү өз максатына жеткен дей алабыз. Ошол эле учурда кайсы бир сүрөттөгү деталдар, же бүтүндөй сүрөттүн өзү чыгарма чагылдарган учурга, каармандын мүнөзүнө коошпой, ишенич жаратпай турса, сүрөтчү чыгарманын, каармандардын (ж.б.) маанисин, маңызын натура кабылдаган деген жыйынтык келип чыгат.

Бирок мындай деталдаштыруу, чыгарманы толугу менен натуралисттик маанайда кабылдоо дегендикке жатпайт. Эгерде Т.Герцен С.Орозбаковдун варианты боюнча «Манасты» жасалгалоодо мына ушундай деталдаштыруу жолу менен чыгармага төп келген, аны окурмандын-көрүүчүнүн кабыл алуусуна дал келтирген реалисттик графикалык картиналарды жаратса, Б.Жумабаевдин көркөм реалдуулугу андан кем эмес графикалык сүрөттөрү мындай деталдаштырууга муктаж эместигин көрөбүз. Б.Жумабаев сүрөттөрүндө атайылап ирилештирилген, чоңойтулган ак жана кара түстөгү ийкемдүү, пластикалуу чиймелер менен эпикалык образ жаратат. Ак жана кара түс менен чектелген сырткы жөнөкөйлүүлүк жана таңкаларлыктай пластикалуулук С.Жумабаевдин сүрөттөрү үчүн мүнөздүү касиет.

Б.Жумабаевдин «Тулпарлар» (1966-ж.), «Баатырлар», «Айымдар» (1967-ж. С.Каралаевдин варианты боюнча) аттуу сериясын жогору баалап, сүрөтчү эпостун рухуна шайкеш келген, эмоционалдык жаңырыгы күчтүү бир бүтүн организм мүнөзүндөгү сүрөттөрдү жараткандыгын белгилеп, искусство таануучу Р.Бакинова: «Строгие графюры, выполненные с большим художественным вкусом, насыщены экспрессией штриха, они составляют впечатление достигнутой гармонии. Художник чуток к поэтичности эпоса и, стремясь выразить ее, достигает впечатлительной выразительности черно-белых, входящих один в другой, штрихов демонстрируя при этом великолепную поэтическую выдумку, не страдающую повторением и шаблоном. В виртуозно-выразительных линиях просматривается индивидуалированность героев эпоса, проявляюшаяся во внешнем виде, одежде, чертах характера, поступках, снаряжении»,-деп жазат (4, 12-13-б.). Ошол эле учурда Р.Бакинованын пикиринде (биз жогортодо белгилегендей,) сүрөтчү айрым деталдардан мүчүлүштүк кетирет. Маселен, ал улгайып калган Каныкейге жаш кыздарга тиешелүү элечек кийгизип койгон дейт окумуштуу. Бирок мындай майда, байкала бербеген мүчүлүштүктөргө карабай Б.Жумабаев эпостун Манас, Семетей, Алмамбет, Чубак, Сыргак, Сейтек, Кыз Сайкал, Айчүрөк, Бурулча сыяктуу баатырларын, айымдарын жана Аккула, Сарала, Тайтору, Алгара өңдүү даңазалуу тулпарларды ар биринин өздүк образы бар персонаждар катары байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин алып келет да, эпосту иллюстрациялоо ишинде кайталангыс, өзүнчө бир ачылыш жасоого жетишет. Анын аталган сүрөттөрү

чыгармадагы эпикалык доорго, окурман-угармандын ошол доор-мезгил тууралуу көркөм элестөөлөрүнө дал келип «кыргыз өңү менен мүнөзү көрүнүп турган жалпыланган улуттук типаж» (Осташев А.С.) жараткандагы менен баалуу болуп калды. Б.Жумабаевдин «Манас» эпостору боюнча сүрөттөрү кыргыз окурмандарына жакын, түшүнүктүү гана болбостон, анын образдык системасын, айрыкча баатырлар, айымдар жана тулпарлар сыяктуу бири-бирисиз жашай албаган үчилтик формасындагы образдар системасын көз менен көрүп, көңүлүнө төп келгидей деңгээлде жеткиргендиги, эпикалык доор менен каармандар жөнүндө кыялый чабытын өрчүтүүгө мүмкүндүк бергендиги менен да зор мааниге ээ.

Б.Жумабаевдин таасири кыргыз эпосун иллюстрациялоочулардын ири өкүлү Теодор Герцендин бул багыттагы чыгармачылыгынан таасын байкалат. Т.Герцен Б.Жумабаевдин тажрыйбасын эске албай коймок эмес. Биз муну Т.Герцен өз сүрөттөрүн Б.Жумабаев сыяктуу ак-кара түстөн турган графикалык жанрда аткаргандыгынан эле баамдасак болот. Бирок Т.Герцен аны кайталабай өз жолу менен кетти, б.а. ал эпосту «өз көзү менен көрүп», өз кабылдоосуна жараша көркөм сүрөт өнөрүнө салды. С.Орозбаковдун варианты боюнча 1978-1982-жылдары жарык көргөн «Манас» эпосунун төрт томдугун Т.Герцен залкар сүрөтчү Г.Айтиевдин сунушу менен иллюстрациялап, чыгармачылык чоң түйшүктү башынан кечирген. Буга чейин сүрөтчү катары кеңири таанымал болуп келген Теодор Герцен Манастын мекени Таласта төрөлүп, эс тарткандан кыргыз элинин турмуш-тиричилигине аралашып, анын салт-санаасын, тилин, этнографиясын мыкты билип өссө да, «Манас» эпосун сүрөт менен жасалгалоо ага эбегейсиз зор жоопкерчилик жүктөп, кыргыз элинин бүгүнкү жана өткөндөгү жашоо-тирилиги, эпостун өзү жөнүндө кайра ой жүгүртүп, кайра көп нерсени иликтеп, үйрөнүүгө мажбур кылды. Муну художник өзү кийин эскерген эле. (5). Ал эпос боюнча баш-аягы 200дөн ашык сүрөт жаратты. Канчасы эскиз, идея абалында калганы бизге белгисиз.

Төрт томдогу сүрөттөр Т.Герцендин эпостун сюжетин мыкты билип, чыгарманын рухун жеткилең түшүнгөндүгүн айгинелеп турат. Ар бир томдогу сүрөттөр анда баяндалган окуялардын мазмунун чагылдырып, белгилүү өлчөмдө аны көрсөтмөлүү даражага гана жеткирбестен, портреттердин жана кырдаалдардын образдуулугун, көркөм элестүүлүгүн арттырып, монументалдуу эпоско панорамалуу мүнөз тартуулап турат. Р.Бакинова Т.Герцендин эпоско тарткан сүрөттөрүн шарттуу түрдө үч типке ажыратат. Окумуштуу I типтеги сүрөттөргө баатырлардын, айымдардын, тулпарлардын (бири-бирине окшобогон, толук өзүнчөлүккө эгедер) портреттерин, II типке сюжеттик-тематикалык ыңгайдагы иллюстрацияларды, III типке ар бир главанын башталышындагы сүрөттөрдү киргизет (4, 20-22).

Бирок ар бир главанын кире беришиндеги сүрөттөр өзүнүн обңектиси боюнча I, II типтердегидей эле экендигин эске алсак, III типке бирин-серин жандуу каармандар (жоокерлер, малчылар, канаттуулар, жаныбарлар ж.б.) аралаштырылган же алар кездешпеген, бирок мазмундук өзгөчөлүгү боюнча пейзаждык мүнөздөгү сүрөттөрдү киргизүүгө болор эле. Китептин форматына жараша кичирейтилген ал сүрөттөр да ошол бөлүмдөгү баяндалган окуялардын мазмунуна да келип, анын пафосун жалпылаштырып, аны кабылдоого окурманды алдын-ала даярдап турат. Бул дагы Т.Герцендин чеберчилигинин бир үлгүсү дешке болот. Ошол эле учурда анын иллюстрацияларын тематикалык-мазмундук өзгөчөлүктөрүнө таянып: портретик, баталдык (баатырдык-согуштук), турмуштук, пейзаждык, шарттуу-символикалык деген түрлөргө ажыратууга да болор эле.

Эгерде портреттердин (баатырлар, айымдар, тулпарлар) дээрлик баардыгы алардын оң жана терс персонаж экендигине карабай калыс, обңективдүү позициядан туруп, ар бирин индивидуалдуулукка эгедер, бирин-бири кайталабаган образдар катары чечмелесе, сюжеттик-тематикалык пландагы иллюстрациялар да көп түстүү турмуштук жагдайларды өз ичине камтып, ар бири өзүнчө чакан концепцияга ээ болуп турат. Ар

бир сүрөттүн артында Т.Герцендин чебер кыл калеми, ак-карасы аралаш, көп катмарлуу палитра менен берилген «Манас» эпосунун философиясы жатат. Мына ушул касиети менен Т.Герцендин сүрөттөрү адистер тарабынан гана эмес бүткүл кыргыз коомчулугу тарабынан жапырт колдоого ээ болуп, эпос менен кынтыксыз биригип, аны менен үзөнгүлөш жашоосун улантып келе жатат. Т.Герцендин сүрөттөрүндө «көрсөтмөлүүлүк менен сөздүн сейрек жуурулушуусу» (6) ийгиликтүү ишке ашкан деген О.О.Попованын пикиринде чындыктын үлүшү чоң.

Нагыз баатырдык-жоокердик замандын илеби уруп турган Т.Герцендин сүрөттөрү ошол эле учурда көөнө кыргыз турмушунун поэтикасын да жеткиликтүү чагылдырат. Баталдык сценаларды, уруш-согушка даярдыктын жүрүшүн, же ушул кыйчалыш, кооптуу кырдаалдардын деми сезилип турган жагдайларды алдыңкы планга чыгарса да, сүрөтчү кадыресе турмуштук көрүнүштөрдү, ар бир персонаждын мүнөзүнө, алардын ич-ара мамилесине жараша ак менен каранын, жакшылык менен жамандыктан, тазалык менен кара өзгөйлүктүн тирешин, алардын ички динамикасын чегине жеткире бере алган. Жалаң ак, кара менен тартылган, Т.Герцендин көп катмарлуу сүрөттөрү байыркы баатырдык доор кыймылын, демин таасын чагылдырат да, эпостун өзүндөгүдөй көп түстүү, юмордук, баатырдык, лирикалык, трагедиялуу, поэтикалык маанай жаратат. Ал эми баатырлар, айымдар жана эпос катмыган мезгилдин алмаштыргыс атрибуту болгон тулпарлардын бирин-бири кайталабаган портреттери, мүнөздөрү да психологиялык жактан ишенимдүү чыккандыгын белгилей кетүү зарыл. Ошентип, Т.Герцен «Манас» эпосунун рух-маанайын, философиясын, эпикалык мезгилдин кыймыл-демин терең түшүнүп, аны чыгарма менен эриш-аркак байланышта турган сүрөттөр сериясы аркылуу кашкайта ачып берүүгө жетишкен жана аларды «Манас» эпосун прапагандалоодогу шексиз ийгилик катары кароого болот.

Б.Жумабаев менен Т.Герценге чейин «Манас» эпосун иллюстрациялоого бир катар сүрөтчүлөр кайрылышкан. Алардын эмгектери жөнүндө сөз башка. Чын-чынында эпосту көркөм сүрөт менен жасалгалоонун мурун да, кийин да болбогон бийиктиги мына ушул эки сүрөтчүнүн талантына тикелей байланышта турат. Чыгармада баян этилген көп түстүү жашоо-тиричиликтин түбөлүктүүлүгүн, Ата Мекен, эл-жер үчүн күрөштүн улуулугун даңазалап, өткөн замандын адеп-актык, баатырдык рухун, тереңде жаткан соолубас философиясын кылдат сезе билген Б.Жумабаев менен Т.Герцен, ак менен кара түстөрдүн, илбериңки сызыктардын гармониясы аркылуу көркөм шартуулукка, метафора менен гиперболизацияга да тиешлүү өлчөмдө жол берип, форма менен мазмундун ажырагыс биримдигине жетишет. Мына ушул сапаттары менен алардын «Манас» эпосу боюнча иллюстрациялары эпикалык реализмдин сүрөт искусствосундагы мыкты үлгүлөрү катары окурман-көрөрмандын жан-дүйнөсүнө сиңип, чыгарманын мазмунуна, идеялык рухуна шайкеш келип, аны менен удаалаш жашоосун улантып, коомчулуктун аң-сзиминен биротоло орун-очок тапты.

Адабияттар:

1. Убукеев М. Тайны эпоса «Манас» //Литературный Киргизстан. -1992. - №11-12. .
2. Мамыров М. «Манас» - эпосунун калыптаныш тарыхы. –Б., 2005. («Манас» эпосу жана байыркы сүрөт өнөрү» деген макаласы).
3. Мусаев С. «Манас» эпосун жыйноо, бастыруу, изилдөө маселери // Кыргыз адабиятынын тарыхы. «Манас» жана манасчылар: Фольклористика. - 2-басылышы. /Проф. А.Акматалиевдин жалпы редакциясында. – Бишкек, 2004.
4. Бакинова Р.А. Эпос «Манас» в кыргызской книжной грфике //Эпос «Манас» и искусство (графика, кино, музыка, сказительство, скульптура). –Бишкек, 1994.
5. Мосолова Л.М. Теодор Герцен: Творческий портрет. –Фрунзе, 1990.
6. Попова О.П. Вступительная статья к альбому: «Теодор Герцен». –М., 2000.
7. Кыдырбаева Р. Генезис эпоса «Манас». –Фрунзе, 1980.

Абдыразаков А. Ч.АЙТМАТОВДУН ДРАМАТУРГИЯДАГЫ ЖАҢЫЧЫЛДЫГЫ

Моралдык-нравалык теманын азыркы кыргыз драматургиясында өзгөчө терең социалдык-философиялык жалпылоолорго алынып, новатордук жанрдык-стилдик формада чечмелениши Ч.Айтматовдун казак драматургу К.Мухамеджанов менен биргелешип жазган «Фудзиямада кадыр түн» аттуу жанры боюнча социалдык-психологиялык драмасынан даана көрүндү. Драма нравалуулук проблемасынын кыргыз драматургиясында терең көрүнүшү гана эмес, дүйнөлүк масштабда глобалдуу проблеманы, «канткенде адам улуу адам болот?» маселесин жалпы адамзат алдына курч жана конкреттүү коюшу, дүйнөлүк окурмандарды, көрүүчүлөрдү ынандырышы менен идеялык-эстетикалык жогорку сапатка ээ.

Ч.Айтматовдун бул алгачкы драмасын анын прозаларында эволюция лык өнүгүүдө келе жаткан көркөм ойлоо принцибинен, идеялык- эстетикалык көркөм позициясынан, методунан, жалпы эле идеялык-көркөм системасынан бөлүп кароого болбойт. Ал тургай журналисттик, публицистикалык эмгектеринин да драмага тиешеси бар экенин баса белгилөө талап кылынат. «Фудзиямада кадыр түн» драмасынын козгогон проблемаларынын социалдык-философиялык жактан мотивировкаланышы на да, идеялык мазмундун тереңдигине да, жанрдык-стилдик уюшулуш структурасына да, анын мурунку чыгармалары топтогон көркөм традициясынын таасири зор.

Ч.Айтматовдун драматургияга келишинин да ошол прозасы, публицистикасы, топтогон көркөм традициясына тыгыз байланышкан обңективдүү себептери бар. Ал себеп, биринчиден, Ч. Айтматовдун турмуштук фактыларды, обңективдүү чындыкты жалпылаштыруудагы көркөм ойлонуу психологиясынан ачык байкалат.

Ч.Айтматовдун эстетикалык кругозорунун бийиктиги, профессионалдык сабаттуулугу, турмуштун философиялык маңызын терең кабылдоосу жана аны бүгүнкү күндүн бийиктигинен баалай билиши анын аң-сезиминде синтетикалык ойлоонун өзгөчө манерасын, принцибин жаратты. Ал принцип Ч.Айтматовдун эпикалык жана драмалык уруулардын көркөм каражат тарынын, формаларынын ажырагыс синтези аркылуу образдуу көркөм ойлоо өзгөчөлүгүнө тыгыз байланышат. Бул өгөчөлүк Ч.Айтматовдун прозаларындагы эпикалык көркөм каражаттар менен катар эле драма уруусуна мүнөздүү драматизмдин күчтүүлүтү, курч конфликт, диалог, монологдордун арбындыгы жана аракет кыймылдуулугу каармандардын ички дүйнөсүн түгөл ачып, мүнөз өзгөчөлүктөрүн таасын көрсөтүүдөн бизге дайын болот.

Ошондуктан Ч.Айтматовдун прозаларынын улам кийинкилери сахна лаштырууга жана экрандаштырууга өтө эле оңой жана жакын келип, көлөмү чакан, бирок чоң мазмун сыйдырылганы драмалык лаконизмге жана сүрөт төө принциптерине эң эле чукулдап келет. Мына ушундай эволюциялык зарылдыктын инерциясы Ч.Айтматовду турмуш чындыгын драмалык көркөм ойлоого, драматургиянын көркөм каражаттары менен лакондуу, кыска, бирок ойду толук айтуу формасына кайрылууга мажбурлап, аны табигый түрдө чоң драматургияга алып келди.

Ч. Айтматов драматургияга алгачкы ирет келишинде да мурунку көркөм сүрөттөө принциптеринен, формаларынан кол үзбөстөн туруп андан ары тереңдетип жаңыча улантты. Ал өзүнүн прозалык чыгармаларындагыдай эле элдик традицияны «Фудзиямада кадыр түн» драмасында да композициялык ыкма катары мазмунга ылайык чебер колдонот.

Кыргыз элинин эзелтеден бери келе жаткан улуттук мыкты традицияларынын бири - меймандостук. Босогону аттап кирген адамды мейли ал таанышпы, же жөн эле жолоочубу, баары бир дасторкон жайып, колдо бар тамагын аябастан чын ниети менен ачык-айрым сырдашып, терең урматтаган. Мына ушул салт бүгүнкү турмушубузга ылайык жаңыланып, драманын композициялык структурасына көркөмдүк милдет аткарган ыктуу форма катары кирет. Окурмандарга жана көрүүчүлөргө анча деле көп байкалбаган бул форма аракет кыймылдын жыйынтыктуу жана иреттүү өтүүчү ордун

аныктай алган. Көптөн бери кездеше элек курбуларды Досбергендин меймандостугу, дасторкону бириктирет. Дасторкон жайылып, тамак-аш жайноо менен бирге эле каармандардын ар кыл сапаттары, турмушка көз караштары, ички дүйнөлөрү да кошо жайыла ортого салынып, драманын акырына дейре социалдык-психологиялык терең талдоолордон өтүп, дасторкондун жайылышына чейин толук ачылат. Чындыгында эле ар түрдүү аймакта иштешкен жолдошторду бир жерге баш коштурган негизги себеп, аракет кыймылды уюштуруучу мүнөзгө ээ болгон көркөм факт «Фудзияма» чокусу эмес, меймандостук, дасторкон болуп эсептелет. Ошону менен эле катар шарттуу түрдө драманын каармандары атап коюшкан «Фудзияма» чокусунун да аракет кыймылдын өнүгүшүндө аздыр-көптүр ролу бар экенин танууга болбойт.

«Фудзияма» чокусу тууралуу драмада өзүнчө бир чоң эпизод берилип, ага чыккан адамдардын ачык айтып, ак сүйлөөсү, сыр жашырбоосу жөнүндө сөз болот, Каармандардын ичтеги катылып жаткан сырларын жашырбай ачык айтууларына көркөм шарт, ыңгайлуу атмосфера түзүүдө «Фудзияма» символикасы жана дасторкондун жайылышы эң эле ишенимдүү көркөм каражат катары кызмат аткарат. Дасторкон менен «Фудзияма» чокусу композициялык ийкемдүү форма катары бири-бирине өтүшүп, аракет- кыймылдын өтүүчү ордун уюштуруу менен бирге, анын өнүгүшүнө да аздыр-көптүр өз таасирлерин тийгизет.

«Фудзиямадай» ак ниеттиктин, чынчылдыктын, ачыктыктын чоку- сунда, ичимдиктери жайнаган дасторкондун айланасында каармандар дын өздөрүн толук эркин сезишип, ачык айтышууларынан жана полемикалуу дискуссияларынан келип чыккан социалдык-психологиялык, нравалык-фило- софиялык конфликттер алардын мүнөздөрүнүн, нравалык сапаттарынын толук түрдө ачылышына алып келген. Демек, бул композициялык ыкма лар драматургдардын стилдик көркөм табылгалары катары каармандардын жашоо, ойлонуу, аракеттенүү, өзүн-өзү ачуу аянтчаларынын табигыйлыгын жана реалдуулугун белгилей алат.

«Фудзиямада» дасторкондун айланасындагы диалогдор, полилогдор, курч репликалар эзелтеден келе жаткан дагы бир улуттук фольклордук традициядан чебер өздөштүрүлгөн «чечендер айтышы» формасынын новатордук үлгүсүндө өнүгөт да, бара-бара жаңы формага, «айтыш-диспут формасына айланат. Публицистикалык тондогу «айтыш-диспут» формасы драманын жанрдык, композициялык биримдигин аныктап, каармандардын ички дүйнөсүн анализдөөдө, мүнөз түзүүдө, мазмунду ачууда адекваттуу стилдик ыкма катары эстетикалык көркөмдүк касиетке ээ.

Демек, Ч. Айтматовдун элдик традицияны, фольклордук көркөм каражаттарды доордун мүнөзүнө, учурдун эстетикалык талабына ылайык драмада да чебер колдоно билүүсү анын, профессионалдык көркөм сабаттуулугунун бийиктөөсүнүн ачык далили болуп калды.

«Айтыш-диспут» формасындагы композициялык ырааттуулуктун алкагында драмада аракет кыймыл логикалуу өнүгөт. Биринчи эле бөлүмдүн башталышында драманын бүткүл каармандары менен таанштыруу экспозициялык приципти реалдуулугун аныктайт. Эпизоддор аралык байланыш жана өткөндү каармандар тарабынан кайрадан эске түшүрүүчү сценалар традициялуу формада да, киномонтаж принцибинде да байланыштырылат. Композициялык техникалык шарттуу ыкмалар эчак өткөн окуяны синтездөөдө чебер колдонулган.

Айша апанын согуш кезиндеги турмушту элестетүүсү «сахнадагы сахна» принцибинде көрсөтүлүп, драманын жалпы ансамблине жиги билинбей ыктуу ширетилет. Айрым учурда кээ бир каармандардын ички дүйнөсүнө сүңгүп кирип анализдөө максатында топтон бөлүп, көрүүчүлөргө өтө жакын алып келүү ыкмасы, кинематографияга мүнөздүү ыкмалардын, көркөм каражаттардын жардамы менен жалпы жана орто пландан бадырайта чоң, ирдүү планга чыгарып көрсөтүү аркылуу алардын мурун көрүнбөгөн моралдык турпатын, жаңы мүнөз белгилерин ачат. Драманын биз

белгилеп өткөндөй композициялык образы, стили жанрдын ички структурасынын терең тутумдаша чырмалышын камсыз кылган.

Драмада чиеленишкен татаал сюжеттик сырткы окуялуулук жок. Күндөлүк турмушта кездешкен жөнөкөй эле көрүнгөнсүгөн маселелердин айланасындагы талаш-тартыштан терең философиялык, социалдык нравалык проблемалар, курч конфликт өсүп чыгат.

Аракет кыймыл бир суткага жетпеген убакыттын ичинде, бир эле орунда күчтүү концентрацияланып, курч конфликтте, өтө чыңалган ритмде, динамикалуу өнүгүүдө өтөт.

«Фудзиямада кадыр түндүн» речтик стили терең мазмундуу келип, моралдык-нравалык, социалдык-философиялык, граждандык, публицисти- калык полифониялуу ойлорго бай. Ар бир реплика, фраза образдуу, аракет кыймылдуу, сахнага төп келишип, автордук позицияны так берүүчү стилдик уюшулушка ээ. Ошону менен катар айтыш формасындагы диспуттан улам аракет кыймыл күч алып, курч репликалар каармандар аралык өз идеялык позицияларын коргоо куралы катары бири-бирине каршы таамай «атылып», социалдык-нравалык, нравалык-психологиялык конфликттердин өсүшүнө алып келет. Каармандардын оозунан чыккан ар бир фраза, реплика максаттуу аракетке жумшалып, улам жаңы проблеманы, курч драматизмди, философиялык, социалдык жаңы ойлорду чубап чыгат да, көп пландуу, подтексттүү речтик жаңы-жаңы фразалардын табигый түрдө уюшула беришин тездетет.

Каармандардын речтеринде автордук позиция бир кыйла күчтүү берилгендиктен автордун үнү менен каармандардын үнү куюлуша биригет да, интеллектуалдашкан публицистикалык тон пайда болуп, драмада доминанттык стилдик мүнөзгө ээ болот. Публицистикалык стилде таамай айтылган репликалар каармандардын өзүн-өзү жана бири-бирин ачууга түздөн-түз багытталат. Ар бир каармандын речи анын ким экенин, нравалык сапатын гана айгинелеп тим болбостон, мүнөз өзгөчөлүктөрүн да таамай ачат.

«Фудзиямада кадыр түндө» башка драмалардагыдай борбордук башкы каармандар жок. «Фудзияма» чокусундагы дасторкондун айланасында канча персонаж олтурса, ошонун баары драманын жанрдык, композициялык формасына, стилине ылайык бип-бирдей укуктан пайдаланышып, «айтыш- диспутка» бирдей катышат. Ал тургай драмага катышпаган Сабыр да ушул принципке ылайык каармандар арасында улам эскериле берет. Сабырдын да мүнөз өзгөчөлүктөрүнөн, нравалык турпатынан башка каармандардын эскерүүлөрү, талаш-тартыштары аркылуу кабардар болобуз.

Каармандарга нравалык баа берүү, аларды турмуш чындыгынын тигил же бул татаал шарттарында сыноо драмада негизинен үч раунд боюнча жүргүзүлөт да, тарых илиминин доктору Иосиф Татаевичтин, жазуучу Исабектин, актриса Гүлжандын, агроном Досбергендин, тарых мугалими Мамбеттин, география мугалими Алмагүлдүн, врач Анвардын, пенсионер Айша апанын адамдык сапаттары бүгүнкү күндүн жогорулатылган нравалык критерийинен туруп терең талдоого алынат.

Драманын биринчи бөлүмүндөгү «айтыш-диспутта», каармандардын ички дүйнөсүн, адамдык табияттарын изилдөөнүн биринчи раундду, ал эми экинчи бөлүмүндө экинчи, үчүнчү раунддары өз ара ыктуу чиеленише бирин-бири улап, аракет кыймылдын интенсивдүү өнүгүшүн, ойдун тереңдешин, мазмундун ачылышын шарттайт. Биринчи раундда адабият менен искусство, илим, кесипчилик, адамдын жашоодогу орду, күндөлүк турмуш-тиричилик маселелери, байлыкка карата көз караштардын, мамилелердин айланасында «айтыш-диспут» жүрсө, экинчи раундда Сабырдын кейиштүү тагдырына байланыштуу ар кимдин күнөөсүн териштирүү курч мүнөзгө өтүп, каармандардын ички дүйнөсүнө жүргүзгөн психологиялык анализ мурункудан да терендетилет. Ал эми үчүнчү жыйынтыктоочу раундда «Фудзияма» чокусунан таш кулатуу оюнунан, келип чыккан трагедиялуу ситуациянын натыйжасында учурдун духу менен жашаган Мамбеттин, Алмагүлдүн адамдык гуманисттик бийик сапаттары, кыйынчылыктарда өз башынын гана камын ойлошкон

халтурщик Исабектин, өзүмчүл Иосиф Татаевичтин, жеңил ойлуу Анвардын, өз максаты үчүн чечкиндүү аракеттене албаган, ыкшоо Гүлжандын нравалык пастыгы өзгөчө интенсивдүү ритмде даана ачыла түшөт.

«Фудзиямада кадыр түн» социалдык-психологиялык драмасынын эң негизги мазмунун түзгөн ыймандын тазалыгы, чынчылдык, ак ниеттүүлүк, адамдын адам алдында жоопкерчилиги жана анын коом менен байланышы, инсандардын моралдык-нравалык турпатын иликтөө жана ага баа берүү, ошондой эле өзүмчүлдүктүн, чыккынчылыктын бетин ачуу сыяктуу проблемалар каармандардын мүнөздөрүнө социалдык-философиялык, нравалык-психологиялык терең анализ берүү жолү менен публицистикалык-аналитикалык стилде ар тараптан кенен ачылат. Бул башкы проблемалык линиялар менен катар учурга мүнөздүү бир канча курч коюлган орундуу маселелер да козголот. Мында нравалык-философиялык, социалдык- психологиялык проблемаларды көркөм чечмелөөдө ичкериден уюшулуп акырындап ачыкка көтөрүлгөн интеллектуалдуулукка ширелишкен публицистикалык тон көркөм формапарды ажырагыс биримдикке айландырып, жанрдын ички структурасын чың уюштуруучу негизги стилдик мүнөзгө ээ болот. Натыйжада, драманын бүткүл формалдык структурасынын кыймылдаткычы «жаны» катары активдүү кызмат аткарган публицис тикалык-аналитикалык стиль психолог-драматургдардын чындыкты жана адам жанынын ички тереңдеги сырларын социалдык-психологиялык жактан терең талдоонун «электрондук кардиограммалык» маанилүү аспабына айланган.

Демек, Ч.Айтматовдун прозаларынан, публицистикаларынан өсүп чыккан психологиялык анализ, интеллектуалдуулук, социалдык- философиялык тереңдик, публицистикалык көтөрүңкү тон драманын жанрдык-стилдик уюштурулушунда да өз ордун тапканы көрүнүп турат. Турмуш чындыгына, адамга карата интеллектуалдуу, публицистикалык- аналитикалык мамиле драмадагы социалдык-философиялык, гуманисттик, нравалык проблемаларды каармандардын өткөн турмушка ой жүгүртүп, бүтүм чыгаруулары, алардын мүнөздөрү аркылуу логикалуу терең ачууга кызмат кылган.

Ар бир каармандын турмуш чындыгына, адамга, коомго мамилеси, көз карашы, идеясы, алардын ар биринин өзгөчөлөнгөн турмуштук концепциясын белгилейт, Мына ушул концепциялардын ар түрдүүлүгүн терең талдоодо жана ачууда драманын жанрдык стилдик структурасынын ар бир элементи ишенимдүү көркөмдүк милдет аткарып турат. Ошондуктан драманын тулку бою улуттук боекко сугарылса да, сүрөткөрлөрдүн идеялык - эстетикалык позицияларынын, социалдык-философиялык көз караштарынын, көркөм ойлоо масштабынын кеңирилигинен турмуш чындыгын терең, жеткиликтүү мотивировкалоонун, жалпылаштыруунун натыйжасында драманын мазмуну жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ болуп, улуттуктан интернационалдык бийик пафоско өсүп жеткен.

Драмадагы интернационалдык пафос интеллектуалдуу башталмадагы публицистикалык стилде жалпы адамзаттын алдына реалдуу гуманизмдин нравалык принциптерин курч коюп, «адам уулун адам болууга», тынчтыкта жанаша жашоого, достукка, кызматташтыкка чакырып, цивилизацияны ядролук кыйроодон түбөлүк сактап калуу идеясын дүйнө элдерине жарыя кылат.

Албетте, бул идеялык позиция драмада алдыңкы планда ачык берилбейт. Биз аны Айша апанын согуш туурасындагы эскерүүлөрүнөн, Сабырдын «Канткенде адам уулу адам болот?», «Добулбастын үнү басылганда» деген ырларынын мазмунунан жана каармандардын диалогдорунун подтексттеринен, экинчи пландан, ичкериден табабыз. Ушул оюбузду дагы бир аз улантсак, драмадагы көп пландуулук, речинин полифониялуулугу, мазмундун масштабынын кеңдиги азыркы учурда жалпы адамзат кечиктирбей чече турган глобалдуу проблема ларга, ядролук куралдарды жок кылуу, жаратылышты коргоо маселелерине дейре ой жүгүртүүгө чейин мажбурлаган идея тереңде анча байкалбаган каналдар аркылуу, ичкериден тутумдашкан интеллектуалдуу

подтексттер аркылуу берилип, публицистикалык тондо, «адам уулун гумандуу адам болууга», ушул кечиктирилгис проблемаларды ынтымакта, биргелешип чечүүгө чакырып тургандай мотивге ээ экенин байкоо кыйын эмес. Бул подтекстгер театрлардын көркөм трактовкалоосунда чебер интерпре- тациялана турган кошумча тематика болуу менен бирге драманын интернационалдык пафосунун реалдуулугун жана турмуштук негизин бекемдөөчү фактор боло алат.

Демек, драмада бүткүл адамзат алдына курч коюлган «Канткенде адам улуу адам болот?» деген чоң суроо алдындагы идеялык позициянын, подтексттин, нравалык проблеманын көп маанилүүлүгү ар бир окурмандын, көрүүчүнүн жогоркудай кеңири масштабдуу ой жүгүртүүлөрүнө табигый түрдө стимул боло алат. Ошондуктан «Канткенде адам улуу адам болот?» деген проблемалуу фраза нравалык-философиялык теманы көркөм чагылдырууда бүгүнкү прогрессивдүү дүйнөлүк адабияттын чыгармаларынын программалык эпиграфы катары колдонуларлык мазмунга ээ. Анткени азыркы дүйнөдө прогрессивдүү адамзат өзүнүн мурун басып өткөн тарыхына кайрылып, өткөндү терең андап таануу менен коомдук өнүгүүнүн мындан аркы прогрессивдүү жаңы жолуна түшүү үчүн империализмдин, колониализмдин чынжырын үзүп жаткан кезде гуманизм, адамдардын нравалык тазалыгы иштин ийгилиги үчүн өтө зарыл.

Чындыгында эле, адамдардын нравалык-гуманисттик изденүүлөрүн чагылдырган кыргыз адабиятынын мыкты үлгүлөрү, анын ичинде Ч.Айтматовдун чыгармалары да дүйнөлүк окурмандарга оң таасирин тийгизүү менен бирге алардын прогрессивдүү-гуманисттик аң-сезимдерин ойготууда. Бара-бара прогрессивдүү адамзат жеңишке ээ болуп, гуманисттик позициядагы адамдар дүйнө жүзүн бүтүндөй ээлеген кезде адилет, гумандуу тынчтык саясатынын жер шарына салтанат курушу бүгүнкүдөн да жогорулап, тынчтыкты, цивилизацияны сактоо проблемасы толук жана биротоло чечилиши шексиз.

«Фудзиямада кадыр түн» социалдык-психологиялык драмасында учугу ушуга чейин кенен ой жүгүртүүгө багыт берген мазмунунун полифо ниялуулугу, проблемаларынын масштабдуулугу жана алардын жеткилик түү көркөм чечмелениши драматургдардын публицистикалык-аналитика лык стилинин идеялуулугун, ошондой эле жогорку сапаттагы реалдуулугун таасын аныктайт. Мына ушундай жанрдык-стилдик өзгөчөлүгү менен драма өзүнүн көтөргөн проблемаларын окурмандарга, көрүүчүлөргө түгөл ачып берип, идеялык-эстетикалык терең таасир берүү мүмкүнчүлүгүнө толук жетишкен.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Фудзиямадагы кадыр түн // Делбирим. –Фрунзе, 1981.
2. Соколов А.Н. Теория стиля. –М., 1968.
3. Волькенштейн. Драматургия. –М., 1969.
4. Поспелов Г.Н. Проблемы литературного стиля. –М., 1970.
5. Фролов В. Судьбы жанров драматургии. –М., 1979.

Ажыматова З. К. **Т.СЫДЫКБЕКОВ ЖАНА Ч.АЙТМАТОВ: АДАБИЙ ТААСИРЛЕНҮҮЛӨР**

Биздин изилдөөбүздүн предмети адабий окуялар, жазуучулардын өз ара байланышы болгондуктан Сыдыкбеков жана Ч.Айтматовдун ортосундагы адабий байланыштар жөнүндө божомол ойлорду да айтууга акыбыз бар го деп ойлойбуз. Сынчы, философ Азиз Салиевге берген жообун 1963-жылы жазган экен (кайсы айда экенин тактай албадык, бирок эң биринчи суроого берген жообунда «дал бүгүн өзүм элүүнүн экисине келип калган чагымда…» деген билдирүүсү бар, буга караганда жоопкат 1964-жылы жазылган болот). Бул маселеге кадалып калганыбыздын жөнү 1963-жылы апрель айында, В.И.Лениндин туулган күнүндө Чыңгыз Айтматов «Тоолор жана талаалар повесттери» деген китеби үчүн Лениндик сыйлыктын лауреаттыгына ээ болгон. Бул окуя эч апыртуусуз айтканда деле ал кезектеги бүткүл Советтер Союзундагы болуп көрбөгөндөй тарыхый-маданий окуя болгон. Биринчи жолу жана ошол Советтер Союзу үчүн акыркы жолу 35 жаштагы жаш жигит өзүнүн чындай келгенде орус тилиндеги биринчи китеби үчүн (бул китепке: «Жамийла», «Биринчи мугалим», «Ботогөз булак», «Кызыл жоолук делбирим» деген повесттери топтолгон) ошол кездеги эң бийик, эң мартабалуу сыйлыкка татыктуу болуп, бул сөзсүз көп улуттуу совет адабиятынын өсүп-өнүгүш жолундагы өзүнчө бир этап катары бул чындык кийин дагы нечен ирет далилденип бекемделет. Анан, Азиз Салиев бир эле суроону кайра-кайра түрлөнтүп, маанисин улам тактап, бир чекитке басым коюп жатса, Т.Сыдыкбеков эмне үчүн кыргыз совет адабиятында дегеле эчтеке болбогондой, жалпы совет адабиятын айтпай эле коёлу, кайдыгер абалын өзгөртпөй, болуп жаткан окуяга өз мамилесин билдирбейт. Анын үстүгө дал ошол учурда Т. Сыдыкбеков Бүткүл Союздук Лениндик Комитеттин мүчөсү катарында бул ишке түздөн-түз катышкан. 1961-жылы Ленин ысмындагы сыйлыкка үч чыгарма көрсөтүлөт: Айтматовдун «Жамийла» повести, Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романы, Эралиевдин «Ак Мөөр» поэмасы. Бул жолу үчөө тең албай калат. Экөө өтпөй, «Жамийлага» жашырын добушта кол жетпей калат. Бул жолкуга да, кийин 1963-жылы Ч. Айтматов кайрадан жалгыз көрсөтүлгөн жолу да Т. Сыдыкбеков комитеттин мүчөсү катары катышып отурган, кандай кол көтөргөнү албетте бизге белгисиз. Маселенин маңызы Айтматовду Лениндик сыйлыкка көрсөткөн А.Салиев башкарган философия бөлүмү болгон экен. Демек, Салиевдин коюп жаткан суроосу дегеле бекеринен эмес. Дал ошондой эле кыргыз совет адабиятында 1963-жылы болгон тарыхый-маданий зор окуяга Түгөлбай Сыдыкбековдун кайдыгер мамиле жасашы, «кайдыгер» деле эмес, тирүүлөр жөнүндө азырынча унчукпайм» деши түшүнүксүз.

Маселенин маңызын ачык-көрсөтүү үчүн адабий окуяларга, тарыхка кайрылууга туура келет. Биринчи жолу Чынгыз Айтматов жөнүндөгү адабий пикир 1956-жылы кыргыз совет жазуучуларынын IV - пленумунда айтылган экен. Ошол пленумда кыргыз аңгемелери жөнүндө баяндама жасаган, ал кезде аты чыгып калган сынчы жана адабиятчы К.Асаналиев мурда таптакыр белгисиз жаш автордун үч аңгемесин “Ак жаан», «Түнкү сугат», «Асма көпүрө») кеңири талдоого алыптыр[1]. Баарынан кызыгы ал мезгилде али жазуучулар союзунун мүчөсү да эмес жаш жаңыдан баштаган авторду Н. Байтемиров, К. Каимов, А. Убукеев, С. Сасыкбаев сыяктуу белгилүү жазуучулардан бийигирээк баалаптыр. Албетте анда «Бетме-бет», «Жамийла» повесттеринен дайын жок. Бул повесттер удаа-удаа жарыкка келгенден кийин, бөтөнчө 1958-жылы Москвада өткөн кыргыз адабиятынын жана искусствосунун декадасында болгон талкуудан кийин, айрыкча ошол талкууда орус жазуучуларынын, сынчыларынын жана М. О. Ауэзовдун сөзүнөн кийин Ч. Айтматовдун атак-даңкы бүткүл союздун булуң-бурчуна чейин жетти окшойт. Москвада болуп өткөн ошол талкууга катышкан көрүнүктүү кыргыз сынчысы

[1]Бул жөнүндє кеңири: «Кыргыз аңгемесинин айрым маселелери» (докладдын кыскартылган стенограммасы), Ала-Тоо, №2, 1957, 85-87-б.

жана адабиятчысы Камбаралы Бобулов кийинчерээк төмөнкүдөй эскерет: «Кыскасы декаданын адабий бөлүмүндөгү баш карман Чынгыз Айтматов болду, ал Москвалык агайындардын ардак-алкышына арзып, жергесине ак боз ат минип кайтты. Бирок…»[1] Биз бул жерде авторду туурап, сүйлөмдү атайы бүтүргөн жокпуз. Көрсө, ошол учурда таланттуу сынчы «Ала-Тоо» журналынын редакциясында кызмат өтөөчү экен. Жазуучулар союзунда болгон окуяларга күбө болгон учурлары аз эмес окшойт. Ошондой окуялардын бири – Чыңгыз Айтматовдун тили деген темада уюштурулган талкуу болуп эсептелет. Жогоруда К. Бобулов «Бирок…» деп баштап, сүйлөмдү бүтүрбөй койгондун мааниси ушунда экен. Сынчынын күбөлөндүрүүсү боюнча бул талкууну уюштургандар декададан жолу болбой, көңүлдөрү сууп кайткан айрым бир көрүнүктүү жазуучулар болгон. Бул талкуу өтө курч мүнөздө өткөнүн мүнөздөп келип, сынчы төмөнкүдөй жазат: «Менин эсебим боюнча 23 адам чыгып сүйлөдү, анын ичинен «күнөөкөрдүн» өзүнөн тышкары эки гана адам: адабиятчы К. Асаналиев менен ушул саптардын автору гана Айтматовдун новаторлук багытын ачыктан-ачык жактап чыгышты»[2].

Ошентип, сынчынын метафорасын кайталап айтсак, Москвадан Ак Боз ат минип кайткан жаш жазуучу Ч. Айтматов өз жергесине келгенде «таламандын так түшүндө эле таш бараңга алынып», саясий айыптоолорго «жыгылат». Көрсө бул эпизоддук, утурумдук окуя эмес экен, К.Бобулов өзү иштеп жүргөн журналга Айтматов жөнүндөгү макаласын жарыялай албайт.

Баш редактор, калгандары да каршы, өткөндөгү талкуунун жыйынтыгын кайталашат. Акыры калыс пикир угуш үчүн макаланы кыргыздын дагы бир чоң жазуучусуна беришкен экен. Бул жөнүндө К.Бобулов төмөнкүдөй эскерет: «Аны (макаланы) кыргыздын чоң романчысына, кыргыз адабиятында чоң кадыры бар адамга беришти… Аны менен менин жакшы чыгармачыл карым-катнашым бар эле. Ошондон улам мен андан чоң үмүткөр элем… Бул 1959-жылдын 16-январында болгон. Менин жазгандарым боюнча ал «Жамийла» повестин таптакыр эле четке кагып, ар кандай жол менен жамандап, жакында эле болгон талкууда көпчүлүк ораторлор айткан пикирлерди далилдеди… Ал менин макаламды жактырган жок»[3].

Чоң романчынын атын айтпаганы албетте өкүнүчтүү. Бирок, түшүнүктүү сөз Түгөлбай Сыдыкбеков жөнүндө баратат. Бул биздин божомол оюбуз. Дал ушул үзүндүнү толук келтирип, өзүнүн комментарийин берген профессор К.Асаналиев мындайча корутундулайт: «Сөз ким жөнүндө, кыргыздын кайсы романчысы жөнүндө баратканын К.Бобулов ачык эле көрсөтүп жазса болмок. Мында жашыра турган эчтеке жок, сөз Түгөлбай Сыдыкбеков жөнүндө экени эч талашсыз. Кокус жаңылып жатсам, К.Бобулов кийин төгүндүккө чыгарар. Бирок андай болбойт, анткени «чоң романчы», «чоң кадыры бар адам», кыргыз адабиятында өзү саналуу эле го, бул сөзсүз – Т. Сыдыкбеков»[4].

Албетте, «Ала-Тоо» журналынын редколлегиялык мүчөсү, чоң романчы Т. Сыдыкбеков жаратпай койгондон кийин К.Бобуловдун макаласы терүүдөн алынып ташталат. Бизди кызыктырган маселе, Т.Сыдыкбековдун өзүнүн шакирти сыяктуу жаш жазуучуга ушундай терс мамилеси эмнеден башталды, кандай негизде, кандай шартта? Көрсө экөөнүн ортосундагы мамиле чыгармачылык тыкыс байланыштардын негизинде башталыптыр[5]. Т. Сыдыкбеков 1958-жылы Москвада болгон декадага негизинен «Тоо арасында» романы катышкан экен. Бул романдын биринчи китебин О.Орозбаев менен К.Кулиев орус тилине которушкан, ал эми экинчи китебин Чыңгыз Айтматов Москвада

[1] Бобулов К. Жаңы тилке. – Бишкек: Адабият, 1991. - 75-76-б.
[2] Бобулов К. Жаы тилке. – Бишкек: Адабият, 1991. - 76-б.
[3] Бобулов К. Жаўы тилке. – Бишкек: Адабият, 1991. - 77-б.
[4] Асаналиев К. Чынгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн. - Бишкек, 1995. - 62-б.
[5] Кєрсєтүлгєн китепте: 62-б.

окуп жүргөндө («Литературный институт»), «Жамийла», «Бетме-бет» повесттерин жазып жүргөндө жалгыз өзү которгон экен, роман 1957, 1958 жылдарда жарык көргөн. Дал ушул маселеге атайы көңүл бөлүп, сынчы-адабиятчы К. Асаналиев өзүнүн көз карашын мындайча аныктайт: «Эки муундун, эки жазуучунун ортосундагы сонун чыгармачылык гармониянын, эриш-аркактын ыдырап бузулушуна, бузулганда да тез аранын ичинде, эмне себеп болду? Менин оюмча, арага «чок» салган ошол 1958-жылы Москвада декададагы проза боюнча талкуу, М. Ауэзовдун жалындуу сөзү, кала берсе Москвалык адабиятчылардын көпчүлүгү жапырт түрдө Айтматовду «көтөрүп» кеткени болду»[1].

Албетте, бул Сыдыкбековду, Айтматовду чыгармалары аркылуу гана эмес, өздөрүн да жакындан, далай жыйналыштарда, талкууларда аралашып жүрүп жакындан билген профессионал сынчынын берген баасы, аныктамасы, түшүнүгү. Бирок, ошондой болсо дагы Сыдыкбеков менен Айтматовдун ортосундагы тез башталып, узакка созулган карама-каршылык анчейин субңективдүү учурларга гана эмес, анын кандайдыр бир орчундуу, фундаменталдуу негиздери барбы деп ойлойбуз.

Дал ошол орчундуу, фундаменталдуу негиздерге, мүмкүнчүлүктүн болушунча жетиш үчүн Т.Сыдыкбековдун өзүнүн бир эскерүүсүн узагыраак болсо дагы келтирүүгө туура келет. Ал мындай: «Кийин 63-жылы Айтматов кайра коюлду, мен дагы эле жаңкы комиссиянын мүчөсү элем, ошол жылы Кыргызстандан Айтматовду катуу сындаган, «Жамийланы» дагы, «Горы и степени» дагы бүт бойдон каралаган чоң материал түштү. Маселени териштирип, пикир айтышты комитеттен мага тапшырышты. Мен түшкөн пикирлер менен таанышып чыктым, негизги күнөө катары чыгармалардын кыргызча жазылбаганы менен эле, жанагы Жамийланын качып кеткенин айтышыптыр, анан башка да бир катар, бир катар доолор бар экен. Аларды мен жокко чыгардым, ал учурда «Саманчынын жолу» ал кыргызча чыгып, орусча басыла элек эле, мен ошого таяндым… Ошентип 63-жылы «Горы и степи» колго салынып, сыйлыкты алып кетти, куттуктап калдык… Андан ары Түгөлбай Сыдыкбеков жыйынтык чыгарат: «Мына ушул окуялардан кийин кээ бир кишилер мени Айтматовго каршы чыкты дегендей ой кылып калышты, а мен каршы чыккан эмесмин, каршы чыкчу да киши эмесмин. Болгонун болгондой айттым»[2].

Эмки ой жогоруда сөз болгон Камбаралы Бобуловдун макаласына байланыштуу. Ал 1958-жылдын аягы 1959-жылдын башында болгон – окуя. А балким жазуучу көз карашын өзгөрткөндүр. Айтор эмнеси болсо да жазуучу катарында бир жагынан, комитеттин мүчөсү катарында экинчи жагынан Т. Сыдыкбеков катуу дилемманын ортосунда калган өңдүү көрүнөт. Жогортодо келтирилген тексттен көрүнүп тургандай, Кыргызстандан келип түшкөн каралаган материалдын эки «аргументи» бар экен: Ч. Айтматовдун чыгармаларынын кыргызча жазылбаганы жана «баягы» Жамийланын кетип калышы. Карап көрсөк, Лениндик сыйлыкка сунушталып жаткан китепке жазуучунун төрт повести топтолгон («Жамийла», «Ботогөз», «Биринчи мугалим», «Тополек мой в красной косынке»). Үчөөнүн кыргызчасы да, орусчасы да бар, «Тополек…» («Делбирим») жаңы гана жазылып бүтүп, жыйнакка киргизилген. Ал эми «баягы» Жамийланын кетип калышы олуттуу адабият жөнүндө сөз болгондо күлкү гана чакырышы мүмкүн, анткени көркөм чындык бар жана турмуштук чындык бар, бул экөөнүн ортосунда далай-далай аралыктар жатат. Ч.Айтматовдун чыгармаларын каралаган материалдын болгон мазмуну – ушул. Т.Сыдыкбеков Кыргызстандан келип түшкөн материалды орчундуу бир көрүнүш катарында эсептеп «Мен аларды жокко чыгардым» деп жыйынтыктайт. Кантип «жокко чыгарып» жатат, кеп – ушунда. Көрсө, кыргызчасы жарыяланып, орусчасы али басыла элек белгисиз «Саманчынын жолуна» таянып (жазуучунун өз сөзү) жокко чыгарыптыр. Комитетте Ч.Айтматовдун төрт

[1] Асаналиев К. Чынгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн. – Бишкек, 1995. - 62-б.

[2] Сыдыкбеков Т. Мен ми×жыл жашадым. – Бишкек: Акыл, 1998, - 347-348-б.

повести топтолгон «Тоолор жана талаалар повесттери» деген конкреттүү китеби жөнүндө сөз болуп жатат. Анан бул маселеге азырынча орус тилинде жарала элек «Саманчынын жолу» повестинин кандай тиешеси бар. Маселени ушундай аспектиде койгонубуздун себеби, Т. Сыдыкбеков добуш бергенде колдогонбу, же каршы болгонбу, азыр муну тактоонун эч кандай мааниси жок, биз аныктайлы дегенибиз, эмне үчүн талкууга коюлган китеп жөнүндө түз айтуудан оолактап, маселеге такыр катышы, байланышы жок «Саманчынын жолуна» таянышы, кантсе да жазуучунун мурдагы көз карашы тоскоолдук кылып жаткандыр…

Мындай божомолду айтып жатканыбыздын себеби бар. Т.Сыдыкбеков кыргыз совет жазуучуларынын III сңездинде (1959), IV сңездинде (1966), V сңездинде (1971) чыгып сүйлөп, өзүнүн баяндамасынын негизги, борбордук пафосун Ч. Айтматовдун чыгармаларын сындоого багыттайт. Сынга алынган чыгармалар: «Жамийла», «Гүлсары» повесттери жана «Биринчи мугалим» кинофильми. Өтө катуу сындайт, ырайымсыз түрдө катуу сындайт. Сңездге келген коноктор (бир тууган республикалардын, ошол мезгилдин термини менен айтканда) чыдабай кетип, Ч. Айтматовду колдоого, коргоого алган учурлар да болуптур. Баарынан орчундуусу сын негизинен бир проблеманын тегерегинде, атап айтканда, элдик каада-салттардын, ата-мурастын, улуттук турмуштун сүрөттөлүш проблемасынын тегерегинде болот. Мына, маселен, Жамийланын бирөөнү ээрчип кетип калышы элдик каада-салтты, кылымдардан келаткан темирдей бекем эрежелерди бузуу, «тепсөө» катарында, кыргыз аялынын бийик мартабасын мазактоо катарында мүнөздөлөт. Т.Сыдыкбековдун элдик элдик каада-салттарга карата болгон ушул эстетикалык принциби «Гүлсарат» повести жөнүндөгү сөзүндө андан ары улантылат, тереңдетилет.

Белгилүү го, «Гүлсарат» повестиндеги күлүктөрдүн жарышында эң акырында эрегиштен үчөө калат. Буурул, Жээрде жана Гүлсары. Бул үчөөнүн жарышынын финалын автор төмөнкүдөй сүрөттөйт: «…Буурул күлүктүн тиктеши өжөр, жан аябай эрегишип алган. Жээрде болсо жардам издегендей тайсалдап эки тарабына кыйыгын салып барат. Акыр түбү биринчи болуп Жээрде өксүй баштады. Обол мурун тайсалдаган көздөрү, анан дердеңдеген таноолору көрүнбөй, анан биротоло дүбүртү бастап артта калды. Көк буурул жанын сабап, көпкө тырмышты, тер куюлган көзүнөн ызалуу жини көрүнүп, чаап баратып жан бергидей кыйналып өксүдү. Акыры жеңилгенин мойнуна алгысы келбей ал да артта калды»[1].

Бул Чыңгыз Айтматовдун сүрөттөөсүндөгү кадимки эле кыргыз элинин каада-салтындагы күлүктөрдүн жарышы. Т. Сыдыкбеков дал ушул сценаны өзүнчө интерпретациялайт: «Эгерде күлүктөрдүн жарышын футбол оюну катарында кабыл алсак, ал эми жорго салышты волейбол оюну деп эсептесек, анда жыйырма эки футболисттеринин арасында жалгыз волейболчу кантип ойной алат? Жылкычы Танабай өзүнүн жоргосу менен күлүктөрдүн жарышына кантип түшөт? Волейболчу Танабай футболчулардын бутунун арасында чатышып жүргөнүн кокус футболдун белгилүү ышкыбозу Акаев (кыргыз совет акыны, футбол оюнунун ышкыбозу Кубаныч Акаев) көрүп калган болсо, анда ал Гүлсары менен Танабайды редактор Твардовскийге («Новый мир» журналынын редактору) жеткирбей эле, сыпайылап айтканда, футбол алышынан эле кууп чыкмак»[2].

Көрүнүп тургандай, жалаң ирония жана юмор. Эмне үчүн жылкычы Танабай волейболчу болуп, футболчулардын арасында «чатышып» жүрөт. Волейболчу өзүнүн волейбол сеткасында, футболчу өз талаасында ойношу керек, оюндун тартиби жол-жобосу ушундай. Көрсө, муну чаташтырып жаткан Чыңгыз Айтматов экен. «Күлүк чабыш» деген бар, ага күлүктөр гана катышат, футбол ойнуна жалаң гана футболчулар катышкан сыяктуу, ал эми «жорго салыш» деген бар, ага жорголор гана катышат,

[1] Айтматов Ч. 3 томдон турган чыгармалар. - I том. - Фрунзе: Кыргызстан, 1982. - 69-б.
[2] Асаналиев К. Чыўгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн. – Бишкек, 1995. - 76-б.

волейбол ойнуна жалаң волейболчулар гана катышкан сыңары. Ч. Айтматов элдин ушул каада-сатын одоно бузуп (күлүктөргө жоргону кошуп) сүрөттөгөндүктөн бардыгы ойдон чыгарылган, жасалма эпизод болуп жатат. Жасалмалоо түздөн-түз элдин кылымдан келаткан каада-салтын бузуп, кадыр-баркын төмөндөтүп сүрөттөөгө апкелет. Т. Сыдыкбековдун жыйынтыгы ушундай. Чоң романчы чыгармадан идеялык үзгүлтүктөрдү издебейт, саясий айыптоого да барбайт, тек гана элдик салттардын одоно бузулуп сүрөттөлүшүнөн улам чыгарманын бүтүндөй көркөмдүк системасын жокко чыгарат.

1965-жылы режиссёр А.Кончалевский «Биринчи мугалим» повестинин негизинде кинофильм жаратыптыр. Бул фильмдин жарыкка келиши советтик киномотографта өзүнчө бир бурулуш окуя катарында дүйнөлүк экрандарга кеңири тараган кино лентага айланыптыр. «Биринчи мугалим» советтик киномотографтагы өзгөчө бир улуттук белги экендиги жөнүндө ошол учурдагы эң атактуу кино ишмерлер С.Герасимов, Р. Кармен бийик пафос менен жазышкан экен. Бул фильмдин бүткүл дүйнөлүк даңазасы канчалык күчөгөн сайын, Кыргызстанда, айрыкча Чынгыз Айтматовдун айланасында баягыдай «каралган» күчтөр дагы ого бетер жанданган окшойт. Ошолордун ичинде эң биринчилерден болуп Түгөлбай Сыдыкбеков өзүнүн «Одоно бурмалоо» деген макаласын жазат. Учурунда макала жарыяланбаптыр. Биринчи жолу «Табылга» жыйнагына киргизилиптир. Ушуга улай 1971-жылы СССР жазуучуларынын V сңездинин алдында Г. М. Макеевге жазылган каттын мазмундук негизин «Биринчи мугалим» фильми жөнүндөгү катуу сын пикирлер түзөт.

Биздин оюбузча ушул макалада жана катта Түгөлбай Сыдыкбеков 50-жылдардын экинчи жарымында башталган ачык жана жабык түрдө жүргөн полемикасы өзүнүн чыңалган эң бийик чекитине, адабий термин менен айтканда, апогейине жатат. Дал ошондой эле ушул тарыхый-адабияттык мааниси бар эки документте Т. Сыдыкбековдун эстетикалык көз карашы (турмуш чындыгын сүрөттөөдө) өтө ачык жана даана ачылган. Көрсө, Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары менен келишпеген, аларды кабыл албаган жазуучунун позициясындагы фундаменталдуу негиздер дал ушул жерде экен. Карап көрөлү. Кинофильм алыскы бир кыргыздын айлына мугалим болуп комсомол жаш жигиттин мугалим болуп келгенинен башталат. Кыргыз турмушунда, кыргыз чындыгында мындай реалдуу окуялар көп болгон. Т. Сыдыкбеков жазуучу катарында, көркөм сөз өнөрүнүн ээси катарында бул далилдүү окуяны кандай көрөт?

1) Мугалим болуп келген адам, бул баарынан мурда өкмөттүн өкүлү, ошондуктан ал сыйлуу, барктуу. Ага үй тигип берет, ээр-токумдап ат мингизет. Айтор, айылдык карапайым адамдар менен келген мугалимдин ортосунда толук түшүнүү, бирин-бири колдоо, ишенүү, сыйлоо бар. Т. Сыдыкбеовдун терең ишеними боюнча бул тарыхый-чындык. Ал эми бул тарыхый чындык, Т. Сыдыкбковдун түшүндүрүүсү боюнча, «Биринчи мугалим» фильминде кандайча көрсөтүлгөн, маселе ошондо. Муну жазуучунун өз сөзү менен берели: «…Биз тирмие тиктеп аны көрө албадык. Тескерисинче, Дүйшөн менен ошол айылдын адамдарынын ортосун дөдөй наадандык түпсүз ор болуп бөлүп турат. Болгондо да жакшылык эмне экенин туюнбас эң барып турган туңгуюк мокок келес жандар… Ал эми өзү алардан анча алыс эмес Дүйшөндүн түнттүгү, ички дүйнөсүнүн тардыгы, билиминин таптакыр тайкылыгы аны эрксизден жиндентет. «Социализм», «Мировая революция», «мен мугалим» деген эки-үч сөздөн артык кеп-сөз анын тил байлыгында жок»[1].

Көрүнүп тургандай, Т.Сыдыкбеков жазуучулук көз менен көрүп, мүнөздөгөн тарыхый чындык менен «Биринчи мугалим» сүрөттөгөн реалдуу чындык жөн эле карама-каршы эмес, кинофильмдеги эпизоддор, бул «тарыхый чындыкты» баштан аяк одоно бурмалап көрсөткөн инсуниация, кыргыз элин ушактоо.

[1] Сыдыкбеков Т. Табылга. - Бишкек: Адабият, 1991. -677-678-б.

2) Т. Сыдыкбековдун түшүндүрүүсү боюнча 1922–1923-жылдарда эле кыргыз жергесинде мектептер эбак ачылып, кыргыз балдары кадимкидей окуп калышкан экен. Бул жөн эле реалдуулук эмес, нак тарыхый чындык. Ал эми бул «тарыхый чындык», Т. Сыдыкбеков айткан, «Биринчи мугалим» фильминде кандайча көрсөтүлгөн, кеп ушунда. Жазуучу өзүнүн бууракандап кайнап чыккан эмоциясын токтото албай, төмөнкүчө билдирет: «Ал эми фильмде 1924-1925-жылдарга чейин мектептен дарек жок. Кел Дүйшөн, калчылдаган Картаңбай экөө канчалык балталарын «ырдата» согуп жалгыз теректи кыйышканда берки ооздору ачылган көпчүлүк мектептин куруларына эч ишенишпейт. Алар дале болсо, окуу дегенди дөдөйлөрчө жектешет.

О, бул не деген чындыктан алыс качыш? Не деген тарыхты бурмалаш?»[1]

Демек, «Биринчи мугалим» фильминде «келес» Дүйшөн менен «калчылдаган» Картаңбайдын сценасы, ооздорун ачып, дөдөйлөрчө карап турган көпчүлүктүн көрүнүшү, Т. Сыдыкбековдун түшүндүрмөсү боюнча, бул анчейин эле чындыктан алыстоо эмес, тарыхтын өзүн бурмалоо.

3) В. И. Лениндин өлүмү кыргыз эли үчүн трагедия болгону талашсыз. Албетте Т. Сыдыкбеков да бул окуяны ушундай түшүнөт, ушундай кабыл алат. Ал турмак Лениндин өлүмү, эл-журттун, карыялардан тартып бала-чакага чейин өз атасын жоготкондой кайгыга чөмүлгөнү жөнүндө өзүнчө эле тириада жазыптыр. Жазуучу үчүн тарыхый чындык дал ушундай. Ал эми бул тарыхый чындык «Биринчи мугалим» фильминде кандайча чагылдырылган, маселенин маңызы ушунда. Т. Сыдыкбеков да ушул суроону коёт да төмөнкүдөй жазат: «Капкараңгы түн. Жандын баары уйкуда. Жалгыз Дүйшөн жиндене баштады. – Ооба, мен силерди уктатам?! – деп ал сырттан эле кишилерди кекетти. Бул эмне деген жинденишп деп эсиңди жыйганча уйкудан чочуп ойгонгондор өрткө кабылышты. Ленин өлдү дегенге кишилердин бирде бири «быш» эткен жок…»[2] Ленинди жоктоону «Биринчи мугалим» фильминдеги эпизоддой («жинденген Дүйшөн», «дөдөйлөрчө чакчелекей түшкөн көпчүлүк») сүрөттөөнү Т. Сыдыкбеков «малдан – эки аяк, адамдан – төрт аяк» көргөндөргө салыштырат. Арийне реалдуу турмушту ушундайча тескери көргөндөр, жазуучунун аныктамасы боюнча, «жакшыны – жаманга» бурмалап жибериши опоңой.

Биз Т. Сыдыкбековдун макаласында «Биринчи мугалим» фильминин негизги үч эпизодуна жүргүзүлгөн талдоого жана аларга берилген мүнөздөмөгө токтолдук. Биздин максатыбыз, жазуучу көргөн «тарыхый чындык» менен кинофильм көрсөткөн «көркөм чындык», булар эки башка, бири – накта чындык, экинчиси бурмаланган чындыкты, же булар бир эле чындыкка, б. а. биринчи мугалимдин тагдырына болгон эки башка чыгармачылык позиция, эки башка көз карашпы, мына ушуну колдон келишинче аныктоо.

Ошентип, Т. Сыдыкбековдун «Жамийла» повестине, «Гүлсарат» повестине, «Биринчи мугалим» кинофильмине койгон дооматтары, барып-келип, бир проблемага топтолот, ал проблема элдик каада-салт, мурас, адеп-ахлак, алар илгерилеп, байыртан кылымдардан бери бузулбай өзүн таза сактап келаткан – тарыхый чындык. Ал кандай болсо, аны дал ошондой көрүп, дал ошондой калыбында сүрөттөө керек. Бул калыптан алыстоо, четтөө сөзсүз түрдө тарыхый чындыкты одоно бурмалоого апкелет, Т. Сыдыкбековдун көркөм чыгармачылыкка болгон кредосу мына ушундай.

Эгерде Т. Сыдыкбеков өзү жараткан каармандарга ушундай көз караш менен мамиле жасаса, анда «чоң үйдүн» бекем салттуу эрежелерин гана бузуп-аттап гана эмес, фронттон аман-эсен кайтып келаткан күйөөсүн күтпөй качкан Жамийланы, «күлүктөр» менен аралашып жарышка түшкөн жорго Гүлсарыны, Лениндин каза болгон түнү жиндиленип айылдын ичин чакчелекей түшүргөн Дүйшөндү, тарыхый чындыкты нак өзүндөй көргөн Түгөлбай Сыдыкбеков, кантип кабыл алат. Кабыл алуу мындай турсун,

[1] Сыдыкбеков Т. Табылга. – Бишкек: Адабият, 1991. - 678-б.
[2] Сыдыкбеков Т. Табылга. - Бишкек: Адабият, 1991 . - 679-б.

ал андайлар менен жөн эле элдеше албайт. Анткени, жаңыдан калыптанып, улуттук өзгөчөлүгүн таанып али үлгүрүп, жетише элек жаш жазма адабияттын күрдөөлдүү бир баскычында эки антитезалык көз караш кездешип отурат. Биринчиси – Т.Сыдыкбеков, жөнөкөйлүштүрүп айтканда ар кандай А.Кончаловскийлерге (сценарийин жазган Ч. Айтматов да бар) улуттук «коргондун» ичиндеги казынага кол тийгизбей сактоо, коргоо, экинчиси – Ч. Айтматов, колдон келишинче ар бир улуттук нерсени, маселен, «ширени» улуттук аймактан алып чыгып, жалпы адамзаттык нарк-насилге айландыруу (дал ошондой эле, маселен, Жамийланын чектен чыккан жүрүш-турушун). Ошентип, Т. Сыдыкбековдун 1958-жылдагы окуялардан кийин эле Ч. Айтматовдун чыгармаларына карата болгон кескин мамилеси кандайдыр бир субңективдүү себептерден улам эмес, турмушту, каарманды, чындыкты таанып-билүүдөгү көркөм-адабий көз караштын фундаменталдуу негизинен келип чыккан деп ойлойбуз.

Адабияттар:

1. Асаналиев К. Кыргыз аңгемесинин айрым маселелери: Докладдын кыскартылган стенограммасы. // Ала-Тоо. - 1957. - №2.
2. Асаналиев К. Чынгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн. - Бишкек, 1995.
3. Бобулов К. Жаңы тилке. – Бишкек: Адабият, 1991.
4. Сыдыкбеков Т. Табылга. - Бишкек: Адабият, 1991.
5. Сыдыкбеков Т. Мен миң жыл жашадым. - Бишкек: Акыл, 1998.

Айтбаева Ш. А.ТОКОМБАЕВДИН «КҮҮНҮН СЫРЫ» АҢГЕМЕСИНИН САЛТТАРЫ АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ПРОЗАСЫНДА

А.Токомбаев прозалык чыгармаларды жазууга 20-жылдардын башында киришкен. 1923-жылы казакча чыккан «Шолпан» журналына эпостун негизинде жазылган «Курманбек баатыр» аттуу ыр аралаш кара сөз түрүндөгү чыгармасы жарыяланган.

1926-жылда САКУда окуп жүргөн кезинде А.Токомбаев кыргыз жаштары тарабынан чыгарган «Тунгуч адым» аттуу басма журналын редколлегия тобуна активдүү катышып, журналга өзүнүн чыгармаларын жарыялап турган.

1927-жылы САКУну бүтүрүп кетерде «Тунгуч адым» журналы «Ленинчилер күзгүсү» деген ат менен алмаштырылып, ал журналга жазуучунун «Күйөөнүн колу жууркандын түрмөгүнөн чыкты» деген аңгемеси 1928-жылы араб тамгасы менен басылат.

Негизинен А.Токомбаевдин бул повесттериндеги романтикалуулук анын акындык табиятына байланыштуу мүнөздөн келип чыккан болуу керек. Мындай көрүнүштөр анын прозасына поэтикалык өң берип, окуучунун бөтөнчө бир таасирленип окуусуна шарт түзүп турат. А.Токомбаевдин прозалары жөнүндө кепти козгогондо биз аны повесттериндеги, аңгемелериндеги мына ушул өзгөчөлүктөрдү эч убакта унутпоого тийишпиз.

А.Токомбаев мейли койчулардын коңур түнүн жазабы, мейли жаңырыктуу асманды жазабы, мейли капчыгайдын көркүн, мейли Боролдойдун кечин сүрөттөйбү, акындын саптары бийикте шаңшыган бүркүттөй, баш тоолорго куюнуп, таңкы күн нуруна чагылышып, жайкы таңдай албырып турат. Алтын калем менен тартылган мынабу сүрөттөөнү караңыздар:

Ай нурунда жайкы түн,
Айран төгүп койгондой.
Жаңырыксыз токойлор,
Уктап жатат ойгонбой.

Менменсиген карагай,
Пейли кенен чалдардай.
Кар жамынган чегедек,
Ак тон кийген балдардай.

Ар бир акын өз көзү менен көрөт да, маңызына өз бетинче сиңгүп кирет. Өзүнүн стили, тили, ыгы, жөндөмү, илхамы аркылуу идеянын багыты, мезгилдин талабы, инсандын образы ачылып, улуттук өзгөчөлүгү элге таандык касиети аныкталат. Декларация, ода, риторика, дидактика, даңазалар өз учурунда жаңырышы мүмкүн, бирок учуру өткөн соң курулай, кунарсыз шаңдуу болоору айдан ачык, Чыныгы поэзия ойго терең, чабыты кенен, новатордук, философиялык жалпылоо менен сыйымдуу жазылат . А.Токомбаев ошондой ырларды, повесттерди жана аңгемелерди жазган чебер, албан прозачы. Биз сөз учугун чакан аңгемелери туурасында кыскача сөз кылмакчыбыз.

Аалы Токомбаевдин «Күүнүн сыры» аңгемеси жөнүндө К.Асаналиевдин: «Элдик байыркы уламанын негизинде жазылган бул аңгемени жанрдык жагынан алып караганда проза менен жазылган лирико-романтикалык аңгеме деп, таамай эле тайманбай айтууга болот. Анткени тоо суусундай ташкындаган лирикалык күчтүү агым кичине, чакан чыгарманын бүткүл майда кан тамырына чейин тараган.

Күүнүн сыры – кыргыз элинин өткөндөгү мунду турмушу жөнүндө символикалык чыгарма»,- деген сөзүнөн баштасак болот. Аңгеменин сюже тинде дөгүрсүгөн, колундагы чексиз бийлиги менен малына чиренген кызыл буурул аты менен Ак чагыр бардаңкесине менменсиген ала көөдөн «баатыр» менен таза сүйүүнүн ортосундагы курч күрөш сүрөттөлөт .

Автор байыркы элдик уламанын, оозеки адабияттын көркөмдүк күчүн ошол бойдон толугу менен аңгемеде бергенин биз окурмандар толук көрүп турабыз.

Бул аңгемеде автор турмуштук чындыкты бири-бирине менен аңгемеле- ше калуучу карапайым адамдардын өз ооздору аркылуу айттырат.

Акындын «Күүнүн сыры» аңгемеси узак жолдогу карыянын аңгемесинен башталат. Айтуучу – карыя да бирөөдөн укканын гана баяндайт. Таңдайы жарылган чечендин оозунан сөз кендери агыла берет да, автор айткандай анын сөздөрү жолоочуларды да, окурманды да «арбай баштайт». Карыянын саймалуу сөзү узун жолду да, жол азабын да жеңет. Аңгемеден окурмандын биринчи таанышканы – «кабагына караганда кандайдыр бир убакта атактуу баатыр киши болгон сыяктуу кабагы бийик көздүн чарасы тереңден көрүнгөн кудуктай, кареги араң эле жылтылдаган, мурду терендин тумшугундай мурду болуп, тиши жок оозуна карай имерилген, калдагай кулагы адаттан тыш кубарыңкы, өлчөмсөз чоң жана толук, жүзүнө караганда анча кары эмес, бирок калдайган купкуу этсиз кулагы, оңкойгон арык мурду карылыгын да алда кайдан далилдеген, олчойгон сары киши. Эзелки мурас сыяктуу көрүнгөн, бир караганда ушу турушу менен табышмактуу карынын урунган буюму да өзүнө төп, шайма-шай. Колундагы комузу карыя жөнүндө кошумча түшүнүк берип тургансыйт.

Эзелкинин эстелиги сыяктанган ошол комуз да бир көргөн кишинин эле көңүлүн бурууга аргасыз кылат. Колундагы өрүктөн жасалган комуз карыя менен жолдош болгон сыяктуу, кара күрөң тартып чыныгып бүткөн. Комуздун тепкеси манаттай болуп арчадан жасалгандыгын жана көп жашагандыгын байкатат. Карыя жанында отургандардан жарытып эч нерсе
да сурабаган, кезек-кезеги менен «нөкөрлөнгөн кең өтүгүнүн кончунан килейген мүйүз чакчасын сууруп алып, алкактай жез чагарагын шаркылдат каны» болбосо, кепке да сараң. Оок-оок гана анын: -Ии, балам! Элиңер эсен жатабы? Ии, балам! Эмне өнөрүң бар?» - дегени, насыбай атымда бир күүсүн он кайрып черткени аңгемени угуучуга да, окуучуга да чоң таасир калтырат.

«Карыя» күүсүн улам-улам башынан түшөт. Анын нээти ошол гана күүнүн айланасында турган сыяктуу. Эл күүнү тыңшайбы, жокпу, аны менен жумушу жок, өзүнө-өзү макул, бул жерде өзүнөн башка эч ким жок сыяктуу сезгенсийт.

Аңгеменин бардык окуясы үч гана кишинин: - Кызыл буурулуна, Ак чагырына сыйынган ала көөдөн, алачыктай «баатырдын», акылдуу намыска бекем, ошол убактагы түзүлүшкө тайманбай каршы чыккан баатыр кыздын, дүйнө капар, бейкут турмушу бузулуп, башы байланып кул болуп келген жаш баланын айланасына топтоштурулган. Эмеси эртели-кеч чертиле берип, эч ким капарына да албай калган Зарлыктын күүсүнүн сыры да ошол окуяны баяндоо менен чечилет.

Ошентип, аңгемеде адилет, таза сүйүү менен зордуктун ортосундагы курч күрөш баяндалат. Он жашка чыккан Зарлык алачыктай болгон кызыл буурул ат минген «баатырга» туткун болду. Мына ушул жерден эле «баатырдын» ажары ачыла түшөт. Болбосо ашкан «баатыр» да бейкүнөө, күчсүз, жылкы сугарганын чоң иш көргөн балага кол салмак беле? Ал эми анын сөзү да заардуу, кичине бала менен чоң душманындай сүйлөшөт. Менменсиген алачыктай «баатырдын» сөзүнө да баланы табалангандыгы байкалып турат. «Унчукпай жүр! Ыйласаң өлтүрүп салам, унчукпа! Менден эчтеке сураба. Оозунду ачып сүйлөсөң өлөсүң!

Мына «баатырдын» балага кылган мамилеси. Ал эми кыздын айылына келгенде эрегишкен жоосун жеңип, белгилүү чыгаан баатырды байкап келгендей: «Мына, баягылар! Алгыла!- деши да анын табиятын таанытат.

Мына ушундай колунда чексиз бийлик да, курал да, астында качса кутулуп, кууса жетчү да аты бар, өзүнүн максатын орундатыш үчүн эч нерседен кайра тартпаган, бир жагынан ала көөдөн, бир жагынан жеткен кекчил, сараң, өзүмчүл «баатырга» назик, «он-ондогон өчкөн көмүрдөй кара чачы эчен имерилип, «тал-талынан толгонгон жубардай ак кыз» каршы чыкты.

«Баатыр» менен кыздын биринчи чатагынан кийин идиреги бар он алтыдагы жаш баланын «баатырды» жек көрүшү күчөйт. Ал эми «баатыр» менен кыздын ортосундагы жеке намыс талашы сөздүн толук маанисинде, социалдык мүнөзгө өтөт. Окуя ырбап сюжети чиелене баштайт. Кыз баланын чоо-жайын тартып, канчалык деми бар экенини билет да, эски салттан кол үзүш үчүн аракеттенет. Сөздөрү орундуу жаш бала менен качууга кыз биротоло бел байлап, зордуктун оозунда турган эки туткун качуунун камылгасын кылышат.

Аңгеменин андан аркы сюжет нукура романтикалык мүнөзгө айланат. «Качуу – жеке мүнөздөгү протест, эски адаттан биротоло кол үзүү. Өзүнүн туулган чүйрөсүнө карабай жарыбаган кедейдин баласы менен качуу, мунун үстүндө каргашалуу салтка баш ийбөө - ошол мезгилдин турмуш шартында, эң кеминде, эң жогорку чыныгы романтикалуу баатырлык. Ал эми кыздын «баатыр» жигит менен жекеме-жеке беттешүүсү нукура элдик романтика менен толтурулат. «Түлкү качырган бүткүттүн добушундай күркүрөгөн» добуш менен келе жаткан «баатыр» жигиттен жалтанбай төөнүн мойнун бура тартып, текенин мүйүзүнөн жасалган саадагын кармап кыздын күтүп турушу - элдин гана сүйүүсү, элдин гана романтикасы менен жаралган чыныгы баатыр кыздын образын элестетет».

Жекеме-жеке беттешүүдө духовный жагынан «баатырга» караганда алда канча күчтүү кыз жеңүүчү болду. Кыз менен «баатырдын» эрөөлдө көрсөткөн, айрыкча кыздын: «Мен антымды орундадым. Сага койгон антымды сенин эрдигиң үчүн кечтим. Намыс эркек менен ургаачыга бирдей экендигин эстиңден чыгарба!»- деген сөздөрү өзгөчө интонация менен айтылат. Ошентип, бардык кыйынчылыкты жеңип келип, сүйүшкөн кишилер кошула албай калды. Кызды жолборс жара тартты. Ошентсе да, «Күүнүн сырындагы» баатыр кыз жолборско эмес, ошол убактагы каргыш тийген коомдун адилетсиздигине, андагы жашаган адамдардын айбандарына жем болгон. Бирок кыз өлсө да, анын асыл тилеги, шум замандын түрү суук типтүү өкүлү болгон «баатыр» жигитке каршы жүргүзгөн күрөшү түбөлүккө өлбөстөн, өзүнүн артында унутулгус тарыхый дабышын калтырды. Зарлыктын күүсү дал ошону чертип, дал ошону дабыштап отурат.

«Күүнүн сыры» - өзүнүн тилегине, эркиндигине жетпегендердин сыры, караңчылыктын капкасында тумчуккандардын сыры, ошол мезгилдеги социалдык турмуштун нааандыктын, зордуктун кысымчылыгына каршы тайманбай күрөшкөндөрдүн сыры – экенин ар бир окурман менин оюмча баамдап түшүнөт.

Өзүнүн адам деген атын, адамдык касиетин сактап калыш үчүн дөгүрсүгөн «баатырга» - кара күчкө кашкая каршы чыккан кыз менен Зарлыктын айланасындагы окуяларды, ошол армандуу күндөрдү жамактап күүгө салып калган Зарлыктын күүсүнүн сыры түбөлүккө жашай берет.

Автордун фольклорду чыгармачылык менен пайдалангандыгын биз төмөнкү аңгемелеринен билебиз. «Күүнүн сыры», «Даат», «Жол жомогу», «Акылмандын жообу». Бул аңгемелеринде турмуштук чындыкты автор бири-бири менен аңгемелеше калуучу карапайым адамдардын өз ооздору аркылуу айттырат. Мындай ыкма окуяны баяндоонун кыска болушуна шарт түзөт да, эл арасынан угуп жүргөн кадимки эле сүйлөшүү, маектешүү стилин көз алдыга элестетет. Бирок окуялардын курчтугу, айтуучунун элестүү сөздөргө байлыгы, элдик учкул сөздөрдүн жыштыгы образдарды көркөм ачууга бап келип, окуучуну кызыктырып жүрүп отурат.

А.Токомбаевдин прозасы адамдын ички турмушун, улуттук чындыкты сүрөттөөдө реализмдин мүмкүнчүлүктөрү чексиз экенин жана анда ар түркүн стилдик багыттардын жашоо законченемин ачты. Бул көркөм закон-ченемдүүлүктүн эң башкыларынын бири жазуучунун фольклордук эстетикага, элдик мотивдерге болгон мамилесине байланыштуу болучу. Белгилүү го, социалисттик реализм жолунда өнүгүп жаткан жаңы адабияттын бийик максаттары элдик традицияны жокко чыгарбайт, кайрадан ага этиеттик менен чыгармачыл мамиле жасоого багыттайт. Ушул көркөм зарылдыкты А.Токомбаев өз учурунда туура түшүнүп, туура жыйынтык чыгарды. Натыйжада, «Даат», «Күүнүн сыры», «Жол жомогу», «Акылмандын жообу», «Акай мерген» аттуу чыгармалар жаралды.

Фольклор дайыма жазма адабият менен канатташ жүрөрү, мурункусу кийинкисин жандап жүрөрү жана булардын бири-бирине болгон карым-катышы, байланышы ар түрдүү этапта, ар түрдүү мүнөздө болоору түшүнүктүү. Фольклорду пайдалануунда жазма адабият карандай репродукциядан образдык, метафоралык системага , сюжеттик окуялардын көчүрмөсүнөн философиялык концепцияга чейинки көркөмдүк аралыкты басып өтөт. Мына ошондуктан «Акылмандын жообунда», «Даатта» элдик сюжеттердин репродукциялык кайталоосу толук закондуу жана табигый көрүнүш. Ошондой болсо да байыркы мотивдин негизинде жазылган элдик даанышмандык белгилүү даражада жаңы көркөм аң-сезимдин элегинен өткөрүлүшүнүн өзү эле реализмге жакындоону мүнөздөйт. Жазма адабияттын алгачкы этабында табигый түрдө кездеше турган фольклордук сюжеттерди репродукциялоого, бул жоголуп, унутулуп кетүүгө мүмкүн болгон маданий нарктарды сактап, коргоп калуунун өзүнчө бир түрү, формасы. Мунун (окуянын) мааниси экология маселеси менен чектелбейт. Репродукция элдик мотивдердин белгилүү даражадагы карандай көчүрмөсү экенине карабастан, анын негизиндеги элдик идеал., акылмандыктын «каймагы бузулбаган» тазалыгы менен сакталат. Мында да ушул «каймагы бузулбаган» элдик даанышмандыкты сактап калуунун өзү жаңы сөз искусствосунун түбөлүк максатына, реализмдин жеңишке өтүүсүнө өткөөл катары кызмат аткарат.

Бирок А.Токомбаевдин фольклордук эстетика менен байланышы улам барган сайын татаалданат, маани жагынан тереңдейт. Элдик эпосту, элдик поэзияны үйрөнүп, түшүнүү А.Токомбаев үчүн кыйынчылык туудурбайт эле. Анткени фольклор тарыхын терең катмарларына сиңип кете элек, өзүнүн байыркы салтынын калыбын бузбай кадимкисиндей эле реалдуу турмушта жашап турган учуру. Синкреттик искусствонун улуу өкүлдөрү манасчылар, акындар, ырчылар, обончулар, комузчулар, айтуучулар мурункудай эле маданий, руханий турмуштун жалпы «атмосферасын» жаратып, мындайча айтканда, дале болсо үстөмдүк абалда болчу. Демек, мына ушул шартта жаш

жазма адабияттын өкүлүнүн алдында синкреттик искусствонун байыркы философиясы менен жаңы көркөм аң-сезимдин ортосундагы диалектикалык биримдикти, гармонияны табуу милдети турган. Мына ушул кырдаалда караганда А.Токомбаев өзүнүн «Акай мерген», «Жол жомогу» аттуу аңгемелеринде, бөтөнчө «Күүнүн сыры» аңгемесинде, элдик уламыш сөздөрдүн образдык системасын жана турмушгтук философиясын жаңы көркөмдүк аң-сезимге чечкиндүү жана табигый түрдө байланыштыра алды десек болот. «Күүнүн сыры» аңгемеси белгилүү маанидеги эпикалык романтика менен сүрөттөлгөн кыздын образын кыргыз прозасындагы эң жаркын, эң таза нукура кыргыз аялынын тагдырын, турмуштун адамдык бийик максатын реалисттик маанайда көрсөткөн нарктуу көркөм ачылыштардын катарында турат.

Адабияттар:

1. Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. - Фрунзе, 1982.
2. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Бишкек, 2004.
3. Кыргыз совет адабиятыны тарыхы (Коллектив). - 2-том. -Фрунзе, 1990.
4. Токомбаев А. Чыгармаларынын үч томдук жыйнагы. - 1-том. - Фрунзе, 1972.
5. Артыкбаев К. Адабиятыбыздын кербен башы //Ленинчил жаш. – 1979. - 15.11.
6. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы: Оку программасы.-Бишкек, 2003.

Акунова А.А. ЭВОЛЮЦИЯ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОГО СТАТУСА ПРЕДСТАВИТЕЛЬНОГО ОРГАНА ЕВРОПЕЙСКИХ СООБЩЕСТВ: ИЗ АССАМБЛЕИ В ЕВРОПАРЛАМЕНТ

Ключевые слова: *вторая мировая война, Декларация Р. Шумана, Европейские сообщества, интеграция, институциональная структура, Европарламент.*

Важнейшим процессом, протекающим в период после второй мировой войны на территории стран Западной Европы, явился процесс региональной экономической интеграции, исторические предпосылки которой к тому времени достаточно вызрели[1]. Существенным фактором евроинтеграции явилась отчетливо выраженная политическая воля руководителей тогдашних Франции и ФРГ — президента Шарля де Голля и канцлера Конрада Аденауэра. Базовые идеи послевоенного урегулирования франко-германских разногласий по поводу юрисдикции над Сааром и Руром[2] были сформулированы в знаменитом документе министра иностранных дел Франции Р. Шумана - Декларации 9 мая 1950 года, подлинным автором которого был министр по делам планирования Французской Республики, видный международный политик, финансист и банкир Жан Монне[3]. В Декларации подчеркивалось значение франко-германского примирения для судеб всей Европы, излагались основополагающие идеи евроинтеграции. Наиболее существенным пунктом Декларации явилось предложение об ограничении суверенных прав государств в пользу институтов и органов будущего интеграционного объединения. С политико-правовой точки зрения наделение наднациональных структур управленческими полномочиями является процессом добровольным со стороны государств — участников интеграционного объединения[4]. Его

[1] См. Борко Ю.А. От европейской идеи — к единой Европе. - М., 2003. - С. 41-114.

[2] Немецкие земли, являющиеся центром тяжелой промышленности ФРГ, которые после второй мировой войны фактически находились под контролем Франции в целях недопущения ремилитаризации Германии. - авт.

[3] Европа: новое начало: Декларация Шумана 1950-1990 / Ассоциация европейских исследований; Право: МИГ, 1994.

[4] См. подробнее: Обуховский В.В. Теория международной экономической интеграции: ретроспектива, состояние, эволюция //Международная экономика. -. 2010. - #6; Пастухова Н.Б. Международная интеграция и государственный суверенитет //Государство и право. - 2006.

институты наделяются всеми функциями публичной власти: законодательными, исполнительными и судебными. Результатом такого политического шага является появление нового, наднационального уровня власти, на котором решаются вопросы жизненно важные для многих народов. Для будущего Европы приниципиальное значение имело также сформулированное в Декларации предложение к другим европейским странам стать членами предлагаемого экономического обнединения.

Главным итогом политических дискуссий, развернувшихся в политических и общественных кругах стран Западой Европы после оглашения Декларации, было подписание Парижского договора 1951 г. об учреждении Европейского обнединения угля и стали (ЕОУС), членами которого стали Франция, ФРГ, Италия, Бельгия, Нидерланды и Люксембург. Сложился общий рынок угля и стали — прообраз современного единого внутреннего рынка Евросоюза, основными элементами которого были запрет внутренних таможенных пошлин и ограничений на движение товаров, единообразное регулирование ключевых вопросов экономической деятельности и прочее.

В Парижском договоре было установлено, что для решения управленческих вопросов создается сложная политическая система, состоящая из нескольких институтов — Высшего руководящего органа, Общей ассамблеи, Специального совета министров (или просто Совета) и Суда[1]. Ключевую роль в этой системе играл Верховный орган. Договор недвусмысленно устанавливал его наднациональный характер. Девять его членов, назначаемые на свои посты правительствами государств-членов, но в личном качестве, по признаку профессиональной компетентности, должны были быть полностью независимыми, в том числе и от своих правительств. В свою очередь Совет был призван обеспечить гармонизацию действий Верховного органа и национальных государств. Его полномочия были весьма ограниченными — он мог лишь просить Верховынй орган рассмотреть предложения и меры, которые он считал соответствующими общим целям и необходимыми для их достижения[2]. Наряду с назваными органами учреждались также Ассамблея (парламент ЕОУС) и наднациональный Суд. Ассамблея, состоявшая сначала из делегатов национальных парламентов стран-участниц. обладала довольно узкими, в основном консультативными правами.

Последующий процесс евроинтеграции подтвердил правильность институционального развития. 1-2 июня 1955 г. собравшиеся в Мессине (Италия) министры иностранных дел «шестерки» создали Межправительственный комитет во главе с П.-А. Спааком, которому было поручено подготовить доклад относительно возможности создания экономического союза «шестерки», и в частности, организации сотрудничества в области атомной энергии. «Доклад Спаака» был рассмотрен и одобрен министрами иностранных дел на совещании в Венеции 26 мая 1956 г[3].

25 марта 1957 г. в Риме представителями «шестерки» были подписаны Договор об учреждении Европейского экономического сообщества (ЕЭС) и Договор об учреждении Европейского сообщества по атомной энергии (Евратом), получившие название Римских договоров. В этих договорах воплотилась современная правовая и институциональная основа европейской интеграции. Для достижения установленных Римским договором целей были избраны два основных средства — создание общего рынка и сближение экономической политики государств — членов ЕС.

---

[1] Якушев А.В. Конституционное право зарубежных стран: Курс лекций -. М.: Приор, 2000. – С. 35

[2] Право Европейского Союза/Под ред. С.Ю. Кашкина. - М., 2002. - С. 65.

[3] Международные правовые акты и документы по развитию европейской интеграции в образовании и исследованиях / Сост. Г.А. Лукичев, В.В. Насонкин, Т.Ю. Тихомирова; Под ред. Г.А. Лукичева.- М.: Готика, 2004. - С.31

Первым шагом на пути создания общего рынка должен был стать таможенный союз шести стран. На этой основе можно было реализовать конечную цель Римского договора — обеспечить «четыре свободы» (свободу движения товаров, физических лиц, услуг и капиталов).

Теперь что касается институциональной архитектуры новых европейских сообществ. В целом в основу институционного механизма ЕЭС были положены принципы ЕОУС, хотя и с некоторыми изменениями[1]. В частности, главным законодательным органом ЕЭС стал Совет, членами которого являлись представители национальных правительств. Комиссия — аналог Верховного органа ЕОУС — осуществляла исполнительную функцию. Парламентская Ассамблея и Суд ЕЭС практически копировали Ассамблею и Суд ЕОУС. По-прежнему, например, в Ассамблею входили лица, избранные из депутатов национальных парламентов. Законодательные полномочия Ассамблеи ограничивались правом давать консультации, да и то по узкому кругу законопроектов. Контрольные полномочия в отношении Комиссии — право двумя третями голосов отправить Комиссию в отставку — было так же беполезно, как атомное оружие, ведь в то вермя Комиссия обладала незначительными исполнительными полномочиями, а законодательные функции исполнялись Советом, на который Ассамблея повлиять не могла[2].

Статус Ассамблеи и других органов Евратома имели аналогичный характер с органами ЕЭС. Можно отметить также следующее обстоятельство: Ассамблеи занимали в системе органов Европейских сообществ отнюдь не приоритетное значение, поскольку их задача сводилась, в основном, к консультативным функциям. Главными законодательными органами всех сообществ являлись межправительственные структуры в лице Советов.

Тем не менее, с самого первого заседания, Европарламент начал борьбу за увеличение своего политического влияния, за расширение своих полномочий. Избрание Р. Шумана председателем Европарламента было не только признанием его заслуг, но и попыткой подчеркнуть независимость Европарламента — Совет настаивал на избрании на этот пост представителя Италии, поскольку француз, немец и бельгиец уже занимали посты руководителей исполнительных органов трех сообществ[3]. Тогда же, т. е. в марте 1958 г., Европарламент призвал Совет разработать процедуру прямых выборов, о чем говорилось еще в Римском договоре. Одновременно были созданы полноценные парламентские отраслевые комитеты, начали отслеживаться текущие предложения Комиссии и решения Совета, приниматься различные резолюции по тем или иным направлениям политики Сообществ.

После вступления в силу Договоров об учреждении ЕЭС и Евратома (1 января 1958 г.) в целях усовершенствования структур и механизмов трех сообществ была подписана Конвенция об общих органах. Поэтому уже в 1958 г. произошло объединение парламентских Ассамблей ЕОУС, ЕЭС и Евратома в Европейскую парламентскую ассамблею, название которой продержалось до 1962 г., когда она была переименована в Европарламент. В 1962 году стал функционировать и единый Суд Европейских сообществ. Институциональную реформу завершил так называемый Договор о слиянии (1967 г.), который учредил единую Комиссию и единый Совет Европейских сообществ[4].

Реформирование Европарламента, как показывает анализ учредительных актов, имеет две стороны: во-первых, оно является производным от процесса интеграции; во-

---

[1] Право Европейского Союза /Под ред. С.Ю. Кашкина. - М., 2002. - С. 75.

[2] Кавешников И.Ю. Трансформация институциональной структуры Европейского союза . - М., 2010. - С. 40-41.

[3] Там же. - С. 41.

[4] Amendment 87/508 of the Councils Rules of procedure adopted by the Council on 20 July 1987, on the basis of Article 5 of the Treaty of 8 April 1965 esteblishing a Single Council and a Single Commission of the European Communities. OJ L 291.

вторых, Европарламент сам является индикатором этого процесса[1]. В подтверждение данного вывода сошлемся, например, на усиление роли Европарламента в конце 1960-х годов в связи с созданием таможенного союза.

Важной вехой в институциональном и политико-правовом реформировании Европарламента явился 1979 год, когда были введены прямые выборы в единый представительный орган Европейских сообществ[2]. Значение этого политического шага для процесса евроинтеграции, повышения статуса и роли самого Европарламента в системе институтов и органов Евросоюза трудно переоценить. В первую очередь отметим большую концентрацию европарламентариев на «общеевропейской» работе, чему способствовало то обстоятельство, что они получили независимый мандат в противовес той прежней ситуации, когда депутаты Европарламента имели двойной мандат (депутаты национальных парламентов и одновременно депутаты Европарламента). К тому же Европарламент значительно усилил свою легитимность и тем самым занял активную политическую позицию. В целях объективности следует отметить и негативные последствия непосредственных выборов в Европарламент: в него были избраны многие посредственные политики, что отрицательно сказалось на связях между Европарламентом и национальными парламентами государств-членов[3].

Создателям Европарламента удалось изначально избежать опасности его превращения в арену межгосударственного противостояния, что было вполне реальным, учитывая порой противоположные интересы государств-членов ЕС. Статус наднационального института ЕС предполагал и обуславливал приоритет общих интересов, решения совместных задач европарламентариями. Выход виделся в объединении европарламентариев не по национальному, но по партийному критерию.

Вся история европарламентаризма полна доказательств его стремления усилить свои политические позиции, расширить полномочия в области политического контроля. Эта тенденция наиболее отчетливо проявилась в период после проведения первых прямых выборов, Кроме того, Европарламент становится важным фактором евроинтеграции, политическим рупором создания нового, с универсальной компетенцией интеграционного объединения — Европейского союза.

В институционально-правовом реформировании Европейских сообществ видное место занимает Единый Европейский Акт (ЕЕА) 1986 г. Этот документ означал первую крупную реформу правовых устоев Сообществ. В данном смысле были внесены поправки в их учредительные договоры. ЕЕА закрепил окончательную дату (31 декабря 1992 г.) построения внутреннего рынка ЕЭС, обеспечивающего так называемые великие «четыре свободы» - свободу передвижения в общем пространстве лиц, товаров, услуг и капиталов[4]. Далее. Была расширена предметная компетенция сообществ: под их юрисдикцию перешли региональная, научно-техническая и экологическая политики. Были расширены полномочия Еврокомиссии и заложены основы для создания нового судебного органа Европейских сообществ — Суда (Трибунала) первой инстанции и прочее[5].

Существенно расширил свои полномочия Европарламент. Это проявилось наглядно в законодательном процессе, в который была привнесена процедура сотрудничества. Это

---

[1] Жуковский И.И. Европейский парламент как индикатор процесса европейской интеграции: К итогам выборов 2004 г. //Регион сотрудничества/ Калининградский гос. университет, Балт.межрегион. ин-т общественных наук: Россия и Европа: прошлое, настоящее и будущее. - Калининград, 2004 - Вып. 2(27). - С. 15-26.

[2] Act concerning the election of the representatives of the Assembly by direct universal suffrage. OJ L 278.

[3] Five years of directly elected European parlament: Performance a. prospects/Bourguignon-Wittke R., Grabitz E. Schmuck O. Et al//J.of Common marcet studies. - Oxford. 1985. V.24 #1. - P.43.

[4] Single European Act. Bulletin of the European Communities. Supplement 2/86. Commission of the European Communities. Luxemburg: Office for Official Publication of the European Communities, 1986.

[5] Право Европейского союза /Под ред. С.Ю. Кашкина - М., 2010. - С. 81.

означало, что Совет ЕЭС мог преодолеть вето Европарламента на законопроект только единогласно[1]. Необходимо упомянуть также о праве решающего голоса Европарламента, введеное ЕЕА, при решении вопроса о вступлении в сообщества новых государств. Эти новации были реакцией на учащающиеся требования дальнейшей демократизации управления в формате евроинтеграции. Важное нововведение ЕЕА — институционализация политического сотрудничества в нормах документа: так называемое «Положение о европейском сотрудничестве в области внешней политики». .

Крупный прорыв в углублении евроинтеграции связан с Маастрихтским договором 1992 года, который учредил новое интеграционное объединение универсальной компетенции — Европейский союз. Большая заслуга в реализации проекта принадлежит Европарламенту, который со свой стороны подготовил и 14 февраля 1984 г. одобрил подробный проект Договора о Европейском союзе — проект, вне всякого сомнения, с сильно выраженным федералистским содержанием.

Евросоюз представляет собой, как уже говорилось выше, интеграционное объединение универсальной компетенции, поскольку в него вошли, помимо уже существующих Европейских сообществ (ЕОУС, ЕС и Евратома — так называемая первая опора), вторая опора (внешняя политика и политика безопасности) и третья опора (сфера юстиции и внутренних дел). Таким образом, интеграционные процессы охватили практически все сферы общественной жизни. Институциональная реформа свелась к тому, что иститутыи органы Европейских сообществ были преобразованы в институты всего Евросоюза. Европарламент, благодаря введению процедуры совместного с Советом ЕС принятия решений, стал вторым законодательным органом.

В целях усиления европейской идентичности, всесторонней защиты законных прав и интересов граждан ЕС был введен институт европейского, т.е. наднационального гражданства, которое является дополнительным по отношению к национальному гражданству[2]. Среди преимуществ союзного гражданства необходимо отметить право гражданина Евросоюза избирать и баллотироваться кандидатом в Европарламент и муниципальные органы на территории любого государства-члена, где он проживает. Кроме того, гражданину ЕС гарантировалось право петиций в Европарламент и доступ к его документам, а также документам Совета ЕС и Еврокомиссии[3].

Маастрихтский договор означал новую степень евроинтеграции — переход к экономическому и валютному союзу, предполагавший введение единой валюты, координацию экономических политик государств-членов и прочее. Были приняты также важные решения в сфере прав и свобод гражданина ЕС[4].

Задача Амстердамского договора 1997 года заключалась в обновлении учредительных договоров. Таким способом была расширена предметная компетенция Европейских сообществ и самого Евросоюза. Под юрисдикцию Евросоюза перешли вопросы визового регулирования, иммиграционной политики, политического убежища и т.д. Так называемое Шенгенское право специальным протоколом было инкорпорировано в институциональную и правовую структуру Евросоюза[5]. Важная новелла Амстердамского договора — право государств-членов делегировать институтам Союза дополнительную компетенцию, не дожидаясь внесения поправок в учредительные

---

[1] Bieber R., Pantalis J., Schoo J. Implication of the Single act for the European Parlament//Common marcet law rev. Alphen aan den Rijn, 1986. - V. 23. - #4. - P. 768.

[2] Смирнова У.С. Европейское гражданство — множественное и единое. - М., 2009. - С. 31.

[3] См. подробнее: Closa C. Citizenship of the Union and nationality of member ststes//Ledal issues of the Maastricht treary. - L., 1994.

[4] Bradley K. Better rusty then mission? Institutional reform of the Maastricht Treaty and the European parliament//Legal issues of the Maastricht Treaty. - L., 1994. - P. 193.

[5] См. подробнее: Киютин В.Г., Кыдыров Т.Т. Шенгенская система. - Бишкек, 2001; Киютин В.Г., Кыдыров Т.Т. Иммиграционная политика Евросоюза: вызовы — ответы. - Бишкек 2005.

документы. Инструментом таких поправок выступал механизм продвинутого сотрудничества [1].

Амстердамским договором были также внесены частичные изменения в институциональную архитектуру и полномочия институтов и органов ЕС, в частности, Европарламент расширил свои полномочия, была установлена максмимальная численность депутатов Европарламента (700 человек).

В связи с наметившимся процессом расширения Евросоюза перед государствами-членами и институтами ЕС встал ряд неотложных вопросов. В Евросоюз предстояло принять 12 стран-кандидатов, которые на протяжении нескольких лет проводили важные преобразования, обязательные в контексте так называемых Копенгагенских критериев членства в ЕС. Реформы охватили широкий круг вопросов, включая создание рыночных механизмов, господство закона, правовое государство, демократизацию общественной жизни, введение европейских стандартов пограничного контроля, реформирование института политического убежища, борьба с организованной преступностью, коррупцией, трафиком наркотиков и прочее[2]. Расширение ЕС, таким образом, акт далеко не формальный. Политика расширения, как гласит один из документов Еврокомиссии, должна была усилить способность Евросоюза противостоять вызовам нового века[3]. Кроме проблемы расширения, требовалась реформа институтов ЕС и, в-третьих, предстояло демократизировать законодательный процесс путем расширения правотворческих полномочий Европарламента, упрощения этого процесса, перехода к голосованию в институтах на основе квалифицированного большинства.

Эти и другие вопросы попыталась решить межправительственная конференция государств-членов, состоявшаяся в декабре 2000 года в городе Ницца (Франция)[4]. Ниццкий договор внес изменения в правовой статус институтов ЕС. В этих целях был изменен порядок формирования Комиссии и установлена ее численность (26 человек). Были изменены квоты на замещение мест в Европарламенте, Экономическом и Социальном комитете, Комитете регионов. Были изменены квоты для государств-членов при проведении голосования в Совете Евросоюза. Увеличилось количество депутатских мест в Европарламенте: вместо 700 европарламентариев Ниццкий договор установил 732 места. Реформа затронула также судебную систему ЕС: было учреждено третье ее звено — судебные палаты.

Таким образом, Ниццкий договор приготовил ЕС к расширению, ввел изменения в институциональную архитектуру, итогом чего явились новые правила функционирования политической власти на европейском уровне. К тому же договор создал благоприятный политический климат для дальнейшего реформирования Евросоюза на основе Конституции.

В западной и российской научной литературе подробно освещены различные аспекты разработки Конституции Евросоюза 2004 г., которая должна была открыть путь к дальнейшему процессу федерализации Сообщества, дать новый стимул интеграционным процессам в странах-участницах, повысить авторитет ЕС на международной арене. В частности, проанализированы устройство и функционирование Европейского конвента, возглавляемого бывшим президентом Франции Валери Жискар д'Эстеном, и призванного выработать текст Конституции, проведен контент-анализ ее текста, рассмотрены основные направления политического и правового реформирования Сообщества, процесс ратификации в странах-участницах и т.д. В частности,

---

[1] Ст. 43 (1) Договора о Европейском союзе в редаакции Амстердамского договора.

[2] Helsinki European Council, Presidency Conclusion, 10-11 December 1999.

[3] Strategy Paper. Regular Report from the Commission on Progress towards Accessionm by each of the candidate Countries. Euroopean Commission. - Brussels. - November 8, 2000.

[4] Treaty of Nice amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related Acts. Conference of the Representatives of the Governments of the Member States, Brussels, 30 January 2001.

Европарламент в соответствии с предложениями Европейского конвента должен был превратиться в полноценного носителя законодательной власти, уполномоченного издавать европейские законы и рамочные законы совместно с Советом министров (кроме отдельных исключений, которые в дальнейшем могут быть отменены). Касаясь основной причины неудачи Конституции (провал на референдумах во Франции и Нидерландах), мы разделяем точку зрения многих специалистов по истории европейской интеграции, полагающих, что текст Конституционного договора обогнал свое время, так как ряд стран были не готовы поступаться своими суверенными правами, углублять процесс федерализации Сообщества. Поэтому более целесообразнее рассмотреть политические и институционально-правовые новации Лиссабонского договора 2007 г., который во многом воспринял идеи так и несостоявшейся Конституции.

Лиссабонский договор, вступивший в силу в 2010 г., упрощает внутреннее устройство ЕС путем исключения так называемых “опор”, которые крайне усложняли понимание институционально-правовой архитектуры Сообщества. Евросоюз наделяется единой компетенцией и правосубнектностью. Прекращает свое существование Европейское сообщество (бывшее ЕЭС), хотя по-прежнему будет функционировать Евратом[1]. Лиссабонский договор более четко разграничил компетенцию между Евросоюзом и государствами-членами, усилил механизм защиты основных прав человека и гражданина на европейском уровне, придав Европейской Хартии об основных правах (2000 г.) юридически обязывающий характер. Важное значение имеют новации, связанные с повышением эффективности и укрепления домократических начал в деятельности институтов и органов ЕС. Например, предусмотрено более частое использование принципа квалифицированного большинства (вместо единогласия) при принятии решений в межправительственных инстанциях ЕС (в Совете ЕС и Европейском Совете). Особо следует отметить увеличение прерогатив Европарламента: процедура совместного принятия решений будет применяться при решении примерно 70 переданных в компетенцию ЕС вопросов (по Ниццкому договору – 28). Европарламент также отныне на равных с Советом министров будет участвовать в утверждении бюджета ЕС. Удалось , наконец-то, немного сократить число европарламентариев – с 785 до 751. Возможность более активно влиять на принимаемые Евросоюзом решения получают национальные парламенты государств-членов. Крупная правовая новация Лиссабонского договора связана с так называемой “гражданской инициативой”, согласно которой граждане ЕС могут непосредственно инициировать принятие новых правовых актов на европейском уровне: для этого необходимо собрать 1 млн подписей. Предусмотрено таже создание новых органов и должностных лиц Евросоюза, в том числе Верховного Представителя ЕС по внешней политике и политике безопасности, Постоянного Председателя Европейского Совета, Европейской прокуратуры[2].

По нашему мнению, серьезной новацией является предусмотренное Лиссабонским договором право государств-членов на добровольный выход из состава Евросоюза в рамках определенной процедуры. Евросоюз также предусматривает установление “привилегированных отношений” с соседними странами. И последнее. Лиссабонский договор предусматривает коренную реформу учредительных договоров. Теперь базовыми договорами являются Договор о Европейском союзе 1992 г. в редакции Лиссабонского договора, и Договор о функционировании Европейского союза (также в редакции Лиссабонского договора), который разработан на основе Римского договора 1957 г. об учреждении Европейского экономического союза.

---

[1] См.: Лиссабонский договор, изменяющий Договор о Европейском союзе и Договор об учреждении Европейского Сообщества. - М., 2010.

[2] См: European Commission 2010-2014 . Profiles and Priorities. European Commission. Directorate-General for Communication. Publication 1049. – Brussels, 2010.

Таким образом, краткий анализ политико-институционального развития ЕС свидетельствует об эволюции Европарламента в сторону увеличения его роли в законодательном и бюджетном процессе, усиления его роли как важного фактора евроинтеграции.

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются основные этапы становления и развития представительного органа Европейских сообществ и Евросоюза — Европарламента. Широко использованы официальные документы ЕС, а также работы российских и западных ученых.

Акунова А.А. ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИДЕОЛОГИЯ ЕВРОПЕЙСКИХ ПАРТИЙ НА РУБЕЖЕ XXI ВЕКА

Ключевые слова: *парламентаризм, «правые» и «левые» политические партии, политический ландшафт Европы, социал-демократия, христианские демократы, радикалы, националисты*

По давней традиции политические партии принято классифицировать, прежде всего, на «правые» и «левые». Впервые такое деление появилось во время Великой французской революции 1789 г. Российский специалист по партийно-политическим системам В.Я. Швейцер писал: «Тогда правыми назывались те, кто сидел по правую руку от короля - представители дворянского сословия, духовенства, крупных землевладельцев. «Левыми» автоматически становились будущие либералы, прежде всего представлявшие интересы нарождавшейся буржуазии, а также различных городских слоев, простого люда»[1]. С тех пор такое деление стало общепринятым. Правые партии, как правило, ассоциируются с защитниками существующего порядка, а левые – со сторонниками реформ. Впоследствии это определение существенно эволюционировало: главным критерием “правых”, примирившихся с политической демократией, стала враждебность расширению социально-экономической роли государства, которая отождествляется с высокими налогами и засилием бюрократии, тогда как для “левых” его перераспределительная функция предстает важнейшим инструментом антикризисного регулирования экономики и смягчения социального неравенства. В начале XXI в. “кадровые” партии становятся правилом, а массовые – исключением, что обнясняется “атомизацией” постиндустриального общества, усилением индивидуализма, ролью СМИ. Необходимым условием функционирования партийно-политических систем в рамках плюралистической демократии является хотя бы минимальный консенсус между большинством и оппозицией по базовым ценностям общества, делающий возможной их периодическую ротацию у власти. В противном случае демократия рискует уступить место тоталитарным диктатурам “левого” или “правого” толка с их едиными партиями, монополизирующими власть при опоре на силовые структуры и безраздельный контроль над духовной жизнью общества. Катастрофические последствия их господства достаточно известны. Эти известные теоретические посылы доказываются на примере европейских партий, особенно в формате евроинтеграции.

Падение в 1989 г. Берлинской стены, антикоммунистические “бархатные революции” в странах советского блока, распад СССР круто изменили политический пейзаж Европы конца XX века. Влияние компартий в западноевропейских странах резко упало. Посткоммунистические левые партии стран Центральной и Восточной Европы

[1]Швейцер В.Я. Правая политическая культура на партийном пространстве Европы // Европейские правые: прошлое, настоящее, будущее. – Ч.1 / Институт Европы РАН. - М., 2008. - С. 11.

поспешили примкнуть к Социнтерну, принимая участие в левоцентристских кабинетах[1]. В то же время в государствах постсоветского пространства, где социал-демократическое движение остается пока раздробленным и маргинальным, левый фланг все еще занимают преемницы компартий времен тоталитарного режима. Однако и в их рядах идут процессы постепенной внутренней дифференциации.

Лозунги революционного свержения капитализма остались уделом маргинальных внепарламентских группировок – троцкистов или анархистов[2].

К методам террора прибегают до сих пор лишь подпольные группировки национал-сепаратистов в Стране басков (ЭТА), Северной Ирландии (ИРА), на Корсике (ФНЛС). Подпольные вооруженные структуры, как правило, располагают политическим крылом в виде легальных партий типа североирландской “Шин Фейн”. Однако их влияние остается сугубо локальным, тогда как умеренные националисты ограничивают свои требования расширением местной автономии и включаются в политическую жизнь соответствующих государств (каталонцы в Испании, шотландцы в Великобритании, шведы в Финляндии и т. д.).

Влиятельные позиции на крайне левом фланге политического спектра многих европейских стран заняли движения защитников окружающей среды. Кое-где “зеленые” превратились в партии, которые привлекают определенную часть левого электората требованиями не только экологического, но и политического, в частности, пацифистского, характера. В конце 1990-х гг. их представители вошли в состав левоцентристских правительств таких крупных государств, как Франция и Германия.

Доминирующее положение в левом секторе европейских политических партий прочно заняли социал-демократы. Взяв верх в вековом споре с коммунистами, оттеснив либералов вправо, социал-демократия оказалась единственной “системной” альтернативой господству правых консерваторов[3].

В XXI век Европа вступила “левой ногой”: в 11 из 15 стран-членов Евросоюза, правительства возглавили социалисты, социал-демократы или лейбористы. Однако эти внушительные успехи не могут скрыть давно разъедающий европейскую социал-демократию изнутри кризис идентичности, который затрагивает самые основы ее традиционного кредо.

Как известно, изначально спор между социал-демократами и коммунистами шел о формах и методах борьбы за социализм, ее тактике, о принципах построения партии (реформа или революция, парламентская демократия или диктатура пролетариата, оппозиция буржуазным правительствам или участие в них, фракционный плюрализм или “демократический” централизм). К концу XX столетия этот спор был решен самой жизнью. Отныне политические аспекты программных документов европейских социал-демократов ограничиваются лишь частичными реформами, касающимися совершенствования демократических институтов и так называемых “проблем общества” (обеспечение плюрализма СМИ и прочее).

Но европейская социал-демократия столкнулась с еще более серьезной проблемой. Речь теперь идет не столько о выборе оптимальных средств достижения конечной цели – перехода от капитализма к социализму, сколько о сути самого

---

[1]См.: Brandt W. A year of Revolution never to be forgotten/Socialist Affairs. - L., 1990. - #1. - P. 37; Яжборовская И.С. Социал-демократы Центральной и Юго-Восточной Европы: смена парадигм //Социал-демократия в современном мире: Материалы международной научно-практической конференции «Кризис европейской социал-демократии: причины, формы проявления, пути преодоления». – М., 2010 -. С. 181-185.

[2]Алескеров Ф.Т., Ордешук П. Выборы. Голосования. Партии. – М.: Академия, 1995 -. С.136.

[3] См.: Социал-демократия в современном мире: Материалы международной научно-практической конференции «Кризис европейской социал-демократии: причины, формы проявления, пути преодоления». – М., 2010.

социализма, понятие которого становится все более зыбким, туманным, противоречивым[1].

Неутешительные результаты тотальной национализации частной собственности и создания административно-командной системы централизованного планирования в бывшем СССР, странах Центральной и Восточной Европы убедили социал-демократов в том, что альтернативы рыночной экономике не существует. Поэтому к началу XXI в. социал-демократические партии Европы не только отказались от национализации, но и взяли курс на приватизацию основных отраслей промышленности и банков, ограничив госсектор главным образом малорентабельными или убыточными общественными службами.

Задачей социал-демократии провозглашалось теперь социальное партнерство, постепенное улучшение существующего общества с помощью частичных реформ в рамках демократического государства. Отказ от прежней цели неизбежно меняет и средства. Речь идет о переходе от неокейнсианства с его приоритетом спроса к либерал-монетаризму, отдающему первенство предложению.

Таким образом, смещение влево оси партийно-политических систем большинства европейских стран во второй половине 1990-х гг. в значительной мере компенсировалось обратной тенденцией – поправением программ и особенно практической деятельности всех социал-демократических партий Европы, стоящих у власти[2].

Казалось бы, по логике вещей данная тенденция объективно шла на пользу правому флангу европейского политического спектра: поскольку идеи и политику правых взяли на вооружение их левые конкуренты, что толкало избирателя к естественным защитникам правых ценностей. Кое-где правые партии действительно сумели воспользоваться “моральным износом” левых и вернуться к власти – в Испании, Италии, Австрии, Венгрии, Болгарии, Румынии и до недавнего времени в Польше[3].

Однако “консервативная революция” М. Тэтчер, под знаком которой прошли 80-е гг., к началу XXI в. изрядно выдохлась[4]. В отличие от традиционных правоконсервативных партий христианские демократы в принципе признавали необходимость создания системы соцстраха путем реформ в духе доктрины “социального христианства”. Это была не только тактика, вызванная стремлением перехватить у левых популярные лозунги, – в ФРГ, например, ХДС немало способствовал участию профсоюзов в управлении предприятиями. Христианские демократы сыграли значительную роль в восстановлении и модернизации экономики своих стран, преодолении ими последствий поражения во второй мировой войне, в евроинтеграции. Тем не менее со временем долгое пребывание у власти привело ко все более заметному “моральному износу” их наследников. Прибрав к рукам основные рычаги государственной власти и связанные с этим материальные выгоды, они погрязли в коррупции, дискредитировав идею христианской демократии.

Со своей стороны либералы, давно перекочевавшие из левого в правый центр, оставались принципиально враждебными вмешательству государства в экономику. Но поскольку на такую позицию перешли многие консервативные партии, то влияние

---

[1] См., например: Крелль К. Кризис германской социтал-демократии: пять причин и пять способов его преодооления //Социал-демократия в современном мире: Материалы международной научно-практической конференции «Кризис европейской социал-демократии: причины, формы проявления, пути преодоления». - М., 2010. - С. 75-88.

[2] Загладин Н.В. Кризис социал-демократии или политических идеологий современности? // Материалы международной научно-практической конференции «Кризис европейской социал-демократии: причины, формы проявления, пути преодоления». - М., 2010. - С. 21-25.

[3] См. Тэвдой-Бурмули А.И. Правые радикалы на арене европейской политики //Европейский парламент. Проблемы и перспективы: По материалам международной практической конференции /Институт Европы РАН. - М.: Огни, 2004. - С. 87.

[4] Каргалова М.В. Правый лагерь и социальная модель для Европы //Европейские правые: прошлое, настоящее, будущее. – Ч.1 /Институт Европы РАН. - М., 2008. - С. 36

“чистых” либералов резко снизилось. Потеряв вместе с монополией на либеральные ценности значительную часть своего традиционного электората среди городской буржуазии, лиц свободных профессий, они оказались обреченными на роль “довесков” христианских демократов или консерваторов в правоцентристских коалициях, вне которых они рисковали полностью маргинализоваться и уйти из политической жизни. В таком положении оказались британские либералы, слившиеся с умеренной фракцией лейбористов, германские Свободные демократы, французские радикалы, расколовшиеся на две мелкие партии, одна из которых примкнула к союзу левых сил с социалистами и коммунистами, тогда как другая влилась в либерально-центристский Союз за французскую демократию (СФД).

Разумеется, базовые консервативные ценности – защита закона и порядка, семьи и собственности – остаются неотнемлемой частью символа веры любой европейской правой партии, точно так же, как бескомпромиссная враждебность любому “коллективизму”[1]. Однако такой фундаментальный аспект традиционной правой идеологии, как национал-авторитаризм, некоторое время оставался в тени. Запятнанный воспоминаниями о преступлениях фашистских диктатур в годы второй мировой войны, он был к тому же плохо совместим с интеграцией стран Западной Европы в атлантические и европейские структуры, предполагавшей отказ от части национального суверенитета. Именно атлантизм и особенно европеизм служили в годы “холодной войны” краеугольным камнем блока христианских демократов с либералами и умеренными консерваторами.

Однако уже в 50-е гг. данная ниша оказалась заполненной. Сплав патриотических лозунгов защиты национального суверенитета, в том числе в рамках евроатлантических структур, с призывами восстановить авторитет государства путем расширения полномочий исполнительной власти, положив конец неустойчивости правительств, впервые осуществил генерал де Голль во Франции. Основанные им партии – Объединение французского народа (РПФ) в 1947–1953 гг., затем Союз за новую республику (ЮНР), Союз демократов за Пятую республику (ЮД-V), наконец, Объединение в поддержку республики (РПР) – в 60-е – 90-е гг. стали крупной политической силой.

Особенность голлизма заключалась в том, что он не подвергал сомнению основы плюралистической демократии, охотно прибегая к социал-реформистской фразеологии, привлекавшей часть электората. Однако голлистские лозунги “ассоциации капитала и труда” не получили сколько-нибудь ощутимого подкрепления в практической плоскости. Поэтому несомненные заслуги де Голля в решении назревших проблем деколонизации, модернизации экономики страны, укрепления ее обороны и повышения престижа на международной арене не помешали острому социально-политическому кризису, потрясшему Францию в мае–июне 1968 г. и ускорившему уход генерала с политической арены. После него неоголлистское движение, возглавленное Ж. Помпиду, затем Ж. Шираком, довольно скоро утратило свою прежнюю специфику, став одной из разновидностей консервативных партий с креном к либерализму.

Если голлизм исторически вырос из движения Сопротивления гитлеровским оккупантам во время второй мировой войны, восприняв многие его демократические и социальные идеи, то крайне правые ультранационалистические партии, возникшие в ряде европейских стран с 60-х гг., стали прямыми наследниками нацизма и его коллаборационистских прислужников в оккупированных Германией европейских странах. Хотя проводить прямые исторические параллели было бы вряд ли корректно – ситуация в Европе после второй мировой войны изменилась качественно – идейно-

[1] Швейцер В.Я. Правая политическая культура на партийном пространстве Европы? // Европейские правые: прошлое, настоящее, будущее. – Ч.1 / Институт Европы РАН. - М., 2008. - С. 10.

политическая и социальная преемственность между фашистскими движениями прошлого и их современными последышами не подлежит сомнению.

Основой пропагандистского арсенала неофашистов, как и их предшественников, служит националистическая и расистская демагогия. Однако ныне она подпитывается новым явлением, свойственным Европе последней четверти XX в., – массовым притоком иностранной рабочей силы из стран "третьего мира" (турок в Германии, Австрии, Швейцарии, арабов, африканцев, вьетнамцев во Франции, Бельгии, Италии, Испании, индийцев и пакистанцев в Англии и т. д.)[1]. Их численность достигает, по разным оценкам, 15–16 млн человек (5–6% самодеятельного населения). Хотя иммигранты заняты на самых грязных, тяжелых, низкооплачиваемых работах, обострение проблемы занятости вызвало растущую межэтническую и межконфессиональную напряженность в странах приема, которая выливается порой в откровенную дискриминацию, сегрегацию и даже кровавые инциденты. Им способствует сосредоточение основной массы рабочих–иностранцев в пригородах крупных промышленных центров, становящихся рассадниками нищеты, болезней, наркомании, преступности[2]. Отсюда – требования ультраправых предельно ужесточить иммиграционную политику вплоть до принудительной высылки иностранцев, законодательно ввести "национальное предпочтение" при приеме на работу и т. д.

Однако сводить феномен неонацизма в Европе начала XXI в. только к реакции на присутствие иммигрантов было бы неверно. Факты говорят о том, что ультраправые движения находят немало сторонников во многих регионах и государствах, где такое присутствие крайне незначительно, например, в Австрии, Швейцарии, Голландии, государствах постсоветского пространства и Восточной Европы[3]. Дело в том, что крушение коммунистических режимов и упадок влияния компартий, с одной стороны, сближение идеологии и политики "системных" партий левого и правого центров – с другой, создали определенный вакуум для протестного электората, которым и воспользовались неонацисты.

Праворадикальные партии отвергают ценности обоих основных политических течений современной Европы – как демократического социализма, так и либерализма. В их пропагандистском арсенале широко представлены такие притягательные для протестного электората темы, как критика налогового бремени, раздутой бюрократической машины, неэффективности парламентских институтов, беспринципности и продажности профессиональных политиков. В международном плане акцент делается на негативные последствия глобализации и евростроительства, защиту национального суверенитета, осуждение американизированной "массовой культуры". Очевидно, что многие из этих тем позаимствованы из пропагандистского арсенала европейских коммунистических партий времен "холодной войны". В свою очередь, сегодняшние преемницы этих партий в странах ЦВЕ и постсоветских государствах немало почерпнули из национал-патриотической фразеологии ультраправых.

Ультраправое движение в Европе конца XX – начала XXI вв. затронуло европейские государства неодинаково, что обнясняется различиями их истории и политической культуры. В Северной Европе (Великобритания, Скандинавские страны) оно осталось на уровне маргинальных группировок деклассированной молодежи типа банд "бритоголовых" с их показной нацистской символикой и хулиганскими расистскими выходками. В то же время в некоторых странах Южной, Центральной и

---

[1] Швейцер В. Я. Партийно-политические системы XXI века .www//partsistlist.ru.

[2] О проблемах интеграции иммигрантов в странах ЕС см.: Джоробекова Г.Э. Иммиграция и интеграция иностранцев в Европейском союзе: политические подходы. – Бишкек, 2005. - С. 61-81.

[3] Швейцер В.Я. Европа: большой опыт малых стран //Современная Европа. – 2008. - #4. - Октябрь-декабрь. - С. 52-53.

Восточной Европы, где издавна существуют традиции политического экстремизма, как левого, так и правого, это движение приобрело формат довольно влиятельных политических партий. Примерами могут служить Национальный фронт Ж.-М. Ле Пена во Франции, Итальянское социальное движение Дж. Альмиранте, Национал-демократическая партия М. Муссунга в ФРГ, Партия свободы Й. Хайдера в Австрии, Датская народная партия П. Кьерсгаарда. Их аналогом в государствах постсоветского пространства служат радикал-националистические группировки в странах Балтии, на Украине (УНА-УНСО), наконец, в России (Либерально-демократическая партия В. Жириновского, Русское национальное единство (РНЕ) А. Баркашова).

Собирая на выборах иногда до 15–20% голосов, ультраправые получают возможность шантажировать умеренные консервативные группировки расколом правого лагеря, навязывая себя в качестве партнеров сначала на местном, региональном (Франция) и даже на национальном уровне (“черно-синяя” коалиция, пришедшая к власти в Австрии в 2000 г.). Наглядным проявлением данной тенденции является крупная победа на парламентских выборах 2001 г. в Италии правого блока во главе с медиамагнатом С. Берлускони, союзниками которого выступали сепаратистская “Лига Севера” У. Босси и неофашисты. Она вызвала серьезные опасения левоцентристских сил, стоящих у власти в большинстве стран Евросоюза.

Однако, несмотря на относительные успехи праворадикальных партий, в нормальных условиях Европе XXI в. вряд ли грозит перспектива сползания к неофашизму: соотношение основных политических сил делает такой вариант крайне маловероятным. Характерно, что в конце 90-х гг. французский Национальный фронт раскололся на две соперничающие фракции, Итальянское социальное движение сменило название и программу, дистанцировавшись от фашистского прошлого, германские национал-демократы остались мелкой, изолированной группировкой, влияние ЛДПР и РНЕ в России не выходит за пределы маргинальных люмпенизированных слоев. Ситуация может измениться лишь в случае крупных экономических потрясений и межнациональных конфликтов.

Главным козырем экстремистов на обоих флангах европейского политического спектра и источником опасности для демократии служит, как уже отмечалось, кризис идентичности, переживаемый всеми “системными” партиями без исключения. По мере того как умеренные консерваторы или христианские демократы смягчают крайности своих либеральных принципов, а социал-демократы обновляют каноны социализма, понятия “левых” и “правых” постепенно размываются и девальвируются. Более того, в вопросах демонтажа систем социальной защиты правые партии обнявляют себя теперь модернистами-реформаторами, а своих левых конкурентов – архаичными консерваторами, защитниками отживших корпоративных привилегий, несовместимых с вызовами глобализации. В России коммунисты, считающиеся левой оппозицией, прибегают не только к обычной для них социальной демагогии, но и к национал-патриотической риторике, лозунгам защиты закона и порядка, семьи и морали – традиционалистских ценностей, почерпнутых из классического арсенала правых.

Тот факт, что Европа, преодолевшая за последнее десятилетие XX в. раскол на противоположные общественные системы в международном плане, уходит теперь от былой идеологической конфронтации на уровне каждого из составляющих ее государств, вполне логичен. Процессы глобализации и евростроительства придают внутриполитическим проблемам новое измерение, требующее большего прагматизма. К тому же электораты левых и правых партий, которые делят между собой избирательный корпус примерно поровну, утрачивают четко выраженный некогда социальный профиль. Хотя “правые” по-прежнему в большей степени опираются на собственников, а “левые” – на людей наемного труда, результаты выборов решающим образом зависят от голосов представителей среднего класса, более или менее равномерно распределяющихся между

всеми политическими течениями. Естественно, что борьба за их симпатии способствует сближению партийных программ.

Будучи в принципе бесспорно позитивной, тенденция к поискам европейскими “системными” партиями левого и правого центров минимального общего знаменателя по основным проблемам, стоящим перед соответствующими странами, сопряжена с определенными издержками. Чем меньше становится роль идеологических факторов в общественной жизни Европы, тем сильнее искушение публичных политиков снизить уровень своего диалога с конкурентами, использовать в борьбе за власть пиарные приемы “грязных технологий” манипулирования общественным мнением – компромат, скандалы, личную дискредитацию соперников и т. д. Этому способствует колоссальное влияние СМИ, особенно электронных: в погоне за сенсациями они нередко превращают предвыборную борьбу в рекламное шоу, исход которого в значительной степени определяется контролем мощных финансовых групп над основными источниками информации.

Налицо, таким образом, признаки определенной американизации политической жизни большинства европейских государств, тесно связанной с аналогичными процессами в сфере бизнеса, массовой культуры, быта[1]. Однако то, что за Атлантикой опирается на прочно устоявшиеся 200-летние традиции, в Европе вызывает болезненные последствия. Если в Великобритании сохранилась прочная двухпартийная система, послужившая некогда образцом для США (просто либералов еще в начале XX в. сменили лейбористы), то в странах континентальной Европы она так и не привилась. Ее функции более или менее успешно выполняют многопартийные системы, в рамках которых происходит периодическая ротация у власти право- и левоцентристских коалиций. Поскольку системообразующие партии (консерваторы, христианские демократы, либералы, с одной стороны, социал-демократы, социалисты, лейбористы – с другой) редко добиваются самостоятельного абсолютного большинства в парламентах и органах местного самоуправления, им приходится выторговывать поддержку либо небольших “шарнирных” партий либерального толка в центре (типа Свободных демократов в ФРГ), либо крайних группировок справа или слева (коммунистов во Франции или Италии, неофашистов в Австрии) в обмен на министерские портфели и корректировку политики.

Все чаще можно наблюдать формирование центристских правительств меньшинства, лавирующих между левым и правым флангами в парламенте с тем, чтобы обеспечить прохождение тех или иных законопроектов с помощью временной опоры то на левую, то на правую оппозицию.

Когда же подобные комбинации оказываются неспособными обеспечить парламентское большинство, умеренные правые партии и социал-демократы идут на компромисс, создавая правительства “большой коалиции”. Так бывало во Франции конца 40-х – начала 60-х гг. (“Третья сила”), в ФРГ конца 60-х гг., Бельгии, Голландии, Скандинавских странах, Австрии и т. д.

Очевидно, что эффективность такого рода правительств весьма относительна. Кроме того, несовпадение по срокам президентских и парламентских выборов приводит к тому, что главы государств и правительств нередко представляют разные партии, вынужденные к более или менее конфликтному “сожительству” (ФРГ, Франция, Италия, Португалия, Австрия и до недавнего времени Польша).

Оба варианта – как блоки умеренных партий с экстремистами, так и левого центра с правым – подрывают эффективность решения назревших проблем, дискредитируют политическую систему в глазах избирателя. Утрачивая привычную систему координат, определяемую не только материальными интересами различных

[1] Мотрошилова Н. В. Юрген Хабермас: что происходит с Европой //Современная Европа. – 2008. - #4. - Октябрь декабрь. - С. 23.

категорий граждан, но и ценностными ориентирами, он теряет интерес к выборам, относится с растущим скептицизмом, если не цинизмом, к политическим элитам. Многочисленные коррупционные скандалы, связанные с незаконным финансированием политических партий (ХДП в Италии, ХДС в Германии и т. д.) укрепляют его в этом мнении. Это усиливает чувство отчуждения граждан от политической элиты, толкает их к абсентеизму на выборах или множит протестный электорат, отдающий голоса мелким экзотическим или экстремистским группировкам. Если сложить число воздержавшихся и избирателей, голосующих за кандидатов самых различных оппозиционных партий, неспособных создать альтернативное большинство, то окажется, что даже самые легитимные правительства Европы выступают от имени максимум трети избирательного корпуса, что не может не отражаться на их авторитете.

Издержки функционирования западноевропейского варианта многопартийной системы на национальном уровне воспроизводятся в более масштабном формате на уровне Евросоюза. С самого начала процесса европейской интеграции отношение к ней раскололо оба традиционных политических лагеря – и левый, и правый. Партии левого и правого центров – социалисты и социал-демократы, либералы, христианские демократы, часть консерваторов – решительно поддержали этот процесс в его наиболее продвинутом федеративном варианте. Крайние же фланги – коммунисты, левые социалисты, с одной стороны, правые националисты голлистского толка и большинство британских и скандинавских консерваторов (“евроскептики”) – с другой, резко критиковали наднациональные формы интеграции, предпочитая им сотрудничество суверенных государств (“Европа отечеств”)[1].

Сходства и различия подходов тех или иных политических группировок к путям евростроительства имели двоякие последствия: создавая платформу для сотрудничества “системных” партий левого и правого центров внутри отдельных стран, они придают в то же время конфликтам вокруг них международное измерение, еще более запутывающее рядового избирателя.

Проблему не решает и интернационализация партий в рамках ЕС. С развертыванием евростроительства эти объединения приобрели новое качество, став основой единых фракций в Европейском парламенте, который с 1979 г. избирается всеобщим прямым голосованием во всех странах ЕС.

Если после выборов 1991 г. большинство в Европарламенте прочно удерживали “левые”, прежде всего социалисты, то пять лет спустя оно перешло к “правым”. Между тем исполнительные органы ЕС – Евросовет, Совет министров, Комиссия, назначенные правительствами государств-участниц, сохраняют левоцентристскую ориентацию. Это еще более осложнило отношения между различными институционными звеньями ЕС, и без того крайне деликатные после вынужденной отставки прежнего состава Комиссии ЕС, обвиненного в коррупции.

В государствах ЦВЕ и особенно постсоветского пространства проблемы становления многопартийного политического механизма как необходимой предпосылки перехода к рыночной экономике и демократии во многом воспроизводят трудности, переживаемые этим механизмом в Западной Европе, придавая им гипертрофированные формы

Тем не менее, приверженность рыночной экономике и парламентской демократии, вхождение в НАТО и ЕС создают в странах ЦВЕ определенный консенсус левых и правых партий, сделавший возможными усиление роли парламентов и ротацию власти (Польша, Венгрия, Болгария, Румыния, Словакия)[2].

---

[1] Громыко Ал. А. Метаморфозы либерализма и консерватизма в Великобритании XX века // Европейские правые: прошлое, настоящее, будущее. – Ч.1 / Институт Европы РАН -. М., 2008. - С. 50.

[2] Крук Н., Даудерштадт М., Герритс С. Социал-демократия в Центральной и Восточной Европе. Интеграция — Примирение — Стагнация /Пер. с англ.. - М.: Культурная революция, 2004.

Таким образом, политический ландшафт Европы в конце XX - начале XXI вв. включает различные политические партии и объединения, начиная от традиционных “левых”(социал-демократические и социалистические) и “правых”(консервативные, демохристианские, либеральные) и заканчивая анархистскими, экологистскими, посткоммунистическими, национально-радикальными, неофашистскими и др. Но следует иметь в виду, что ряд партий, особенно “левого” и “правого” толка утратили многие присущие им раньше родовые черты. В этом смысле показателен пример либералов, перешедших из левого лагеря в правый. Трансформацию идеологии, политического кредо многих европейских партий следует рассматривать в тесной связи с социально-экономическими процессами в странах Европы, в контексте глобальных изменений в Европе и в мире, в целом. Новые вызовы вынудили европейские партии пересмотреть свои фундаментальные установки, стратегические цели и тактику поведения среди электората. Основные акторы европейской политической системы предлагают своим сторонникам различные варианты социально-экономического и политического переустройства жизни, модели экономического развития. Многие партии теряют свою прежнюю популярность среди населения. Не случайно сегодня принято говорить о кризисе современной социал-демократии. Крайне важно отметить следующее обстоятельство: политический плюрализм, присущий национальным политическим системам, воспроизводит себя также на европейском уровне при выборах в Европарламент.

Аннотация. *Статья посвящена анализу европейского спектра политических партий. Рассмотрены их идейно-политические установки и реальная политика. Отмечены значительные изменения в расстановке политических сил.*

Аманжулов А.С. ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ В КОНЦЕ Х1Х-НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ: ФОРМЫ, ОСОБЕННОСТИ, РЕОРГАНИЗАЦИЯ

Традиционная для мусульманских обществ система обучения в мектебах и медресе сложилась у казахов задолго до Российской колонизации. Этот процесс был связан с проникновением и укреплением ислама в Центральной Азии. Мечети, становясь центрами религиозной и практически всей духовной жизни, сыграли большую роль в распространении образования, которое заключалось в подготовке кадров для мусульманского культа.

С начала включения Казахстана в сферу влияния экономики и культуры России, царизм нуждался в проводниках распространения своей политики. Таким проводником могло служить мусульманское духовенство татар и мурз, являвшихся опорой самодержавия в данном вопросе. Для успешного проведения политических целей правительством предпринимались меры по привлечению коренных народов на свою сторону. Реализацией поставленных царизмом задач являлось обращение мусульманских народов в православных. Однако, претворяя намеченные планы в жизнь, не были учтены особенности менталитета коренного населения, в связи с чем эта миссионерская затея провалилась. Царизму стало ясно, что поддерживать ислам выгоднее, чем насаждать исповедующим его христианство. Языковой барьер являлся большим препятствием для проведения колониальной политики. Татарский язык, являвшийся более понятным и доступным для коренного населения Казахстана, стал единственным источником проведения административных мероприятий царизма на восточных рубежах.

Определить точное количество мектебов и медресе и тенденции их развития в Южном Казахстане представляется сложным, ввиду особенностей кочевого образа жизни и отрывочности статистических данных конца XIX- начала XX веков. Так, по

статистическим обзорам, в Семиреченской области в 1891г. было 64 мектеба и медресе с 1251 учащимся, в 1895 г. – 74 с 9086 учащимися, 1897 г. - 88 с 12835 учащимися. В Сыр-Дарьинской области (включая г. Ташкент, Ташкентский, Чимкентский, Аулие-Атинский, Туркестанский, Перовский и Казалинский уезды, а также Аму-Дарьинский отдел) в 1892 г. было 1497 мектебов и 35 медресе с 20082 учащимися, в 1893г. – 2458 мектебов и 34 медресе с 28868 учащимися, в 1895г- 2409 мектебов и 35 медресе с 28898 учащимися [1]. А по ведомости о состоянии главнейших мусульманских учреждений Сыр - Дарьинской области главного инспектора училищ Туркестанского края на 1 января 1900 г., в тех же уездах Сыр-Дарьинской области числилось 60 мектебов с 539 учащимися и 5 медресе с 69 учащимися. [2]. Как очевидно сведения даются довольно разнящиеся, видимо они завышены и учтены все учебные заведения, включая арабские и татарские.

Мектебы не имели специально приспособленных помещений, так как были организованы в аулах и кочевали вместе с ними. Летом обучение проходило в юртах, а зимой - в землянках. Учились в мектебах мальчики в возрасте от 8 до 17 лет, не более 4-5 месяцев в году, с общей продолжительностью от 5 до 8 лет. Преподавателями в мектебах были муллы, и обучение ограничивалось зазубриванием арабского алфавита. Учебным пособием служили «Шариат - ул - иман» или «Иман-шарт», усвоив которые ученики переходили к заучиванию хафтияка и затем Корана. За время обучения в мектебе учащиеся должны были усвоить четыре действия арифметики и научиться свободно читать.

Постепенно отдельные кочевые общества осознавали, что начальные мусульманские школы, имеющие стабильную базу, то есть не кочующие с ними, являются более прогрессивными в плане обучения. Основным недостатком мектебов было отсутствие системности и преобладание религиозности в обучении.

Начиная со второй половины XIX века, царское правительство пересматривает политику поощрения мусульманства в Казахстане. Россия, усмотрев реакционный настрой со стороны проповедников ислама по отношению к «неверным», ввела запрет на въезд в Казахстан мулл, выходцев из среднеазиатских ханств и даже коренных казахов, получивших образование в Средней Азии. Было решено приостановить строительство новых мечетей и оказание материальной помощи в открытии конфессиональных школ.

Помимо местных мулл-«учителей» обучением детей грамоте и правилам религии занимались татарские и башкирские муллы. До середины XIX века они привлекались царизмом для укрепления своего влияния в степи, посредством прямого использования ислама. В результате, «не было ни одного аула, где бы ни приютился татарин или башкир у более или менее состоятельного киргиза». [3].

Учебные заведения, предназначенные для детей кочевников, значительно отличались от мектебов, расположенных в крупных населенных пунктах. В городах обучалось 50-60 мальчиков, в кишлаках 10-12, а у кочевников и того меньше [4]. Да и сроки обучения у оседлого населения были более продолжительными.

Если до образования Туркестанского генерал-губернаторства учителем мектеба мог стать каждый, имеющий хоть какие-нибудь знания, то согласно указу от 1 марта 1893 года на все мусульманские учебные заведения распространялся закон о еврейских хедерах. Согласно ему «…учителя начальных школ должны ежегодно брать свидетельство с оплатою их пошлиной в 3 рубля 50 копеек, а учителя высших школ – в 7 рублей» [5].

Данные денежные сборы были необходимы для увеличения штатов местных управлений, для подробной регистратуры всех мусульманских учебных заведений в крае. Подробное предложение условий и размеров оплаты было изложено в «представлении» Туркестанского генерал-губернатора Духовского С.М.

Менее распространенными в Туркестанском крае были медресе. Большая часть находилась на территории бывших Кокандского, Бухарского и Хивинского ханств. В границах же Южно-Казахстанского региона медресе широкого распространения не

получили. До революции 1917 года количество таких учебных заведений составило 11. Из них в Чимкенте – 2, в селе Чаяне – 1, в селе Сайраме – 1, в г. Туркестане – 3, в селе Карнаке – 4 [6].

В XIX веке среднеазиатские медресе представляли из себя незначительные остатки знаменитых ученых и учебных коллегий, по плану которых впоследствии были сформированы европейские университеты. Медресе являлись высшими учебными заведениями мусульман, но высшими они были относительно мектебов, по качеству преподаваемых в них предметов они, за редким исключением, оставляли желать лучшего. По сути они являлись духовно – юридическими учебными заведениями. В них изучали арабский язык, морфологию и синтаксис, логику, риторику, естественные науки в богословском понимании, правила омовения, поста, похорон, паломничества в Мекку, порядок купли и продажи, правила рабовладения и освобождения рабов, правила брака и развода и другие установления шариата, знание которых было необходимо при религиозной или государственной деятельности.

Учащиеся медресе получили название талибул-ильм, что буквально означало «домогающийся знаний», что в свою очередь соответствует европейскому слову студент, но чаще их называли «шагирдами». В медресе принимались юноши не моложе 15 лет, также принимались и вполне взрослые люди. При поступлении от шагирдов не требовали ни вступительных экзаменов, ни удостоверения личности. Единственным требованием являлось, чтобы он был мусульманином суннитского толка и грамотным.

По сравнению с медресе, находившимися в оседлых районах, где проживали узбеки и таджики, на территории Южного Казахстана эти высшие мусульманские школы имели ряд особенностей. Во-первых, обҥем даваемых знаний и продолжительность курса обучения были меньше, чем в медресе оседлого населения. Во-вторых, количество учащихся было небольшим. В- третьих, основателями медресе были не богатые люди, ханы, беки и т. д., а мусульманское духовенство - ходжи, муллы, ишаны, которые через медресе наживались за счет населения.

В 1877 году Министерством народного просвещения был выработан проект инструкции инспекторам казахских, башкирских, татарских школ.

Инспектированию подлежали: 1) все находящиеся в учебном округе, при которых состоял инспектор, инородческие школы и училища для нехристиан-инородцев; 2) лица, занимающиеся частным и домашним обучением инородцев.

Мусульманские учебные заведения могли быть открыты только с разрешения учебного начальства Министерства народного просвещения. Содержатели или учредители уже существовавших школ обязаны были заявить учебному начальству, которое и утверждало их существование.

В мектебах должны были употребляться только печатные руководства, причем для преподавания магометанского вероучения допускались лишь одобренные цензурой, а по другим предметам – одобренные сверх того учебным начальством. Инспектор должен был следить, чтобы во всех инородческих училищах были введены, во-первых; в мектебах – именные списки учеников с указанием звания, возраста, времени поступления в училище и выбытия из него, во-вторых; в медресе – книги о живущих в учебном заведении шагирдах с означенными сведениями и указанием места жительства шагирда, а также из какого медресе или мектеба он поступил. Заведующие мектебов и медресе ежегодно подавали инспектору точные статистические сведения о личном составе учебных заведений.

С приходом нового генерал – губернатора Туркестанского края Н. О. Розенбаха в 1884 году начинается период иных отношений к религиозным школам. Если бывший генерал – губернатор Туркестанского края К. П. фон Кауфман придерживался политики невмешательства во внутреннюю жизнь мусульманских школ, то его преемники - генерал Розенбах и барон Вревский сомневались в правильности данной политики. В начале 1884 года Розенбах распорядился создать комиссию по вопросу о мусульманской

пропаганде. Комиссия указала на необходимость привести в точную известность количество мусульманских школ и подчинить их « русскому государственному надзору» [7].

Так как система игнорирования, рассчитанная на упадок мусульманских школ естественным путем не оправдалась, то было решено выдвинуть в противовес им русско-туземные школы. Эти учебные заведения соединяли в себе мусульманский мектеб и русскую школу грамоты. Первая такая школа открылась в 1884 году в Ташкенте. Учителем русского класса был назначен молодой преподаватель Туркестанской учительской семинарии Наливкин Н.П. В туземном классе, вначале не было программ и учебников, поэтому занятия велись по программе мектебов на арабском языке. Лишь спустя несколько лет обучение в русско-туземных школах удалось упорядочить.

В отличие от мусульманских учебных заведений, русско-туземные школы являлись правительственными, то есть состояли на обеспечении Российского государства. Заработную плату получал, как учитель русского класса, так и мусульманского, хоть и существовала разница в размере оплаты, но все же материальное положение в них было лучше, чем в мектебах и медресе. Затем в 1884 году была составлена особая инструкция для инспекторов народных училищ Туркестанского края. В параграфе 3 инструкции было сказано, что ведению инспекторов подлежат все инородческие училища края, в том числе мектебы и медресе.

В 1887 году Розенбах обратился в министерство просвещения с большим докладом. В одном из пунктов доклада говорилось о том, что «управление учебными заведениями края имеет в своем штате только двух инспекторов народных училищ, которым не под силу установить контроль за всеми религиозными школами всего Туркестана. Необходимо учредить особую должность инспектора мусульманских школ, по примеру Казанского и Оренбургского округов…» [8].

Отстаивая свою неприкосновенность, медресе нашли своих неожиданных защитников в лице военных губернаторов Ростовцева и Королькова. Более того, этот вопрос привел к внутриведомственной распре среди царских чиновников. Особенно сильно эти разногласия возникли между инспектором Наливкиным и главным инспектором народных училищ Туркестанского края Ф. Керенским. В результате эти события привели к упразднению должности особого инспектора по мусульманским школам в 1895 году. Натиск по реформированию медресе с этого момента значительно ослаб.

Учебные заведения на территории Казахстана были двух типов, школы грамоты и миссионерские. В основном учителя церковно-приходских школ имели среднее и начальное образование, а многие и вовсе были без образования. Квалифицированные преподаватели не имели никакого желания работать в этих школах, так как жалованье было незначительным (100-150 рублей в год), в то время как в учебных заведениях Министерства народного просвещения около 360 рублей в год. Законоучители же в церковно-приходских школах получали еще меньше от 50 до 100 рублей в год.

Однако, несмотря на отсутствие подготовленных учителей, трудности с помещениями, учебниками и многое другое, число церковно-приходских школ росло из года в год, улучшались методы преподавания в них, вводились новые дисциплины. Но основной целью этих школ по-прежнему оставалось религиозно-нравственное воспитание. Число церковно-приходских школ с каждым годом росло по всей территории Казахстана, в связи с увеличением количества русского населения. В Туркестанском крае, церковно-приходские школы находились в основном в Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях. К 1916 году в крае их насчитывалось 106, во всем Казахстане – 335. В основном это были школы с трехлетним курсом обучения [9].

В сложном положении находились еврейские школы. Точное количество таких учебных заведений на территории Казахстана определить практически невозможно. В

1901 году Министерство народного просвещения решило реформировать так называемые хедеры – начальные еврейские школы. Содержатели этих школ обязаны были преподавать в них русский язык и арифметику. А те, кто решился открыть подобную школу должен был иметь образовательный ценз [10].

Таким образом, можно констатировать следующее. Во-первых, мектебы и медресе являлись традиционной формой обучения населения Южного Казахстана. Однако, мектебы для оседлых и кочевых народов обладали своими специфическими особенностями, связанными, прежде всего, с экономическим укладом. В политике царского правительства по отношению к мусульманским учебным заведениям происходила трансформация, выразившаяся в повороте от поддержки до полного контроля и запрета.

Литература:

1. Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов. - А-Ата: АН Каз СС, 1950.- 44 с.
2. ЦГА РК. - Ф.14. - Оп.1. - Д. 426. -- Л. 183.
3. Султангалиева Г. С. Экономические и культурные взаимоотношения казахского народа с народами Поволжья и Южного Урала (XIX- начало XX веков): Автореф дис…. канд. ист.наук.- Алматы, 1990.- 15 с.
4. Мусульманские училища Туркестанского края // ЖМНП. - 1871.- С. 19.
5. ЦГА РУзб. -Ф. 461. - Оп. 1. - Д. 1260. - Л. 10.
6.ЦГА РУзб. - Ф. 2282. - Оп. 1. - Д. 1444. - Л.6 об.
7. ЦГА РУзб. - Ф. 2282. - Оп. 1. - Д. 1604. - Л. 267.
8. ЦГА РУзб. - Ф. 2282. - Оп. 1. - Д. 1604. - Л. 269.
9.Яковлев В. Церковно – приходские школы Туркестанской епархии к 1896-1897 году. - Верный, 1898. - С. 2.
10. ЦГА РУзб. - Ф. 109. - Оп. 1. - Д. 61. - Л. 35.

Аманжулов А.С. ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ДИАСПОР В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ В КОНЦЕ Х1Х ВЕКА

Одной из особенностей социально-демографических процессов в Южном Казахстане в конце Х1Х века следует назвать начало складывания на его территории различных этнических диаспор. Можно утверждать, что именно в этот период на его территории стал складываться новый весьма сложный по своей структуре многонациональный состав населения. В результате в регионе сложилось несколько крупных этнических диаспор. В этой статье мы не имеем возможности остановиться на всех них, постараемся рассмотреть наиболее многочисленные.

Одной из первых тюркоязычных диаспор Южного Казахстана является уйгурская (таранчинская). Как известно, уйгурами таранчи стали именовать себя с 1921 г., окончательно термин «уйгуры» закрепился за ними в бывшем СССР в 30-х г., а в Китае – только в 50-х XX столетия. Начало формирования уйгурской диаспоры на территории Казахстана можно отнести к осени 1881 года, когда по статье третьей Санкт-Петербургского мирного договора между Россией и Китаем жителям Илийского края было предоставлено право переселиться в пределы России и принять российское подданство. С августа по декабрь 1881 г. специальные комиссии провели опрос и перепись жителей Илийского края для выяснения численности желающих переселиться. В результате выяснилось, что собираются переселиться значительное количество уйгур, практически все уйгурское население Илийского края. Переселившись плотной компактной группой, уйгуры заняли зону предгорных речных долин, практически идентичную зоне своего прежнего расселения в Восточном Туркестане и Кульджинском крае.

Уйгурское население, преимущественно ведущее земледельческое хозяйство, расположилось в сельской местности на территории Южного Казахстана небольшую родственными группами и образовало довольно густую сеть поселений. После миграции уйгуров было образовано пять «таранчинских» волостей, вобравших в себя все уйгурское население Юго-Восточного Казахстана: Джаркентско-Таранчинская, Аксу-Чарынская, Малыбаевская, Карамская и Карасуйская. Помимо этого уйгуры были сконцентрированы и на отошедшей по Санкт-Петербургскому договору территории Кетменской волости. Джаркентско-Таранчинская, Аксу-Чарынская и Кетменская волости вошли в состав Джаркентского уезда, а Малыбаевская, Карамская и Карасуйская волости – в состав Верненского уезда. Первоначально в таранчинских волостях существовало 42 селения, число которых к началу XX века увеличилось до 99. /1/.

При расселении на территории Юго-Восточного Казахстана уйгуры образовали моноэтничные поселения, которые были достаточно замкнутыми сообществами. Однако, со временем в регионе появилась тенденция ухода части населения за пределы собственно «таранчинских» волостей в города, казачьи станицы и крестьянские поселения. Особенно большое развитие получила миграция уйгуров в города, прежде всего в Верный и Джаркент.

Динамика численности уйгурского населения характеризуется неравномерностью и значительными колебаниями. К 1885 г. численность уйгурской диаспоры в Семиречье составляла 47911 чел, в 1888 г. – 49202 чел., в 1892 г. – 51097 чел. Всеобщая перепись населения, как уже указывалось выше выявила 55815 уйгуров. Таким образом, за период с 1883 по 1897 г. прирост уйгурского населения составил 23 %, при этом ежегодный прирост составлял 1,67 %. До 1907 г. наблюдался постоянный рост уйгурской диаспоры, так в 1900 г. численность уйгуров достигла 62044 чел., к 1906 г. – 77492 чел. В 1907 г. произошло заметное снижение численности уйгуров до 63467 чел. Однако, уже в 1911 г. численность их вновь увеличивается до 86526 чел. и затем вновь снижается до 78729 чел. Столь значительные колебания в численности уйгурской диаспоры в Семиречье объяснялись влиянием реэмиграционных факторов. Так, уже в 1884 г. наблюдалось возвращение уйгуров в Илийский край, которое приобретает более широкие масштабы в последующие годы. Так, источники свидетельствуют о том, что в 1901 г. за пределы области бежало 3063 уйгура, а в 1913 г., будучи формально подданными Российской империи, 12784 человека уйгурского населения проживали за ее пределами /5/. Одновременно наблюдалась встречная миграция китайских уйгуров, численность которых имела постоянную тенденцию к возрастанию. К примеру, на территории Семиреченской области в 1901 г. было зафиксировано 2029 чел., а в 1906 г. – 4413 «кашгарцев» /2/. Наряду с этим имел место процесс миграции уйгурского населения из сельской местности в города. Об этом свидетельствуют следующие цифры: так, если в 1892 г. в Верном проживало всего 365 уйгуров, а в Джаркенте – 2323 чел., то к 1897 г. их количество в Верном выросло в пять раз и составило 1970 чел, а в Джаркенте увеличилось более чем в три раза и составило 8723 чел. То есть происходил постоянный рост абсолютного числа и удельного веса уйгуров в городах Казахстана. Причем с развитием городов соответственно увеличивалась численность горожан-уйгуров. Так, в 1906 г. в Верном проживало уже 2551 уйгур, а в 1913 г. – 5215 чел. уйгурского населения. Наиболее значительным был рост уйгурского контингента в Джаркенте, ставшем центром концентрации городского уйгурского населения. К примеру, в 1906 г. в Джаркенте проживало 14653 уйгура /3/.

Итак, уйгуры в начале XX века образовали первую тюркоязычную группу оседло-земледельческого населения на территории Юго-Восточного Казахстана. Причем они держались замкнутой группой в среде казахского кочевого и русского переселенческого крестьянства и военно-казачьего сословия. А это, в свою очередь, обусловило консервацию их этнической самобытности и привело к образованию уйгурской диаспоры в Казахстане.

Довольно многочисленной, особенно в ареале своего основного расселения в Южном Казахстане являлась узбекская диаспора. В XIX - начале XX вв. узбеки проживали на территории Туркестанского генерал-губернаторства и в основном на территории Сырдарьинской области. Как уже говорилось, в состав Сырдарьинской области входили Ташкентский, Аулие-Атинский, Чимкентский, Перовский и Амударьинский уезды. Несколько позднее была образована Семиреченская область, состоявшая из Верненского, Копальского, Сергиопольского, Иссык-Кульского и Токмакского уездов. Все эти территории объединялись общим названием Туркестанский край.

В источниках отмечается, что главнейшими народностями Туркестанского края в начале XIX в. были: «оседлые сарты, кочевники-киргизы, полукочевники (курама в Ташкентском уезде Сырдарьинской области, так называемые узбеки в Самаркандской области и кипчаки и каракалпаки в Ферганской)…» /4/. Под именем сартов в Сырдарьинской, Самаркандской и Ферганской областях подразумевается местное мусульманское оседлое население, в том числе городское и сельское.

В указанный период узбеки составляли около трети всего местного населения, по преимуществу занимаясь земледелием и садоводством. Также узбеки держали в своих руках большую часть местной промышленности и торговли. Вместе с тем, как отмечает В.П. Наливкин, «в их же руках находился и камертон местной мусульманской духовно-нравственной жизни, ибо преимущественно из их среды выходили также и кази, и ишаны, руководившие помыслами многих десятков (если не сотен) тысяч своих мюридов, и учителя местных мусульманский школ, и имамы, настоятели мечети, и, наконец, шумный рой тех мусульманских книжников, улема, которые всегда играли очень крупную роль в духовно-нравственной жизни туземного общества…» /5/. Свидетельства источников позволяют говорить о значительной роли узбеков во всех сферах жизни населения Туркестанского края. Многие исследователи отмечают выносливость, умение приспосабливаться к обстоятельствам, врожденную предприимчивость, благодаря которой узбеки чрезвычайно быстро усваивают самые разнообразные практические навыки /6/.

На 1897 год численность узбеков составляла в Сырдарьинской области около 30% к общему числу населения. Наибольшая часть узбеков проживала в Кураминском уезде и г. Ташкенте. При этом особо можно отметить, что большинство узбеков принадлежали к оседлому населению и только 2% вели кочевой и полукочевой образ жизни.

М. Терентьев указывает, что жители Кураминского уезда разделялись на: «киргизов-таджиков, сартов (смешанного происхождения от киргиз и таджиков) и кураминцев» /6/. Из них сарты составляли 5,065 кибиток или 35,455 душ, кураминцы – 11,043 кибиток или 77,301 душ.

Как уже указывалось выше, узбекское население концентрировалось в основном в Сырдарьинской и Семиреченской областях. В Материалах для статистики Туркестанского края приводятся следующие данные о численности узбеков в Семиреченской области в 1870 г. Так, в пяти ее уездах их численность составляла 3229 чел., при этом, в Верненском уезде – 1551 и в Токмакском – 1358 человек /7/.

Данные источников свидетельствуют, что на территории Сырдарьинской и Семиреченской областей проживало значительное количество узбеков, в то же время в процентном соотношении они составляли лишь 3,3% к общей численности населения Южного Казахстана /8/.

Узбекское население проживало главным образом в пределах Чимкентского уезда. В других уездах Сырдарьинской области, а также в Семиреченской области узбеки не образовывали крупных поселений, за исключением г. Аулие-Ата, а расселялись небольшими группами по городам и торговым центрам. Наиболее крупные группы узбекского населения были сосредоточены в поселениях Сайрам, Кара-Булак. Так, в Сайраме насчитывалось около 1490 хозяйств, а в Кара-Булаке – 1106 /9/.

За период с 1897 по 1910 г. численность узбеков увеличилась на 38,7%. Анализ данных позволяет сделать вывод, что рост численности произошел в основном за счет естественного прироста, а процент прироста за счет миграции незначителен. Около половины узбекского населения проживала в городах, в том числе количество сартов в Чимкенте составило 12717 человек, Туркестане – 11481, Аулие-Ате – 12025, Перовске – 1988, Казалинске – 3650 человек. Всего в городах Сырдарьинской области на 1910 г. проживало 210632 человека. По сравнению с 1897 г. городское население увеличилось на 55,3 %.

Как уже указывалось, точный подсчет численности узбекского населения дореволюционного Казахстана затрудняется тем обстоятельством, что в статистических данных того периода к узбекам не всегда были отнесены такие народности, как сарты и курама. Это, безусловно, приводило к искажению данных об истинной численности узбекского населения на территории Южного Казахстана.

Таким образом, подводя итоги можно утверждать, что в XIX - начале XX веков ареалом расселения узбекского населения Казахстана был юг страны. К 1910 г. произошел определенный рост численности узбеков, которому способствовали следующие факторы. Во-первых, оседлое население городов и кишлаков Южного Казахстана пополнилось узбеками-переселенцами в результате кокандской колонизации. Во-вторых, присоединение Казахстана и Средней Азии к России привело к росту числа военных крепостей, ставших впоследствии городами. В свою очередь в этих городах происходила концентрация узбекского населения. Выходцы из Бухары, Хивы, Намангана и Коканда заселили целые районы юга Казахстана, на которых велось оседлое земледельческое хозяйство.

К одной из крупных европейских диаспор относилась немецкая, которая начала складываться еще с середины ХУ111 в. В основном на первоначальных этапах миграции немцев в ней абсолютно доминировали военные, перемещаемые в составе российских войск. Но в целом их численность была еще невелика. Начало возникновению немецкой диаспоры положила аграрная миграция немцев в последнее десятилетие Х1Х века.

Первые немецкие поселения возникли в начале 80-х гг. Х1Х в. в Аулие-Атинском уезде Сырдарьинской области. Эти поселения были основаны немцами из секты меннонитов, покинувших Новоузенский уезд Самарской области и Бердянский уезд Таврической губернии по религиозным мотивам. В 1882 г. около 100 семей меннонитов прибыли в Таласскую долину и по разрешению генерал-губернатора Туркестана К.П. Кауфмана основали там четыре селения. Впоследствии эти селения – Николайполь, Владимировка, Андреевка и Романовка, располагавшиеся в нескольких километрах друг от друга, были объединены в одно сельское общество Николайполь. В течение 90-х гг. Х1Х в. немцами был основан на юге Казахстана в Ташкентском уезде поселок Константиновский, в котором в начале века проживало более 500 человек. Особенностью миграции немцев было то, что первые поселения были основаны представителями аграрной среды и первоначально они концентрировались в Южном Казахстане /10/. Общая численность переселившихся из Поволжских губерний, Кубани, Волыни и Ставропольской губернии крестьян составила более 3-х тысяч человек.

В 1890-х гг. наряду с миграцией крестьян в Казахстан началась интенсивная миграция немцев - горожан из Европейской России, Германии и Австро-Венгрии. Причем этот процесс характеризовался расселением практически на всем пространстве Казахстана, в том числе и на юге. Уже в материалах Всеобщей переписи 1897 г. было зафиксировано 2613 немцев, из них в Сырдарьинской – 679, в Семиреченской – 32. Большинство немецких мигрантов осело в сельской местности – 2013 чел. или 70 %, а 600 немцев или 29,8 % проживали в городах. При этом удельный вес городских немцев в Казахстане был почти на 7 % выше общероссийского уровня. Можно считать особенностью этносоциального портрета немецкой диаспоры в Казахстане во-первых, более высокий уровень урбанизированности, во-вторых, ее четкую стратификацию,

вследствие чего имелась конкретная разграниченность немецких поселений в социальном и географическом пространствах.

Интересы царской администрации в присоединенных казахских территориях требовали привлечения своего рода посредников в разного рода отношениях, на которых традиционно специализировались выходцы из тюркоязычных народов Среднего Поволжья и Сибири, именовавшиеся собирательным термином «татары». Следует отметить, что в Х1Х-начале ХХ веков численность татар росла не только за счет механического движения, но и в результате естественного прироста. Благодаря взаимодействию этих факторов к началу ХХ столетия татары превратились в одну из самых многочисленных диаспор на территории Казахстана, причем отличавшуюся дисперсным расселением практически во всех регионах, в том числе и южном. По Всеобщей переписи 1897 г. на территории Казахстана проживало 55984 татар, составлявших 1,34 % в общей численности населения. В Верненском уезде проживало 2,1 тыс., Лепсинском уезде 1,9 тыс. татар. К началу ХХ в. татарская диаспора стала одной из самых многочисленных в Казахстане (после русских и украинцев) и ее представители проживали почти во всех регионах, кроме Сырдарьинской области. При этом характерной особенностью крупнейшей тюркоязычной диаспоры Казахстана являлась торговая и административная направленность в видах деятельности ее представителей.

Итак, к концу Х1Х в. на территории Южного Казахстана сложились крупные диаспоры европейских и азиатских народов, имевших достаточно четкую локализацию, тенденцию высокого прироста и отличавшихся значительной миграционной мобильностью.

Литература

1. Баратова Г.С. Социально-экономическая история уйгуров Семиречья на рубеже Х1Х – ХХ вв.: Дисс. канд. ист. наук. - А-Ата, 1988. - С. 15.
2. Обзор Семиреченской области за 1901 г.: Ведомость № 4 /Федоров Д. Чжунгарско-Семиреченский приграничный район. - Ч.1. - С.98.
3. Баратова Г.С. Социально-экономическая история уйгуров Семиречья на рубеже Х1Х – ХХ вв. – С.16.
4. Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь. - Ташкент: Туркестанское товарищество печатного дела, 1913. – С.5.
5. Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь. - С.6.
6. Материалы для статистики Туркестанского края. - Вып. II. – С. 110.
7. Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. (последняя четверть ХУ111 – 60-е годы Х1Х вв.). - М.: Наука, 1980. - С. 200.
8. Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав, 1870-1914 гг.).– Алма-Ата: Наука, 1979. - С. 80.
9. Ильин В.М. Сартовское хозяйство в Чимкентском уезде Сырдарьинской области // Материалы по изучению хозяйства оседлого туземного населения в Туркестанском крае. – Ташкент, 1912. – С.31.
10. Государственный архив Южно-Казахстанской области - Ф. 233. - Оп. 1. - Д. 256. - Л.50.

Апсаматова Э.Д. ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ

В современную эпоху возрастает историческая необходимость во всесторонней выработке национальной идеологии как теоретической основы определения политических целей и задач общественного переустройства социальной действительности, в поиске рациональных путей и методов ее совершенствования. В этом залог укрепления приобретенной Кыргызстаном государственной самостоятельности и независимости. Отсутствие национальной идеологии, которое определяло бы направление в развитии, – привели к таким последствиям, как революции в марте 2005г. и апреле 2010г., июньским событиям 2010г. Разработка единой идеологической программы способна не только адекватно отразить существующие противоречия в общественных отношениях, но и научно прогнозировать дальнейшие задачи и способы опосредованного преобразования общественного бытия.

XXI век – век глобализации, когда важно найти то ядро развития, которое помогло бы нам сохранить свою уникальность и самобытность (идентификацию). Процесс глобализации породил множество проблем, одна из которых связана с борьбой двух тенденций – тенденцией к унификации мира и тенденцией к сохранению национального своеобразия, с которыми сталкиваются все страны мира. Личность и этносы подпадают под прессинг новых, никогда прежде не возникавших условий — неизбежных тенденций глобализации. Сегодня на этническое самосознание влияют не столько ближайшие исторические соседи, сколько глобальные идеи и практика всеобщей интеграции ценностей наиболее «развитых» цивилизаций, что в свою очередь ведет к утрате самобытности той или иной нации. Европоцентризм, исламизация (арабизация) пробуждают к возникновению имитационного сознания, когда в основу ставится «сотворение себе кумиров» и слепое следование за ними, без разбирательства – приживется ли этот образ и уклад жизни в нашем обществе или нет!

Кто знает? Как бы то ни было это проблема не времени, а нашего желания, так сказать проблема нашей природы. Причина кроется в том, что кыргызы еще не установили, *кем* они были, *кем* они хотят стать и *кто* они вообще?

По определению историка Полибия в мире существуют две социальные болезни, способные погубить государство: внутренняя (развращение нравов и упадок морали) и внешняя (войны). Если в обществе существуют и обҥективно функционируют нравственные идеалы и идейные убеждения, то это общество может преодолеть различные кризисы, социальные взрывы и войны. Идейное просвещение и нравственная духовность формируют в людях убежденность (веру) в правоте избранного пути и является теоретической основой и социальным ориентиром. Достигается это посредством разработки положений и принципов национальной идеологии, характеризующихся глубоко научной и обҥективной формой познания общественных процессов. В этом заключается суть очеловечивания социальной природы людей, когда высшим признанием каждого в отдельности человека является служение своему народу и государству в целом («Эр эрдемдүүлүгүмдү элимдин кызматына бердим». Из орхоно-энесайских письменных памятников), когда принципы толерантности, гуманизма, глубокой нравственности и демократического плюрализма достигаются благодаря идеологическому просвещению и воспитанию масс. И в этом отношении примечательным является философское определение мыслителями прошлых эпох главного предначертания и смысла человеческой жизни, которые заключаются не в обустройстве личного блага, а путем самозабвенного труда и служения Отечеству достижений общего благополучия для народа и государства.

В философской и общественно-политической науке исследование истории возникновения и развития идеологии, изучение ее современных теоретических аспектов носит многоплановый характер. На основе анализа научной литературы по проблемам

идеологического процесса можно выделить 4 главных направления в этой области. Во-первых, социально-философский анализ идеологии как общественного феномена, специфической формы духовной деятельности. Во-вторых, социологический анализ идеологических процессов, изучение социальных действий личности как обнективной основы и критерия идеологической деятельности. В-третьих, историко-философский анализ генезиса идеологического процесса на различных этапах исторического развития. В-четвертых, анализ специфики и особенностей идеологической работы.

Подробнее остановимся на третьем направлении. Все идеологии имеют идейно-философскую основу и специфику, т.е. обнективность отражения действительности. Необходимость развития национальной идеологии подготовлена и обусловлена самим содержанием новой исторической эпохи. Отличительной чертой национальной идеологии должно быть диалектическое соответствие ее научных принципов закономерностям общественно-исторического процесса. Сущность и значимость идеологии определяется не одним лишь признанием научности ее принципов и положений, но и способностью идеологического процесса опосредованно (т.е. через деятельность людей) преобразовывать и совершенствовать общественную действительность. Однако, когда теоретические основы идеологического процесса, при всей их обнективности и научности, не находят апробации в социальной практике, различные идеологические формы остаются лишь отвлеченными, абстрактно-логическими идеями и ценностями, утрачивают свою прогнозирующую сущность и превращаются путем пустой декларации в утопическую демагогию. Таким образом, особенно важным является выработка методологических основ развития национальной идеологии.

Прежде чем перейти к рассмотрению вопроса о сущности понятия идеологии, следует дать историко-философский анализ возникновения генезиса данного понятия.

В конце XVIII – начале XIX вв. был впервые применен термин «идеология», автором которого был представитель поздней ветви французского сенсуализма Антуан Дестют де Траси. В своей работе «Элементы идеологии» (1801г.) он назвал идеологией свое учение. Дестют де Траси вместе с Пьером Кабанисом и Константином Волнеем разработал особую «науку» об идеях. «Наука» об идеях, «идеология» не имела широкого распространения и поэтому вскоре была забыта. Но термин «идеология», «идеолог» остались и часто употреблялись для обозначения учений и лиц, исходящих в решении различных вопросов из абстрактных, надуманных принципов, оторванных от реальной жизни.

Методологическое исследование теории идеологии предполагает изучение проблем возникновения и генезиса идеологического процесса, определение понятия «идеология», раскрытие ее сущности и других особенностей и характеристик. Не имея полного и достоверного представления о том, что же такое идеология, невозможно вести речь о создании и развитии какой бы то ни было идеологии, включая и национальную.

Анализ существующей философской литературы позволяет вывести такую формулировку определения понятия «идеология»: идеология есть «система взглядов и идей, в которых осознаются и оцениваются отношения людей к действительности и друг к другу, социальные проблемы и конфликты, а также содержатся цели (программы) социальной деятельности, направленной на закрепление или изменение (развитие) данных общественных отношений» [1, С.199].

М.В.Яковлев в работе «Идеология» дает развернутое определение понятия идеологии. Он представляет ее «как систему идей и теорий ценностей и норм, идеалов и директив действия, выражающих интересы, цели и задачи определенного общественного класса, способствующих устранению или закреплению существующих общественных отношений» [2, С.9]. Наиболее распространенным в философской литературе является понимание идеологии в трех аспектах: во-первых, в широком смысле, когда идеологию сводят к общественному сознанию; во-вторых, когда идеология представляется как

теоретическая часть общественного сознания, и, наконец, в более узком, в собственном смысле, когда под идеологией понимается отражение общественного бытия.

При отождествлении с общественным сознанием в целом «идеология» лишается своих специфических черт, своей внутренней логики развития. В работе «Идеология: характер и закономерности развития» болгарский философ В.Иванов отмечает, что «понимание идеологии в широком смысле слова не отражает ее сущности и специфики, ибо при таком подходе идеология отождествляется с общественным сознанием вообще, что приводит к смешению понятий» [3, С.18]. В этом случае, говорит он, идеология будет включать в себя ряд неидеологических форм общественного сознания, что может привести к утрате ее специфики.

Методологические принципы изучения сущности понятия «идеология» неразрывно связаны с вопросом о предмете идеологического отражения, что, в свою очередь, позволяет рассматривать идеологический процесс как духовно-культурное явление в рамках и на теоретическом уровне общественного сознания. В этом плане большой интерес представляет вопрос о том, что отражает идеология, что является обҥектом ее отражения, каково взаимоотношение общественного бытия, общественного сознания и идеологии.

Однако в философской литературе нет общего взгляда на обҥект отражения идеологии. Так, В.Келле и М.Ковальзон считают, что обҥектом идеологического отражения являются общественные отношения; идеология изменяет и закрепляет их. [4, С.12]. Г.Я.Нестеренко придерживается другой точки зрения. По его мнению, идеология отражает всю обҥективную общественную действительность [5, С.89-90]. Сторонники третьей точки зрения считают, что обҥектом отражения идеологии является само общественное бытие. Такое понимание обҥекта идеологии наиболее приемлемо и достоверно, поскольку идеологическое отражение общественного бытия естественным образом вытекает из самой сущности общественного сознания. В анализе соотношения общественного бытия и общественного сознания, в определении обҥекта отражения общественным сознанием и такой его составной части, как идеология, немаловажное значение имеет выяснение взаимосвязи идеологии и общественной психологии. Они представляют собой две сферы общественного сознания, однако между ними существуют и различия, в частности, в степени осознания и в особенностях отражения явлений социальной действительности.

Известно, что идеология как систематизированное, научно-теоретическое отражение общественного бытия представляет собой систему взглядов, теорий, учений и концепций, направленных на реализацию насущных целей, задач и потребностей определенного общества. Общественная же психология охватывает обширную сферу общественного сознания, в которой непосредственно отражается общественное бытие людей, повседневные условия их жизни, а это проявляется в несистематизированных взглядах, представлениях, чувствах, настроениях, переживаниях будничных интересов общества, закрепляемых в обычаях, нравах, привычках и традициях [6, С.125].

Литература:

1. Диалектика социального познания и революционного действия. – М., 1981. [6] - С.125.
2. Иванов В. Идеология: характер и закономерности развития. – М., 1977. [3] - С.18.
3. Идеология, мораль, искусство. – Киев, 1999.
4. Келле В., Ковальзон М. Формы общественного сознания. – М., 1998. [4] - С.12.
5. Кузнецов В.Н. Идеология. Социологический аспект. – М., 2005.
6. Нестеренко Г.Я. Проблема сознания в марксистской социологии. – М., 1971. [5] - С.89-90.
7. Философский словарь. – М., 2001.

8. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. [1] - С.199.
9. Яковлев М.В. Идеология. – М., 1979. [2] - С.9.

Асанбеков Н.К. ОРХОН-ЭНЕСАЙ ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНДЕГИ “ТЕҢИР” ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА ФЕНОМЕНИ

1893 – жылдын 25 – ноябры орхон – энесай жазма эстеликтеринин тарыхындагы эң белгилүү күн. Мына ушул күнү орхон-энесай жазм эстеликтерге колдонулуп келген “рун” *(гот тили - “сырдуу” деген маанини берет)* деген аты алынып, таштарды сүйлөтүү ыкмасы расмий жарыяланган. Россиянын Сибиринде табылган “рун” жазмаларынын тегин аныктоо маселесин Батыш окумуштуулары гана эмес саясатчылары да чыдамсыздык менен күтүшкөн геосаясат менен байланышкан маанилүү кубулуш эле. 1893 – жылы 25 – ноябрда Дания хандыгынын илимий Академиясынын кезексиз чакырылган жыйынында лингвист Вильгельм Томсен өзүнүн жазмаларды чечүү тажрыйбасы жөнүндө сенсациялык билдирүү жасайт.

В.Томсен орхон - энесай “рун” жазуусу түрк тилдүү элдерге таандыгын айтып, эң биринчи чечмелеген сөз түрк дүйнөсүнө таандык “Теңр” түшүнүгү болгонун билдирет. Бул жерде биздин көңүлдү бурган кубулуш “теңр” түшүнүгүнүн биринчи окулушу.

Кийинки жалдын (1894) 19 – январында В.Томсен сунуш кылган тажрыйбаны колдонуп Россиялык ориенталист В.В.Радлов биринчилерден болуп Күл – Тегин эстелигин чечмелеп - окууга киришип, биринчилерден болуп ал жазмадагы “Теңр” түшүнүгүнүн “Небо” деген котормосун берген.

Ал учурда В.В.Радловдун котормосу ал түшүнүк чагылдырган феномендин мазмунуна канчалык деңгээлде шайкеш келээрин тактоо маселеси турган эмес. Ошондой эле, ал учурда байыркы жазмаларды которуу маселеси боюнча аны менен тең тайлашып, талашып – тартыша турган адистер деле болгон эмес. Ошол себептен дүйнөлүк илимий чөйрө “теңр” түшүнүгүнүн В.Радлов берген котормосун кабыл алышып, бүгүнкү күнгө чейин “небо” деген котормосун колдонуп келе жатышат.

Менин оюм боюнча В.В.Радлов орхон – энесай жазам эстеликтериндеги “теңр” түшүнүгүн которууда, ошол доордун жана шарттын талабына ылайык, кыргызча айтканда, кол үстүнөн эле которуп койгон, бул биринчиден. Экинчиден, жалаң эле В.В.Радлов эмес Европалык илимпоздор, интеллигенция “евроборбордун” жана эволюциялык маанай менен чалдыгып, Борбордук Азия элдерин, ошонун ичинде Түштүк Сибирде жашаган калктарды “тарыхка чейинки” (варвар) элдер катары баалашып, ошол баанын мүнөзүнө ылайык мамиле жасап келишкен. Мисал катары В.В.Радловдон бир кылым кийин жашаган, бирок евроборбордук маанай менен кошо эволюциялык теориянын негизинде калыпталган советтик этнограф Потаповдун, *“...шаманизмди дин катары тануу теориялык да, практикалык да жактан туура эмес... Шаманизмди дин эмес деп баалоо, Сибир элдеринде дин жок болгон деген туура эмес жыйынтыкка алып келет. Анткени ал элдерде шаманизмден башка дин болгон эмес”* – деген ырастоосун алсак [1] эле (котормо меники А.Н.К.), түрк тилдүү элдердин маданиятына болгон маанайдын сүрөтү тартылат, бул биринчиден. Экинчиден, “Көк Теңир” деген сөздөн эмнегедир көпчүлүк изилдөөчүлөр (түркологдор), ошонун ичинде Радлов да, “көк” дегенди “түс” катары кабыл алышат экен. Мисалы, Күлтегинге арналган эстеликтин көлөмдүү жазуусунун биринчи сабында, *“Үстүдө көк теңир, астыда кара жер жаралганда, эки арада киши уулу жаралган”*[2] деп жазылган сүйлөмдөгү “көк” деген сөз асмандын көк түсү менен байланыштырып жүрүшөт. Эстеликтердеги “көк” түшүнүгүн

[1] Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. - Л., 1991. - С.11.
[2] Орхон-Енисей текстери. - Фрунзе., 1982. - 62-бет.

түстү чагылдырган түшүнүк катары кабылдоо В.Радловко “Теңир” түшүнүгүн “Асман” деп которууга себепкер болуп жатат (синое небо). Менин оюм боюнча “көк” түшүнүгүн мындай кабыл алуу өтө примитивдүү көрүнүш. Байыркы көчмөн кыргыздар менен монголдор “Теңир” түшүнүгүнө карата “көкө” деген түшүнүктү колдонушуп, “көкө теңир” деп айтылып келишкен. Түрк тилинин өзгөчөлүгүнөн улам көп учурда акыркы үндүү түшүрүлүп айтылып калат. Ошол себептен ташка жазууда “көкө” “көк” деген вариантта берилген. Ал эми илгери байыркы түрк тилинде, ошонун ичинде кыргыздарда да, “көкө” деген түшүнүк “жогору” дегенди билдирчү. Өз учурунда студенттерди (И.Арабаев атындагы КМПУнун филология адистигин) Панфилов районунун Күрпүлдөк деген айылга (колхоз Ярослав) айыл чарба иштерине алып барып, эки иштен бир иш деп, макал-лакаптарды чогултуу боюнча айылдын кары-картаң өкүлдөрү менен иш жүргүзгөнбүз. Ошондо (1989 ж.) 86 жаштагы Агыбай уулу Дөөлөкө[1] деген аксакал (мурун айылдын молдосу болгон экен) бата бергенде, ***“Көкө Теңир жалгасын”*** деп бата бергенин укканбыз. *“Эмне үчүн көкө теңир дейсиз”* - дегенде, ал киши “Кудай баардыгынын себеби, жогорку маңыз” деп айтканына күбө болгонбуз.

Бул тала-этнографиялык материалды тастыктоо иретинде сөзүн С. Алтымышов жазылган Кыргыз Республикасынын тил гимнин бир куплетин келтире кетели.

*“Тил жаралып **көкө теңир** таңынан.*
Адамзаттын дөөлөтүнө буйруган
Адам деген түп сөзүнөн элимдин
Кыргыз тили ай-ааламга жаңырган”

“Көкө” деген түшүнүктүн жогору дегенди билдирээрин далилдөө үчүн мисалы катары “көкөлө” деген түшүнүктүн этимологиясын карайлы, *“Түрк Билге каган...Огуз элин **көкөлөтүп** отурат”*[2]

“Көкө” уңгусуна этиш жасоочу “ла” мүчөсү уланып “көкөлө” болуп “жогорула” дегенди билдирип жатат *(көкөлөт, көкөлөтүү ж.б.)*. Ошондуктан К. Сейдакматовдун асманга карата “көк” деген түшүнүктүн колдонулушу “көкө” түшүнүгүнүн аягында үндүүсү жок айтуусунан келип чыккан деген божомолу бекер жеринен эмес жана туура божомол деп эсептейм.[3] Демек, “көк теңир” деген сөздө, “көкө” аныктооч мүчөнүн кызматын аткарган түшүнүк.

Менин, “котормочулар таштагы “көк” деген түшүнүктү түс катары кабылдашат” деген ырастоомду тастыктоо үчүн, 1982-жылы С. Кудайбергенов менен С.Сыдыковдун редакторлугу астында чыккан “Орхон-Енисей тексттери” деген китептин 62-бетиндеги, *“Үстүдө көк теңир, астыда кара (күрөң) жер жаралганда,..”* - деген жердеги “кара” деген сөздөн кийин кашага алып ***(күрөң)*** деп жазып коюшканы далилдейт. Бул китептин авторлору “жер” деген түшүнүктү “топурак” катары кабылдап, ошого жараша мамиле кылып, которуп жатышат.

Көчмөн дүйнөсүндө көркөм сөз жакшы өнүгүп, көркөмдөп сүйлөө ыкмасы салтка айланган. Мына ушул позициядан караганда деле, “көк” түшүнүгү Теңирге карата жазма эстеликтеги “жогору” же “жандуу” деген мааниде колдонулган. Себеби кыргыз маданиятында “көк” түшүнүгү түстү көрсөтүүсү анын бир эле көрүнүшү. “Көк” түстөн башка “жогору”, “жандуу”, “жүрөктүү”, “өжөр”, “түпсүз” дегенди да билдирет. Мисалы, *“жер көгөрүп калыптыр”* деген сүйлөмдө, жерге чөп чыгып жанданып калганын ырастап жатат (көктөм). Чөптүн түсү көк эмес *(көк-сөк),* жашыл. Кыргыздар көк менен жашыл түстү айырмалай билбеген дальтоник эмес. Ошондуктан бул мисалды “көк” - жан маанисинде берилген. Дагы бир мисал, **Манас** баатырга карата ***“көк жал”*** деген сын атооч колдонулат. Бул мисалда “көк жал” “коркок”, “жаны жок” деген сын атоочтордун карама-каршы түшүнүгү катары колдонулуп, ал “тайманбас”, “кайтпас”,

[1] Агыбай уулу Дөөлөкө. Панфилов районунун. Күрплдөк айыл өкмөтү. 1989 – жылы 86 жашта экен.
[2] Орхон-Енисей тексттери. - Фрунзе, 1982. - 91-бет.
[3] Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү - Фрунзе, 1988. - 154-бет.

“жандуу”, “эр жүрөк” деген мааниде каралган. Ал эми, *“аялдын көгү үйдү курутат, эркектин көгү үйдү толтурат”,* - деген макалда, “көк” түшүнүгү эркекке таандык деген “өжөрлүк”, “намыскөйлүк” сыяктуу жакшы сапаттарды чагылдырып жатат.

Социалдык таанып-билүүдө текстти туура *түшүнүү* жана *интерпретациялоо* эң негизги. Биздин учурда таанып-билүүнүн обңектиси тарыхый тексттер. Демек, биринчиден, аны ар кандай түшүнүүгө, түшүндүрүүгө шар түзүлүп жатат. Экинчиден, тигил же бул түшүнүктүн мазмуну, убакыт өткөн сайын маанилик жактан өзгөрөт. Анын үстүнө, тексттердин мааниси ар кандай убакта жана шартта, ар кандай формада ачылышы да мүмкүн. Бул дегендик, ар бир доор өз баалуулуктарына жараша тигил же бул түшүнүккө ар кандай маани коюуу мүмкүндүгүнө ээ болуп жатат. Үчүнчүдөн, түшүндүрүүчүнүн позициясы да тигил же бул тарыхый түшүнүктү түшүнүүдө, интерпретациялоодо чоң рол ойнойт.

“Теңир” түшүнүгүн которууда жана анын маани-маңызын түшүнүп, түшүндүрүүдө бул өзгөчөлүк эске алынбай, ушул күнгө чейин адашуунун булагына айланып келе жатканы факт. Ошондуктан энесай-орхон жазма эстеликтеринде «Теңр» түшүнүгү тексттердин контекстинде айдан ачык «кудай» дегенди билдирип турса да, биринчиден, европоборбордук “оорусуна” чалдыккан, экинчиден, “көк” деген түшүнүктүн болумушун түшүнбөгөн В.В.Радлов «Бог» деп которбой «Небо» деген котормону берген. Мисалы, тексттердеги «Теңримдей теңрим болтурган» (21/60)[1] дегенди, «Всевышний», «Божественный» деп которуунун ордуна, «Небоподобный, неборожденный (собств. «на небе» или «из неба возникший») (21/69) деп, ал эми «теңрим жалгаган үчүн» (21/61) дегенди «..По милости Бога» дебестен, «..По милости неба…» (21/71) деген котормону берген. Бул Ф.Бэкондун “театр идолунун” көрүнүшү. 1969-жылы чыккан “Древнетюрский словарь”[2] сөздүгүндө да “небо” (видимя часть мироздания) деп берилгени биз айтканды тастыктайт.

“Теңр” түшүнүгү Борбордук Азия элдеринин маданиятында (алтайлыктар – теңгери; хакастар – теңгир; якуттар – таңгара; монг.- тэңгэр; калмыктар - тэңгер) өзөктүү түшүнүктөрдүн бири (кытайлар – “тянь”). Баардык түрк тилдүү элдерде бул түшүнүк “Кудай” дегенди камтыган. Мисалы, Х. Карасаевдин “Өздөштүрүлгөн сөздөр” деген сөздүгүндө “Теңир”(түрк) “1.асман, көк. 2. кудай маанисинде” - деп берип, ал эми “Кудай” (ир) түшүнүгү – “дин, теңир, жараткан” деп берип жатат,[3] б.а. синонимдер катары карап жатат.

Бул түшүнүктүн келип чыгышын (этимологиясы) философиялык түшүндүрмөсүнүн бири төмөнкүдөй:

1) Түр тилинде “тең” жана “таң” *(орусча* “день”*, кытайча* “дан”*)* үндөш жана жалпы семантикалык бир башат. Таң – жарыктыктын башаты, ал күн менен түндүн өзүнө камтыйт. Демек, таң эки башаттын биримдиги *(Таң атып калды)*. Ал эми ага карама каршы “иңгир” деген түшүнүк бар *(иңгир кирип калды)*. “Иңгир” – эки түшүнүктүн биримдиги: 1) “иң” - кеч, караңгы кирип калганын билдирет *(Кытай философиясында **“инь”** түшүнүгү караңгынын, аялдын башаты)*; 2) “Гир” түшүнүк да карангы, таза эмес (кир) дегенди билдирет. ИН+ГИР түшүнүктөрү жупташып бири-бирин күчөтүшүп, бекемдеп, караңгылыкты, сырдуулукту чагылдырган түшүнүк болуп жатат.

Демек, “таң” түшүнүгү бардүйнөнү (бытие) чагылдырса, “иңгир” жокдүйнөнү (небытие) чагылдырган түшүнүк. ТАҢ-ИҢГИР -ТЕҢГИР (Теңир) түшүнүгүнүн теги, дүйнө эки карама-каршы бирок тигил же бул дүйнөнүн жаратууда тең башаттын гармониялык биримдигинен турганын чагылдырганында.

---

[1] Орхон –Енисей тексттери. - Фрунзе, 1982.
[2] Древнетюркский словарь. - М., 1969. - 552-бет.
[3] Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр. - Фрунзе, 1986. - 165, 261-беттер.

Карама-каршынын биримдиги дуалисттик мааниде эмес, жуптук деген мааниде. Дуализм – дүйнөнүн маңызын, эки - бири-бири менен тынымсыз күрөштө болгон, бирде бирөө жеңсе, биринде экинчиси жеңип турган карама – каршылык түзөт деген оку. Бул окуунун көрүнүшүн зороастризмде жакшы чагылган (Ахура Мазда (жарык) менен Ангра Ман (карангы) түбөлүктүү күрөшү). Эки башатын карама – каршылыгын абсалютташтыруу зороастризмде гана эмес, Батыш дүйнөтүшүнүгүнө да таандык кубулуш.

Ал эми теңирчиликте "тең" – эки башатын ажырагыс байланыштыгын, карама-каршылыктардын биримдигин, бирдигин чагылдырган түшүнүк, б.а. бирдей салмактуулук мааниде. Мисалы салттык медицинаны алсак, ысык-сууктун тең салмактуулугу кишинин ден соолугунун башаты. Ал эми социалдык кубулушта аял-эркектин тең салмактуулугу үй бүлөөнүн бакубаттуулугунун башаты.

Дагы бир философиялык концепция, "теңир" түшүнүгүн "Таң-ра" түшүнүгүнөн келип чыккан деген божомол. "Таң" күндүн чыгып келе жатканы, "Ра" күндүн аты. Күнгө сыйынуу эң илгерки када-салттын бири. Себеби дүйнөдөгү тынымсыз өзгөрүп, өсүп-өнүгүп, өлүп кайра тирилип турган кубулуштун баары күн менен байланыштырып келишкен. Мисалы күндүн балдарыбыз деген Гундар ("Гун" бул "күн" дегендин гректештирилген көрүнүшү) менен Энесайлык кыргыздардын өлүктү күйгүзүп күлүн көмүү салты да ошол күнгө сыйынуу салтынан калган көрүнүш деген божомол бар. "Таңра" – "чыгып келе жаткан күн" дегенди билдирет.

"Теңир" феноменин орхон-энесай таштагы жазма эстеликтеринде кандай мүнөздө чагылдырганына таш жазмаларынын негизинде тактоо жүргүзүп коёлу.

Таштагы жазма эстеликтерде "Теңр" феномени **жаратуу** (1) «Теңр жараткан", **колдоо** (2) «Теңрим колдоп» «Теңрим күч берген үчүн..», **жазалоо** (3) «Теңрдин каарына калды" касиеттерине ээ болгонун тексттер далилдөөдө. Бул абал бизге орхон-энесай жазмасын калтырган маданиятта кудайдын кудурети бир эле учурда үч илик образы (троица) камтылган: ***жаратуучу, колдоочу*** жана ***жазалоочу*** феномен катары аңдашканын далилдейт. Бирок, жазма эстеликтерде көбүрөөк "колдоо" кудуретине басым жасалган.

Кайсыл түшүнүк болбосун ал кандайдыр бир мазмунду чагылдырат эмеспи. "Кудай" бул түшүнүк. "Кудай" (ир) түшүнүгү - дин, жараткан дегенди туюнтуп жатат. "Кудай" түшүнүгүн сүрөттөп жазуу, ал жөнүндө ой толгоо өтө кыйын. Себеби ал материялдык эмес, руханий кубулуш. Мына ушундай кубулуштардын табиятын элге түшүндүрүү үчүн, ошол эл билген, жөнөкөй тилдеги кубулуштун жардамы менен чагылдыруу ыкмасы бар. Бул метафора. Метафора *(грек. перенос)* - салыштырмалуу мааниде колдонулган сөз. Теологиядагы катафатикалык принциптин негизинде (кудайды пенденин тилинде мүнөздөгөнгө жол берүү) метафоралык усулду колдонсок, християн дониндеги кудайдын (Егово) мазмуну ***"Сүйүү"*** деген, ал эми исламдагы "Алланын" мазмуну ***"Кечиримдүү"*** деген феномендер менен жараткандын табиятын чагылдырсак болот.

Мына ушул ыкмадан түртүлүп, энесай - орхон жазма эстеликтериндеги "Теңр" түшүнүгүнүн мазмуну ***"Колдоочу"*** деп ырастасак болот. Демек, орхон – энесай жазмаларын калтырган маданиятта Теңирди (кудайды) **колдоочу** катары кабылдашкан.

Мисалы, Куль Тегинге арналган эстеликте "Теңр" түшүнүгү 14 жолу кездешип, ошонун ичинен 10 жолу "колдоорун" «Теңр жалгаган үчүн» (21/63), «…теңр колдоп..» (21/61), «теңри көтөрдү..» (21/65), 3 жолу "жазалоосун" «Теңр каарына калган үчүн» (21/106), 1 жолу "тагдырды аныктаарын" жазышкан.

Адабияттар:

1. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. - Л., 1991.
2. Орхон-Енисей тексттери. - Фрунзе, 1982.
3. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. - Фрунзе, 1988.

4. Древнетюркский словарь. - М., 1969.
5. Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр. - Фрунзе, 1986.

Асанбеков Н.К. ТЕҢИРЛИК ИДЕОЛОГИЯСЫНЫН ОРХОН - ЭНЕСАЙ ТАШ ЖАЗМАЛАРЫНДА ЧАГЫЛЫШЫ

XXI кылымдын босогосундагы кыргыздын көктөн тилегени жерден табылып, кыргызга, кыргыз болуп калуу мүмкүндүгүн колуна алды. Бирок ал, элин Теңирге теңеген *"Теңримдей элим"*[1], анын кызыкчылыгын өзүнүн жашоо маңызына айландырган *"Эр эрдемдүүлүгүмдү элимдин кызматына бердим"(1/167),* тарыхтын тегирменине канчалык жанчылса да кылымдар бою кыргызды, кыргыз кылып сактап келген "бир нерсени" кайра жаратуу, сактап калуу, өнүктүрүү мүмкүндүгүн, кыргыз колдоно алаар бекен?

Ким билет? Кандай болбосун бул убакыттын эмес, бул биздин каалообуздун маселеси, б.а. табиятыбыздын маселеси. Себеби бүгүнкү күнгө чейин кыргыз өзү ким экенин, мурда кандай болгонун, кандай болуусу керектигин аныктай элек. Ал эми көпчүлүгүбүз, өзгөчө рационалдык билимге каныккан жаңы-кыргыздар (неоманкурт), кандай болуп калганын Ч.Айтматов "манкурттун"[2] образы менен сүрөттөп берсе, 2005-жылдагы март, 2010-жылдагы апрель революциясы, июнь коогалаңы, мамлекет улуттук идеология жүргүзбөгөн күндө деле, эл ичинде элин Теңирге теңеген, анын кызыкчылыгы үчүн өмүрүн аябаган, кыргыз рухуна каныккан ЭРлер бар экенин тастыктады. Демек, кыргыздын кыргыздыгын тастыктаган "бир нерсе" бүгүнкү күндө деле стихиялуу мүнөздө болсо да, ачык аңдалбаса да, эл ичинде иштеп жатканын тастыктайт. Проблема мына ошол "бир нерсенин" табиятын ачык аңдоодо, улуттук идеологияга айландырууда болуп жатат.

Мына ошол "бир нерсени" азыркы ***либерал – белимчилер*** "диний" деп, ал эми ***диний - белимчилер*** аны "бутпарастык", "шаманчылык" дешип танып, кыргыз рухунун мейкиндигинен сүрүп чыгарууга далалат жасап, акыркы күндөрү ийгиликке жетишип да жүрүшөт. Эгер ***либерал – белимчилер*** жакынкы өткөн доордогу коммунисттердей, социализм урааны менен кыргыздарды орусташтыргандай эле, "укуктук мамлекет", "демократия" деген ураан менен кыргыздарды Батыш жашоо образын белимчилик кылууга багыттап жатышса, ***диний - белимчилер*** "кайра жаратуу" деп коомду ***арабташтырууну*** максат кылып алышкан[3]. Табияттарына жараша бул эки топ кыргыздар кандай болушу керектигин, кайсыл тарапты көздөй багыт ала турганын, кайсыл жолдон өзүнүн "нукура" болмушун табаарын "билишет", "билермандар". Алар көрүп – билген "келечек", өнүгүүнүн "модели", ***"кожоюндарынын төбөсүндөгү айдар чач"***[4]**.** Алар үчүн проблема моделде эмес. Анын "күндөй", "айдай" экенине ***неоманкурттар*** кымындай да күмөн санашпайт.

Неоманкурт[5] - мителиктин жаңы, өзгөчө түрү. Өзгөчөлүктүн маңызы, кайсыл тирүү жандык болбосун өзүнүн түрүнүн өсүп-өнүгүүсү, гүлдөөсү үчүн болгон күчүн, энергиясын, жөндөмдүүлүгүн жумшап, уникалдуулугун сактап калууга, ошол аркылуу дүйнөдө, дүйнөгө маанилүү болууга умтулушса, неоманкурттар тескерисинче, күч – кубатын, жөндөмдүүлүгүн белимчиликтин обңектисинин өсүп-өнүгүүсү, гүлдөөсү

---

[1] Орхон-Енисей текстери. -Фрунзе, 1982. - 125-бет.
[2] Айтматов Ч. Кылымга татык бир күн.
[3] Үсөйүн ажы. Кыргыздар. 2-бөлүм. - Бишкек, 1991. - 114-бет
[4] Айтматов Ч. Кылымга артаар бир күн.
[5] Ч.Айтматовдун "Манкурту" анын эркине каршы күчкө салынып жасалган маңыз. Ал эми неоманкурт - бул өз эрки менен манкурт болууга умтулган, андан өзүнүн келечегин көргөн маңыз.

жумшашат. Ал башка бирөөнүн өсүп-өнүгүүсүнүн, бар болуусунун каражаты, б.а. ал кулдуктан келечегин көргөн кулдун жаңы түрү. Алардын чыгармачылыктын потенциалы белимчиликтин эффективдүү ыкмасын, усулун тандоонун тегерегинде гана топтолгон. Мителиктин өзгөчө түрү болгон бул неоманкурттар, ошол маселени да керектүүдөй арттыра албай жатканын 15 жылдык тарыхыбыз тастыктап жатпайбы.

Тарыхтын тегирменине канчалык жанчылса да "кыргыз" деген атын, уникалдуу маданиятын, нарктуу дилин сактап, өтмө дүйнөнү маңыздап, кыска өмүрүн түбөлүктүүлүк менен жуурултуп, жашоосуна, дүйнөсүнө маани - маңыз берип келген "бир нерсени", тектерибиз бизге калтырган орхон – энесай таш жазмаларда кудайдын аты менен атап, "теңрлик" деп чагылдырып кетишиптир *"Теңрлик очок бизге" (1/196)*.

"Теңрлик" деп тектерибиз эмне айтып келишкен?

Орхон - энесай таш жазма эстеликтерде *"Атамдын багы теңрлик дешип, анда жортуп көчүп жүрүштү, ишин, күчүн бериштi..." (1/61), "Теңрликке ишти, күчүңдү бердиң деп алкап..." (1/79),, "Теңрликке ...канааттанбадым" (1/174),* - деп ал иш аракеттин баалуулугун өтө баса белгилеп жатышат.

"Теңрлик" деп эмнени айтып жатышат?

"Теңрди" кудай десек, анда "теңрлик" кудайдын жолуна түшүүбү же динди таратуу, өнүктүрүүбү? Кандайдыр бир ишке күчүн берүү "теңрлик" десе, анда ал эмне болгон иш, мазмуну, маңызы эмнеде?

Кандай мааниде теңрликке канааттанбадым деп жатат?

Орхон - энесай жазма эстеликтери "Теңрлик" деп илгеркилер *«жок (жарды) элди мүлктүү», «аз элди көп»* кылуу, *«өлүп бара жаткан элди тирилтип ирдентүү», «бактысыз», «элсиреген (элсиз), кансыраган элди, күң, кул болгон элди ... ата-баба мекенине кайра жаратты…Кан атам…элин (мамлекетин) бийлигин куруп, учуп кетти» (1/69),* бириктирип мамлекет түзүп, *«жоосуз»* кылууну эсептешкенин далилдеп жатат. Энесайдагы эстеликтердин баардыгы ошол, тигил же бул кишинин элинин алдындагы парзын, милдетин аткаргандыгы жөнүндө, *«Эр эрдемдүүлүгүмдү элимдин кызматына бердим, теңрдикке…» (1/172),, «Теңри элиме пайдам; тогуз эр өлтүрдүм» (1/194),* ж.б.у.с.

Орхон – энесай жазма эстеликтерде Теңирдин жаратуучу кудуретин дүйнөгө карата эмес, кишинин, элдин тагдырына карата колдонушкан, *"... эл житип кетпесин, жем болбосун деп үстүдө Теңр деп айткан" (1/72),*, бул биринчиден. Экинчиден, тектерибиз кишинин убактылуу болумушун ачык аңдашкан, *"...тагдырга жазат, киши баласынын баары өлгөнү төрөлгөн" (1/94),*. Бул өзгөчөлүк, кыргызды өмүрдүн маани-маңызын терең ойлоого, дүйнөдөгү өз ордун, ролун ачык аңдап аныктоо алдына койгон. Ошондуктан ар бир кишинин бул дүйнөдө Теңир тарабынан таңуулаган кандайдыр бир милдети, аткара турган кызматы, ошондой эле көрө турган ырыскысы бар экенине ишенишкен.

Тектерибиз ар бир киши өзүнө жүктөлгөн кызматты толук, так аткарса Теңир дүйнөсүнө кабыл алынаарына, кабыл алынгандар ал дүйнөнүн сапатына жараша теңирдей касиетке ээ болооруна ишенишкен *"Теңрим теңрдей болтурган..." (1/62),*. Ушул мааниде баардыгы Теңир алдында тең. "Теңрдей" болуу же болбо кишинин өз колунда. Кыргызга, эл алдындагы өз милдетин, парзын аткаруу үчүн өзүнүн ишмердүүлүгүнөн башка, жараткандын колдоосу гана керек болгон. Ошондуктан кыргыздар кудайдын колдоочу кудуретине басым жасашкан.

«Теңрдей» сын атооч кийин ислам менен кошо келген «арбак» зат атоочу менен алмашылганы менен, маңызы жоголбой ачык аңдалып, ал феноменден «колдоону» (арбак колдосун), «жазалоону» (арбак урсун) сурануу салты сакталып калган. Арбак кудай эмес. Ал жаратуу кудуретине ээ эмес. Арбак теңир дүйнөсүнө кабыл алынган тигил же бул кишинин жаны. Бул феномен бизге илгерки кыргыздын мекенчил сезими жогорку деңгээлде өнүккөнүн, киши тирүүсүндө гана эмес, өлгөндөн кийин да элине, үй бүлөөсүнө кызмат кылуу мүмкүндүгүнө ээ болооруна ишенгенин далилдейт.

Ошондуктан кишинин «киши дүйнөсүндөгү» өмүрү «теңрдей» болууга калыс ченем катары аңдашкан. Бул факт өлгөн кишинин бул дүйнөдөгү өмүрүн баалоо, Теңир дүйнөсүнө кошуу, ошол кишинин дүйнөсүнүн өзүнө жүктөлгөнүн тастыктайт. Эгер арабтар жашаган жеринин шартынан улам (өтө ысык) өлүктү күн айландырбай жерге коюу салтына келишсе, кыргыздардын үч күндөй кармоосу, анын бул дүйнөдөгү өмүрүн баалоо, Теңир дүйнөсүнө кошуу, аны билгендердин баарына жүктөлгөндүктөн келип чыккан *("Кошоруң барбы?")*. Демек, кошок өлгөн кишини теңр дүйнөсүнө кошуу аземи. Өлгөн кишиге кошок кошулбаса, ал теңир дүйнөсүнө кошулбай калаарына да, кошулбаган жан тирүүлөргө терс таасирин тийгизээрине да ишенишкен.

Биздин жогорудагы ырастообузду бекемдөө иретинде, коом алдында эч милдет менен таңууланбаган жаш балдар өлгөндө кошок айтылбаганын мисал келтире кетели.

Тектерибиз ошондой эле баардык кишинин жаны теңир дүйнөсүнө кабыл алына бербээрине да ишенишкен. Кабыл алына турган жан, кабыл ала турган дүйнөнүн болмушуна татыктуу болушу керек, б.а. идеалдуу. *«Теңрим теңрдей…» «киши дүйнөсүндө»* өз милдетин, парзын аткарган кишини гана «болтурат». Теңирчиликте кишиге «киши дүйнөсү» - анын үй – бүлөөсү, эли, мамлекети. Үй - бүлөөнүн бейпилдиги, коомдун бейпилдигинен түзмө - түз көз каранды. Ошондуктан коом - чоң үй - бүлөө катары аңдалат, *«Менин баатырдык даңкым; үйүбүз»(1/169),*. Демек, кишинин «киши дүйнөсүндөгү» милдети, парзы, ага кызмат кылуу. Кыргыздар коом аркылуу гана киши актуалдашаарына, баалуулукка айланаарына ишенишкен *"Суу менен жер, эл менен Эр көгөрөт"*. Актуалдашуу дегендик, анын эмгегине ошол тарыхый шартта коом муктаж дегенди билдирет. Демек, кишинин бул дүйнөгө келүүсү кандайдыр бир маани - маңызга ээ, *«Он ай көтөрдү энем (анан) элиме келтирди, эрдигим үчүн мен жердедим» (1/171),, «Эр эрдем, …жоодо отуз эрди өлтүрдүм», «Жыйырма жети жашымда элим үчүн, тогуз татар…» (1/194), ж.б.*

Демек, теңрлик боюнча, элинин кызыкчылыгын өмүрүнүн маңызы катары баалап кызмат кылса, ал киши ыйыктыкка айланаарына ишенишкен деп ырастасак болот. Ошондуктан «теңрдей» түшүнүгүн ыйыктыкты чагылдырган түшүнүк катары, бул дүйнөдөн өтүп кеткен инсанга карата гана колдонулган.

Эгер тигил же бул киши өз болмушуна каршы иш кылса *("теңирден тескери иш" деген сөз ошондон калган. Качкын президенттер дал ошондой иш кылышты)*, теңир таңуулаган милдетти аткарбаса, Теңир аны жазалайт. Теңирчиликте жазалоо да социалдык мүнөздө. Жаза, кишинин керт башына эмес, анын дүйнөсүнө багытталат. Демек, бала – бакырасына, укум - тукумуна, элине кесири тийээрине ишенишкен *"...бир киши жаңылса, көп журт, тукумуңа чейин кетер элең." (1/74),*. Ошондуктан кыргыз, ислам дининде баяндалган тозоктон коркпойт. Проблема анын керт башында эмес, бала - бакырасынын, укум - тукумунун бейпилдигинде. Алардын бейпилдиги элинин бейпилдигинен көз каранды. Демек, эли үчүн ал тозокко барууга даяр.

Орхон – энесай жазма эстеликтеринде кишиге жүктөлгөн милдетти, кызматты ачык аңдап аткарууну "теңрлик" деп жатышканы күмөн туудуртпайт, *"теңрликке күч кубатыңды бердиң"*.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктасак, теңирлик дин эмес, теңирлик элдин кызыкчылыгын жогору тутуп, анын руханий жана материалдык жактан өсүп-өнүгүүсү үчүн милдетти аткаруунун жол жобосу, ыйыктыктарды аңдоонун көрүнүшү б.а. эгер динди ишенимге негизделген кишинин өз жанын күнөөдөн куткарууга жолдомо берген окуу десек, теңирлик – бул элине кызмат кылууга багыттаган идеология.

Теңирлик - элин теңирдей аңдаган *("Теңри элиме эл эр эрдемим..", "Теңри элимдин тагдырына туура келдим", "Теңри сүйгөн элим")* ЭРлерди калыптандырган окуу, ЭР болууну үйрөткөн окуу.

Ошондуктан тектерибиз Алтын – Көлдөгү эстеликке (Энесай) *"...салтымдан, тилегимен айрылба"* деп жазып жатышат.

Теңрлик идеологиясынын диндик ишенимге негизделгени өтө туура. Бул абал бизди суктандырганы, тектерибиз, идеологиянын ишенимге (диний же илимий) жана философияга негизделүүсү керек экенин ачык аңдашканы. Демек, анын болумушун, коомдогу ордун жакшы билишкен. Ишенимге (диний же илимий), философияга негизделбеген идеология, баягы акаевчылар көтөрүп чыккан "Манастын 7 осуятындай" канга сиңбейт, күчкө ээ болбойт, материалдашпайт.

"Теңрлик", дүйнөлүк тарыхтын жүрүшүн аныктаган Борбордук Азиядагы Улуу империялардын (Түрк, Кыргыз, Монгол) мамлекеттик идеологиясы болуп келген, ал элдердин сакталып келген фактынын өзгөчө эле, бизге улуттук идеологиянын уңгусу катары колдонууга жолдомо берүүсү керек эле.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и истирико-культурные связи. - Фрунзе,1990.
2. Радлов В.В. Из Сибири. - М., 1989.
3. Гумилев Л.Н. Древные тюрки. - М., 1995.
4. Чоюн Өмүралы уулу. Теңирчилик. - Бишкек., 1996.
5. Сарыгулов Д. Теңирчилик-кыргыздардын дүйнө таанымы, түбөлүк билими. - Бишкек, 2002.

Асаналиева К.А. ЭРНИСТ ТУРСУНОВДУН КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ АКЫНДЫК ОРДУ

Макалада акындын кыргыз поэзиясынын казынасын байытууга жигердүү катышып, кошкон салымы жана бүгүнкү мезгилдеги чыгармачылык орду жөнүндө айтылат.

Бүгүнкү кыргыз поэзиясында мейли улуу муундагы дасыккан акындарыбыздын, мейли жаш акындарыбыздын чыгармачылыгында болсун, барында тең мазмундун жаңылыгы менен тереңдигине форманын көп түрдүүлүгү шайкеш келип, эмоциялык таасирдүүлүгү артты, башкача айтканда, дүйнөнү жаңыча көркөм кабылдоо, көркөм ойлоонун масштабдуулугуна жетишүү, коом менен жеке адамдын ажырагыс биримдигин поэтизациялоо күчтүү темп менен жүрүп жатат. Андай аракеттердин натыйжалары ар кимисинин талант көрөңгүлөрүнө, билим, тажрыйба, изденүү мүмкүнчүлүктөрүнө жараша ар түрдүү деңгээлде болгондугу да өзүнөн өзү түшүнүктүү.

Азыркы мезгилдеги кыргыз поэзиясынын өнүгүш процессин көз алдыга келтиргенде улуу муундагы дасыккан акындарыбыздын бири Э.Турсуновдун калеминен жаралган бир ыр жыйнагынын тегерегинде сөз болмокчу. Орус философу жана сынчысы В. Розановдун "атак-даңктан куру калганды тагдыр өзү сактап калат"деген сөзү бар. Дал ошонун сыңарындай, эч кимге билинбей, билгизбей, куду дал өзү айткандай "бака болуп чардабай", жазган ырлары өзгөчө постсоветтик мезгилде жараткан ырлары жыйнакталып, топтолуп, "Автопортрет"деген ыр берметтерин түзгөн.Бул жыйнак өзүнүн бүтүндөй туруш-турпаты менен дүйнөнүн, жашоонун, улуу турмуштун сулуулугун даңазалаган, дүйнөнүн нукура сулуулугун сөз менен сүрөткө түшүргөн, болгондо да сулуулук нурунан жаралгандай тунук лирикадан турган китеп.
Француз элинин улуу уулу Вольтер өз учурунда "Жүрөктү козгоочу жаңы чындыктарга адамдарды үйрөтө албаган ырлар татыксыз"- деген экен.

Бизди курчап турган дүйнөнү, адамдардын өз ара карым-катышын, биз көрүп жүргөн бардык нерсени көркөм кабыл алуу-жаратылыштын тартуулаган чоң сыйы. Бул тартууну өмүрүнүн акырына чейин дейре өркүндөтө алган акын - чыныгы сүрөткер. "Акын карапайым адам көрбөгөн, анчейин байкалбаган турмуштук окуялардын билинер-билинбес байланышын көрөт. Башка бирөө көрүп туруп эле айта албай турган нерсени издетпей туруп табылгандай сөздүн сыйкырдуу күчү менен жүрөк титиретерлик кылып

айтат. Акындын акындык жосуну ушунда.”[1]-деп белгилүү сынчы Кеңешбек Асаналиев айткандай. Чындыгында эле, жаратылышындагы чоң толкуну бар акындар турмушту жандантуучу күчкө ээ. Алардын курч көзү кайсы гана нерсеге урунбасын, ошол көрүнүштү өзүнөн өткөрүп, поэзияга айлантат.Чыгармачылык кудуретине, дүйнөгө көз карашына, фантазиясына жараша окурмандын ой- толгоосун козгоп, аң сезимине бүлүк салат. Белгилүү го, ар кандай чыныгы поэтикалык чыгарманын өзөгүндө эң оболу дүйнөнү аңдап таануу аракеттеринен сыгылып чыккан учкул ой жатат.

Поэзия башка жанрлардан өзүнүн бөтөнчө белгилери менен айырмаланат, башкача айтканда ыргагы, кайрыгы, басымы, үндүүлүгү, мукамдыгы аркылуу жүрөккө жетет. Ага кошумча ойдун тереңдиги мазмунду камтып турат. Мезгил өзү иргеп - сынап алгандай, жылдар өткөн сайын ыр жазган көп акындар унутулат, алардын жазгандары келечек муундардын эсинде калбайт. Чыныгы акындын жакшы эмгектери көмүскө калган башка эмгектерин да аренага алып чыгат. Анткени, акындын чеберчилигин калыптоодо алар да өбөлгө болгон.

Эрнис Турсуновдун кайсы гана ырына ой жүгүртпөйлү, поэтикалык ойлору терең, диапазону кенен, көркөм салыштырууга бай, уйкаштары табигый, так, укулуктуу, жагымдуу.Жөнөкөй эле тигил же бул нерсе жөнүндө болобу, же бир чоң кубулуш жөнүндө болобу, акын ал көрүнүштүн тышкы абалын сүрөттөп отурбайт, дароо ички дүйнөсүн аңтарып кирет. Акын жандуу сөзгө өтө маани берет. Саптагы жандуу сөз ордунда турса, ырга кыймыл берет, тамырына кан жүгүртөт.

Таш эмес эттен бүткөн
Жарадар баш,
Таңдагы кызыл шарга
Барабар баш,
Миң сокку мизин терең,
Батырса да,
Жер шарын көтөрүүгө
Жараган баш.
«Жарадар баш»
Жан менен жуурулушкан бир ууч турпак,
Жатат да ата жыттап, эне жыттап,
Жыл өтүп ыйык жерге жалт бурулсак,
Жылдызга жаш урпакты алып учмак.
“Бир ууч турпак”

Жер жөнүндөгү эки башка ыр негизги бир ой менен тутумдашкан. Адам менен эмгек пафосун шайкеш келтирген мындай саптарды жазыш үчүн Жер –Энеге болгон акындык сүйүү түрткү берген. Бул эки ырдын акыркы эки саптарында акын шарттуулук законун тартуулаган, “Жер шарын көтөрүү”,”Жылдызга алып учуу”сыяктуу көрүнүштү же турмушту сүрөттөөдө шарттуулук закону авторго көмөк болгон.Ошону менен бирге турмушту үйрөнүү, аны акындык талдоодон өткөрүү, штрих-деталдарга бөтөнчө көңүл буруу ыр түзүлүштөрүн ийне – жибине чейин так билүү көркөм чеберчилигин арттырган.

Эрнис Турсуновдун акындык бөтөнчүлүгү - өмүр, өлүм, бакыт, кайгы-муң, Адам, жашоо, убакыт, табийгат, махабат тууралуу жазылган сонеттеринде жана балладаларында байкалды. Мейли, скрипка же кылкыяк сыбызгытсын ак чыныны же таш күзгүнү ырдасын, Ысыккөл же Көкөмерен сыяктуу жер кереметин күүгө салсын, бары бир алардын ар бирин өмүр менен, жылдар менен органикалуу байланышта карайт. Алардын башкы каарманы өзү. Алган багыт, обьект: адамдар, тагдырлар, жылдар. Буларды бири-бири менен карым-катышта сүрөттөйт.

Үмүтүм жүзөгө ашпай Көкөмерен,
Үстүңөн шуу үшкүрүп өтө берем,
Кайрылып сен артыңа акпагандай,

Мен дагы келбесиме кете берем.
Бир жылда жомоктордон жолугарбыз,
Ал күнгө сенден озуп эрте келем.

Ал сонет жазууда англиялык сонет формасына кайрылган, анын чыгармачылыгына Шекспирдин сонеттерин которуу чоң маанаге ээ. Сынчы К.Эдилбаев акындын изденүүсүнө байкоо жүргүзүп келип, сонет табияты бир кыйла эстетикалык деңгээлде табигый түрдө билгичтик менен ачылгандыгын белгилеп, “ композициялык курулуш законченемдери да индивидуалдуу белгилерге ээ” дейт. Ал минтип жазат: “-Маселен, Э.Турсуновдун сонеттериндеги уйкаштар табигый жана так, бир калыптагы мелодикага ээ, айтылчу ойдун тезиси бара-бара антитезис менен алмашылбайт, тескерисинче, тезис айтылат да ал акыркы эки сапка чейин өнүктүрүлөт жана синтезге өтөт. Мунун баары туюнтуу каражаттары менен ыкмаларын чебер өздөштүрүүгө, ага жетишүүгө кылган акындын текке кетпеген далалаты.”[2]

Акындын поэтикасы - көркөм боектуу сүрөттөмөлөрдү мол колдонгондугуна байланыштуу.”Аба жиреп шукшурулган бир кушмун”, “Ителгиче бүркүттү тээп ыргытып”,”Бир аккууга айлангандай үч шумкар”,”Балын татып каларымда бактынын, багынтпады элик мисал сактыгың”деген сыяктуу саптар жана пайдаланылган метафора, салыштыруулар сонеттердин эстетикалык көркүн ого бетер арттырып турат. Өзүбүздүн төл адабиятыбызда М. Борбугулов “Адабият теориясы”деген эмгегинде форма жөнүндө мындайча жазат: “Сонет-он төрт саптан турган, бир өлчөм менен жазылган жана белгилүү тартипте уйкашкан ыр. Уйкаштык схемасы:(абба-абба-ввг-ддг) бул схеманын өзгөргөн учурлары да болот”[3]. Салт формасынын композициялык түзүлүшү, диалектикалык кубулушу анын поэтикалык магиясын, касиетин күбөлөп тургандыктан, “Поэтикалык искусствосунун” автору Буало “Безупречный сонет один стоит длинной поэмы”десе, сынчы жана акын Сент-Бев: “Идея в сонете – это капля эссенции в хрустальной слезе”-деген. Э.Турсуновдун сонеттеринде да лирикалык каарман бардык турмуштук, жаратылыштык көрүнүштөргө ички бай, назик, таза сезими менен жандуу аралашып келет.Ал үчүн жашоого кайдыгер карап, элеңдеп- селеңдеп коркуп, “таш бакача көп жашап, жер үстүндө жүргөнчө, ителгиче бүркүттү тээп ыргытып, асманда сызып жүргөн артык.

Жүз элүү жыл кумурска жеп, курт жутуп,
Жүргүчөктү ташбакача таштарда,
Ителгиче бүркүттү тээп ыргытып,
Күрөш менен жашабаса ким эгер,
Күн көргөнү санда жок деп биле бер!
(“Бүркүттү тээп ыргытып”)

Анын жашоо кредосу адам деген толук маанини алып жүрөт. Бирок, бул өтө кыйын, анткени өзүнчө бактылуу болуп жашасаң, көрө албастар, ичи тарлар, көңүл оорукандар, тоскоол, жолтоо болгондор пайда болот. Акын бир сонетинин бир катренинде мындай дейт:

Өтөт кырсык, өтөт оору, жөтөлмөй,
Өтөсүңөр кирген суунун шарынан,
Санаа, кайгы,өлүм келсе-көтөрмөй,
Сакта дегин адамдардын каарынан!

Э. Турсуновдун сонеттеринде келишимдүү аялдын образы, сүйүү маселеси бир топ эмоциялык сезим менен тартылат.

Сулуу көрдүм сууга келип чөмүлгөн,
Сууда туруп чачын жазды өрүлгөн.
Эрки менен кулач уруп, шапшынып,
Элик мисал эл ичинен бөлүнгөн.

Ардактаган сүйүүсүндөгү лирикалык кааарманды эң бир укмуш сыйкырдуу кереметке теңейт, албырган нуруна таазим этет.

Жаратылыш, алгың келсе,
баарын ал,
Жаштыгымды, байлыгымды,
үйүмдү.
Бирок менин ким экеним таанып ал,
бир сураарым, калтырып кой
сүйүүмдү.

Ашыктык сезими, махабат толкуну, сүйүү назы атам замандан бери эле ар бир адамдын жаштык доорунa ылайык ырдалып келет. Жалпыга белгилүү, сүйүү өмүрдүн соолгус булагы, сезимдин башкы күчү, поэзия дарагынын тамыры. Бакыт турмушту билгендерге берилгендей, сүйүү чыныгы сүйгөндөргө берилет. Бардык сыйкырдуу күчтөрдөй эле сүйүү сезимин оозеки айтып бериш кыйын. Ал түшүндүрүлгүс азаптуу нерсе. Ошол үчүн араб,кытай, фарсы, европа классикасынан тартып, ушул күндөргө чейин сүйүү поэзия аркылуу айтылат.

Күч атасы камаарабай жай кана,
Күйүп турган отту сууга таштады,
Ошол замат буу көтөрүп айлана,
От өчтү да…суу шарактай баштады.
Ошол өңдүү күйүп турган көздөрүң,
От илебин жүрөгүмө таштады,
Көрүп туруп айланамды сезбедим,
Көзүң өчүп…жүрөк күйө баштады.

Акын махабат кумарын гана даңазалабастан, ал аркылуу лирикалык образды ачат. Эгер лирикалык образ мисалы, аял же гүл болсо, ага карата күчтүү сезимдин атылышын, эбегейсиз акындык кудуретти даңазалайт.

Эки бөлөк болгон менен үйүбүз,
Экөөбүздүн бирдей ысык сүйүүбүз,
Эки башка турган менен айылыбыз,
Экөөбүздүн бирдей оор кайгыбыз.

Э Турсуновдун лирикаларындагы дагы бир касиет ал изденүүгө жана жаңы формага өзгөчө маани бергендигинде.Башкача айтканда (“Автопортрет”) изденип жараткандыгында. Кээ бир ырлары поэзияда түбөлүктүү ырдалган, ырдала берчү темалардан болсо да алардын табиятын жеткире түшүнгөн акын турмуштагы кандай кана көрүнүштү албасын, өзүнчө ой жүгүртүп, өзүнчө толгонууга умтулат.Изденүү акындын ой толгоосунан гана көрүнбөстөн, ошого түрлөрдү, боекторду таба билгендиктен да көрүнөт.Азыр сейрек учуроочу аталган китептин текши жана жакшы болушу андагы ырлардын улам өөрчүп, улам чыңалып отурушунда. Жалпы эле кыргыз поэзиясы жөнүндө бүгүнкү түшүнүктөрдөн, бүгүнкү позициядан туруп, азыркы кыргыз лирикасынын абалы жана табияты кандай деген суроого жооп издесек, анда акын Э.Турсуновдун поэзиясынан Адам турмушунун түбөлүктүү темаларын чагылткан, ага карата терең ой жүгүрткөн түбөлүктүү поэзиянын дүйнөсүнө туш болосуң.

Адабияттар:

1. Асаналиев К. Доор менен бирге. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. - 218-бет.
2. Эдилбаев К.Сөз тагдыры, - Фрунзе: Кыргызстан, 1982. - 2-бет, 63-бет.
3. Борбугулов М. Адабият теориясы. –Бишкек: Шам, 1996. - 450-бет.

Баймырзаев Б. ЖАЗУУЧУ Ө.ДАНИКЕЕВДИН “КӨКӨЙ КЕСТИ” РОМАНЫНЫН КӨРКӨМ ДҮЙНӨСҮ
(4-макала)

Эл жазуучусу Ө.Даникеевдин “Көкөй кести” романы өткөн XX кылымдын 80-жылдарынын башында “Кыргызстан” басмасы тарабынан жарык көрүп, ошондон бери мезгилдүү басма сөз беттеринде ал жөнүндө бир нече адабий сын макалалар, рецензиялар жарыяланып, алардын баарында бир ооздон анын идеялык-көркөмдүк деңгээли бийик, кийинки жылдардагы кыргыз романистикасындагы бараандуу чыгарма экендиги баса белгиленип келген. “Көкөй кести” романы 1986-жылы республикалык Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыкка көрсөтүлүп, анын татыктуу ээси катары көпчүлүккө таанылды. “Көкөй кести” романы согуш учурундагы оорук (тыл) турмушун сүрөттөгөн чыгарма. Кыргыз адабиятында да бул күнгө чейин согуш темасында көп эле чыгармалар жазылды, келечекте да жазыла бермекчи. Бирок, ошондой болсо да жазуучу Ө.Даникеев өзүнө чейин көпчүлүк тамшанган бул түбөлүктүү теманы өз алдынча, өзүнө таандык ыкмада гана чечүүгө жетише алган. “Көкөй кести” – адам турмушунун адабий намысын, моралдык жана нравалык жан дүйнөсүнүн тунуктугун, анын улуулугун көркөм изилдеген терең философиялуу чыгарма болуп саналат. Кан күйгөн согуш жылдары, андагы айыл чарбанын ал-абалы, элдин ошондогу тарыхый мезгилинен тартып, биздин күндөргө чейинки реалдуу турмушу бул романдан орун алган. Көрүнүп тургандай, азыркы кыргыз романынын мезгилдик жана мейкиндик аралыктары, элдин реалдуу турмушун тегиз камтуу, бери болгондо орчундуу, маанилүү этаптарын толук сүрөттөө аракети ишеничтүү жана жетишерлик эле деңгээлде иштелген. Албетте, проблеманы көтөрүү, же козгоо менен иш бүтпөйт эмеспи. Маселе аны иш жүзүнө ашырууда т.а., реалдуу турмушту көркөм чындыкка айландырууда турат. Реалдуу турмуш менен көркөм чындыктын ортосунда өлчөнбөгөн айырмачылык жатканы жана ал айырмачылыкты жоюу ар дайым эле оңунан чыга бербейт. Тагыраак айтканда, эң эле сонун максат менен көзөмөлдөнгөн идеялык-тематикалык проблема романдык формага төп келбей, карандай үгүт-насыяттын, эмпирикалык баяндоонун айлампасында калган учурлар да кездешет. “Көкөй кести” романында сүрөттөлгөн мезгил, окуялар согуш күндөрүнө туура келет. Андагы катышкан каармандар согуш өртүн аралап, кан төгүшүп согушпайт. Мында жагдай, шарт өтө татаал, ары жооптуу. Метеостанцияда иштеген үч аял, кары кемпир, жаш кыз жана талма ооруулуу Мурат “Чоң Жер” менен байланышы үзүлүп, алыскы аскалуу тоолордун арасында калган. Ашуу бек, байланыш үзүлгөн. “Көкөй кести” романы мына ушундай айласыз абалда калган алты адамдын тагдыры жөнүндө. Алардын бар болгон иштеген иши-метеостанцияда бузулгандан калган (башында баары эле өз ордунда, талаптагыдай иштеп жаткан-Б.Б) аппараттардын, көрсөткүчтү аныктоочу каражаттардын берген (көрсөткөн) маалыматтарын кагазга түшүрүп туруу. Муну романдын баш каарманы Мурат бир барып-келип эле бир күндө бүтүрүп турат. Чындыгында мындан башка жумуш жок. Бир караган окурман үчүн кантип эле ушундан маанилүү, өзүнчө чоң романдык мазмун жана сюжет жаралсын деген ой, ишенбөөчүлүк пайда болушу мүмкүн. Көрсө, маселе окуяда эмес, айласыз шартта калган адамдардын ички дүйнөсүндө, бири-бирине жасаган мамилесинде экен. Булардын өз ара карым-катышы күндөлүк жашоо-тиричилигинен башка, эң негизгиси жалпы максатка, жалпы кызыкчылыкка байланышкан. Мурат менен анын аялы Сакинайдын, экөөнүн тең күйөөлөрү фронтто жүргөн Гүлшан менен Дарийканын, Айша апа менен кичинекей Изаттын баарынын, тилеги, максаты бир, кандай болсо да метеостанциянын ишин так аткаруу. Мындан башка булар эч нерсе билишпейт. Согуштун ал-абалы кандай, дүйнөдө, ал тургай айылда эмне болуп жатат, булардан алар эч бир кабарсыз. Көргөн – бакканы жарымы бузулуп, жарымы эптеп иштеп жаткан метеостанциянын прибордук көрсөткүчтөрү. Ушул көрсөткүчтөр кандай болсо да, илим үчүн, реалдуу турмуш үчүн кереги бар деп ишенишет. Мурат иштеген ишинин

жыйынтыгы канчалык пайдасы бар экенине өзүнүн да түшүнүгү жете бербейт. Бирок, ушул өзү аткарып жаткан билинбеген иш качандыр бир убакта илим үчүн, турмуш үчүн сөзсүз керек, пайдалуу экенине чын дилинен ишенет. "Көкөй кести" романында Ө.Даникеев өз каарманы Муратты жана башка да аял каармандарын уламдан улам кыйындыкка такап, эл башына түшкөн мүшкүлдү чыныгы турмуштук кырдаалдарда ачып берет. Бул жагынан автордун өзүнө таандык жөндөм-чеберчилиги ачык эле байкалат. Аталган роман жөнүндө адабиятчы К.Ибраимов: "... Көкөй кестидеги" көзгө адеп урунган бир өзгөчөлүк ушул-автор анда ошо уруш учурундагы оорукта эмгектенген элдин эмпириялык өмүр-жашоосу менен татаал тарткылыгынын көптөгөн өрнөктүү да, жана ошондой эле көйгөйлүү да жагдайларын уникалдуу деп айтаарлык ашкан зор жалпылама көркөм моделге сыйдырып көрсөтө алган. Ушундан улам аны "роман-ситуация" же "эксперимент-роман" деп атоого болор эле"[1] деген өз оюн айтат. Ал ушундан көп өтпөй эле адабиятчы, академик А.Эркебаевдин ушул жаңы жарык көргөн чыгарма жөнүндөгү бир макалаласы "Советтик Кыргызстан" гезитине жарыяланып, анда автор аталган романдын жанрдык өзгөчөлүгү жөнүндө өзүнүн төмөнкүдөй пикирин билдирген эле: "Романдын парадоксалдуулугу, автордун устаттыгы дал ушунда: адаттан тыш кырдаалда калган советтик адамдардын тагдырын, ички дүйнөсүн адаттагыдай, демейдегидей эле ишенимдүү сүрөттөп бергендикте. Ушул мааниде "Көкөй кестини" эксперименттик роман же роман-эксперимент деп атоого болор эле".[2] Чындыгында эле бул айтылган пикирлерге кошулбай коюуга болбойт. Айтылып өткөндөй мында эч кандай жасалмалуулук жок. Ал эми турмушту, адамдар арасындагы татаал байланыштарды нукура көркөмдүк жактан реализациялоо, ишке ашыруу романдык формада өздөштүрүү, бул анчейин гана ар түрдүү көрүнүштөрдүн, окуялардын тизмеги, информациялык жыйынды, бул баарынан мурда турмуштун, адамдын көркөм концепциясы десе болот. Демек, муну жаратуу үчүн окуянын сырткы белгилерин окшоштуруп, реалдуу турмуштагыдай планда көркөм сүрөттөөгө жетишкен. Натыйжада,жасалмасыз, апыртмасыз турмуштун чыныгы картинасы, каармандардын жан дүйнөсү, кайгысы жана кубанычы менен көз алдыга тартылат.

Кыргыз аялдарынын өзгөчө согуш жылдарындагы сабырдуулугу, чыдамдуулугу, кайраткер эмгекчилдиги, айкөл, боорукер кайрымдуулугу Айша апа, Дарийка, Сакинай, Гүлшандардын образдарында жазуучу тарабынан реалисттик маанайда ишке ашкан. Бул жөнүндө эл жазуучусу Ж.Мавлянов өз макаласында авторду "Ата Мекенинин алдындагы милдетин ар кандай кыйынчылыкка карабастан ак өтөөгө бел байлаган адамдардын тобу менен тааныштырды, мындай жазуучу окурмандарынын алкышына, демек, ар кандай сыйга да, сыйлыкка да татыктуу"[3] – деп баалайт. Чындыгында жазуучу Ө.Даникеев өзүнө гана таандык өзгөчөлүктөргө ширелген жаңычыл мүнөздөгү чыгарма жаратты десе болот. "Көкөй кести" романы автордун эле жеке чыгармачылыгындагы ийгилиги эмес, ошол XX кылымдын 80-жылдарындагы кыргыз романистикасындагы урунттуу көрүнүштөрдүн бири катары көрүнөт. Бул жөнүндө белгилүү адабиятчы, профессор С.Жигитов өз мезгилинде: "Ө.Даникеев да көпчүлүк элден үч-төрт жыл окчун жашоого мажбурланган кишилердин экстремал да, шарттуу да жагдайда жашоо өзгөчөлүктөрүн, жүргөн-тургандарын, кылган-эткендерин, айткан-дегендерин логикалык, психологиялык, эстетикалык жактан ынанымдуу, кынтыксыз, таасирдүү бере алган. Ошондуктан "Көкөй кести" романы улуттук адабияттын алтын фондусунан орун алгыдай деңгээлде чыккан"[4]- деп баа берген эле. Адамдардын асылдыгы жөнүндө айтуунун ар кандай ыкмасы, жол-жобосу болот эмеспи. Бул жерде жазуучу Ө.Даникеев

[1] Ибраимов К. «Көкөй кестинин» көркөм философиясы. «Кыргызстан маданияты», 1985-ж., 20-июнь.
[2] Эркебаев А. Ишеним менен жашагандар. «Сов.Кырг-н», 1985-ж., 13-июль.
[3] Мавлянов Ж. «Милдет, парз деп…», «Советтик Кыргызстан», 1986-жыл, 13-август.
[4] Жигитов С. «Көкөй кести» менен «Кыздын сыры» адабият тарыхында кала турган акысы бар… «Агым», 2004-ж, 17-декабрь, 10-бет.

өзүнүн айрым калемдештеринен өзгөчөлөнүп, чыгарманын духу менен көз жүгүртүп көргөндө алардан обочо туруп, тээ алыстагы тоолордун адам баспаган таштуу жолдорунда биринчи жолу чыйыр салууга жасаган аракети кандайдыр бир деңгээлде жүзөгө ашып, чыгармачылык изденүүнүн өзүнчө керемет сыры менен аралашып, драмалуу окуялардын илеби менен аяктайт. Ал эми аталган романдын алгылыктуу жактары жөнүндө адабиятчы К.Ибраимов жогоруда көрсөтүлгөн макаласында "Көкөй кести" романы жөнүндө жеткиликтүү адабий талдоо жүргүзүп, анын жанрдык өзгөчөлүгүнө ("роман-ситуация") токтолуу менен анда негизинен үч маселени баса белгилейт. Биринчиси – согуштун алааматы, адамдардын башына салган мүшкүлү. Экинчиси – согуштагыдай бекем тартип, жоопкерчилик. Үчүнчүсү – эч бир мыйзамга (биздин жашоодогу – Б.Б.) баш ийбеген табияттын өзүнүн мыйзамы. Макаланын автору мына ушул маселелерге байланыштуу түзүлгөн жаңы сюжеттик өзгөчөлүк, структуралык жаңылануу бар экенин баса белгилеп көрсөтөт. Макаланын аягында автор болгон, бардык трагедияга жалгыз эле согуш күнөөлүү болбостон, адамдар өздөрү да күнөөлүү деген ойду айтып, анын мисалы катары Муратты көрсөтөт. Мураттын алсыздыгы, (алсыз болушунун башкы себеби-талмалуу ооруусу – Б.Б) мунун башкы себеби деген көз карашын билдирет.[1] Бирок, адабиятчы, ф.и.к. К.Ибраимовдун бул пикири менен бардык эле адистер макул боло бербейт. Андай пикирлердин айрымдарына токтолсок, адабиятчы, доцент С.Тиллебаев өзүнүн "Бир жылдын үч романы" деген аталыштагы макаласында[2] жазуучу Ө.Даникеевдин "Көкөй кести" романы жөнүндө өзүнүн ой-пикирлерин ортого салуу менен адабиятчы, сынчы К.Ибраимовдун жогоруда айтылган пикирине кошулбай турганын төмөнкүдөй нукта билдирет: "К.Ибраимов "Көкөй кестинин" көркөм философиясы" аттуу макаласында чыгармага ар тараптуу мамиле жасоо менен карапайым окурманга байкала бербеген катылуу сырларын ары далилдүү, ары ишенимдүү ачып берген. Сынчынын "Көкөй кестинин" көркөм структурасынан орун алган "... автордун туюнтайын деген идеялык-эстетикалык концепциясына ичкериден стереоскопиялык сын-сыпат берип турган... сыйымдуу ассоциациялык мотивдер менен семантикалык моделдер" жөнүндөгү айткандары, айтып гана тим болбой аларды алаканга салгандай кылып көрсөтүп бергени, биринчиден, роман катынган не бир асыл баа белгилердин башын ачып берсе, экинчиден, сын дегениң тек гана көркөм чыгармага жасалган комментария эмес, өз жүзү, өз өңү бар төл чыгарма болуш керектигинин дагы бир мисалы. Ырас, канча болгон менен бу макалада да бир «бирок» бар. Бул чыгармадагы өзөктүк каарман Муратка байланыштуу болгон иштин баарына өзүн себепкер ойлогон Мураттын… чыныгы, реалдуу зарылдык менен абстрактуу, жалпы зарылдыктын» ортосундагы диалектикалык алака-катнаштын оош-кыйыш кырдаалдарын ойдогудай аңдап, ажырата албаганына», «жаштыгы, тажрыйбасыз тайкылыгы, чала сабаттыгы жана алды-артын карабаган ашынган фанатизми аралжы болгонун» туура көрсөтүп келип, «Мураттын мунусуна эң алды менен анын эс талмалыгы, жарым жандыгы себепкер болду дейт сынчы К.Ибраимов. Бул айтылган пикирдин биринчи жарымы канчалык кадиксиз чындык болсо, экинчи жарымы адилдиктен ошончолук алыс турат».[3] Ошондой эле аталган роман соңку жылдардагы (ошол 80-жылдардагы – Б.Б) «Кыргыз романынын активинде, оң флангасында турган чыгармалардын катарында турарын»[4] таасын белгилеген айтылуу сынчы К.Асаналиевдин пикирине үндөшө жазылган сынчы К. Эдилбаевдин обзордук макаласында[5] «… романдын туюнтуу ыкмасы монологдук формага басымдуу ыктап турганын көрөбүз» деп келип, андан ары; «айрым учурда монолог формасы

[1] Ибраимов К. «Көкөй кестинин» көркөм философиясы. «Кыргызстан маданияты», 1985-ж., 20-июнь.
[2] Тиллебаев С. Бир жылдын үч романы. «Кырг. маданияты», 1986-ж., 13-март. №11, 4-5-беттер.
[3] Тиллебаев С. Жогоруда аталган макаласында.
[4] Асаналиев К. Кμркμмдіктін реалдуулугу жана иллюзиясы. (Экинчи макала) «Кыргызстан маданияты», 1985-ж., 4-апрель.
[5] Эдилбаев К. Жанрдын жаңылануу процесси. «Кырг. Маданияты», 1985-ж., 24-февраль.

рационалдык ой жүгүртүүгө өтүп кеткени, натыйжада эмоция экинчи сапка сүрүлүп калып, чыгарма рационализмдин элементтерине дуушарланып калганы бар» деп көрсөтөт. Ал эми ушул эле айтылган ой-пикирди бекемдөө ирээтинде адабиятчы С.Тиллебаев өзүнүн жогоруда айтылган көз карашын андан ары мындайча улантат: «Ырас, ¤.Даникеев бул романында не деген гана «өнөрлөрдү» колдонбогон, ошолордун бири мына ушул баяндоонун монологдук формасы. Бул форманы колдонуу, албетте, тек гана көп түстүүлүккө умтулууну билдирбейт, а тескерисинче, жазуучу бул аркылуу каармандын тигил же бул учурдагы ал-абалына, айлана-чөйрө, курчап турган дүйнө, дегеле аалам жөнүндөгү жүрөк түпкүрүндө катылуу сырларына ортоктош болууга укук алат. Анан калса бул ыкма эмоцияны биринчи планда алып жүрүүнү да милдет кылып албайт. Монологдо «баары жоктун баары» болот. Мунун пайда болуш, чыгармадан келип «орун алыш» чоо-жайы да ар түрдүүчө»[1] - экенин өзүнчө өңүттөн карап, баалайт. Ошондой эле дагы бир белгилеп кетүүчү нерсе-романдын башка формада, нукта иштелгендиги, стилдик өзгөчөлүгү жана автордук ой жүгүртүүнүн массштабдуулугу өтө жөнөкөй ыкмада берилгендиги болуп саналат. Бул жерде жөнөкөй дегенибиз, чыгармадагы окуялар кадимки турмуштук фактылардын негизинде эле курулуп, улам өсүп-өнүгүп олтурат. Болгону сюжетик линиянын багыты өзүнүн ырааттуулугу менен айырмаланат. Чындыгында романдагы негизги идеянын массштабдуулугу, кенендиги өз ичине чоң окуяларды, адам тагдырларынын ар түрдүү кырдаалдарын ийкемдүү сыйдырып олтурат. Баарынан да окурманды өзүнө тартып алуудагы сыйкырдуу күч-алты эле адамдын (бири жаш наристе) улуу тоолордун арасындагы жашоо-турмуштарынын, кулк-мүнөздөрүнүн, келечекке болгон умтулууларынын жана башка көз караштарынын кылдаттык менен сүрөттөлгөндүгүндө. Жазуучу Ө.Даникеев бир эле мейкиндиктеги бир топ адамдардын бири-бирине жасаган мамилелерин көрсөтүүнү максат кылуу менен жалпы адамзаттык мамилелерди чечип берет.

Адабияттар:

1. Асаналиев К. Көркөмдүктүн реалдуулугу жана иллюзиясы. (Экинчи макала) «Кыргызстан маданияты», 1985-ж., 4-апрель.
2. Жигитов С. «Көкөй кести» менен «Кыздын сыры» адабият тарыхында кала турган акысы бар… «Агым», 2004-ж, 17-декабрь, 10-бет.
3. Ибраимов К. «Көкөй кестинин» көркөм философиясы. «Кыргызстан маданияты», 1985-ж., 20-июнь.
4. Мавлянов Ж. «Милдет, парз деп…», «Советтик Кыргызстан», 1986-жыл, 13-август.
5. Ибраимов К. Жогоруда аталган макаласында
6. Тиллебаев С. Бир жылдын үч романы. «Кырг. маданияты», 1986-ж., 13-март. №11, 4-5-беттер.
7. Эдилбаев К. Жанрдын жаңылануу процесси. «Кырг. Маданияты», 1985-ж., 24-февраль.
8. Тиллебаев С. Жогоруда аталган макаласында.
9. Эркебаев А. Ишеним менен жашагандар. «Сов.Кырг-н», 1985-ж., 13-июль.
10. Тиллебаев С. Жогоруда аталган макаласында

[1] Тиллебаев С. Жогоруда аталган макаласында.

Бегалиева А.С. МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ТУРИЗМ И ВОЗМОЖНОСТЬ ЕГО В КЫРГЫЗСТАНЕ

Первый рассказ Чингиза Айтматова «Джамиля» француз
Луи Арагон назвал самой прекрасной повестью
о любви после «Ромео и Джульетты».

Те, кто планирует туризм, должны обдумать, сколько туристов могут принять, какие именно сегменты им стоит привлекать и как сбалансировать туризм с другими индустриями. Необходимо учесть климат места назначения, топографию, ресурсы, историю, культуру и услуги. Как и в других видах бизнеса, маркетологи туризма должны знать реальных и потенциальных клиентов, их потребности и желания, определить, на какие целевые рынки работать и выбрать подходящие продукты, услуги и программы.

Естественные целевые рынки можно определить двумя способами. Первый – собрать информацию о текущих посетителях. Откуда они? Почему приезжают? Сколько они тратят? Исследовав эти и другие вопросы, можно определить, какие посетители являются целевыми.

Второй подход состоит в выявлении местных достопримечательностей и выборе сегментов, которые по логике могли бы заинтересоваться ими. Нельзя предполагать, что текущие посетители отражают все потенциально заинтересованные группы [1].

Если же естественных туристических сегментов слишком мало, могут потребоваться инвестиции в инфраструктуру и в сами достопримечательности. Инвестиции в туристическую индустрию могут окупиться лишь через несколько лет, но это отставание часто необходимо, если место назначения должно стать активным участником исключительно насыщенной конкурентами сферы рынка.

У каждой страны на сегодня есть собственный имидж, уникальный и притягательный. И не только у целой страны. Есть своя изюминка и у отдельных городов. Так, к примеру, касательно искусственных сегментов, ирландский туристический совет в последнее время настойчиво рекламирует не только ирландские горы, воду и древние здания, но и великих писателей, таких, как Оскар Уайльд, Джордж Бернард Шоу и др. Совет хочет привлечь состоятельных и культурных туристов в Дублин, где можно услышать блестящую ирландскую речь и юмор.

Интересна история замка Иф в Марселе. В 1524 году по приказу Франциска I здесь была построена крепость для защиты города от нападений с моря. В 1634 году замок стал государственной тюрьмой, где держались в заточении многие знаменитости. Самый известный из них – Эдмон Дантес, – вымышленный герой романа Александра Дюма «Граф Монте Кристо». Позднее фантазия воплотилась в реальность и сейчас посетители могут заглянуть в камеру Дантеса, которая в 1926 году стала историческим памятником [2].

Другой знаменитый туристский город Мадрид еще в XIX веке рекламировал себя из уст в уста остроумной частушкой:

Мадрид не город, а потеха.
Сюда приехал ты недаром,
Здесь есть одна библиотека
И пара тысяч славных баров!

Подметил эту особенность и Эрнест Хемингуэй в своих «Мадридских шоферах»: «Мы ехали с Томасом из Валенсии, и, когда увидели Мадрид, встающий над равниной, за Алькала де Энарес, как величавая белая крепость, Томас сказал, шепелявя беззубым ртом:

– Да здравствует Мадрид, столица души моей!

– И сердца моего, сказал я, так как тоже выпил лишний стаканчик. Было холодно, и ехали мы долго» [3].

Великий турецкий поэт-гуманист Бедри Рахми также прославил на весь мир родину в своих произведениях. Чего стоят только его стихи, посвященные Стамбулу. Приведу свой подстрочный перевод на русский язык отрывка одного из его произведений, самого мною любимого, и которое созвучно моему личному видению этого чудесного города:

...Когда я говорю Стамбул, перед глазами встает образ чайки,
Наполовину из серебра, наполовину из пены морской,
Наполовину птицы, наполовину рыбы.
Когда я говорю Стамбул – в мысли приходит сказка,
Когда-то давным-давно [4]...

Бедри Рахми был также прекрасным художником, влюбленным в море и черпавшим вдохновение в красоте маленьких бухточек. Именно он был основоположником морских круизов по Средиземноморскому побережью Турции. В память о поэте-художнике, одну из бухт Годжека в заливе Фетхие, народ назвал его именем. В бухте «Бедри Рахми», на побережье, туристы могут увидеть его рисунки на камнях.

Таких примеров литературных произведений, пробуждающих позитивный, живой интерес к родной стране и культуре, довольно много. Великие писатели и поэты своим талантом и художественным восприятием формируют у читателей всего мира интересный и заманчивый образ города, страны и населяющих их жителей.

Лондон возглавил десятку самых посещаемых городов мира по числу любителей литературного туризма. Ему уступают Париж, Нью-Йорк, Рим и Санкт-Петербург, также вошедшие в десятку городов, богатых литературными достопримечательностями, сообщает британский сайт для любителей путешествий [5].

Родина многих литературных классиков, например, писателя Чарльза Диккенса и поэта Джона Китса, а также место действия многих литературных произведений, Лондон, описывается как «источник литературы, которую мы так долго изучали и полюбили». На втором месте среди поклонников литературного туризма стоит Стратфорд-он-Эйвон – городок в британском графстве Уоркшир, где родился Уильям Шекспир и работает труппа Королевского Шекспировского театра.

Благодаря уже ушедшим, а также современным авторам на третье место вышел Эдинбург – родина сэра Артура Конан Дойла, создателя знаменитого Шерлока Холмса, Роберта Луиса Стивенсона, написавшего «Остров сокровищ», и сэра Вальтера Скотта, создавшего «Айвенго». В этом городе живут писательница Йэн Ранкин, автор детективов Александр Макколл Смит и создатель всемирно известной поттерианы Джоан Кетлин Роулинг. «В этих городах библиоманам есть где развернуться», – говорит пресс-секретарь TripAdvisor Мишель Перри [6].

Что касается России, то понятие «литературный туризм» еще не вошло в терминологию местных туроператоров, хотя в Москве и особенно Петербурге постоянно проводятся экскурсии с названиями – «Петербург Достоевского», «Петербург Пушкина». Этим туроператоры обычно ограничиваются, хотя, как мы знаем, ареопаг российской словесности на этих двух лидерах литературы не заканчивается. Отметим, что в понятие «литературный туризм» сейчас турагентствами Европы и США уже включаются более развернутые и разноплановые мероприятия, нежели просто посещение мест, связанных с жизнью и творчеством того или иного писателя в этой стране.

Литературный турист принимает участие в семинарах, чтениях, слушает лекции литературоведов. По выражению одного английского туроператора, эти собрания напоминают микроконгресс любителей словесности. На туроператоре лежит

обязанность не только обеспечить людей проживанием и трансфером, но и организовать эти литературные симпозиумы, ради которых люди отправляются в литературный тур. В России, как и в Кыргызстане, такой вид путешествий пока не практикуется.

Вот список 10 (по убыванию) самых посещаемых библиофилами городов, составленный редакторами сайта для литературных туристов [7]. В скобках указывается имя известного автора, прославившего город: Лондон (Диккенс), Стратфорд-он-Эйвон (Шекспир), Эдинбург (Артур Конан Дойл), Дублин (Джеймс Джойс), Нью-Йорк (Артур Миллер), Конкорд, штат Массачусетс (Луиза Мэй Элкотт), Париж (Виктор Гюго), Сан-Франциско (Аллен Гинсберг), Рим (Виргилий), Санкт-Петербург (Достоевский).

Каждый из нас может легко дополнить этот список.

В литературном плане кыргызскому народу тоже есть чем гордиться. И для формирования искусственных сегментов в туризме также имеется прекрасная возможность. В середине-конце 90-х гг. XX столетия наши туроператоры предложили в качестве создания позитивного имиджа и продвижения турпродукта использовать творчество известного в мире кыргызского писателя Чингиза Айтматова (1928-2008). Так появился уникальный продукт, который сразу же приобрел успех [7].

Европейцы, знакомые с творчеством известного писателя поехали в Кыргызстан, чтобы увидеть страну большого литературного мастера, прикоснуться к описанной в книгах природе и культуре кыргызов, населяющих неизвестный Тянь-Шань. Так, через творчество Чингиза Айтматова всё больше людей узнавало и узнают о Кыргызстане. В известных всему миру повестях и романах Ч. Айтматов в художественно-поэтической форме рассказывает о красоте кыргызской природы. Показывает чистоту и красоту душ и помыслов простых людей, живущих в горах и долинах Тянь-Шаня.

По своей популярности произведения Ч. Айтматова вышли на одно из первых мест в современной литературе. В мировом литературоведении возникло целое направление – «айтматоведение», в русле которого изучаются произведения писателя, пишутся научные труды. По мотивам Ч. Айтматова снимаются фильмы, в известнейших театрах ставятся пьесы и постановки. Согласно данным академика, доктора филологических наук, профессора Абдылдажана Акматалиева – директора Института языка и литературы им. Ч. Айтматова НАН КР, произведения Ч. Айтматова переведены на более чем 170 языков мира и изданы тиражом более 100 млн экземпляров.

Ч. Айтматов обладал стратегическим мышлением, его интересовали идеи планетарного масштаба. Он выступил с идеей проведения глобального Форума, который с успехом был проведен в 1986 году на озере Иссык-Куль. На форуме собрались представители ЮНЕСКО, известные футурологи, писатели и художники. Результаты были впечатляющими – о Кыргызстане и озере Иссык-Куль узнали во всех странах мира.

Через посредство русского языка другие известные кыргызские писатели А. Токомбаев, К. Баялинов, Т. Сыдыкбеков, Ш. Бейшеналиев и др. стали известны во многих странах. В 80-90 гг. XX в. многие произведения известных кыргызских писателей были переведены на иностранные языки. Этому способствовала и более совершенная подготовка переводческих кадров.

Не менее популярны как в Кыргызстане, так и за рубежом произведения кыргызских поэтов. В результате взаимодействия литератур, обмена творческим опытом в кыргызской литературе широко стали развиваться пейзажная, философская, интимная и публицистическая темы лирики, получившие отражение в сборниках стихов А. Токомбаева, М. Элебаева, Ж. Боконбаева, Ж. Турусбекова, Т. Уметалиева, К. Маликова, А. Осмонова, Т. Шамшиева и др.

Обращение драматургов к сюжетам эпоса «Манас» стало важным явлением в истории художественного слова. Из новейших произведений кыргызских драматургов завоевала международное признание работа Мара Байджиева «Сказание о Манасе: поэтическое переложение первой части трилогии кыргызского эпоса «Манас»» [8].

Литературные памятники региона имеют более ограниченную по сравнению с другими элементами культуры привлекательность, но все же составляют существенный туристский мотив и основу организации разноплановых туристских программ и маршрутов. Литературные произведения обладают силой создавать впечатление о стране и ее культуре. Доказано, что наличие или отсутствие определенного рода литературы в стране указывает на состояние ее культурной и политической систем. В развлекательные программы для туристов целесообразно включать литературные вечера, тем более что некоторые гостиницы располагают прекрасно оборудованными библиотеками. В рамках познавательного туризма рекомендуется организовывать литературные туры по местам, связанным с именами авторов и героями известных литературных произведений.

Кыргызская литература в своем историческом развитии способствовала духовному обновлению народа, она является его национальным богатством. Есть полное основание говорить, что кыргызская литература, ставшая формой познания многогранной жизни, заняла свое место и в мировой художественной культуре. «Художник и народ – две сопряженные величины. Народ рождает таланты, и он же, народ – сеятель и хранитель всего лучшего, что создают его мастера. Связь тут обратная, художник – духовная опора народа, народ – духовная опора художника», – говорил Ч. Айтматов [9]. Сегодня очевидно, что и сам автор этого высказывания – один из таких достойных представителей своего народа.

Именно по развитию литературы можно судить об эволюции народа в духовном плане. Изучая национальную литературу, человек будет различать те особенности грани души народа, которые иногда ускользают из виду в повседневной жизни, поэтому работникам туризма крайне необходимо помимо истории края еще и знать литературные произведения, как своего народа, так и мировых классиков. Это позволит лучше воспринимать образ и менталитет своего народа и народов других стран.

Туристско-рекреационные ресурсы – это главный базис развития туризма. Если страна не имеет нужного фундамента, которым и являются туристско-рекреационные ресурсы, тогда успешно развить турбизнес просто невозможно. А к туристско-рекреационным ресурсам мы относим как природные богатства, так и созданные человеком обںекты. Совокупность этих двух направлений и является успешной составной для создания туристского продукта. Планируя приоритетные направления при организации туристического бизнеса, допустим, в регионе, нужно установить вначале, какими туристско-рекреационными ресурсами владеет выбранное место. Если таковые имеются, значит можно начинать строить инвестиционную политику в данном регионе и налаживать туристическую деятельность. Если же таковых недостаточно, то имеет смысл поработать над созданием искусственных сегментов рынка туризма.

Литературный туризм только начинает набирать обороты на просторах СНГ. В Кыргызстане есть необходимые ресурсы для развития этого специального вида туризма. Такой искусственный сегмент рынка, созданный посредством знаменитых произведений кыргызских писателей с мировым именем, вкупе с естественными красотами природы, самобытной культурой и легендарной историей Кыргызстана способны поднять развитие туристской индустрии в КР на новый качественный уровень. В Кыргызстане есть все шансы для развития туризма и провозглашения его национальной стратегией страны не на словах, а на деле.

Литература:

1.Яхшиева М.Т. Сегментирование туристического рынка. Культурно-исторические туристско-рекреационные ресурсы Кыргызской Республики: проблемы классификации, выявления и использования // Туризм в Кыргызстане: проблемы, пути решения, перспективы развития: Мат –лы Межд. научно- прктич. конф.– Бишкек, 2001. – Ч.2. – С. 174.

2.Песчанская Т. Марсель – город замков, портов и мыльных пузырей // Русские Эмираты. – 2009. – № 31. – С. 44-47.
3.Зорина А. Весенние заметки о мадридцах // Русские Эмираты. – 2009. – № 31. – С. 48-50.
4.Bedri Rahmi. İstanbul. TÜRSAB – 2008/ calendar. – İstanbul, 2007.
5.http://news.kuda.ua/
6.www.tripadvisor.co.uk
7.Там же.
8.Дудашвили С.Д. Туристские ресурсы Кыргызстана. - Бишкек, 2004. – С. 131-134.
9.Байджиев М. Сказание о Манасе: Поэтическое переложение первой части трилогии кырг. эпоса «Манас». – Бишкек, 2010.
10. Акматалиев А. Вступительное слово к произведению Ч. Айтматова «Белое облако Чингисхана». – Бишкек, 1991. – С. 11.

Бейшеналиев А.М. ФЕТХУЛЛАХ ГҮЛЕНДИН ТААЛИМ-ТАРБИЯ БЕРҮҮДӨГҮ КӨЗ КАРАШТАРЫ

Заманыбыздын улуу ойчулу, коомдук ишмер, педагог, белгилүү теолог жана жазуучу, учурдун эң көрүнүктүү инсандарынын бири М. Фетхуллах Гүлендин калеминен жаралган 70 тен ашуун китептери, 7000 ден ашуун макалалары жана жүздөгөн илимий конференциялары ондогон тилдерге которулуп, дүйнөлүк коомчулукта чоң кызыгууну жаратууда. Анын идеяларынын негизинде дүйнөнүн 140 мамлекетинде ачылган: эки миндин тегерегиндеги мектептер, билим беруу борборлору, ондогон жогорку окуу жайлары, 16 басма үйү, ооруканалар, ишкерлер биримдиктери ишмердүүлүк жүргүзүп, алардын ишмердүүлүгүнүн мазмунун, багыттарын изилдөө менен учурда жүздөгөн илимпоздор алек болуп жатышканы чындык. Бир да мамлекеттин казынасынан колдоо күтпөстөн камкор, кайрымдуу адамдардын материалдык жана моралдык жардамдары аркылуу адамзатка кызмат кылуу үчүн турмуштун ар түрдүү багыттарында арбын иш- аракеттерди жүргүзүп жатышкан, келечек ээлерин тарбиялоодо Гүлен аксакалдын чакырыгын чын дилден колдоп, жолун жолдогондордун аракетин дүйнө коомчулугу жана илимий чөйрө «Гүлен кыймылы» же «Кызмат кыймылы»[1]деп аташты.

Америка кошмо штаттарында 1970-жылдан тартып жарык көрүп келе жаткан белгилуу «Foreign Policy» журналы менен Англиянын белгилуу «Prospect» журналы тарабынан 2008-жылы дүйнөнүн эң атактуу 100 интелектуал инсанын тандап алуу үчүн анкета жургузулуп, 500.000 ден ашуун адам катышкан. Бул анкетада ар кайсы тармактан улуу ойчулдар, жазуучулар, коомдук ишмерлер, илимпоздор сыяктуу жалпы дүйнөгө аттын кашкасындай таанымал 100 ысым коюлган. Натыйжада дүйнө коомчулугу Фетхуллах Гүленге эн көп баа берип, 1 орунду ээлеген.[2]

М. Фетхуллах Гүлен көптөгөн чыгармаларында жана сүйлөгөн сөздөрүндө «Идеалдуу инсан» (билим, тарбия, адеп – ахлактык жактан төп келишкен личность), «Жер бетинин мураскорлору» жана «Алтын урпак» сыяктуу аталыштар менен өзүнүн кыялында болгон эртенки күндүн келечек ээлерине токтолот.

Гүлен аксакалдын ой-пикирлеринин негизинде ачылган мектептердин башкы максаттарынын бири-дал ушул илимий жана руханий баалуулуктарга ээ келечек ээлерин тарбиялоо. Бул урпактарда: өзүмчүлдүк эмес, башкалар үчүн жашоону көздөө, дүйнөгө жана жаратылышка акыл-эстүү мамиле кылуу, илим-билимге сугарылгандык,

[1] Carroll..J. “Adialogueofcivilizations: GulensIslamicidealsandhumanisticdiscourse”. The Light, Sommerset, NJ 2007
[2] “Foreign Policy” журналы 2008-жыл. Вашингтон

жүрөктөрүндө жогорку ыйман, жүрүш-туруштарында адеп-ахлак, эркиндик, чынчылдык, айкөлдүүлүк калыптанышы керек. Өз алдынча изденуу, башкалар менен акылдашуу, кеңешүү сапаттары бар, таза ойлуу, жогорку маданияттуу атуулдардан турган уникалдуу коомдук түзүлүштү ким эңсебейт.

Америкалык социолог Джим Керроллозу өзүнүн изилдөөсүндө Фетхуллах Гүлендин билим берүүгө болгон көз караштарын тарыхтагы белгилүү инсандар Конфуцийдин(1) жана Эфлатундун(2) көз караштары менен салыштырган. Конфуций жана Эфлатун жогорудагы сапаттарга ээ болгон жаштардын бийлик бутактарына келиши аркылуу коомду жакшы жакка өзгөртүүгө болот деп белгилешсе, улуу ойчул М.Ф. Гүлен мырза мындай тарбияга ээ болгон урпактар коомдун ар кыл тармактарына сиңип, эл менен жуурулушуп, таза коомду түзүүгө негиз болушу керек дейт. Айрыкча, бул урпактардын саясаттан алыс болуусун баса белгилейт.

Билим беруу маселесине өзгөчө этияттык менен мамиле жасап, терең маани берген М.Ф. Гүлендин пикири боюнча инсан: рух, акыл жана денеден турган жандык, демек, ушул үч фактор тен бирдей тарбияланууусу абзел. Мисалы: дене аба, суу, күнүмдүк тамак, жылуулук, тазалык, кыймыл-аракетке муктаж болгон сыяктуу эле, акыл да ар кандай билимдердин булагына, билгичтиктердин жана көндүмдөрдүн уюткусуна муктаж, ал эми рух же жан дүйнө метафизикалык өзгөчөлүккө ээ болгондуктан, ал дагы ишеним, үмүт, максат, жылуу сезим,тилек,сүйүү, намыс, сыймык сыяктуу түбөлүктүү түшүнүктөр менен азыктандырылышы керек. Ансыз адам-адам эмес. Өнүккөн батыш өлкөлөрүндө адам факторунун материалдык жагдайына мыкты көңүл бурулуп, адамдын ички сезими, руханий дүйнөсү жакырланып же унутта калган. Ал эми адам баласы дүйнө жүзүндөгү башка жандыктардан дене түзүлүшү менен гана эмес, акыл-эсинин артыкчылыгы менен, тили жана ички дүйнөсү менен айырмаланып турат. Ошондуктан чыныгы инсан деп ар тараптан мыкты тарбияланган адамды айта алабыз. Курсагы ток, эс-акылы чектелген, сезими сенек, эмгек кылбаган адам биологиялык жактан тирүү адам деп саналганы менен, өлүктөн же айбандан айырмасы жок болуп эсептелет. Андай адамдар кара курсактын, өзүмчүлдүктүн, ач көздүктүн айынан ар кандай жамандыктарга көп барышы, коомго, жаштарга терс таасирлери көп болушу да мүмкүн. Ал эми коомдогу жаман оору тез өөрчүп, артынан көп сандаган жамандыктарды адам баласына алып келерин турмуштук көп мисалдардан көрүүгө болот. Кыргыз элинде «Жакшы болуу аста-аста, жаман болуу бир паста» деген накыл кеп бар. Жакшы адамды, эл үчүн күйгөн акылдуу, абийирдүү адамды өстүрүш, тарбиялаш оңой нерсе эмес.

Бир личностту тарбиялоо үчүн Гүлен мырза үч негизги факторго көңүлүбүздү бурат. Алар: үй-бүлө, чөйрө жана басма сөз (медиа) болуп эсептелет.

Үй-бүлө тарбиясы. Бала төрөлгөндөн тартып ар нерсеге мамилеси, дүйнөгө болгон көз карашы, билим алуусу жана инсандык сапаттары үй-бүлөдө калыптана баштайт. Балада кыймыл-аракеттин, жүрүш-туруштун, адеп-ахлактын, ар кандай адаттардын калыптанышында үй-бүлө мүчөлөрүнүн таасири өтө чон. Ф.Гүлен кичине баланы бир актай кагазга окшотот. Актай кагазга каалаганыңды жазсаң болот, аны өчүрсөң да изи калат.Наристенин психологиясы да кагаз сымал таза,көргөн жана уккан нерселерин анализдөөсүз кабыл алат. Анткени кичине кезде жакшы менен жаманды айырмалап билүү өтө кыйын.Эн негизги көмүскө акылдын калыптануу процессин 3-5 жаш ортосунда болоорун баса белгилейт. Ушул учурда үй-бүлөдө ата-эне жана улуулар жалан жакшы жагы менен үлгү болуулары абзел. Бала эл арасында өзүн кандай алып жүрүш керектигин, сүйлөшүү адебин, башкалар менен мамиле түзүүнү үй-бүлөдөн үйрөнө баштайт. «Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат» деген кыргыз эл макалындагы таамай айтылган ой Гүлендин чыгармаларынын өзөгүн ээлейт. «Бир элдин жана коомдун уникалдуулугу үй-бүлөдөн, түгөйлөрдүн кол кармашып курган уясынан башталат, ошондуктан тарбия түбөлүк болуш үчүн уядан башталыш керек»[1] деп баса

[1] М. Фетхуллах Гүлен. «Чекирдектен Чынара» китеби.NILYayinlari 2011. 40-бет.

белгилейт Гүлен мырза «Уруктан чынарга» аттуу китебинде. Бул китеп жалан баланы кандай тарбиялоо керек экендигин кенири түшүндүрүүгө арналган.

Чөйрө. Турк элинде бул тууралуу жакшы макал айтылат: «Досундун ким экенин айт, мен сенин ким экендигинди айтайын». Гүлен мырза акылман ойлорунда жаштарга жаман чөйрөгө аралашмак тургай , андай жерден алыс болууну эскертет. Жаман иштер азгырыктар адамды өзүнө тартып турат, жаман иштер ууланган бал сымал, жеп жатканда таттуу сезилет, жегенден кийин адамды кыйнап өлүмгө чейин алып бара турганын мисал келтирет. Берген конференцияларынын биринде жамандыктардын келип чыгышы, өөрчүшү тууралу: «Бир локма, бир опме, бир бакма иле башлар» дейт. Бир локма – бул бир сындырым нан , бир үзүм тамак. Мисалы бир эле жолу башка бирөөдөн кичине пара алайын дейсин, напсинди тыя албай уланып кетет, ошентип паракорго айланасың. Бир өпме – бул бир өбүү, бир өбүшүп көрөйүн деп бузукулукка эшик ачасын. Ал эми бир бакма – бул бир жолу карап көрүүү, арамга бир жолу назарыңды салсан напсин бузулуп дагы көргүсү келет. Демек жаман нерсенин кичине-чоңу жок, бүгүн кичине болгон менен эртең чоң болуп чыга келет. Ушул ойлорун угуп отуруп, чөйрөбүздө оюн автоматтары менен башталып, кумарга чейин уланган көрөүнүштөрдүн жыйынтыгы өзүн-өзү өлтүргөнгө алып келип жатканын көрүп, айтылгандарды туура дебей койбойсуң.

Массалык маалымат каражаттары. Учурда басма сөз жалпы эле адамзаттын көйгөйлүү маселеси. Саны көп, сапаты көзөмөлгө алууга мүмкүн болбой калган азыркы учурда, өлкөбүздөгү массалык маалымат каражаттарынын дүйнөлүк денгээлден артта калышпайт. Атын билбеген газета-журналдар, телевидениелерден көрсөтүлүп жаткан жаман көрүнүштөр, айрыкча илимдин өнүгүүсү аркылуу өнүгүп жаткан интернет байланышы жаштардын руханий жактан тарбия алышына эбегейсиз терс таасирин тийгизүүдө.

Жакын туугандарыбыздын 5-7 класстарда окуган балдары телевизордон кореянын сериалын көрүп жатып, алдын ала актерлор эмне деп сүйлөрүн же кандай көрүнүш болорун айтып жатышты. Кайдан билерин сураганыбызда, бул сериалды 13-жолу көрүп жаткандыктарын айтышты. 18 сериядан турган фильмди 13-жолу көрүп жаткандыктарын көрүп ойлонбой койбойсуң. Азыр кичинекей балдар мультфильмдерди, ар кандай оюндарды жатка билишет, эртең менен көзү ачылгандан кечке уктаганга чейин компьютер, телевизордон кетишпейт, чоңураактары интернеттен, уюлдук телефондон чыгышпайт. Күн-түн дебей, ал тургай мектептен качып, интернет кафелерде отурган мектеп окуучуларын жолуктуруу көнүмүш көрүнүшкө айланган. Тилекке каршы, эң жаманы балдардын, жаштардын, өспүрүмдөрдүн мындай көз карандылыгына улуулар, ата-энелер кайдыгер карап, заман ушундай деп айласыз алакан жайгандыгында. Мындай кайдыгерликтин арты, чар жайыттыктын арты жакшы нерселерге алып келбеси бышык. Бул тууралуу М.Ф. Гүлендин бир ой жүгүртүүсүн дүйнөгө сабак ирээтинде айта кетсек. Бир жолу жүрөк операциясынан кийин Гүлен мырза электрондук креслодо отурган экен. Дүйнө жүзүндө адамдар өзүлөрү ойлоп тапкан техникалар менен төгүлүп жаткан канды, кыйрап жаткан өмүрлөрдү көрүп туруп: «Адам өзү ойлоп тапкан технологияларды туура колдонсо, мендей болуп анын үстүнө отурат, туура пайдаланалбаса адам анын кулу болот»,- дептир. Адамзат бүгүн өзү ойлоп тапкан техниканы өзүнө каршы колдонуп жаткан көрүнүштөр өтө эле көп. Телевидение, интернет да туура колдонулса адамга кызмат кылат, туура пайдаланылбаса адамга орду толгус зыян алып келет.

Гүлен идеясы менен ачылган дүйнө жүзүндөгү миндеген мектептердин түзүлүшүн, билим беруу философиясын туура жана ачык талдоо үчүн проф. Д.Догу Эргил тарабынан Гүлендин өзү менен жургузулгон «100 суроодо Фетхуллах Гүлен жана анын кыймылы» аттуу суроо-жоопторунан чагылдырууну туура көрдүк.[1]

[1] Проф. Др. Догу Эргил. «100 суроодо Фетхуллах Гүлен жана анын кыймылы». Тимаш-2010. 300-340 бет.

– “ Эмне себептен Гүлен кыймылы билим берүүгө өтө маани берет жана билим берүү эн негизги иш- аракети болуп саналат?”

– Инсан билим жана маалымат аркылуу гана жашап жаткан өз чөйрөсүн жакшы түшүнө алат. Адам баласы өзүн канагаттандырыш үчүн, дүйнөгө салым кошуусу үчүн, биз жашап жаткан доорду жакшы талдай билиши үчүн билим жана маалымат өтө керек. Дүйнөлүк интеграцияда билим өтө маанилуу. Бүгүнкү күнү эч бир мамлекет жалгыз өнүгө албайт. Ал эми дүйнө интеграциясынын жолу заманбап билим аркылуу гана болот.

– Мектеп ачуу жана келечек муунду тарбиялоо идеясы кантип келип чыкты?

– Бизден адам болбойт, бизден түшүнүктүү илимпоздор, новаторлор чыкпайт деген психологиялык фануста экендигибизди ойлондум.Ушул фанустан сыртка чыгып, өзүбүздү дүйнөгө көрсөтсөк деген ойдо элем. Акыркы учурда бул фанустан сыртка чыга алдык. Мурунтан эле билим берүүгө маани берчүмүн. Өзүмдүн турмушумда да бул кемчиликти жоюуга аракет кылдым. 1970-жылдары менчик мектептерди ачууга уруксат берилди. Чөйрөмдөгүлөргө сөзсүз билим берүүгө маани бергиле дедим. Мектеп ачкыла, келечек ээлерин окуткула дедим”1

Бүт өмүрүн адам баласынын билим алуусуна арнаган улуу инсандын ой пикирлеринин негизинде алгачкы мектеп 15-ноябрда 1982-жылы Измир шаарында «Йаманлар» деген ат менен ачылып, азыркы күндө да ийгиликтуу иштеп келет. Андан соң Түркиянын төрт тарабында «Фатих», «Азизийе», «Саманйолу» деген аталыштагы ондогон мектептер ачылган. 1989-жылы ноябрь айында Стамбул шаарындагы Сулеймание мечитинде Ф.Гүлен Орто Азия тууралуу жалпы элге маалымат берген. Гүлен мырза өз сөзүндө Орто-Азиядагы мектептерди ачуу идеясын Мустафа Кемал Ататүрктөн алгандыгын эскерет. Ататүрк: «Советтер союзу бугун биздин кошунадыз, өнөктөшүбүз. Бирок эртең Австрия-Венгрия сыяктуу ыдырашы мумкун. Ошол учурда ал жердеги тили, дини бир болгон туугандарыбыздын бар экендигин унутпагыла» дегендигин эскертет. Кайрадан 100 суроо китебине кайрылалы.

– Бул мектептердин кандай максаттары бар? – деген суроого Гүлен мындайча жооп берет.

– Сүйүү, достук, айкөлдүүлүк жана маданияттардын ортосундагы диалогду, айланышты негиз алган, өздөрүнүн улуттук жана руханий баалуулуктарын билген, дүйнөнү жакшы тааныган, өздөрүнүн ортосунда тынчтык көпүрөлөрүн курган жаштарды тарбиялоо негизги максат болуп эсептелет. Мектептерди ачуудагы максаттардын дагы бири – мамлекеттердин жүгүн жеңилдетүү. Өздөрүнүн баалуулуктарын алдыга койгон, дүйнөлүк баалуулуктарды туура талдай билген жаштарды тарбиялоо зарыл, адам баласы билим аркылуу эң жогорку чекке жетиш үчүн дүйнөгө жаратылган”

Андан ары мектептердин сапаты тууралуу берилген суроого Гүлен Мырза; дүйнөлүк олимпиадалардагы алынган орундарды, бүтүрүүчүлөрдүн дээрлик жалпысынын эң мыкты жогорку окуу жайларда билим алып жаткандыктарын мисал келтирип жооп берген. Кошумчалай кетсек, Анкара шаарындагы Гүлен кыймылынын мектептеринин бири «Саманйолу» лицейи ачылган күндөн тартып 27 жылдын ичинде 150дөн ашуун эл аралык олимпиадаларга катышып, алтын, күмүш, коло жана мамлекеттик олимпиадалардан 400дөн ашуун алтын медалдарга жетишишкен. Мектептердин материалдык жабдылыштары тууралуу суроолорго өлкөбүздө 15 мектеп, 1 университети менен билим берип жаткан «Себат» билим берүү мекемелерин мисал катары көрсөтүүгө болот.

Көптөгөн атуулдарды кызыктырып келаткан суроолордун бири – бул мектептердин диний билим берип-бербегендиги. Гүлен мырзанын жообу: «Бул мектептерде диний билим берилбейт. Мектептерде адаттагы формалдык, белгилүү бир типтеги билимге караганда, көбүрөөк ойлонууга, өз алдынча изденүүгө багытталган билим берилип жатат деп ойлойм. Билим берүүнү окуучуларга форма кийгизуу сыяктуу жөнөкөй маселе катары кароого болбойт, жеке өзгөчөлүктөрдү эске алууга маани берүү

менен кароо керек. Учурда мектептер замандын талабына ылайык так илимдерге маани берип жатышат, ошондуктан окуучулар жеке жөндөмдүүлүктөрүн, маданият жана исскусство боюнча чеберчиликтерин толук көрсөтө албай жатышы мүмкүн. Бул мектептердин жана билим берүүнүн гана талабы эмес, замандын, учурдун талабы болуп жатат. Ал эми ар бир окуучу менен иштеше келгенде окуучулардын түрдүү жөнөмдүүлүктөргө, таланттарга ээ экендиктерин көрөсүн».

Гүлен мектептеринде билим берүү негизинен жергиликтуу тилде жүргүзүлөт. Математика, химия, биология, физика жана информатика сабактары англис тилинде окутулат. Түрк тили экинчи чет тил катары үйрөтүлөт. Кээ бир мамлекеттерде түрк тили тандоо сабагы катары бекитилген. Билим берүү программалары, окуу планы ошол өлкөнүн Билим беруу министрликтери тарабынан бекитилип, текшерилип турат.

“Учурда кыйын абалды башынан өткөрүп жаткан Авганистан, Ирак, Филипин, Босния-Герцеговиния сыяктуу өлкөлөрдө да мектептериниздер барбы?” - деген суроого Гүлен мырза мындай деп жооп берген: «Авганистан, Ирак, Филипин, Босния-Герцоговинияда мектептер бар. Бул мектептер тынчтык үчүн күрөштүн эң мыкты үлгүсү болуп эсептелет. Аталары сыртта согушуп жатканда, окуучулар бир партада достук мамиледе билим-тарбия алып жатышат».2

Жогоруда белгиленгендей, дүйнө жүзүндө М. Фетхуллах Гүлендин ой-пикирлерин, көз караштарын ар тараптуу ишке ашырууга аракет кылгандардын саны көбөйүп, аткарылган иштердин жыйынтыктары элге дайын боло баштаган сайын, анын чыгармаларын, иш- арекеттерин изилдөө максатында жүрүгзүлгөн илимий изилдөөлөрдүн да, уюштурулган ар кандай иш-чаралардын да күн санап саны артууда. Көрүнүктүү илимпоздор, коомдук ишмерлер жана саясий чөйрө тарабынан Гүлен кыймылы чоң кызыгуу менен талкууга алынып, татыктуу баа берилип жатат. Аларды атап кете турган болсок:

1. 28-октябрь – 4-ноябрь 2008-жылы Эгипет, Каир шаарында Россия Илимдер Академиясынын Чыгыш таануу Институту, Россия Федерациясынын Тышкы иштер министрлиги, Эл Аралык Диалог Евразия платформасы жана “Европа -маданияттан тынчтыкка” уюму «Египет жана Жакынкы чыгыш өлкөлөрүндөгү маданий салттар. Кечээ, бүгүн жана эртең» аттуу конференцияда «Ислам чөлкөмүндө, дүйнөдөгү маданияттар ортосундагы диалог жана бирдикте жашоо практикасы. Гүлен кыймылы» деген доклад таанышстырылды.
2. 14-15 ноябрь 2008- жылы АКШнын Жоржтаун университети, Мусулман – Христиан келишим борбору (CMCU) жана «Руми» форумунун биргеликте өткөргөн «Глобалдуу кыйынчылыктар доорундагы Ислам: Гүлен кыймылынын альтернативдүү перспективасы» аттуу конференцияга Америка, Австралия, Австрия, Франция, Англия, Канада жана Турциядан илимпоздор чогулушуп Гүлен кыймылынын иш аракеттери тууралуу 40 доклад талкууланды.
3. Россиянын парламенти, Россия Илимдер академиясы жана Россия либералдык партиясы менен биргеликте 2008-жылдын 15- сентябрында «Махатма Ганди жана Фетхуллах Гүлендин идеялары» аттуу конференция өткөрдү.
4. 2005- жылы 14-15- ноябрда АКШда Чикаго университети «Гүлен кыймылы жана диндер аралык диалог» аттуу панел уюштурду.
5. 14-15- ноябрь 2005-жылы АКШ Райс университетинин Бониук диний толеранс изилдоо борбору, Диндер аралык Институту жана Хюстон университети «Учурдагы дүйнөдо Ислам: ойлор жана практикадагы Фетхуллах Гүлен кыймылы» аттуу симпозиум өткөрүп, дүйнөнун түрдүү континенттеринен илимпоздор катышышты.
6. Ушундай эле аталыштагы иш-чара 5-6- ноябрь 2006-ж Оклахома университетинде өткөрүлдү.
7. Эн маанилүүлөрүнүн бири Улуу Британия парламенти Лорддор камерасында 50гө жакын академиктердин жана көп сандагы лорддордун катышуусунда

«Өзгөргөн Ислам дүйнөсү: Фетхуллах Гүлен кыймылынын салымдары» аттуу конференция өткөрдү. Академиктер Гүлен аксакалды «Руханий мугалим» деп аташты.

8. Голландиянын Эрасмус университети тарбынан 23-25-ноябрь 2007-жылы өткөрүлүп, 2 күнгө созулган «Тынчтык менен биргеликте жашоо: Фетхуллах Гүлендин учурдагы дүйнөдө тынчтык аракеттери» аттуу конференцияга 400дөн ашуун илимпоз, саясатчы жана студенттер катышып, илимпоздор өтө таасирленишкен. (1)

9. 26-октябрь 2010- жылы Джакартадагы Индонезия университетинде «Гүлендин билим берүү модели» деген темада илимий конференция өтүлүп, 14 өлкөдөн катышкан 32 академиктин докладдары талкууланган

10. 28-январь 2011-жылы Техас штатынын Сенаты “Глобалдуу тынчтыкка жана түшүнүккө салым кошкондугу үчүн Түрк-Ислам аалымы М. Фетхуллах Гүленди сыйлоо чечимин кабыл алышты. Губернатордун орун басары Давид Девхурс сенаттын чечимин (№: 85) билдирди: «Техас сенаты эл аралык тынчтык жана түшүнүккө илхам берип келе жаткан Фетхуллах Гүленге терең ыраазычылык билдирет». Чечимди Эрдис Лучио, Трой Фразер, Жон Хуффман, Жейн Нелсон жана Летисиа ван де Путте өңдүү демократ жана жумуриятчы сенаттар сунушташкан.

11. 27-февраль 2009-жылы Бишкек шаарында «Жусуп Баласагындан Фетхуллах Гүленге карай: айколдук жана толеранттуулук» деген темада эл аралык конференция өткөрүлдү.Конференция Нарын, Каракол жана Ош жергелеринде улантылды.

Жогоруда белгиленгендей М. Фетхуллах Гүлендин ой-пикирлерин жана билим берүүгө көз караштарын, дүйнөнү өзгөртүүгө салымдарын изилдөө максатында жүздөгөн иш-аракеттер өткөрүлдү. Бир макала менен улуу аалымдын билим берүүгө болгон көз караштарын чагылдыруу өтө кыйын. Бирок ааламдашуу доорундагы жаңылануу процессин башынан өткөрүп жаткан өлкөбүзгө дүйнө жүзүндөгү маанилүү жаңылыктардан бир үзүм тааныштырууну туура көрдүк.

Глоссарий:

Уникалдуу-

Конфуций – Кытай философу. б.з.ч. 551-479 жылдар.

Эфлатун – Грек философу, математик, жазуучу жана Афина академиясынын негиздөөчүсү. Б.з.ч. 427-347 жылдар

интеграция-

фагус-

лорд-

модель-

сенат-

Адабияттар:

1. Carroll..J. “A dialogue of civilizations: Gulens Islamic ideals and humanistic discourse”. The Light, Sommerset, NJ 2007.

2. “ForeignPolicy” журналы 2008-ж. Вашингтон

3. «ЧекирдектенЧынара» китеби. NIL Yayinlari 2011. 40-б. М. Фетхуллах Гулен. .

4. Диалог Евразия журналы жаз 2009. N: 28. 40-47-б.

Даутов К. БАРПЫНЫН КАЛМЫРЗА МЕНЕН АЙТЫШЫ
(2-Макала)

Кайсы жагынан келип, аңдаштырып бакпа, кандай чен-өлчөмгө салып баалаба, айтыштын Калмырза өзү тандап, өзү баштаган бул өңүтүнө, бул ыкмасына бир бекем чек койулуп бүттү өңдөнөт. Эми мындан наркысы кандай болот, же ушуну менен бирөөлөргө жеңиштүү, бирөөлөргө кейиштүү болчу чоң ойун токтойбу. Эгерде кармашты дагы улантам десе, башка жол, башка амал издеп, башка сөзгө өтүш керек. Балким, тагдыры айтышка байланган Каражаакта алп үмүт өчө электир. Кантип жок дегенде акыркы жан талпазга түшпөй койбойт. Дегинкиси табияты ушундай эмеспи, өлүп баратып да жарыкчылыкка тартыла берет. Кайндай болгон күндө да Калмырза калпагын жерге уруп атын мойунга чаап бастырып кетпейт.

Мүмкүн, көмүскөдөн көрүнө элек дагы кошумча күчү, акыркы кырдаалда колдончу курал-жарактары бардыр. Узак жол басып, көптү баштан өткөрүп, көптү көргөн, турмуш таануу тажырыйбасы да, чыгармачылык тажырыйбасы да өтө чоң Калмырзадай чыгаан ырчынын жанкесесинде турчу дүрмөт тургандыр. Кысталышта сөз билген талант табат, ал азырга чейин күтүлө элек, бөлөк өңүттөн кирип салууга өттү. Үйрөнө калган сызыктан чыга салып, башка нукка бурулуп кетиш баарын өзгөртүп жибериштн көздөйт, көрөлү.

Калмырза: Көп китептин маанисин
Көрүп окуп билгизген.
Көк карганын көгүнү
Кайсы олуйа кийгизген?
Көк соурдун көгүнү
Кайсы олуйа кийгизген?
Азирет Али кылычы
Эмнеликтен узарган?
Илек-илек илген куш,
Ийинде жаткан жыланды
Бал көргөндөй билген куш,
Шыйрагы неден узарган?
Тумшугу неден кызарган?

Албетте, оңой эле айтылып, жөнөкөй эле угулгансыганы менен, бул суроолорго жооп табыш урууну, элди, жерди ортого салып, өздөрүн-бирин-бири жамандоо, аша кордоого караганда алда канча оор. Болгондо да бир секунд, бир мүнөттүн ичинде чечилиш керек. Жалаң гана табият берген акыл менен талант жетишпейт. Сөзгө тартылып, чечмеленчү маселенин түп жайы кыргыз чегинен таптакыр алыста жүрөт. Ал чгыш дин Ислам маданиятынан, арап дүйнөсүнүн төртүнчү халифаты, шейилердин эң ыйык санаган биринчи имамы Азирети Али жана анын зайыбы Фатиманын зоболосун көтөрүп, атагын чыгаруу тууралуу жаралган легендалар, оозеки, жазма түрүндө таралган түрдүү айтымдардан изделет. Ал үчүн илим, уламалык дасмия керек. Бөлөк элдин санжыра-тарыхынан бүткөн дүйнөнү ар ким эле биле бербейт. Калмырза үчүн бул суроосу өтө чоң табылга эле. «Кепке аралжы бербеген жатк алгырды» бир кармаса, дал ушул нокоттон кармайт. Балким, башынан көптү өткрөгөн кексе Каражаак эң негизги күчүн атайылап ушуга кармап, чечүүчү мезгилдин эң акыркы салтанат курчу мүнөтүнө сактап келгендир. Балким, мындай суроо таштоо, же азыр жетчү жеңиши, же эң акыркы жанталпазы менен орундалбас үмүтүдүр. Не болсо да, же «аралжы кепке келбеген» Анжияндык бала ырчынын кан буугандай катуу тосуп салды, же атылып чыгышка жол табалбай ойдолоп турган дагы бир кайнар булактын көзүн жырып алды.

Ырас, кезек келдиби, күтүлүп турбайт. Тезинен кайтарым сөз кетиш керек. Болбосо утулганың шыр мойунга алып, унчукпай аттан түшө бер. Барпы өзүн абдан эркин сезип, эч токтоосуз ооз ачып киргенине караганда, анын кайсы сызык, кайс

нокотко бурсаң деле жаркырап жана берчү универсал таланты бул жолу да издегенин илинтпей таба салышка дайардалуу сергек күчтөр менен кенен жайылчу кулач кудуретин дагы бир ирет көрсөтпөй койбойт өңдөнөт.

Жалпы түшүнүк, башка элдердин рух дүйнөсү менен санжыра-тарыхынан өздөштүргөн маалымат канча көп болсо, чабыт ошончо бийиктен масшабдуу кетет. Бул маселеде Барпынын ич камылгасы ушунча зор экен, калмырза берген суроолорго өзү кошумчалар киргизип, нары тереңге сүңгүй түшүндүрмөлөр жалгап айтуудан баштады. Көрсө, баитти дин Исламдан кеңири илими бар уламалр таратат экен. Кербалада (Нинва деген жер, кийин шаарга айланган, шейилердин сыйынчу ыйык жайы) жезиттер кескилеп, пырчалап өлтүргөн ал-Хусайн-Үсөн менен аиалаш тууганы Аббастай курмандыкка баргандар гана (муну көп жерлерде үстүрт билгендер ал_Хасан-Асан менен алмаштырып жүрүшөт) шайит болот экен.

Анан соң өзүнө батпай жанын кыйнап ыйлап, көп китептин маанисин окуп билгизип, көк собурдун көгүн кийгизген ким десек, ал бүбү Батма-Фатима, Мухаммед пайгамбардын кызы, Азирети Алинин айалы, Асан менен Үсөндүн апасы турбайбы. Калмырза таштаган собол ушуну менен чектелиш керек эле. Барпы болсо «көк карганын көгүнү бүбү Айша кийгизгенин» да кошумча туйгузуп койду. Ал-арап тарыхында өткөн төрт халифаттын биринчиси Абу Бакр ас-Сиддиктин кызы, Мухамад пайгамбардын Кадичадан кийинки айалы. Бул жоопторго дагы бир жооп туташат. Баса, Азирети Алинин кылычы эмнеликтен узарат. Сыры кайда катылган. Ал-өзүндө. Чапкан сайын улам узара берет деген түшүнүк таратылып, жашап жүрөт. Муну бала ырчы жакшы билет.

Ошондо ырчыларды ортого алышкан көпчүлүк да шыр көңүл бургандыр… Азыркы окурман да байкап жатат. Кепке тартылган айлампадагы суроолор жалаң дин Ислам жолуна салчу Мухаммад пайгамбардын тегерегинде ар бири өз-өзүнчө ыйык милдет өтөп өткөн ашкере сыйлуу үлгү жандар жөнүндө болгондуктан, баарына адеби жооп кайтарылды. Чектен чыккан жок, тартип сакталды. Эч ким, эч кандай күнөө койалбайт. Шылдыңга-шылдың, аскияга-аския, асууга-ачуу делген эң кызык сөздөр эми айтылат. Аларды ырчынын өз оозунан гана эшитип кал.

Барпы: Илек-илек илген куш,
Ийиндеги жыланды
Бал ачкандай билген куш,
Шалпайаны көп кечип,
Шыйрагы шондон узарган.
Тумшугуну сурасаң,
Чоң энеңдин чочогун
Чокуп алып кызарган.
Өз энеңдин чочогун
Ойуп алып кызарган:
Айбыке менен Буржундун
Таби барбы, Калмырза?
Мындан нары мамаңдын
Габи барбы, Калмырза?
Бирден кийин эки та,
Мунан
Мусулманчылык нечи та?
Торко калит ким койгон?
-Токтову жок ыр койгон.
Жаннатка калит ким койгон?
-Жайын таап ыр койгон.
Чын тозокко күйөт дейт,

Адамзаттын палити.[1]
Эмне болот Калмырза
Көтүңдүн калити?

Эл дуу күлдү. Элге кошулуп биз да күлүп жатабыз. Калмырзаны күүлөшүп айтышка салышып. Башканы күтүп тургандардын ичтери тим эле туз куйгандай ачышып калган чыгар. Барпы болсо дагы бир баскычка жогору чыгып кетти. Бардык жагынан куушурулуп келип аскалуу туйукка кирип берген Каражаак эми канчалык тыбырап «туура сөзгө жыгылбай, тура эле кайра дырылдай» (Ысмайыл) берем деп жүткүнбөсүн, эч жакка жылалбайт. Каалаганын, ойго келгенин. Кандай айтам десе чексиз эркиндик берилип, ашыкча шарт түзүлүп турганда ооздон чыкчу сөздүн баары чыгып бүттү. Тагдыр чечилди. Биринчи болуп өзү үндөө жүргүзүп сепкен үрөндүн түшүмүн өзү жыйнап алды.

Мындагы атайылап кайталап назар салчу бир учур: Барпынын табият берген кайнаган кара таланты менен жалтанбас эр жүрөктүүлүгүнөн башка да, дин Ислам, пайгамбарлар жөнүндө жакшы кабардар экендиги, Мухаммад тегерегинде канча маалыматтар билерин абдан эркин жарыйалап, бул жагынан калмырзадан артыкчылыгын көрсөттү. Он бир жашынан өзбек мадали ажинин үйүндө үч жыл, анан Азирети эшенде жүргөндө, ошолор тарабынан айтылгандар менен окулган китептерден келип стихиялуу түрдө жандүйнө байлыгына айланып калган санжыра-тарых байандары азыр Анжияндык бала ырчыга бекем тайанч, уламалыкка учук болуп бербедиби. «Көп китептин маанисин көрүп окуп билгизген, көк собурдун көгүнү кийгизген Азирет Батма менен көк карганын көгүн Азирет айша кийгизгенин» таап алыштын өзү эле канча түшүнүк, чечмелөөлөрдү талап этет.

Баары түшүнүктүү болуп бүттү го. Канчалык катуу жүргөн бул айтыштан даңазалуу эки ырчы өздөрү үчүн кандай таасирдүү зор сабак алганын Барпы да, Калмырза да чыныгы сыр жашырбастан ачыктык менен жашаган тубаса реалист сүрөткер, бийикти бийиктей, тереңди тереңдей баалай билген тунук акыл, улуу адам катары болгонун болгондой тумсак абал, түп нускасын бузбай жалпыга жарыйалап сайрап өтүшүптүр. Ошол эле өзү кой десе ынабай биринчи кол салам деп айабай кордолуп жеңилген каражаак калмырза кийин Калык менен учурашканда Барпыга берген баасын карабайсыңбы:

Кетмен-Төбө боорунда,
Чоң өзөндүн бойунда,
Өтөмбайдын ашында,
Мыктылары башында,
Ырдап жүрүп жолуктум,
Анжиянды жердеген,
Кепке аралжы бербеген,
Ээ дегенде, -мэ-э! деген,
Сөздү кумдай иргеген,
Азиз Барпы балага.
Өкүмдүк менен сөз таштап,
Айтышам-деп жол баштап,
Өзүм калдым балаага.
Кичүүлүк жолун кармады,
Айтышкандан ийменип.
Улуулугум сыйлады,
Анда дагы болбодум.
Улам-улам демитип,

[1] Палити-булганыч, ыпылас, арам.

Артынан түшүп ырдадым.
Күбүр-шыбыр укканда,
Маңка күлкү чыкканда,
Куруша түшүп бүт денем,
Бармагымды тиштедим.
Алла таала кудурет,
Амирине биз үмөт.
Бала ырчы Барпыга
Көзүн алып сөз берген,
Көкүрөккө эш берген.[1]

Ачуу чындыкты түздөн-түз мойунга алып, «ээ дегенде , мээ деген, ырды кумдай иргеген, Алла таала кудурет көзүн алып, сөз берген, көкүрөккө эш берген» бала Барпынын кермет талантын ушунчалык адилет таразалоо эч качан майда-бачек ырчынын колунан келмек эмес. Баарынан да өзүм тийишип алып, өзүм балаага калдым дегеничи. Кокустан билбей жасап алган күнөөсү алдында башкача айтышка жувардай таза наристе сезими жол бергизбе5й жылаңач акыйкатты табигый турпатында көрсөтүп турган жаш баладай болуп эч нерсесин жашырбай жобурап жатыштын өзү эле канчадан кабар берет.

Ал эми Калмырзаны –ЭЭ дегенде. –Мэ-э!-деп оозуна солой салып, улам жаагын жап кылып отуруп, айагында экинчи баш көтөргүстөй абалга келтире каалагандай эркин келекелөө, сага ушул да жарашат дегенсип копол кордоо менен жетчү жерине биротоло жеткирип бүткөндө гана токтоо берген бала Барпы ушул эле Каражаакты бүтүндөйүнөн алганда таптакыр өзүнчө баалайт, бөлөкчө сапат белгилерин көрсөтүп берчү бөлөкчө чен-өлчөмү бар. Анын жеңилгенинен башка. Өз чыгармачылык ачылышына тийгизген оң таасирин да көрөт. Көргөндө да кандай көрөт:

Каражаак Калмырза,
Кайкы тили дал мырза.
Какшап ырдап отурса,
Кадыр түндөй ал мырза.
Мен ошол
Калмырза менен кармаштым,
Кадыр түн менен арбаштым.
Кызыл тилди курчуттум,
Кылоосуна албарстын.

Абдан кылдат сарасап сала баалап баккылачы, кадимки адам катары ушунчалык элдик салт-санаага да, дин шариатка да, законго да сыйбаган сөздөр менен айтышканга чейин барышып, экинчи жүз көрүшпөстөй болуп калышкан жандар. Талант катары бир-биринин ырчылык кудуретин баалоодо өздөрүн таптакыр унутуп ташташа калыстыкка таазим этишип жатышпайбы… Барпынын «кадыр түн менен арбашып, кызыл тилди албарстын кылоосуна курчутушу»-атаандаштын өткүр сөзүнө мурч сөз таштаган татаал суроолоруна алардан ашып түшкүдөй бакыбат жооп издеп, айтыштын жаңы ыкмаларын таап жатып, жандуу иш-аракетке түшө элек акыл, талант ийкеминин канча бир сапат белгилери ачылышын тездетип, чыгармачылык тажырыйбасын ашырып, дагы бир баскычка жогорулап алышы.

Мына ушинтип, Барпынын универсал айтышчылдыгын аныктоочу жана чечүүчү сапат белгилер конкрет көз алдыга тартылып, классикалык деңгээлге көтөрүлгөн ырчылар поэзиясынын абдан кызыктуу да, маанилүү да кырынын чен-өлчөм мөөрү басылып, андан нары өтүшкө нечендеген таланттарга катуу чек койулуп калганына баарыбыз күбө болуп отурабыз. Татаал өнөрдөн сабак берчү өзүнчө бир бай

[1] Залкар акындар. – Бишкек: Шам , 1998. - 78-бет.

тажырыйбалуу мектеп түзүлүп бүткөнүн да көрүп чыктык. Акыйкатта да Барпынын Бекназар, Жеңижок, Токтогул, каражаак Калмырзалар менен айтышы жанрдын бардык түрлөрүн: алым-сабактын эң жөнөкөй формасынан баштап («Барпы менен Назар») философиялык санат-табышмак айтууга чейин, тектеш элдер арасындагы уруулук, аймактык тартышуудан чыгып, арап, парсы санжыра-тарыхына, дин Ислам маданиятына байланыш маселелерди чечмелеген даражага жеткире жогорулатты. Канчалык тереңдик менен бийиктик берди, маани-мазмунун байытты, жаңы ыкмалар, табылгалар кошту.

Барпы чыгармачылык жолунда алтымыштан ашуун ырчы менен беттешип. Өзүнүнү көсөмдөк ордун эч кимге бербей өткөн экен. Күч сынашкандардын ичинде биз атайылап кеңири токтолуп, ар тарабынан келип караштырып өткөн молдо Бекназар, Жеңижок, Токтогул, каражаак Калмырзадан башка да «Арка, Анжиян жеринде аралап жүрүп өсөсүң, алдыңа салбай эч кимди аксакал болуп өтөсүң, ырдай бер Барпы иним сен, ырыстуу бала экенсиң!»-деп ак батасын берген айтылуу Эшмамбет, Кашмирде беш жыл жүрүп билимге кана сугарылып кайткан «шариат сөзү бир жорго, адигине Нурмолдо» (Арстанбек), -диний мааниси көп үчүн, бул жаакташуу толук жазылбай калган,-Нишан, ташмат, Ботобай, өзү сулуу, сөзү кооз Суусаркан өңдүү зор сабаттуу окумал таланттар болушкан. Алардан беркилери «ырдаса сайрап жаткан булбул токтоло калып уккан (Барпынын өз сөзү) Орозаалы», Накен, Орозматтардан баштап, эң айагы «акындык жолду булгаган, албарман» жаш ырчы Токтосун Тыныбекке чейин туш келишкен. Ушулар элеби? –А-аа! Деп ооз ачкандан жеңилип бүткөнгө чейин карандай уйат сөздөр менен кызылдай кордоодон турган ырчылар Кармурза менен Акайымдар ар убак кошо жүрүшкөн. Андайлар экөө-үчөө эле эмес да.

Ошолордун ар биринин өздүк кудуретине, чыгармачылык, илим, билим, деңгээлине, турмуштук тажырыйбасына, жаш курагына, уруучулук, аймактык психологиясына, жалпы элдик делчү ойлоруна, өкүмдарлар жүргүзгөн күндөлүк саясатка, бардык адамзатка тиешелүү өмүр, өлүм, жакшылык, жамандык, Аалам курулушу, тирүүчүлүк жол-жоболору жөнүндө түшүнүгүнө жараша ташталган суроолорго ашыра жооп кайтарууга жетишкен. Канчалардын чабуулун жылгыс кылып токтотуп, канчаларды экинчи тургус кылып былчыратып таштаган. Анын айтыш өнөрү-өйдөгө-өйдө, ылдыйга-ылдый, ийриге-ийри, түзгө-түз, ачууга-ачуу, таттууга-таттуу, өткүргө-өткүр, күлкүгө-күлкү, шылдыңга-шылдың, сөгүшкө-сөгүш, назикке-назик. Оройго-катуу, сынга-сын, илимге-илим менен-ээ дегенде, -мэ-э! деп турган баарына жол ачып, баарына үстөмдүк жүргүзчү у н иверсализмден бүткөн чоң күч.

Мына ошол үчүн ал жалаң гана айтышка туулгансып, жалаң гана жеңиш менен жашап өтүптүр. Көрсө, классикалык ырчылар поэзиясынын эң акыркы өкүлдөрүнүн бири ак таңдай акын Осмонкул «Барпы аке, жарышка түшсө жел менен, жаактуу пенде жеңбеген»-деп бекер жеринен айткан эмес экен го...

Колдонулган адабияттар:

1. Залкар акындар. – Бишкек: Шам , 1998. - 78-бет.

Жакупов Е.Е. НЕОБХОДИМОСТЬ УСИЛЕНИЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НАРУШЕНИЕ АВТОРСКИХ И ИНЫХ ПРАВ ПРИ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ НЕЗАКОННОЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАК ФАКТОР СНИЖЕНИЯ ДИНАМИКИ ПРЕСТУПНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Одной из приоритетных целей и стратегий реализации послания Президента страны народу Казахстана: «Казахстан 2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев» является достижение «реальных, устойчивых и возрастающих темпов экономического роста» [1].

В Республике Казахстан для этого созданы все предпосылки и условия. Это в первую очередь сильная законодательная база, государственные программы поддержки и развития предпринимательства, «заложившие фундамент и давшие толчок» к формированию и развитию малого и среднего бизнеса, финансово-экономического сектора страны и других отраслей экономики.

Однако, укрепляющаяся экономика государства, расширяющийся бизнес стали привлекательными и для преступного элемента, который стал «успешно осваивать новые просторы». Так, административные реформы, изменение законодательства, рыночные отношения в корне изменили и экономическаую составляющую. Некоторые деяния, ранее относимые к уголовно-наказуемым, стали декриминализированы, расширилось правовое поле для занятия предпринимательством. Тем не менее, кроме положительной динамики, эти процессы породили и новые, ранее не известные в стране формы преступности, в числе которых незаконное предпринимательство и нарушение авторских и смежных прав.

Указанные преступления наносят значительный вред экономике страны. Имидж государства также затрагивается самым непосредственным образом – обилие контрафактной продукции свидетельствует о недостаточной работе правоохранительных органов, законодательных пробелах или неадекватной ответственности за совершение таких преступлений.

В то же время, стремление государства к регулированию предпринимательства и улучшения криминогенной обстановки вызывает ответные меры со стороны недобросовестных предпринимателей и экономических преступников – осуществление ими более изощренных способов совершения преступлений.

К одним из таких преступлений относятся незаконное предпринимательство, ответственность за совершение которого предусмотрена в действующем законодательстве ст. 190 УК и нарушение авторских и смежных прав, регулируемая ст. 184 УК.

В чем же соприкосновение указанных самостоятельных составов преступлений?

Как известно, предпринимательство это инициативная деятельность граждан, направленная на получение прибыли за счет удовлетворения потребностей общества. Противоправные формы предпринимательства выражаются в отсутствии регистрации, специального разрешения (лицензии) или нарушений условий лицензирования, а также занятие запрещенными видами предпринимательской деятельности или производством, хранением либо сбытом подакцизных товаров в значительных размерах.

Нарушение авторских прав выражается в совокупности признаков, таких, как: присвоение авторства, принуждение к соавторству, незаконное использование объектов авторского права или смежных прав, приобретение, хранение, перемещение или изготовление контрафактных экземпляров произведений и (или) фонограмм.

Анализ практики расследования и анкетирование сотрудников правоохранительных органов [2] показал, что одной из причин ненадлежащего качества расследования преступлений рассматриваемой категории является специфика составов,

недостаточная квалификация оперативно-следственных работников, пробелы в законодательстве.

Указанные факты показывают актуальность исследуемой темы, необходимость разработки отдельных аспектов и положений методики расследования рассматриваемой категории преступлений.

Так, на практике, при проведении оперативно-розыскных мероприятий в случае обнаружения у лица контрафактной продукции, при наличии достаточных оснований возбуждается уголовное дело по ст. 184 УК. При этом, если у виновного отсутствует регистрация или специальное разрешение (лицензия), уголовное дело по ст.190 УК не всегда возбуждается в виду отсутствия судебной перспективы. Связано это в первую очередь со слабой доказательственной базой, собираемой в момент обнаружения и фиксации преступного деяния, а также ошибками, допускаемыми на первоначальном этапе расследования. При задержании с поличным в момент реализации контрафактной продукции в неотведенных для ведения торговли местах (тротуары, проезжая часть, автобусные остановки и так далее), очевидцы преступления не всегда идут на контакт с органами уголовного преследования, не желая становиться участниками уголовного процесса, боясь затяжного характера следственных действий, необходимости явки в правоохранительные и судебные органы. Даже в случае дачи свидетелями в процессе расследования показаний о занятии виновным предпринимательской деятельностю, в дальнейшем, на любом этапе расследования или судебного рассмотрения они могут отказаться или изменить ранее данные показания.

Кроме того, установленные законодательством суммы штрафов, по нашему мнению, не всегда являются привинтивными и адекватными совершенным деяниям. Анализ практики расследования показал, что как правило, финансовые обороты лиц, сбывающих контрафактную продукцию и осуществляющих незаконную предпринимательскую деятельность, значительно превышают установленные законом штрафные санкции. Особенно это касается теневых оптовиков, представителей среднего и крупного бизнеса, для которых оплата штрафа не представляет особой сложности.

В этой связи, с целью улучшения сложившейся криминогенной обстановки в рассматриваемых сферах, считаем целесообразным следующее:

- ужесточить действующее законодательство и усилить уголовную ответственность за нарушение авторских и смежных прав и осуществление незаконной предпринимательской деятельности в части увеличения размера штрафа и определение его как одного из эффективных видов уголовных наказаний по делам рассматриваемой категории;
- необходимо введение альтернативных уголовному наказанию мер государственного принуждения за нарушение авторских и смежных прав и осуществление незаконной предпринимательской деятельности, например, таких, как привлечение к общественным работам;
- за совершение рассматриваемых преступлений с квалифицирующими признаками, таких, как совершение организованной группой, с извлечением дохода в крупном размере, неоднократно, лицом с использованием своего служебного положения следует увеличить размеры штрафов и сроки лишения свободы;
- необходимо введение уголовной ответственности юридических лиц за совершение преступлений рассматриваемой категории.

Таким образом, мы считаем, что уголовная ответственность является крайней мерой в искоренении таких составов преступлений, как нарушение авторских и смежных прав и занятия запрещенными видами предпринимательства.

В совокупности изложенные меры обеспечат систему гарантий прав и свобод граждан, повысит степень ответственности предпринимателей за совершение преступлений закона, улучшит существующую на сегодняшний день правоприменительную практику выявления, раскрытия и расследования преступлений в

сфере экономики, что соответствует Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года [3].

Литература:

1. Послание Президента страны народу Казахстана: «Казахстан 2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев»
2. Автором было изучено 157 уголовных дел в сфере незаконной предпринимательской и банковской деятельности, интервьюировано 105 сотрудников следственно-оперативных подразделений органов финансовой полиции Республики Казахстан; в рамках обучающего семинара «Преступления в финансово-кредитной сфере» для должностных лиц правоохранительных органов СНГ, осуществляющих борьбу с налоговой и финансовой преступностью, проходившего на базе Академии финансовой полиции Агентства Республики Казахстан по борьбе с экономической и коррупционной преступностью (финансовая полиция) 25-29 мая 2009 года интервьюировано 11 сотрудников зарубежных стран; в рамках обучающего семинара по вопросам борьбы с коррупцией 28-30 сентября 2009 года в Академии финансовой полиции интервьюировано 23 сотрудника Агентства Республики Казахстан по защите конкуренции.
3. Указ Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858 «О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года. Казахстанская правда № 205 от 27.08.2009 г.

Жакупов Е.Е. НЕЗАКОННОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В НЕФТЕГАЗОВОЙ СФЕРЕ (по материалам практической деятельности правоохранительных органов республики казахстан)

При исследовании экономической преступности часто используется понятие «теневая экономика». Теневая экономика - это совокупность противоправных сделок с товарами и услугами, неотраженных в соответствующей системе регистрации.

В настоящее время, в современном Казахстане довольно «успешно» действует один из самых криминальных и высокодоходных секторов теневой экономики, такой как незаконная предпринимательская деятельность, охватившая различные сферы, в том числе и нефтегазовую.

В этой связи, органы финансовой полиции первостепенное внимание уделяют реализации целей и задач, которые ставит Глава государства в Стратегии развития «Казахстана до 2030 года», ежегодных Посланиях народу Казахстана и других нормативно-правовых актах, в части, касающейся борьбы с экономической и коррупционной преступностью, так как субҗекты экономических преступлений, обладая большим «потенциалом» в виде огромных денежных средств, «вкладывают» их в коррумпированных чиновников государственного аппарата для дальнейшего лоббирования своих интересов.

Предпринимательство - это особого рода экономическая деятельность по удовлетворению спроса потребителей на товары, работы, услуги, которые предприниматель предлагает рынку, получая за это прибыль.

В соответствии со ст. 42 ГК «предпринимательская деятельность осуществляется путем создания юридического лица, подлежащего обязательной регистрации [1. 22], либо, согласно ст. 19 ГК - осуществление гражданами индивидуального предпринимательства без образования юридического лица, но с обязательной государственной регистрацией [1. 11].

Законодатель, закрепляя за субҗектами предпринимательской деятельности обязательность государственной регистрации, преследует в первую очередь такие цели, как учет и контроль за законностью создания и дальнейшей деятельности предпринимателей и предприятий в сфере экономики, участия их в фискальной политике государства в виде хозяйственного оборота, уплате налогов и других обязательных платежей в бюджет.

Общественная опасность незаконной предпринимательской деятельности выражается в том, что в результате совершения преступлений терпит ущерб экономика государства, бюджет и вытекающие из него производные, такие, как социальная сфера – заработная плата, стипендии, пенсии, т.е. то, что затрагивает нормальное функционирование механизма жизнедеятельности – жизнь, здоровье граждан и общественные отношения. В неменьшей степени это подрывает и авторитет государства в целом.

Родовым обҗектом рассматриваемого преступления является нормальная экономическая деятельность.

Обҗективную сторону преступлений данной категории составляют следующие составляющие:

1. Одним из условий предпринимательской деятельности является то, что лица, ее осуществляющие, должны быть зарегистрированы в соответствующем качестве – юридического лица или индивидуального предпринимателя. Под осуществлением предпринимательской деятельности без регистрации понимается занятие определенной деятельностью без прохождения обязательной процедуры государственной регистрации.

2. Наличие регистрации но отсутствие при этом лицензии или специального разрешения на занятие определенной деятельностью в случаях, когда такое разрешение или лицензия обязательны, не дает права на осуществление лицензируемого вида деятельности. В соответствии с п. 6 ст. 3 Закона РК от 11 января 2007 года № 214-III «О лицензировании», лицензия - это «…разрешение, выдаваемое соответствующим лицензиаром физическому или юридическому лицу на занятие отдельным видом деятельности» [2. 189]. В законе также отражен перечень товаров, работ или услуг, на которые необходимо получение государственной лицензии.

Так, к предпринимательской деятельности, подлежащей обязательному лицензированию, относится, например, использование недр [2. 192].

Введение лицензионного порядка по отдельным видам деятельности устанавливается в целях обеспечения национальной безопасности, правопорядка, защиты окружающей среды, собственности, жизни и здоровья граждан.

В качестве примера осуществления незаконной предпринимательской деятельности можно привести деятельность президента АО «К» С., который в период с марта по декабрь 2004 г. без соответствующего разрешения (лицензии), осуществлял нефтяные операции, которые включены в перечень экологически опасных видов, связанных с загрязнением нефтью окружающей среды, а также сжиганием попутного газа, тем самым, совершил незаконное предпринимательство и получил доход в особо крупном размере 2,9 млрд тенге.

Президент АО «К-нефть» К. осуществлял в 2006 году на нефтяном месторождении «А» незаконную предпринимательскую деятельность без специального разрешения на сжигание газа сверх нормы, тем самым причинив государству крупный материальный ущерб (загрязнение окружающей среды) в размере 106 181 832 тенге [3] (такие факты не единичны и имеют место не только в рассматриваемой сфере**).**

Право предпринимателя осуществлять деятельность, на занятие которой необходимо наличие специального разрешения (лицензии), возникает с момента получения такого разрешения (лицензии), в указанный в ней срок и прекращается по истечении этого срока, если иное не установлено законом или иными правовыми актами.

Таким образом, лицензирование является одним из методов регулирования предпринимательской деятельности и осуществляется с целью недопущения нанесения ущерба правам и законным интересам граждан и государства в целом.

3. В то же время, имея легитимную форму, предприниматели могут нарушать условия лицензирования, указанные в выдаваемой им лицензии. Например, несоблюдение условий, предъявляемых к выпускаемой и реализуемой продукции (нарушение стандартов, ГОСТов, маркировки); продолжение занятия какой-либо деятельностью при наличии лицензии или специального разрешения, срок действия которых истек; ведение иного вида деятельности, не предусмотренного лицензией или специальным разрешением. Передача лицензии другому лицу (лицензия является неотчуждаемой, деятельность, на осуществление которой получена лицензия, может осуществляться только получившим лицензию юридическим лицом или индивидуальным предпринимателем и не может быть передана кому-либо), отсутствие кассовых аппаратов, занятие предпринимательством вне пределов действия лицензии - другая область, город или район также является нарушением условий лицензирования.

Так, руководители компании АО «К», в нарушение годовой рабочей программы данного АО о добыче нефти на 2002 год в количестве 1,3 млн тонн и контракта на недропользование, заключенного с Министерством энергетики и природных ресурсов РК от 23 мая 1997 года, в 2002 году без уведомления Министерства об изменении годовой рабочей программы, добыли нефть в объеме 1,7 млн тонн. Согласно отчету инспекции геологии и недропользования по Мангистауской области, в 2002 году АО «К» с отклонением от годовой рабочей программы добыло нефть в количестве 463 523 тонн с извлечением дохода в особо крупном размере на общую сумму 9,1 млрд тенге.

Также руководством данного АО были нарушены лицензионно-контрактные условия и в период с 2001 по 2003 годы на факелах произведено сверхнормативное сжигание 3,44 млн куб. метров попутного газа, в результате чего государству причинен ущерб на сумму 817 тыс. 691 тенге [4].

4. Сферы предпринимательской деятельности не ограничиваются, тем не менее, законодательством установлен исчерпывающий перечень запрещенных видов деятельности.

Состав преступления по конструкции материальный. Уголовная ответственность за несоблюдение вышеуказанных требований наступает лишь в случае причинения крупного ущерба гражданину, организации или государству либо сопряжены с извлечением дохода в крупном размере или производством, хранением либо сбытом подакцизных товаров в значительных размерах.

Крупным ущербом признается ущерб, причиненный гражданину на сумму, в 100 раз превышающую месячный расчетный показатель, либо ущерб, причиненный организации или государству на сумму, в 500 раз превышающую месячный расчетный показатель, установленный законодательством Республики Казахстан на момент совершения преступления (в 2008 году МРП составляет 1168 тенге) [5. 2].

Доходом в крупном размере признается доход, сумма которого превышает 500 месячных расчетных показателей.

В настоящее время нет единого подхода к определению дохода. Так, например, в экономической литературе под доходом понимается общая сумма денег, зарабатываемых или полученных в течение какого-либо периода времени (месяц, год) [6. 126].

В ст. 80 Налогового кодекса РК регламентируется, что совокупный годовой доход состоит из доходов, подлежащих получению (полученных) в течение налогового периода, в статье 81 доходом от реализации товаров (работ, услуг) указана стоимость реализованных товаров, выполненных работ, предоставленных услуг, за исключением налога на добавленную стоимость и акциза [7. 38,39].

В этой связи, органы уголовного преследования зачастую испытывают трудности при определении данного понятия. В целях единообразного применения в судебной практике законодательства Республики Казахстан об изнятии дохода, полученного лицами при осуществлении предпринимательской и иной деятельности без лицензии пленарное заседание Верховного суда Республики Казахстан от 18.06.2004 года № 4 постановило, что «под доходом, полученным от осуществления предпринимательской или иной деятельности без лицензии, следует понимать доход, полученный от реализации товаров (работ, услуг) за весь период осуществления такой деятельности. В состав дохода следует включать и стоимость реализованных товаров (работ, услуг)…

Если с дохода, полученного от предпринимательской или иной деятельности без лицензии, были уплачены налоги, то размер подлежащего конфискации дохода уменьшается на сумму уплаченных налогов» [8. 461]. Таким образом, доход - это разница между реализованным товаром (работами, услугами) и понесенными затратами.

Обязательным элементом обҧективной стороны рассматриваемого состава преступления является наличие причинной связи между фактом совершения незаконного предпринимательства и наступившими последствиями.

Таким образом, необходимым условием наступления уголовной ответственности за незаконное предпринимательство в любой из ее четырех форм является установление факта причинения крупного ущерба или извлечения дохода в крупном размере или производства, хранения и сбыта подакцизных товаров в значительных размерах.

Субҧект рассматриваемого преступления общий - физическое вменяемое лицо, достигшее 16-летнего возраста, осуществляющее предпринимательскую деятельность на территории РК, не исполнившее возложенную на него законом обязанность по регистрации или получению специального разрешения (лицензии) либо соблюдению условий лицензирования.

Субҧект преступлений, связанных с незаконной предпринимательской деятельностью, зачастую обладает достаточно высоким интеллектуальным уровнем, хорошо ориентируется в действующем законодательстве, зная о тех или иных пробелах и «белых» пятнах, «успешно» применяя эти знания в своей криминальной деятельности.

Состав преступления по конструкции является материальным. С субҧективной стороны преступления данной категории совершаются только с прямым умыслом.

Целью преступления является получение материальной выгоды с нарушением установленных норм и положений о предпринимательской деятельности, закрепленных в вышеуказанных законодательных актах.

Здесь нет места для спонтанности - подготовительный период порой бывает продолжительным и хорошо спланированным: изучается специфика и конҧюнктура рынка, готовится «плацдарм» для выбранной сферы деятельности – приобретается необходимое оборудование, сырье и товары, в связи с чем, преступления могут носить длительный, латентный характер.

В роли предметов преступного посягательства, а также средств, посредством которых совершаются рассматриваемые преступления, выступают в первую очередь деньги, движимое и недвижимое имущество, оборудование и комплектующие, транспорт и так далее, то есть все то, что движет сам процесс экономических отношений между субҧектами предпринимательской деятельности.

Часть 2 ст.190 УК содержит квалифицированные составы преступления:

- совершение преступного деяния организованной группой;
- извлечение от преступной деятельности дохода в особо крупном размере;
-совершение преступного деяния лицом, ранее судимым за незаконное предпринимательство или незаконную банковскую деятельность.

1. Такой квалифицирующий признак как форма соучастия, предполагает по способу совершения преступления взаимодействие виновных с распределением

преступных ролей (сложное соучастие). Сложное соучастие предполагает и наличие предварительного сговора.

Для обозначения наиболее организованных видов соучастия с предварительным соглашением действующее законодательство использует понятие «организованная группа».

Под организованной группой следует понимать такую группу, которая в процессе предварительного сговора разрабатывает план, предусматривающий распределение ролей и действия, которые необходимы для достижения общей цели – преступного завладения имуществом. В соответствии с ч.3 ст.31 УК преступление считается совершенным организованной группой, если оно совершено устойчивой группой лиц, заранее объединившихся для совершения одного или нескольких преступлений. Это – один из наиболее организованных видов соучастия с предварительным соглашением и является отягчающим обстоятельством [9. 83].

2. Одним из условий привлечения к уголовной ответственности по п. «б» части 2 ст. 190 УК, является извлечение дохода от преступной деятельности в особо крупном размере.

Согласно примечания к ст. 190 УК, под извлечением дохода в особо крупном размере следует понимать доход, сумма которого превышает 2 000 месячных расчетных показателей, установленных законодательством на момент совершения преступления.

«…При определении крупного или особо крупного размера дохода, являющегося обязательным признаком преступления, предусмотренного статьей 190 УК, учитываются только средства и имущество, полученные виновным именно в результате осуществления предпринимательской деятельности без регистрации либо без специального разрешения (лицензии) в случаях, когда такое разрешение (лицензия) обязательно, или с нарушением условий лицензирования, а равно в результате занятия запрещенными видами деятельности. Доход, полученный при осуществлении той части деятельности, которая признана законной, учитываться не должен» [9. 457].

3. Под совершением преступного деяния лицом, ранее судимым за незаконное предпринимательство или незаконную банковскую деятельность следует понимать, что лицо, ранее осужденное за незаконное предпринимательство или незаконную банковскую деятельность, вновь занимается аналогичным видом преступлений, при этом, судимость лица не погашена или не снята в установленном законом порядке к моменту привлечения лица к уголовной ответственности.

Таким образом, экономические преступления в сфере добычи нефти и газа наносят существенный урон экономике государства, социальным и общественным отношениям, негативно сказываются на имидже государства, в том числе и на внешнеполитических просторах.

На основе вышеприведенных примеров незаконной деятельности субъектов предпринимательства в нефтегазовой сфере, анализа теоретических позиций и практики расследования уголовных дел данной категории, считаем целесообразным ужесточение действующего законодательства в части усиления ответственности за совершение преступлений и правонарушений, увеличения сумм штрафных санкций и сроков лишения свободы исходя из объемов нанесенного ущерба. Кроме того, следует усилить ответственность лиц контролирующих органов, курирующих данную сферу.

Литература:

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан. - Общая часть. – Алматы: Бико, 2007. - С. 159.
2. О лицензировании: Закон Республики Казахстан от 11 января 2007 года № 214-III //Финансовое право: Сборник нормативных правовых актов. – Алматы: Юрист, 2007. - С. 284.
3. Уголовное дело № 07150005100209 // Архив ДБЭКП по Актюбинской области.

4. Уголовное дело № 07470005100026 // Архив ДБЭКП по Мангистауской области.
5. О республиканском бюджете на 2008 год: Закон РК от 6 декабря 2007 года №8-1У ЗРК // Официальная газета. - 2007. – 15 декабря. - № 50 (364). - 4 с.
6. Общая экономическая теория: Курс лекций /Под ред. проф. Г.П. Журавлевой. - М., 1999. – 310 с.
7. О налогах и других обязательных платежах в бюджет: Кодекс РК (Налоговый кодекс) от 12.06.2001 года № 210-II. – Алматы: Юрист, 2008. - С. 272.
8. О некоторых вопросах квалификации преступлений в сфере экономической деятельности: Нормативное постановление Верховного суда РК от 18 июня 2004 года № 2 // Сборник постановлений Пленума Верховного суда Казахской ССР, Пленума Верховного суда Республики Казахстан, нормативных постановлений Верховного суда Республики Казахстан (1961-2006 годы) – Алматы: Норма-К, 2006. - С. 543.
9. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Общая и особенная части. - 2-е изд. – Алматы: Жеты жарғы, 2007. - С. 992.

Жанакеева А.Т. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ОТНОШЕНИЙ ГОСУДАРСТВА И РЕЛИГИИ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Процесс демократизации политической системы Кыргызстана, начавшийся в начале 90-х гг. XX века, в полной мере охватил и сферу религиозной жизни кыргызстанского общества, привел к возникновению в стране принципиально новой религиозной ситуации. На смену политике государственного атеизма пришло демократическое решение религиозного вопроса, открывшее гражданам Кыргызстана возможность свободного вероисповедания и распространения своей веры.

Сегодня государство взяло курс на взаимодействие и сотрудничество с религиозными объединениями в различных сферах общественной жизни. Показателем коренного изменения отношения государства к религии и религиозным организациям явилось новое правовое решение религиозного вопроса, закрепленное в Конституции Кыргызской Республики, Законе КР «О свободе вероисповедания и религиозных организациях» (1991 г.), Указе Президента Кыргызской Республики «О мерах по реализации прав граждан Кыргызской Республики на свободу совести и вероисповедания» (1996 г.), ряде других нормативных актов.

Новая религиозная ситуация нашла свое выражение в значительном увеличении числа конфессий, религиозных направлений, быстром росте числа их последователей. За годы независимости в республике появилось более 1000 мечетей, несколько сот церквей и домов молитвы, около 40 религиозных учебных заведений различных вероисповеданий, в том числе 26 медресе, 5 исламских институтов, 7 христианских учебных заведений и др. [1]. По данным Госкомиссии по делам религий, на начало декабря 2010 г. из 2270 зарегистрированных в Кыргызстане религиозных организаций и объединений 1886 – исламского направления, 368 – христианского [2]. Все это свидетельствует о высокой степени религиозной свободы, достигнутой в Кыргызстане за годы демократических преобразований.

Динамичный рост уровня религиозности населения привел к тому, что во всех конфессиях произошел наплыв новообращенных. Многие из них имеют весьма смутное представление об основах вероучения той религии, к которой они недавно обратились, тем не менее проявляют максимализм требований по отношению к единоверцам, нетерпимость к инаковерующим и неверующим, что порой нарушает стабильное развитие религиозной жизни, порождает внутренние конфликты.

Нередко основанием для внутриконфессиональных противоречий и конфликтов выступает различное отношение к прошлому и видение перспектив дальнейшего развития страны в целом. Практически во всех конфессиях, хотя и с разной степенью

остроты, наблюдаются противоречия между консерваторами, выступающими за чистоту и неукоснительное соблюдение традиционных норм религиозной жизни, и сторонниками приведения вероучения и культовых предписаний своих религий в соответствие с изменившимися условиями жизни и достижениями современной цивилизации. Так, например, в мусульманской конфессии Кыргызстана имеют место противоречия между последователями различных школ ислама, между фундаменталистами и приверженцами модернистских тенденций, между представителями различных этнонациональных групп в мусульманской среде.

Вместе с процессом религиозного возрождения в Кыргызстане проявляются определенные признаки межконфессиональной напряженности, возрастает религиозная нетерпимость. Так, социологический опрос, проведенный кыргызстанскими учеными в 1995 году, показал, что 37,3% опрошенных уверены, что нужно защищать свои религиозные интересы. При этом лишь 7,3% сами лично не готовы участвовать в акциях по защите религиозных интересов, а 30% готовы принять участие либо в мирных акциях протеста (20,8 %), либо в массовых митингах (8%), либо даже в вооруженных действиях (1%) или иного рода мероприятиях (2%). Другим свидетельством наличия напряженности в межконфессиональных отношениях в Кыргызстане являются и другие данные упомянутого опроса. Считают невозможным взаимопонимание и сотрудничество между людьми с разными религиозными взглядами 6,3% православных респондентов, 2,1% полагают, что в чем-то такое взаимопонимание и сотрудничество возможно, а в чем-то и нет. Среди респондентов-мусульман аналогичные показатели еще выше: соответственно – 12,4% и 24,9% [3].

Существенное воздействие на изменение религиозной ситуации в Кыргызстане оказало широкое проникновение религиозного влияния из-за рубежа. Рассматривая Кыргызстан, как и всю Центральную Азию, как «миссионерскую целину» и пользуясь ослабленностью традиционных конфессий за годы тоталитарного режима, в нашу страну устремились многочисленные миссионеры и проповедники зарубежных церквей, миссий и других религиозных организаций, прежде не имевших здесь распространения. В республике в настоящее время насчитывается свыше 120 сект. Деятельность ряда сект вызывает серьезную озабоченность, поскольку они проводят активную пропагандистскую деятельность по приобщению молодежи к оккультным учениям. Это – Церковь Обнединения (Муна), Церковь Саентологии и дианетики, Общество Махариши, Шри-Ченмоя, Вайшнавов, Кришнаитов, Высшей Универсальной Церкви, Общество трансцендентальной медитации, общины евангельских христиан-пресвитериан «Еммануил», адвентистов Седьмого дня, Бахай и др. Их идеи носят космополитический характер и направлены на притупление у молодежи чувства патриотизма, любви к Родине, пренебрежение к истории, культуре своего народа.

Развитие ситуации последних лет показало, что эти процессы не могут оставаться вне государственного внимания и соответствующего правового регулирования. Взаимоотношения государства с нетрадиционными для Кыргызстана конфессиями, новыми религиозными движениями представляют собой актуальное направление его политики в сфере свободы совести и вероисповедания. С одной стороны, их распространение в Кыргызстане является закономерным следствием процесса демократизации общественного строя, роста открытости страны внешнему миру, усиления культурного обмена и взаимодействия с зарубежными государствами, а также результатом реализации определенными группами населения своего права на свободу совести и вероисповедания. С другой стороны, их появление привело не только к значительному усложнению структуры конфессионального пространства страны, но и в ряде случаев и мест – к дестабилизации религиозной ситуации, обострению межконфессиональных отношений. Как представители традиционных религий, так и

отдельные группы общественности усматривают в их распространении угрозу духовной и этнокультурной самобытности народов Кыргызстана, интересам национальной безопасности страны и требуют от государственных органов принятия мер с запретом или ограничением миссионерской деятельности представителей иностранных религиозных организаций.

В этой ситуации государству в своей религиозной политике предстоит осуществить реализацию конституционных принципов свободы совести и равенства всех религий перед законом с обеспечением интересов национальной безопасности в духовной сфере. Политика государства в отношении нетрадиционных религий и новых религиозных движений, на наш взгляд, должна исходить из конкретного подхода к каждому из них, основывающегося на тщательном изучении вероучения, культовой практики, их соответствия требованиям закона.

Характерной чертой современной религиозной ситуации в Кыргызстане является процесс политизации деятельности ряда конфессий и религиозных объединений. Отдельные религиозные деятели, провозглашая свое дистанцирование от политики, на деле оказываются вовлеченными в игру политических сил, своими позициями и заявлениями определенным образом воздействуют на происходящие в стране общественно-политические процессы.

Следует подчеркнуть, что процесс политизации религиозных организаций получает сильное воздействие извне. Отдельные политики, политические партии и движения сегодня стремятся заручиться поддержкой тех или иных конфессий для расширения своей электоральной базы, использовать религиозный фактор в своих притязаниях на власть. В то же время некоторые властные структуры на местах нередко пытаются использовать конфессиональный ресурс для укрепления своей популярности и достижения определенных политических целей.

Крайнюю и наиболее опасную форму политизации религии и выраженного клерикализма составляют проявления религиозно-политического экстремизма. Так, сегодня обстановка на юге Кыргызстана может быть дестабилизирована приверженцами религиозно-экстремистской партии «Хизб ут-Тахрир». Как известно, стратегическая цель этой партии – свержение светских режимов в Центральной Азии и установление исламского государства - халифат. Партия хорошо финансируется зарубежными спонсорами, ее члены отличаются крайним фанатизмом. Последователи партии распространяют среди населения листовки и видеокассеты с призывами к гражданскому неповиновению, вербуют в свои ряды молодежь.

По данным правоохранительных органов, только за первый квартал 2009 года было выявлено 28 фактов разжигания религиозной вражды. Задержаны 40 человек. Изъято более 1,5 тыс. листовок и 8 книг экстремистского содержания. Причем не только в южном регионе, но уже и на севере страны. На учет поставлены более трех тысяч человек [4]. Безусловно, такие целенаправленные и тщательно организованные действия исламских фундаменталистов создают угрозу национальной безопасности государства. Изменить ситуацию можно только на основе грамотной, продуманной работы государственных структур среди населения. Главным барьером для религиозного экстремизма является информированность людей, их культурный и интеллектуальный уровень.

Всяческой поддержки заслуживает издание методических пособий о религиозных ритуалах, нравственных устоях, традициях населения Кыргызстана, информационных материалов об экстремистских объединениях. Важным представляется внесение соответствующих дополнений в существующие законодательные акты Кыргызской Республики.

В целом, комплекс обозначенных выше процессов и проблем в религиозной сфере кыргызстанского общества оказывает заметное влияние на общественно-

политическую ситуацию в стране и в силу этого требует постоянного внимания со стороны государственных органов.

В современных условиях формирование уважительного отношения к религиозным чувствам граждан, развитие сотрудничества различных конфессий, межконфессиональный диалог, мир и согласие являются важнейшим фактором продвижения кыргызстанского общества по пути построения правового демократического государства.

Литература:

1. Кабар. – 2001. – 19 января.
2. Слово Кыргызстана. – 2010. – 7 декабря.
3. Гражданский мир и согласие в Кыргызстане: Аналитический отчет РЦИОМ КР по результатам социологического исследования. – Бишкек, 1995.
4. Толкун Солто кызы. Активизируются // Слово Кыргызстана. – 2009. – 15 июня.

Жумакадырова К.М. АКЫН С ЖУСУЕВДИН СОҢКУ МЕЗГИЛДЕГИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ӨРҮШҮ

Кыргыз Республикасынын Баатыры, Кыргызстандын Эл акыны, Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаты Сооронбай Жусуев соңку мезгилде поэзия жаатында кандай иштерди жасады деген суроо туулат. 1990-жылдардан бери карай акын Сооронбай Жусуев бир топ көрүнүктүү, салмактуу чыгармаларды жаратып койду. 1991-жылы чыккан «Күмүш жылдыз» китебинен бери карай «Курманжан датка» ыр менен жазылган романы (1994), «Адамдар» (1997), «Миң кайрык» (2000), «Орус ырлары» (2000), «Канат менен Зарина» (2003), «О, анда көктөм эле» (2004), «Омар Хаямдын рубаилери» (2004), «Сөз кудурети», «Ала Тоо барда мен бармын» (2005), «Европа-Азия ырлары» (2007), «Казак ырлары», «Мен билген Чыңгыз» (2008), «Тагдырым-поэзия» (2008), китептери жарык көргөн. Ал эми 85 жаш курагында акындын жасаган эмгектери атайын чоң сөз кылууга арзыйт.

Кыргыз адабиятынын тарыхында биринчи жолу улуу куракка жеткенине карабастан «Раззаковдун тагдыры» аттуу ыр менен жазылган көлөмдүү романын тартуулады. Муну менен катар «Таберик», «Согуш жана жеңиш» жыйнактары да поэзия сүйүүчүлөрдүн көңүлүн бура алды.Демек, күжүрмөн акын кыргыз адабиятын көлөмдүү жана көркөмдүү чыгармалары менен байытып, элине зор кызмат өтөп жаткандыгы кийинки муундар үчүн бир чети сабак, бир чети эмгекке тарбиялаган баа жеткис байлыгы болорунда шек жок.Дегеле лирикадагы Сооронбай Жусуевдин артыкчылыгы бул - анын чыгармачылык чабыты кеңири жана ар жактуу экендигинде, ошондуктан ал тема жагынан чектелип жана кысталбайт. Мейли өмүр менен өлүм, жаштык менен сүйүү, адамкерчилик менен кыянаттык же жаратылыштын көрүнүштөрү сыяктуу түбөлүктүү темаларга кайрылбасын, ырларында акындын арыштуу кадамы, жогорулоо бийиктиги сезилип турат. Акындагы дагы бир өзгөчөлүк-мезгил үнү, доор духу менен үндөшүүгө умтулуусу. Чакан лирикалык ырларда да ага бир үзүм турмуш чындыгын камтып, андан ынанарлык философиялык ой, олуттуу мазмун жыйынтыктап коёт.

Жогоруда белгиленген жыйнактардагы ырларында ой менен эмоцияны айкалыштырып, көркөм образга, мазмундуулукка көп көңүл бөлөт. Ошондуктан ырлары талапка жооп берген, окурмандардын кызыгуусун туудурган ырлар болушу да ушул себептерден улам болсо керек.

Акын кандай гана турмуш көрүнүштөрү жөнүндө жазбасын, жөнөкөй нерседен чоң көркөм ой табат, өзүнчө оригиналдуу, идеялык-эстетикалык жалпылоолорду жасайт. Бул анын ой жүгүртүүсүнүн масштабдуулугунун, сүрөттөгөн көрүнүшкө карата аналитикалык мамилесинин жыйынтыгы десек болот.

Алсак, С.Жусуевдин «Миң кайрык» аттуу ырлар жыйнагында философиялык ойлор, этикалык, моралдык проблемаларга көбүрөөк орун берилген. Анда турмуштун ар кыл көрүнүшү баяндалат. Мисалы,

Түгөндү эле дүйнөсү, дасмиясы,
Түштү оозунан азили, аскиясы.
Арбыды деп кубансак табышкандар,
Андан артып баратат чанышкандар.

Аларда С.Жусуевдин чебер жана сезгич акындыгы, турмушту терең билгендиги, поэзиянын нукура тазалыгын сактап, анын чыгармаларында сезимди «дүрт» эттирип от жаккан жалындуу илеп бар экендиги айтылган. Баса белгилеп кетчү нерсе- акындын азыркы күндө да активдүү иштеп, чоң ийгиликке жетишип жаткандыгы. Акындын алтын сөздөрүн окуп отуруп, анын маңдайына жалгыз медер тутканы поэзия экендигине ынанабыз. Анын поэзиясынан аялуу махабат сырларын таап, кооздуктун, сулуулуктун символун көрүп, көңүл тоё турган табылгыс зор байлыгына, акындык чеберчилигине дагы бир жолу тан бердик. Чыныгы акын ар кандай татаал ойлорду, удургуган ички сезимдерди жөнөкөй эле сөздөр аркылуу түшүндүрүп берет. К.Даутов белгилегендей, реалдуу таасирлер менен реалдуу ой-сезимди таасын чагылдырса, жөнөкөй эле сөздөр керемет берет. Айрыкча кыргыз поэзиясын, көркөм эстетикалык бийиктиктерге көкөлөтүп көтөрүүдө зор салым кошкон темалардын бири – сүйүү темасы. Сүйүү темасы дүйнөдөгү көптөгөн поэзияларда негизги, маанилүү орунду ээлеп келе жатат. Ашыктык темасын өзүнүн жүрөк ышкысы, чебер таланты аркылуу элдин жүрөгүнө жеткире алган акындар элдин урмат-сыйына татыктуу болуп келген. Бул темада иштеген акындардын шыктарынын деңгээли айкындалып, алар кыйын сыноолордон өтүшкөн. Кыргыз поэзиясында көп жылдардан бери үзүрлүү эмгектенип келе жаткан атактуу акын С.Жусуев да окурмандардын көркөм табитине шайкеш келе турган, алардын купулуна толо турган ашыктык ырларын жазуу үчүн көп чыгармачылык күчүн жумшаган.Себеби акынды окурмандардын кеңири катмарына таанытууда башка темадагы ырлары менен катар ашыктык ырлары да ырааттуу кызмат өтөгөн.С.Жусуевдин кынтыксыз, кудум зергерче иштеген образдары, живописттик өзгөчө боёктору, уйкаштык системасы аны көптөгөн акындардын ичинен дапдаана эле айырмалап турат. Улам чыккан жыйнактарын жаңы ой, жаңы көркөм ыкма, боёктор коштоп келет. Анын махабат темасындагы ырлары лиризмге бай. Аны мүнөздөөчү каражаттар да көп түркүн. Ошондуктан С.Жусуевдин махабат ырлары, эл ичине кеңири тарап кеткен.

«Сен», «Жайлоодогу кыз», «Сүйүү сүрү», «Сулуу», «Кош жылдыз», «Жүрөккө жүрөк талпынып» ырларында сүйүү сезимин кылдат, сыпайы мүнөздө даңазалаган.

С.Жусуев да махабат лирикасында жаштардын оюндагысын таап, алардын романтикалуу учкул сезимдерине шайкеш келген сүйүү ырларын жараткан. С.Жусуев лириканын назик сырларын билет. Анын махабат лирикасы- чын жүрөктөн оргуп чыккан ак жаркын лирика. Акын нагыз, реалисттик ыкма менен иштеп, жаңылыкты сырткы формадан эмес, ырдын мазмун-маңызынын өзүнөн таба билет. Башка ырлардай эле сүйүү темасындагы ырлары да ойлорун так, даана, көркөм, элпек тил менен жазылгандыктан алар обонго салууга өзүнөн өзү ылайык келип турган. Ошондуктан Республикабыздын бир топ композиторлору, обончулары С.Жусуевдин ырларына музыка жаратышып, ал ырлар азыркы күндө да ырдалууда. Мисалы, А.Өзүбековдун «Кош жылдыз» ыры элге терең сиңип кеткендиги далил болот. Ал эми жетимиш сегиз курагына карабастан, С.Жусуев опол тоодой керемет сүйүүнү даңазалаган поэмасын жазганы окурмандарды таң калтырбай койбойт. Бул «Канат жана Зарина» аттуу реалдуу чындыктан алынган поэма.

Поэма өлүмгө эмес, өлбөс-өчпөс, анык махабат, адил, ак сүйүүгө арналган. Поэманын жаралыш тарыхына кыскача токтолсок, 2003-жылдын январь айында Бишкек шаарында эң кайгылуу окуя болуп өткөн. Азыркынын Ромео менен Жульеттасы, Олжобай менен Кишимжаны – Канат менен Заринанын сөөктөрү шаардын четиндеги

Чоң-Арык көрүстөнүнө он экинчи жана он үчүнчү январь күндөрү бири-бирине жанаша коюлган. Бул жыйнакка тунук, ак, чындап сүйүшкөн, махабатты өмүрлөрүнөн да жогору баалашкан эки жашка арналган чоң поэма кирген. Эки жаштын армандуу өлүмүнө карата «Канат менен Заринага гүлдесте» деген китепче да кошо чыкты. Буга белгилүү акындардын ырлары жана композиторлордун музыкалык чыгармалары киргизилген. Поэма башталганда эле:

Тагдыр буйруп, мен жаңы кылым көрдүм,
Ал кылымдын үчүнчү жылын көрдүм.

Андан ары капысынан жүрөктү титиреткен, кайгы артынан да кайгынын удаа келгендигин, мындай кайгыны тартам деген ою жоктугун, поэма жазууну ойлобой тургандыгын айтып келип:

«Кайсыл калем жактырсын муң жазганды,
Жазбай кое албадым, жаз деп айтты,
Жабыркаган жүрөгүм бул дастанды» – деп,

бул поэманын атайы ойдон чыгарбаганын билдирет.

Баштан аяк нак чындык, нагыз чындык,
Баары чындык, чындыкка ыр арнадым–

деп баш сөзүндө айтылган. Канат менен Заринанын аздектеген асыл ойлору, таза, жалындуу махабаты армандуу махабатка айланды. Муну уккан жандын баары таңданып, азыркы күндө да сүйүүнүн анык күчү кете электигине ынанышты.Бүгүнкү күндүн легендасына айланган эки жашты Чоң Арыкка чогуу коюшту. Тирүү кезде эле айтып жүргөн Канаттын «тирүү кезде сагынышып көрүшүп, өлгөн соң да бир болобуз экөөбүз!» деген сөзү да келди. Чындыгында сүйүү үчүн жаш өмүрүн кыйган Заринанын эмнеси кем Лайлиден, кыз Жибектен, Кишимжандан, Жульеттадан деген ой окурманга келээри шексиз.

Эки жашка элдин баары таң калды,
Булар сындуу шартка бекем жан барбы?
Чыгаан чыгып, үлгү болуп чыныгы,
Чындыгында ыйыктарга айланды.

С.Жусуев бул поэманы жүрөгү канап, көзүнөн жашы куюлуп туруп, чын дилден чыккан эң армандуу саптарды жараткан. Буга себеп болгон, биринчиден башкы каарман, ары жок ажалдын жеми болгон Канат Арунов өз небереси экендиги, экинчиден, эл ыйласа кошо ыйлап, эл жыргаса кошо жыргаган анык элдин акынын мындай зор, ыйык махабат баяны кантип эле колуна калемин карматпасын. Себеби буга чейин эле «Ак Мактым», «Ак Саткын» аттуу поэмаларында анык сүйүүнүн отуна түшкөн эки жаштын трагедиялуу тагдырын баяндаганын айтып кеттик. Андан соң өмүрлөрү трагедиялуу аяктаган эки жаштын тагдыры жөнүндө «Эки ашык» аттуу поэма жаратканын көрөбүз. Демек, биздин өтө сезимтал акыныбыз С.Жусуев сүйүү темасына келгенде бүт турпаты менен кошо кирип, жүрөгүн канатып, эң эле актуалдуу темага айландырганы анын чыныгы махабатты даңазалаган, таазим эткен улуулугунан, нагыз акындык күчүнөн кабар берет. Бул китеп азыр да колдон-колго өтүп, талашка түшүп турган убагы.

Ал эми ыр менен жазылган «Курманжан датка» романы өзүнчө сөзгө алынарлык чыгарма**.** Ыр менен роман жазуу кыргыз адабиятында саналуу. А.Токомбаевдин «Кандуу жылдары», А.Токтомушевдин «Алтын Тоосу», О.Султановдун «Адамдын турмушу», С.Жусуевдин «Курманжан датка» романын жана бүгүнкү күндө адабиятта сенсация жараткан «Раззаковдун тагдыры» романын гана айта алабыз.

Айтылуу Курманжан датка боюнча көптөгөн эмгектер басма беттеринде жарык көргөн. Айрыкча Т.Касымбековдун «Келкел» романында датканын көркөм элесин тартса, бир катар жазуучу-тарыхчылардын эмгектеринде да анын коомдон алган ордун баса белгилеп беришкен. Ал эми датканын өмүр жолун ийне-жибине чейин калтырбай тизип баяндаган акын Сооронбай Жусуевдин эмгеги өзгөчө оозго алынарлык. Бай тажрыйбага ээ болгондон кийин гана ал бул тарыхый инсанды жазууга батынды.

Мындай көлөмдүү жана терең чыгарманы жазуу үчүн бир топ жылдар бою керектүү материалдарды жыйнап, көп камылга көргөндөн кийин 1989-жылы баштап, 1992-жылы бүткөн. Андан кийин да романдын кол жазмасын кайра башынан аягына чейин карап, зарыл оңдоолорду киргизип, кошумчаларын кошуп, басмага даярдоого бир топ убакыт жумшап, «Руханият» ассоциациясынын спонсорлугу астында 1994-жылы басмадан чыккан. Бул романдан да С.Жусуев ыр жазууну чебери экендигин көрсөткөн.Ал ырдын эң татаал формасы болгон 7 саптуу строфалык түзүлүштө жазган. Романда да уйкашсыз саптарды табуу кыйын. Мында лирикалык пландагы ой толгоолор, каармандын ички дүйнөсүн ачууда тарыхый көркөм элестетүү, жалпы адамзатка тиешелүү болгон көптөгөн маселелер боюнча философиялык ой жүгүртүү романдын салмагын жогорулатып, иштин идеалдуулугун ачып таасирдүү деңгээлге жеткире алган.

Чыгарма жеке эле кыргыздар эмес, бүткүл Борбор Азия элдеринин тарыхында «датка» деген бийик даражаны алган, кийин орустар тарабынан «Алай ханышасы» (Алайская царица) деген ардактуу наамына ээ болгон саясий ишмер, акылман энебиз Курманжан датканын өмүр жолуна арналган.

Романда жеке адамдын өмүр баяны кыргыздар менен карым-катышта, тыгыз мамиледе болгон элдердин жашоо-турмушу, коомдук-саясий, социалдык абалы менен бирдикте чагылдырылган. Романда эң татаал форма болгон жети саптуу сонет формасында жазылып, мындагы эң негизги өзгөчөлүк-романда тарыхчылардын тиши өтпөгөн татаал маселелерди автор поэзиянын тили менен чечип бере алган. Себеби Сооронбай Жусуев «датка айымдын» ички дүйнөсүн, тереңге катылган ойлорун даана ачып берүүгө жетишкен. Курманжан аялзаттан чыккан ашкан акылман, даңкы таш жарган чыгармага материал болууга толук татыктуу инсан. Өкүнүчтүүсү, 1917-жылдан 1990-жылдарга чейин партиялык бийлик тушунда Курманжан датка сыяктуу инсандарга көңүл бөлүнбөй бейкапар көмүскөдө калышып, кийинки муундарга көп маалыматтар жеткен эмес.Сексенинчи жылдардын аягында гана Сооронбай Жусуевге Курманжан жөнүндө чоң эпикалык полотно жазууга толук эркиндик берилип, чыгармачылык максатын ишке ашырууга шарт түзүлгөн.

Алай. Алай. Алайды бүт каптап кар,
Адыры да, аскары да аппак кар.
Айланага көз жиберсең көрүнөт,
Аппак кыя, аппак кокту, аппак жар.
Ак оронгон чакан дарак, чоң дарак,
Айылдарды аралаган жолдор ак,
Адам дагы, ат да басат таптап кар,

-деп кең Алайдын көз кубанткан көркүнө ода ырдап, анын кыш мезгилиндеги айлананы ак кар баскан кооз көрүнүшүн кылдаттык менен ачып берет.

Чыгарма, токсон алты жаштагы Курманжан датканын Мадыдагы балдарын көрүү үчүн сапарга аттанганы менен башталат:

Бирок, датка курчу кеткен көзүнөн,
Сезип барат ушул кыштай өзүнүн,
Өмүрүнүн кышы келип турганын...

Бул башталууну символикалуу деп айтсак болот. Бекеринен акын кычыраган кыштын кар жамынган көрүнүшүн сүрөттөбөсө керек. Себеби Курманжан датканын жазгы күндөй жаркыраган жаштыгы эбак кетип, өмүрүнө кыш кирген. Бул анын эң акыркы сапары болчу.

К.Ташбаев белгилегендей, роман Курманжандын бүтүндөй өмүр жолун, ойноок, шайыр тентек кыз кезинен тартып, токсон алты жаш курагына жетип, байбиче болгон учуруна чейинки турмушун сүрөттөөгө арналган. Ошону менен бирге Түштүк Кыргызстандагы тарыхый окуяларды, ал окуяга тикеден-тике катышы бар инсандардын образын көркөм ыр саптары менен ачып берүүгө да көп аракеттер жумшаган.

Тарых боюнча Анжияндын акими Алымбек 1923-жылы аны чыккан жеринен биротоло ажыратып үйлөнөт. Курманжан Алымбек менен жыйырма тогуз жыл жашап, анын бардык мамлекеттик иштерине көмөктөш болгондугун Сооронбай Жусуев да бир кыйла чеберчилик менен ырга салган. «Ушунчалык узун өмүр жолунда, нени баштан өткөрбөдү Курманжан» дегендей, датка айым негизинен сый-урматтын үстүндө жүрсө да, ысык-суукту бирдей тартып, көп оор кайгыны башынан өткөргөн. Акын мына ошол окуяларды бир тилкеге салып, Курманжан жол жүрүп бараткан кезде өткөн турмушун эскерүүсү аркылуу сюжетти өнүктүрөт. Тактап айтканда, сюжет бир кылка ыргакта өнүгүп жүрүп отурат.

Алгач ирет ушул Жылуу-Булагын,
Көргөн кезин, ушул кырчын курагын,
Кайра эстетти анын күлүк кыялы...

Эң алгач анын ойноок бала чагы, андан соң бой жеткен селкинин ата-эненин сөзүн кыя албай Кулусатарга келин болуп кетип баратып, жол боюндагы «Жылуу Булакка» токтоп, «кайда кетсем, мени кайра алып кел, калкан болуп сактай жүргүн жанымды!» -деп сууга кайрылат. Бирок бул салт алдында алсыз аялзатынын аргасыз кайрылуусу болчу. Барган жеринде:

Бир карады-кызга жигит жакпады,
Шек билдирбей сырын ичке сактады,
Күйөө эмес Курман мындан бак көрчү-

деген саптар менен Курманжан күйөө сөрөйдү сындын элегинен өткөрүп да, өз бүтүмүн чыгарат. Бирге өсүп, чоңойгон курбусу Суксурга да акын бекеринен токтолгон эмес. Суксурду ыр жаздың деп көгала койдой союп, өтө деспоттук мамиле кылгандыгы үчүн шордуу кыз асылып өлүүдөн башка жол таба албайт. Демек, Суксурдун образын контрастка коюу аркылуу анан Курманжандын образы ачылат. Андан ары эмне болду? Албетте, тайманбаган баатыр кыз өзүнүн чыныгы өмүрлүк жарына жолукту -ал бакыт-таалайынын ачкычы Анжияндын акими Алымбектин колуна тийди.

Курманжандын Алымбек датка менен үй бүлөлүк турмушту башташы да романда көркөм чагылдыруунун ар түркүн ыкмаларында ишке ашат. Аял биринчиден өзүнүн сарамжалдуулугу менен Алымбекти ыраазы кылса, экинчиден, тез эле Алайлыктардын купулуна толуп, урмат-сыйга ээ болуп, кожоюнунун ишенимдүү кеңешчисинин деңгээлине жетет. Буга жетүүгө эмне себеп болду экен? -деген суроо туулушу мүмкүн. Бизге белгилүү болгондой, Алымбек Кокон хандыгындагы саясий күрөштөргө катышып, хандын эң жакын кишилеринин бири болуп жүргөн. Ошондуктан, Курманжандын дүйнөгө болгон көз карашы, кулк-мүнөзүнүн өзгөрүшүнө өтүп жаткан саясий окуялар зор таасир эткен. Эл ичинде тез эле кадыр-барк тапкан Курманжан жары Кокон шаарында өз кызматын аткарып жүргөн мезгилде анын ордун басып, алайлык кыргыздарды башкарып турган. Бул анын акылынын тетиктигин, адамдык парасатынын күчтүү экенин айгинелейт

Курманжан тоолук элдин турмушундагы ар кыл маселелерди, кээде барып турган өтө татаал маселелерди чечүү туура келген. Ошондуктан аны алайлыктар Алымбек даткадан кем көрбөй ар кыл арыз-муңдарын айтып чечип берүүнү суранышып Курманжанга кайрылып турушкан.

Романда Алымбектин образын ачууга да андан кем эмес көңүл бөлүнгөн. Ал даражага, атак-даңкка ышкылуу мансапкор, тайманбас эр, Ошол эле учурда кыраакы башкаруучу катары элдик киши болуп сүрөттөлөт. Мисалы,

Мансап самоо жумшап бардык жан-алын,
Жалгыз гана максаты эмес ал анын,
Башы кыйшык башчылардан кокондук,
Талашуу эле тоолук элдин таламын.

Курманжандын образы күйөөсү Алымбек датканын образы менен айкалышта, а түгүл карама-каршылыкта өнүгүп жүрүп отурат. Бул инсандардын эң алгачкы пикир

келишпестиги Курманжандын жаңы келин болуп келип, эл оозуна алынган мезгилден башталат. Ага ичи күйгөн Алымбектин туугандары даткага тескери кабарларды жеткирип, каары кайнаган Алымбек Кокондон келип, Курманжанга кермек, кекээр сөз айтат. Буга туугандарынын: «Алымбектин кайда кеткен акылы//Адамдарды бийлеп алды катыны//Алайды бүт катынына бийлетип//Өзү катын болуп турат акыры!» -деген сөздөрү сөөгүнөн өтүп, чучугуна жете жаздаган. Ошон үчүн шашылып келгенин сезген Курманжан астына даам коюп, төмөнкүдөй жүйөөлүү сөздөр менен датканы уят кылат:

Мен барк алсам, демек сиздин баркыңыз,
Аракетим - сиздин ишти колдомой,
Ак дилимен сиздин жолду жолдомой,
Асыл даткам, ачууңуздан кайтыңыз.

Мындай жүйөөлүү сөзгө датка жумшарып, Курманжандын ташты эриткен сөзүнө таң калганы романда жакшы берилген.

«Коога артынан коога» бөлүмүндөгү ханга каршы козголоңдо бийлик талашкан Алымбекти Мусулманкул жолдон алып салаарда Курманжан сактап калганы да абдан көркөм берилген. Ал Алымбектин кемчиликтерин тайманбай айтып, дайыма оң жолго салып турганын акын романда ишенимдңң баяндоого жетишкен. Алсак, датканын Кашкардагы козголоңго катышканына жаны ачып, төмөнкүдөй ачуу сөздөрдү айтат:

«Жалаңга!» деп айтсам , кирип жаңгелге,
«Тегизге!» деп айтсам, түшүп аңгелге,
«Бурулбаңыз!»десем, салып терс жолго,
Түшпөдүңүз түз кетүүчү даңгелге.
Узун жолду көп байкабай баратып,
Урулбаңыз өткүр миздүү маңгелге!..

Мындагы Курманжандын датка күйөөсүн жемелегени орундуу берилген. Даткага жарынын ачуу сөзү көп тийсе да, акыры келип ал күнөөлүү экенин сезбей койгон эмес. Бирок бийлик кумары аны кайрадан Кокондун кан жыттанган ордосуна апарат. Көп өтпөй Малахан орустарга каршы жүрүш жасоого чакырат. Ошондо Алымбек датка тайын ат арытып, асыл жарынын кеңешин укканга зарылып келет. Датка айым Алымбекке элдин убалына калбаңыз дегендей кеңеш берет:

Хан алкышы, калк алкышы бийикпи?
Же сиз калкты, же сиз ханды тандаңыз,
Калсаңыз да, жалгыз хандын каарына,
Калың журттун каргышына калбаңыз!

Бул сунушту аксакалдар да колдойт. Ошондо ар дайым атакка умтулган датка эл сөзүнө, акылман жарына баш ийип, элди урушка салбастан, аскерлерди артка ээрчитип жөнөйт. Бул кылыгы үчүн бийликтен четтетилип, акыры өзү такка отургузган хан тарабынан куугунтукталат.

Романдагы көркөм сөз каражаттарын талдоо – бул көркөм чыгарманын негизги өзөгү эмеспи. Демек, «Курманжандын» беделин жогорулаткан андагы көркөм сөз каражаттары анын жүзүн жакшылап ачууга чоң өбөлгө болот.

Өзгөчө белгилеп кете турган нерсе, Курманжан датканын эң негизги принциби - өзү башкарган аймактын биримдигине шек келтирбөө эле.

Кан шырылдап, кырылганча миң киши,
Кантем...кантем...жанын берсин бир киши,

-деп, өз баласын өлүмгө өкүм чыгарылышын чыдап көтөрүүдө канчалык эрк, акыл талап кылынат.

Өлсөң уулум, эркектей өл, эрдей өл!

Өлөрдө да эч намысың бербей өл!-дейт ал баласына.

Эненин кайраты Камчыбектеги коркуу сезимин артка түртүп, өлүмгө тике караганы анык баатырдыгынын мисалы. Атанын ар намыстуу уулу экендигинин анык үлгүсү. Ошондой кубат, кайрат менен бирге Курманжандагы энелик сезимди кантип танабыз. Ал

таш болсо да баласын асып жаткан каардуулукту кантип чыдап карап тура алмак эле... Эне ичинде мындай сүйлөйт:

Уулумдун туруп жанында,
Уулумду салдым жалынга...

«Не конуп бийик атка мен//не болуп жүрөм датка мен» - деп уулун куткара албаганына ичи өрттөнөт. Ошол учурда датка эне карапайым энелерге окшоп кайгы тартат, баласынан ажыраткандарды каргаганы табигый көрүнүш.

Курманжан датка өмүрүнүн биринчи жарымында аздыр-көптүр жакшылык көрүп, тынч турмушта жашаса, өмүрүнүн экинчи жарымында кайгы-муңдан арылган эмес. Тагыраак айтканда, баштагы курч, бийликке тике караган инсандан өмүрүнүн аягы ошентип трагедияга айлангандыгын акын Сооронбай Жусуев талантынын бардык күчүн жумшап, окурмандар алдында ачып бере алган.

Жыйынтыктап айтсак, Сооронбай Жусуевдин «Курманжан датка» романы чоң акындын кыргыз адабиятына кошкон чоң салымы болуп эсептелет. Албетте, кыргыз элинин өткөндөгү тарыхынын маанилүү этабын чагылдырган бул эпикалык чыгарма акындын өтө маанилүү жеңиши. Оюбузду жыйынтыктап жатып, Сооронбай Жусуевдин талантынын, чеберчилигинин дагы бир кырларын эскерте кеткибиз келет: биринчиден, Сооронбай Жусуев бул чыгармасында «түндүк», «түштүк» деп элибизди бөлүп-жарууга түздөн-түз каршы. Акындык күчүнүн негизи дал ушул ойду так жана көркөм чагылдырып беришинде.

Экинчиден, илим-билимге жетишүү жүрөгүн өйүгөн олуттуу маселелердин бири болгон. Бул Молдо Ниязга арналган бөлүмүндөгү ойлордо даана көрүнөт. Датканын ушул эки тилеги тең азыркы өз алдынча мамлекет катары жашаган Кыргызстанда толук ишке ашкан.

Бул роман боюнча адабиятчы К.Артыкбаев төмөндөгүдөй оюн билдирген: «Бир гана эскерте турган нерсе — романды баштан-аяк окуп отурганда автордук баяндоонун бирдей ыргакта кайталанып жүрүп отурушу окуучуну бир аз зериктирип жибериши мүмкүн. Бирок, бул романдын жалпы идеялык-эстетикалык деңгээлинин, көркөм табылгаларынын мол экендигине эч кандай кедерги боло албайт.»[1]

Эскерте кетчү нерсе, 2004-жылы «Курманжан датка» романы басмадан экинчи жолу чыккан. Себеби бир чети өзүнө талапты катуу коё билген С.Жусуев чыккан чыгармасын дагы бир жолу эрикпей карап чыкса, экинчиден бул китептин кээ бир окурмандарга жетпей калып, сурагандардын саны көбөйгөндүктөн чыгарды деген ойдобуз. Бул китептин экинчи жолу чыкканы эң жакшы көрүнүш катары кабыл алсак болот.

Живописчүлүк — Сооронбай Жусуевдин лирикасынын жаны. Сөздөр да көп катмарлуу, көп ырлуу, аларда күч, жигер, өмүр да бар. Акын кубулуштардын табигый айкалышындагы жөнөкөй көзгө байкалбаган көз ирмемчелик учурларды кармай билет.

С.Жусуев кубанычын да, кайгысын, жакшы көрүүсүн да, таарынычын да эч качан кургактап, жөнөкөй сөздөр менен айтпастан, дайыма салыштыруу же болбосо ой түрмөктөрүнүн урунттуу учурлары менен кайрыйт. Ал кайрыктарда философиялык терең ой түйүндөрү, акыл-насаат, этиканын мыкты белгилери чагылдырылат.

Коом жана адам, ата жана бала – бул түбөлүктүү проблемалар. Адамсыз, адам коомусуз дүйнөдөгү колдун да, жыттын да, гүлдүн да, дарактын да, салмактын да, сулуулуктун, кыскасы, табийгаттын бардык кооз көрүнүштөрү эч кандай маанига ээ эмес деген терең философиялык жыйынтык чыгарат. Бул жерде акын жаратылыш көрүнүштөрүн саноо менен чектелбейт. Тескерисинче, алардын ар биринин ички маңызын ачып, аларды адамдын тагдыры менен диалектикалык бирдикте карайт. Албетте, философиялык лириканын сферасы чексиз, бирок, ошондой болсо да анын мазмунун адам, анын өмүрү менен өлүмү, бактысы менен келечеги түзөт.

[1] Артыкбаев К. Сыйлыкка толук татыктуу чыгарма// Аалам.-1994.-22-июнь.-5-б.

О, татаал, кандай татаал адам жолу?
Карасаң, адам назик, адам – долу,
Адамды адам өбөт жүрөгү эрип,
Адамга канжар малат адам колу.
Эң оңой жырткыч болуу бир заматта,
Эң кыйын «өмүр бою» адам болуу –

деп адамдык наамды актоо баарынан кыйын, баарынан барктуу экенин көргөзүү С.Жусуевдин лирикасынын негизги пафосун түзөт.

Ал эми Исхак Раззаковдун бүтүндөй өмүрүн чагылдырган «Раззаков тагдыры» деп аталган көлөмдүү жана көркөмдүк-идеялык маниси зор романды ырга айлантып салганы адабият жаатында чоң сөзгө алынды. Акындын бул эрдиги анын талыкпай иштеген анык сөз чебери экендигин дагы бир жолу далилдеп койду.

Адабияттар:

1.Жусуев С. Курманжан датка. Ыр менен жазылган роман. – Бишкек: Руханият, 1994.-304 б.
2.Жусуев С. Адамдар. –Бишкек: Кыргызстан,1997.-238 б.
3.Жусуев С. Миң кайрык. Ыр китеп. – Бишкек: Шам, 2000.- 423 б.
5.Жусуев С.. Канат менен Зарина. – Бишкек: Бийиктик, 2003.- 194 б.
6.Жусуев С.О,анда көктөм эле.–Бишкек: Бийиктик, 2004.-168 б. 7.Жусуев С.Таберик.–Бишкек:Бийиктик,2010.-327 б.
8. Жусуев С. Раззаковдун тагдыры.- Бишкек,2004.-480 б
9. ЖусуевС. Согуш жана жеңиш.–Бишкек:Бийиктик,2010.-445 б.

Иманалиева Ч.Д. ПОДГОТОВКА К СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ КАК ПРЕДМЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Семья, как сейчас, так и ранее, всегда находилась на острие решения каких-либо социальных задач в человеческой истории, всегда выступая и субңектом, и обңектом в этих социальных коллизиях, постоянно изменяя свою природу. Происходящие в последнее время политические преобразования, изменения в социально-экономической жизни государства и общества, несомненно, влияют и на семейные отношения. Что проявляется в нестабильности брачных отношений, снижении воспитательной функции семьи. Юность - это время выбора жизненного пути. Юноши и девушки строят планы, которым суждено или не суждено будет сбыться в зрелости. Начинается и реализация поставленных целей - работа по выбранной специальности, учеба в учреждениях профессионального образования, создание семьи.

Семья может выступать в качестве как положительного, так и отрицательного фактора развития человека. Положительное воздействие на личность каждого члена семьи состоит в том, что никто, кроме самых близких для него людей не относится к нему лучше, не любит его так и не заботится столько о нем. И вместе с тем никакой другой социальный институт не может потенциально нанести столько вреда, сколько может сделать семья.

Насколько **кыргызский институт** семьи и брака в процессе социально-экономических перемен приобретет новые или лишится старых своих качеств, зависит от отношения современных старшеклассников к семейным ценностям: супружеству, родительству. Ведь именно им в недалеком будущем создавать новые семьи.

Проблемы семейного воспитания подростков являются одним из самых актуальных в педагогике и психологии.

Во-первых, это обңясняется особенностями физиологического и психологического развития ребенка в подростковом возрасте. Современный ребенок

подросткового возраста живет в мире сложном по своему содержанию и тенденциям социализации. Это связано с темпом и ритмами технико - технологических преобразований, предъявляющих к подросткам новые требования, а также с насыщенным характером информации, которая создает массу впечатлений, глубинно воздействующих на ребенка подросткового возраста, у которого еще не выработана четкая жизненная позиция. Кроме этого различные экологические и экономические кризисы, политические потрясения (что особенно характерно для современного Кыргызстана) вызывают у подростков чувство безнадежности и раздражения. Дети подросткового возраста больше других возрастных групп страдают от нестабильности социально-экономической, политической обстановки в стране, особенно в настоящее время, когда старые ценности и идеалы уже разрушены, а новые не созданы. В этих условиях семья в развитии подростка как личности играет особую роль.

Во–вторых, как показывает современная действительность, подростковая преступность растет во всем мире. Преступность подростков как правовая категория относится к тем детям, кому в момент совершения преступления уже исполнилось не менее четырнадцати и не более восемнадцати лет. Согласно законам Кыргызстана, те, кому исполнилось 18 лет считаются уже взрослыми людьми, совершеннолетними и подчиняются общим юридическим положениям. Как отмечал С.Макаренко, несовершеннолетние правонарушители - обыкновенные дети, попавшие в неблагоприятные условия воспитания.

В-третьих, как известно, атмосфера, царящая в семье, имеет первостепенное значение, чем социальное положение семьи в целом. Как свидетельствует статистика, значительная часть несовершеннолетних детей, совершивших преступление, воспитывалась в семье. В связи с этим особо возрастает актуальность, необходимость исследования семьи как социальной среды, в которой формируются личностные качества ребенка. Необходимо всесторонне исследовать проблемы, связанные с упрочением и стабилизацией морального и уголовного статуса семьи как исходного социального института, так как стабильность семьи определяет стабильность общества в целом, а также динамику его дальнейшего развития. Формирование личности ребенка во многом обуславливается атмосферой, которая царит в семье. Поэтому А.С.Макаренко, обращаясь к родителям, писал: “Малейшие изменения в тоне ребенок видит или чувствует, все повороты вашей мысли доходят до него неведомыми путями”[5, 347].

Воспитание чувств и формирование отношений, которые происходят в семье, в будущем становятся нормой поведения человека, определяя его моральную позицию в обществе. Личный пример родителей, их убеждения, идеалы, их отношение к людям, к миру, нравственные качества человека являются общественными факторами успешного воспитательного процесса в семье.

В стратегическом плане воспитания и формирования личности подростка важнейшей задачей педагогики является разработка путей совершенствования личности, приоритетного развития ее лучших качеств в условиях семьи. Поэтому Р.Д. Азимова подчеркивала: “Специальная разработка семейной этики, семейной педагогики сегодня становится требованием дня. Такие разработки должны стать истинными друзьями и советчиками для тех, кто готовится к воспитанию детей” [2, 19].

В связи с этим научное прогнозирование системы воспитания, взаимодействие общественного и семейного воспитания подразумевает, прежде всего, определение основных целей в разработку крупномасштабных мер, которые обеспечивают достижение этих целей. Еще более важно дать этой стратегии историческое обоснование. Важно найти в историческом прошлом те основные идеи, которые могли бы обеспечить значимость и правомерность их реализации. В этом плане наследие зарубежных, российских прогрессивных педагогов представляет огромную ценность.

Вопросы семейного воспитания волновали мыслителей еще с эпохи древности. Так, различные его аспекты отражены в трудах Аристотеля, Демокрита, Платона, а

также ряда зарубежных педагогов прошлого: И.Р.Гербарта, И. Гессена, Я.А. Коменского, Дж. Локка, И.Г. Песталоцци. Одним из первых обоснование подростковому возрасту дал Ж.Ж.Руссо. Вопросам семейного воспитания большое внимание уделяли революционные демократы: В.Г. Белинский, А.И. Герцен, Н.А. Добролюбов, Н.Г. Чернышевский и другие, которые считали, что семейному воспитанию принадлежит большая роль во всестороннем и гармоничном развитии молодого поколения. Но подлинно научные основы семейного воспитания в России стали активно разрабатываться в 60-90х гг. Х1Х века на основе обобщения и обоснования опыта. Именно в эти годы возникла гуманно-демократическая система семейного воспитания, основанная на идее народности. Определенный вклад в ее разработку внесли М.И. Демков, П.А. Лебедев, Д.Д.Семенов, К.Д. Ушинский и др. Наиболее значительный вклад в педагогику в это период внесли такие видные мыслители, как В.М. Бехтерев, Е.Н. Водовозов, А.И.Герцен, А.М. Горький, И.И. Давыдов, Н.М.Карамзин, А.П. Куницын, Н.И. Новиков, А.Д. Островский. Н.И. Пирогов, Д.И. Писарев, Л.Н. Толстой, Н.В. Шелгунов и др.

Проблеме роли семьи в профилактике нарушений несовершеннолетних подростков большое внимание уделяли известные педагоги: основатель колонии им. М.Горького для несовершеннолетних правонарушителей А.С. Макаренко, лауреат Государственной премии РСФСР, заведующий лабораторией воспитательной работы в детских домах и школах-интернатах для сирот Альберт Лиханов, русский педагог, один из основателей методики семейного воспитания, автор книги “Семейное воспитание ребенка” – П.Р. Лесгафт, детский психиатр М.И.Буянов, раскрывающий психологические состояния и психические растройства, возникающие у детей, живущих в неблагоприятной семье и др., педагог – новатор Ш.А.Амонашвили, И.А.Ильин, С.Н.Лысенкова, В.А. Сухомлинский, а также, философы, социологи и демографы: И.В. Бестужев-Лада, С.В. Ковалев, В.И. Переведенцев, Н.Я. Соловьев и др.

Семейное воспитание выделено как один из главных аспектов формирования личности в трудах педагогов и психологов: так, педагог И.Р. Харламов в своей работе доказывает, что семейное воспитание выступает в качестве решающего средства, с помощью которого реализуется социальная программа развития личности, развиваются задатки и способности человека. Педагоги Б.З. Вульфов, Ю.М. Орлов, М.А. Поташник считают, что на духовно–нравственное формирование личности подростка влияет процесс самовоспитания. Проблема семейных конфликтов и их влияние на духовно-нравственное формирование личности подростка раскрыта педагогами: Е.М. Волковой, В.Шуман. Интересными являются исследования Н. Вайзмана об особенностях поведения трудных подростков. Проблемам семей, допускающих безнадзорность подростков, которые живут в основном вне дома и школы, в компаниях сверстников, посвятили свои работы педагоги: А.Запесоцкий, Л. Петровская, А.Райин и др. Среди работ, изданных в советское время, особо необходимо отметить работу Вадима Андреевича Крутецкого “Психологические основы воспитания подростков в семье” [4]. В ней автор подчеркивает, что, рассматривая проблему воспитания подростков в семье, нужно учитывать следующие основные моменты: 1) анатомо-физиологические и психологические особенности подростка. При этом нужно отметить, что каждая семья должна быть вооружена комплексом знаний об индивидуальных наклонностях ребенка, его психофизических особенностях, а также минимумом знаний по этике. Так Л.Гордон в своей статье “Семейная педагогика и проблема воспитания подростка” [3, 43], считал, что необходимо создать “систему специальных учреждений, способствующих педагогическому обучению родителей”; 2) вторым немаловажным аспектом в воспитании подростков в семье, как считает В.Крутецкий, является развитие нравственного сознания и нравственного поведения в подростковом возрасте и пути их воспитания в семье; 3) третья проблема, которая вызывает затруднения у родителей – это половое воспитание в подростковом возрасте. Нужно признать, что половое

созревание неизбежным образом влияет на психическое развитие подростков. И наконец, четвертая, немаловажная проблема – это осознание особой роли труда в нравственном воспитании подростка.

Нравственные аспекты семейного воспитания подростков нашли отражение в работах и современных педагогов и психологов: Ю.П.Азарова, Л.С.Айзермана, С.Богдановой, Г.Н.Волкова, Л.Ю.Гордина, В.М.Коротова, Б.Т.Лихачева, Р.Д. Азимовой и др. Так, в работе Р.Д.Азимовой "Семья и нравственное воспитание подростка" [2, 52] анализируются воспитательные функции семьи, влияние морально-психологического климата в семье на формирование нравственной зрелости подростка. Особое внимание обращается на необходимость углубления более гибких и творческих взаимосвязей семьи с микроколлективами, такими, как детский сад, школа, трудовой коллектив. Особое внимание автор обращает на воспитание у подростков определения меры различных потребностей. Часто, обеспечивая им максимум удобств и благ, родители превышают разумную меру заботы и наносят тем самым сильный урон воспитанию. Как отмечал Жан Жак Руссо, "верный способ испортить человека - это дать ему все и не требовать ничего".

В работе А.К.Миноварова "Педагогические условия повышения эффективности семейного воспитания" [6] освещаются оптимальные условия подготовки родителей к семейному воспитанию школьников, а также взаимодействие школы, семьи и общественности в целях совершенствования воспитательного процесса. В ней подчеркивается: "Педагогическая грамотность родителей и взрослых – необходимое условие повышения эффективности семейного воспитания, где организующим центром должна стать школа" [6, 106].

Однако, нужно признать, что проблема влияния семьи и семейного воспитания в новых исторических условиях не нашла должного всестороннего освещения. Особенно остро стоит эта проблема в исследованиях педагогики и психологии у нас в республике. Эта проблема была частично исследована в 70-90е гг. XX в. в работах ученых Кыргызстана, таких, как, Кусеинова З.К., Тимофеева Л.Ф., Абдыраимова Р., Конурбаев Т. и др. Так, в 1992 г. в Бишкеке вышла в свет небольшая работа скорее не научного, а практического характера Сенук Алисы "Родителям об отношении к воспитанию детей и подростков" [11]. Книга содержит некоторые научно-психологические рекомендации родителям и лицам, связанным с воспитанием детей и подростков как будущих семьянинов. В ней подчеркивается, что именно в подростковом возрасте привитие представлений о семье как высшей ценности имеет актуальный смысл для всех людей, независимо от языка, национальности, возраста и социального положения.

Автор считает, что особое знание имеет введение в школе курса этики и психологии семейной жизни. При этом она подчеркивает: "Но запоздалость (вводится в 9 классе) и абстрактно-теоретическая направленность этого курса, диссонанс с психолого-возрастными особенностями нынешних акселератов" еще раз доказали, что пироги все же должен и своевременно печь пирожник, а сапоги тачать – сапожник. Поэтому следует признать: никто, кроме родителей, и никто лучше родителей не сможет воспитать своих детей в плане подотовки их к будущей самостоятельной жизни, немаловажную часть которой составляет счастье, удача, мир, спокойствие и лад в личной семейной жизни.

А.Сенук дает следующие рекомендации по воспитанию подростков как будущих самостоятельных семьянинов: а) приучение их к труду в домашнем хозяйстве, общественно-полезному труду в школе (подготовка к будущей профессиональной деятельности), б) обучение навыкам, умениям и привычкам, нравственно-этического поведения и отношения к себе, окружающим людям и природе" [11, 46].

Роли семьи в воспитании детей посвящена книга Р.А.Абдыраимовой "Киргизская этнография и воспитание детей" [1]. В ней подчеркивается: "Среди всех социальных институтов, оказывающих влияние на ребенка, первостепенная роль принадлежит семье,

которая обладает значительным воспитательным потенциалом, где существуют благоприятные условия для создания психологического микроклимата, оказывающего положительное влияние на личность ребенка" [1, 116].

При этом автор подчеркивает, что одной из важных задач в деле развития и воспитания личности является приобщение детей к национальной культуре, формирование у них положительного отношения к кыргызскому национальному творчеству. Проблема воспитания детей средствами этнопедагогики является частью проблемы духовного и нравственно-эстетического воспитания личности на основе национального искусства.

Необходимость решения проблемы подготовки молодежи к брачно-семейным отношениям обусловлена самой исторической ситуацией, сложившейся к началу третьего тысячелетия и характеризующейся осознанием новой системы ценностей, новой стратегией и тактикой поведения человека, а, следовательно, и новыми подходами к его образованию. Наиболее важными нам представляются следующие тенденции развития общества.

Во-первых, современный этап общественной жизни сопровождается повышением требований социальной среды к гибкости человеческого мышления и поведения, к самостоятельности и ответственности за свою судьбу и судьбы других людей, к осмысленности прохождения жизненного пути, пониманию и разрешению противоречий современного человеческого бытия в его различных сферах, включая брачно-семейную.

Во-вторых, в нынешних условиях семья, переживающая материальные и духовно-психологические трудности, не всегда может гарантировать полноценное выполнение своих функций, которое является необходимым условием для сохранения преемственности поколений, развития личности и общества в целом, общественной стабильности и прогресса, и поэтому именно образование должно поддержать личность в период сознательного и ответственного поиска жизненных идеалов.

В-третьих, *в современном Кыргызстане и мире,* в целом, остро стоит вопрос об изменении отношения к семье, а именно - о необходимости рассматривать семью как самоценность. При этом на первый план выдвигаются морально-этические качества партнеров, проблема удовлетворенности браком, требования супругов друг к другу. Успешность брака и стабильность семьи в первую очередь зависят от личностной готовности вступающих в брак индивидов, их способности к саморазвитию, самосовершенствованию.

Таким образом, в педагогической теории возникает настоятельная необходимость искать пути решения проблемы формирования готовности молодежи к созданию семьи, которые было бы возможно применять в педагогической практике.

Литература:

1. Абдыраимова Р.А.Киргизская этнография и воспитание детей. - Киев, 1997.
2. Азимова Р.Д. Семья и нравственное воспитание подростка. - Баку, 1978.- С.19.
3. Гордон Л. Семейная педагогика и проблема воспитания подростка // Воспитание молодежи в развитом социалистическом обществе: Сб.- Ч. 2. - М., 1973.
4. Крутецкий В.А. Психологические основы воспитания подростков в семье. - М., 1974.
5. Макаренко А.С. Соч. - Т 4.- М., 1957.
6. Миноварова А.К. Педагогические условия повышения эффективности семейного воспитания. – Ташкент: РАН, 1989.
7. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику. – М., 1997.
8. Никандров Н.Д. Россия: социализация и воспитание на рубеже тысячелетий / Педагогическое общество России.- М, 2000.
9. Платон. Государство // Соч.- В 3 т. – М., 1972 .– Т. 3.
10. Сенук А. Родителям об отношении к воспитанию детей и подростков – Бишкек., 1992.

Исаева С. ӨТКӨӨЛ МЕЗГИЛДЕГИ КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫ: ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖАНА ӨНҮГҮШ БАГЫТТАРЫ

Заман дайрадай оодарылып кетти. Кол созсоңор эле коммунизимге жетебиз деп коммунизмдин ынанган куруучуларын тарбиялаган кайран социализм да тарыхтын бир бүктөмүндө кала берди. «Рынок экономикасы» деген масканы бетине жамынып капитализм эшикте ээн жердин бөрүсүндөй «эркелеп» турган кези.

Мына ушундай коомдук формациянын алмашышы, экономикалык мамилелердин түп тамырынан бери өзгөрүшү, кечээки баалуктар менен көркөм нарктардын бүгүн өзүнүн принципиалдуу жүзүн жоготуп отурушу, адабиятыбызды да кошо өзгөртүп, жаңы доордо жаңы адабияттын пайда болушун алып келди. Себеби, ар бир коомдун, доордун социалдык-экономикалык, коомдук-психологиялык шарттары адамдын дүйнө кабылдоосуна таасирин тийгизбей койбойт. Ошондуктан, акын болобу, жазуучу болобу өзү жашаган коомдун күрөө тамырын кармап, көргөнүн жазары да чын. Анын үстүнө адабият менен искусство жаралгандагы эле талабы адам дүйнөсүнүн күзгүсү болуп саналат эмеспи. Мына ушул жагынан алып караганда да бүгүнкү акын, жазуучуларыбыз да азыркы доордун «көзү» менен карап жаза баштады.

Мамлекетибиз эгемендүү болуп, сөз эркиндигине ээ болгонубуз бир эсе кубанычтуу болсо, экинчи жагынан эң өкүнүчтүүсү жалпы менчикти жоюу маселесине келгенде кечиримсиз каталардын келтирилиши элдин жашоосун кескин өзгөрттү. Эл бай, кедей деп экиге бөлүнүп, өз айласын таппай калган өлкөбүз маданият менен адабиятка эч көңүл бурбай, ар кимиси өз арбайын сого баштады. Каржылоонун жоктугунан китептер, адабий журналдар, адабий гезиттер жарык көрбөй, элдин көбү кара курсакты тойгузуунун камында болду. Натыйжада акчасы барлар «акын», «жазуучу» болуп чыга келди. Алар том-том сырты жалтырак, ичи калтырак китептерин чыгарып, көркөм чыгарма да «товар» катары пайдаланыла баштады. Басмаканалар да коммерциялык мүнөзгө өтүп, акчасын алып келгендердин китептерин көркөмдүк жагына эч көңүл бурбай чыгарууга өтүштү. Бул убакта таланттуу акын, жазуучулардын көбү китептерин чыгара албай отуруп калышты.

Мындай адабиятка болгон өгөй мамиле экономикалык жактан жакырланып, муңкурап турган элди руханий жактан ого бетер жакырлантты. Мурунку совет мезгилиндегидей беш миң, он миң нуска менен китеп чыкпай, элге чыныгы көркөм адабий китептер жетпей, анын ордуна коммерциялык мүнөздөгү «Бриллиант жылан», «Министрдин кызынын махабаты», «Өгөй кыз» ж.б.у.с. көптөгөн китептер популярдуу болуп, жаштарыбыздын көркөм чыгармага болгон табитин төмөндөтүп жатат. Ал эми радио менен телевидение бирин-бири жамандаган саясатчылар менен «шоу бизнестин» «жылдыздарынан» адабият менен искусствого орун тийбей калды. Өзгөчө компьютердин заманында радио, телевидение, интернет сыяктуу маалымат каражаттарынын тездик менен өнүгүшү сыяктуу факторлор да адабий кризиске алып келишине мүмкүн экенинин көрсөттү. Ошондуктан, көркөм адабияттын адамдын адам болуп калыптанышындагы кызматы, таасири, аткарган милдети зор экенин келечек муунга кеч боло электе түшүндүрүү бүгүнкү күндүн кечиктирилгис чоң проблемаларынын бири.

Ошентип жаңы доордо да бул ишке баш оту менен киришип, ырсыз өмүр сүрө албай калган акындарыбыз гонорарга да ыраазы болуп, тойо ичип жебесе да, аз нускада болсо да китептерин чыгарып иштеп келе жатышат.

Ырас, азыркы кыргыз поэзиясы совет мезгилиндегидей көркөмдүк-эстетикалык жактан бийик өсүп, өнүгүп кетпесе дагы бүгүнкү күндө окула турган жыйнактардын чыгып жатканы талашсыз. Бирок, ал китептер, элге жетпей жатат, анткени өтө аз нускада чыгып, ал кичинекей бир гана чөйрөдөн чыкпай калууда. Ал китептерди жөнөкөй окурмандар эмес, изилдөөчүлөр таппай кыйналууда. (Бул жагынан да маселе абдан көп).

Жогоруда белгилеп өткөндөй акыркы он-он беш жылдын ичинде проза менен драматургияга караганда поэзия көп иштелди. Аны 1990-2000 жылдары жарыкка чыккан төмөнкү китептердин тизмеси көрсөтүп турат. Алар: Н.Байтемировдун «Махабат нуру», «Кылымдар деми», «Махабатым-элим жерим, ата –тегим», С.Жусуевдин «Күмүш булак», «Адамдар». Э.Ибраевдин «Эсенгулдун ырлары», «Чыгармалар жыйнагынын төрт томдугу», С.Эралиевдин «Кезиктиң күүлөр ээси поэзия», «Ак таңдар», Ж.Садыковдун «Кеч күздөгү мөмөлөр», О.Султановдун «Жан берели сүйүүгө», «Ашуу төр», «Чыгармаларынын көп томдугу», Э.Турсуновдун «Автопортрет», А.Өмүркановдун «Күндөгү так», «Асмандуу жылдар», «Тушалган чагылган», «Чыгармалар жыйнагынын эки томдугу», Ш.Дүйшеевдин «Арабадагы ыр», «Шакен азган», «Шамал», С.Абдыкадырованын «Таң нуру», А.Жакшылыковдун «Тандалган чыгармалардын беш томдугу», С.Тургунбаевдин «Күндүн көзү», Ү.Асаналиевдин «Чыгармаларынын үч томдугу», К.Артыкбаев «Дил сыры», Н.Алымбековдун «Чыгармаларынын үч томдугу», Б.Алыбаевдин «Катаал күндүн ырлары», Т.Бекболотов «Муздак тамчылар», К.Култегин «Жүрөк конушу» ж.б. бул кийинки жылдары чыккан ыр жыйнактардын толук эмес тизмеси. Мындан сырткары орто жана жаш акындардын, акын кыздарыбыздын бир топ жыйнактары жарыкка чыгып, бүгүнкү күндө пикир айтууга муктаж болуп турган убагы. Ошондой эле бул жер жайнап чыгып аткан ыр китептердин көбүндө жаңыча ой айтууга, жанрдык-стилдик жактан көп түрдүүлөнө баштаганына карабастан жарк этип чыккан талант көрүнө электиги бизди өкүндүрөт.

Жогорудагы саналып өткөн өткөөл мезгилде жарык көргөн китептердин көбүндө заман жана сүйүү темасы кайрандан жанданып, көп иштелип, жаңы мазмунга ээ болгондугу ачык көрүнөт. Мисалы Н.Байтемиров «Кылымдар деми» жыйнагында ал өзүн чыныгы акын катары көрсөтүп, ырларынан адам баласынын ички жан дүйнөсүндөгү ыймандык тазалыгы, ак ниеттик менен кара ниеттик, күнүмдүк тиричилик, заман жөнүндөгү философиялык омоктуу ойлорду арбын кездештирүүгө болот. Анын «төрт сап», «эки сап», «бир саптан» турган ырларында да терең мазмунду берүүгө жетишип, өзгөчө «бир саптан» турган санат насыят ырларына жакын ырларында да конкреттүү, предметтүү, образдуу айтууга жетишет.Ал эми “Шабдан”, “Байтик” жөнүндө дастандары бир топ эргүү менен жазылса да, бул тарыхый инсандардын образы көркөм ачылбай калган.

Эгемендүү жылдары мурунку мегилдегидей эле көп эмгектенип, ыйык адамкерчиликке, элинин келечек бейпилдигин тилеген татынакай ырларды жана “Курманжан датка” аттуу ыр менен жазылган романын тартуулаган С.Жусуевдин да эмгеги зор. Ал эми Ж.Садыковдун “Кеч көздөгү мөмөлөр” аттуу жыйнагында жакшы менен жаманды, турмушту терең талдаган философиялык мазмундагы ырларын жан дүйнөңө бүлүк салбай окуй албайсың. Тактап айтканда, бул жыйнак акыркы жылдардагы поэзия жанрындагы эң ири чыгармалардын бири болуп калды.

Эгемендүү жылдарда айлана-чөйрөдө болуп жаткан оомал-төкмөл дүйнөнүн оош-кыйышына баа берүүдө көз карашынын ачык-айкындыгы менен айырмаланган А.Өмүрканов болду. А.Өмүрканов “Күндөгү так”, “Асмансыз жылдар”, “Тушалган чагылган” жыйнактарындагы эмоционалдуу жана шакардай кайнаган жан дүйнөнүн илептүү табы, көркөм ой-чабытынын түпкүрүнөн чыккан күчтүү, чынчыл, сынчыл үнү заман темасына арналып жазылган ар бир ырында даана сезилет. Акын элдин келечеги үчүн чындыкты ханынын астында да кошоматтанбай айта аларын, кара курсак үчүн жасакерленбестиги, Ата мекен деп соккон акындык чынчыл жүрөгүн ырларында дагы бир жолу тастыктады. Акын “Күндөгү так” жыйнагындагы “Кыйкырамын келечекке, эртеңге”, “Күйгөн жүрөк”, “Жан бузулбай жаратылышы бузулбайт”, “Айылдагы доско” ж.б. көптөгөн ырларында азыркы оор турмушка философиялык багытта ой жүгүртсө, “Өтөсүңбү сен менин партияма”, “Айткылачы, бул эмне?!”, “Эх элим ай” ж.б. ырларында заманга жараша адамдардын психологиялык жактан өзгөрүшүн ачык, даана элестетсе, ал эми, “Эртең ойлоп”, “Кыргыз өлкө”, “Кылмышкерди кармаганда колдору”,

“Жалбаруу” деген ыраларында турмушта болуп жаткан жанга баткан көрүнүштөрдү ачык даана , таамай сүрөттөйт. Ал эми акындын кийинки “Асмансыз жылдар” жыйнагында заман жөнүндө көз карашынын туруктуулугу, бекемдиги байкалат. Мындай күчтүү патриоттук сезим менен жазылган ырлары айлана-чөйрөбүздө болуп жаткан турмуш-тиричиликтин оош-кыйышына кайдыгер карай албаган дили тирүү ар бир инсандын жан-дүйнөсүнөн орун алат. Бул жыйнактагы “Кандагы кыйкырык” деген бөлүмгө бүт заман темасындагы ырларын топтогон. Андагы “Кыргыз”, “Төрт куурчак жөнүндө” , “Дүжүр чалдар”, “Түнкү кобур”, “Кайырчы”, “Базардагы кыргыз балдары”, “Кемпай”, “Эл куту”, “Кандагы кыйкырык” ж.б. мурдагы жыйнагынан дагы курч, чынчылдык менен сүрөттөгөн ырларында А.Өмүрканов турмушка терең сүңгүп кирип, чындыкты туура көрсөтүп, ырдын формасын жөнү жок татаалдантпай мазмундун тереңдигине көңүл бөлөт.

Мына мындай заманга мүнөздөмө берүү адилеттик үчүн күрөшкөн чынчыл поэзияда гана ишке ашмак. Биз кечээ бирде поэтикалык чыгармалардын түбөлүктүү деп аталаган темаларга (өмүр, өлүм, турмуш, жашоо, тирүүлүк, адилеттик, арамдык, чынчылдык, боорукерлик, сүйүү, достук ж.б.) байланыштуу жакшы жазылгандарды аздектеп чыныгы поэзия деп мүнөздөп келебиз. Ал эми коомдук турмуштун чындыгын чагылдырган ырларды саясатка байланыштуу жаралган деп, күнүмдүк жашоосу бар гана чыгармалар катар мүнөздөгөн учурларыбыз кездешет. Ал эми поэзия коомдук турмушка активдүү аралашып анын алдыңкы сабында жүрүп, элдин ички жан дүйнөсүндө кайнап жаткан ой-санааны, үмүт тилекти, күрөш аракетти туура чагылдырып берүүсү керек. Поэзия ошондо гана коомдун эң башкы милдетин аткара алат, коомдук аң сезимдик кыймылына күчтүү таасир эткен көркөм сөз катары дайыма аздектелет.

Мына буга жогоруда сөз болгон акындын ырлары ачык күбө эмеспи. Эгерде бул заманды Н.Байтемиров “Кутурган заман” десе, Артыкбаев “Теңсиздик өкүм сүргөн”, “Кар заман” деп мүнөздөсө, А.Өмүрканов мындайча сүрөттөйт:

Кутурган иттей тилин салаңдаткан,
Алдуусу алы жогун канжалаткан.
Эсти оодарып жардан чыга калгансып,
Эшикте жинди рынок, акмак заман...
Ыйман, ызат элимдеген... унут калды,
Тазадан асманда учкан булут калды,
Эл байкуш эстен танды,
Бага албай кара жанды,
Ыйлагым келет кээде,
Карап алып калч-калч эткен кайырчы кара чалды.
Тоо заманга түктөйүп турат бүгүн
Баарын саттым, көлөкөмдү сатам бүгүн.
Көргүм келбей бетинен каны тамган
Чоңдордун ит күлкүсүн
Дайрадай өз нугунан ала салган
Оодарылып кетти заман...
Болсо экен элим аман.

Акын элдин келечеги үчүн чындыкты ханынан астында кошоматтанып, кызмат үчүн, кара курсак үчүн жасакерленбестиги, ата-мекен деп соккон акындын чынчыл жүрөгүн “Тушалган чагылган” аттуу ырлар жыйнагы дагы бир жолу тастыктады. Акын бул ыр жыйнагында ар кыл темага кайрылып, “Каар гүлү”, “Тушалган чагылган” деген бөлүктөрүндөгү ыр түрмөктөрүндө, чыгармачылыгындагы негизги лейтмотиви болгон замандын көйгөйүн чынчыл түрдө чагылдырылышы мурдагыдан да терең сүрөттөлүп берилет. Акындын “Ата Журт”, “Күндө күйүт, айда арман”, “Кайран элим”, “Түңүлгүм келбейт”, “Күйүттөн чыккан күйүт күү”, “Ач карышкыр оттон коркпойт”, “Өзүңдү

ойлоп”, “Алдамчы кайырчылыр” ж.б. ырларында мурунку жыйнактагы ырларынан да терең мазмундуу, заманды ачык, айкын сүрөттөөгө батынган:

Өлүмүнө өмүрүм ал дебестен
очорлотуп оору кошкон ооруңа,
балдарың көп... эт кесишип этиңден
жаралышкан багыңа эмес шоруңа.
Тонолсо эгер токой тоодой добулга
тамыры аман калса чыгат кулпуруп...
байлыгыңды талатканга кайгырба,
Жүрөгүңдү балталантпа Ата-Журт.
Бүгүнкү күн эртеңкиге чылап уу
Турганда бу алай-дүлөй кымгуут
Көр өзүнө көз тилген сыяктуу
Тилейин сенин амандыгың ата журт (Тушалган чагылган, 99-бет)

Акындын жогоруда мисал келтирген “Ата Журт” деген ырында сүрөттөгөндөй бүгүнкү күндүн бирден бир коркунучу экономикалык кризситен дагы, жан дүйнөнүн жакырланышы күч алып жатышы ар бир түшүнгөн окурмандын тынчын алат. Акын А.Өмүрканов заман ырларында курулай кыйкырып, эмоцияга да курулай берлибей, бардык көйгөйлүү маселени тереңден карап, конкреттүү, жеткиликтүү бере алат. Акындын “Өзүңдү ойлоп” аттуу ырында кыргыздар өз каада-салтын жоготуп, улуу кичүү, эне-бала дебей аракка берилип баратышын эң элестүү берет.

Куда сөөк бирин-бири сыйлаганда,
Же өлүмдө көрүшүп ыйлаганда.
Аягына калтарбастан “аппак ич”-деп
Энеси ичет, күйөө бала, кыздар ичет...
(Тушалган чагылган, 108-б.)

-десе, дагы бир мындан дагы конкреттүү, эмоционалдуу кылып, даана сүрөттөйт:

Арак десе эки көзү күйүп жанган,
Жүздү соксо жүз төмөндөп кулап калган.
Куту качкан кудай урган балдар арбын,
Катын албай андан мурун аракты алган.
Көрүнүшү жез кемпирди элестеткен,
Уят, сыйытты унутушуп жайдак өскөн,
Кыйшаңдаган кызыл тушмук кыз көбөйдү,
Жигитинен мурунураак чылымды өпкөн. (Тушалган чагылган, 100-б.)

Эмнегедир акындын кийинки “Тушалган чагылган” жыйнагына кирген заман темасында жазылган ырларында көбүнчө замандын тескери таасиринен адамдардын моралдык, нравалык жактан бузулгандыгы кабатырлантат. Акын кандай гана турмуштук деталдарды сүрөттөбөсүн келечекке кабатырлануусу элинин дени сак болуп өркүндөшүн тилгендигин билдирет. А.Өмүрканов Заман темасынан башка эң мыкты сүйүү лирикаларынын үлгүсүн жаратты. Эпикалык позияда да жигердүү иштеп улуттук ар намыс темасын жаңыча ачып берген “Ак мактым”, “Күкүк”, “Эсайготтор” аттуу көркөмдүк жактан мыкты поэмаларды жазып, дагы бир чыгармачылык жаңы бийиктикке көтөрүлүп, кыргыз поэзиясынан өз ордун тапты.

Уюткулуу кыргыз адабиятынын мамлекети биз эгемендүү болгон жаңы тарыхындагы белгилүү таланттардын бири - Ш.Дүйшеев. Ал аз мезгилдин ичинде кыргыз поэзиясынан өз ордун таап, чыгаан сүрөткер, чебер лирик, эпик, курч тилдүү сатирик публицист акын катары өзүн көрсөтө алды. Акын ырларында сөздөрдү обу жок кооздоп шөкөттөбөйт, жөн гана эмоционалдык жан киргизип, өзүнүн акындык

сезимталдуулуктун күчтүү демин поэтикалык ой жүгүртүүнүн тереңдигине, масштаблуулугуна сиңирип, ырларындагы жеңил ирония, жумшак юмор сыяктуу стилдик өзгөчөлүгү ырларынын көркөмдүүлүгүн арттырат.

Эгерде поэзия турмуш чындыгынан алынып жазылбаса, ал абстрактуу ойго жык толгон мазмунсуз гана чыгарма болуп калат. Мына ушул жагынан алганда акындын ырларынын мазмунунда кайнаган турмуш чындыгы, элинин жүрөгүн өйүгөн замандын абалы "Кайдыгерлик", "Арабадагы ыр", "Шакен азган", "Шамал" аттуу ырларында басымдуу көпчүлүк бөлүгүн ээлейт. Акын заман темасындагы ырларында ар бир сөзү өз ордунда туруп, алардын ар бири маани берип, көркөмдүүлүгүн арттырып – бул жөп жөнөкөй сөздөр сыйкырдуу, образдуу сөзгө айланды. Акындын "Арабадагы ыр" жыйнагындагы, "Жүз кат" деген бөлүмү бүт бойдон, ал эми "Кечмелик", "Жалгыз жол", "Көлөкөлөр" деген бөлүмдөрүндөгү кээ бир ырларында бүгүнкү күндүн бүтүндөй чындыгын майын чыгара сүрөттөөгө алат. Акындын "Чөп чабык", "Айыл жазы", "Кыз жигит, жамгыр", "Ош базардан Ошко чейин", "Өмүр", "Көлөкөлөр", "Өрт" "Шамал" ж.б. көптөгөн ырларында турмушту таамай сүрөттөөгө алып, сюжеттик өзөк, жеңил ирония сыяктуу ыкмалар менен шөкөттөп, эмоциянын күчү астында ийкемге келтирип, өзүнчө терең маанилерди туюндуруп, ар бир окурмандын сезим, табитин козгогонго жетишет. Ал эми акындын "Жүз кат" деген ырлар циклин да турмуш чындыгын дал өзүндөй бурмалабай чагылдырып отурат. М: Үчүнчү катта мындайча сүрөттөйт:

Заманың кайыр сурап,
Турат тышта тешиги жок.
Медетиң мектебинен калды быйыл

Бутунда өтүгү жок - десе, "Отуз үчүнчү катта" бүгүнкү күндөгү адилеттүүлүк менен адилетсиздиктин, акча менен ар намыстын күрөшү жүрүп акча, байлык, бийликтен ашкан эч нерсе жоктой, керек болсо алар ата Мекен, ата-энесин сатканга чейин барышаарын төмөндөгүдөй сүрөттөй:

Эң арзан мугалими,
Эң арзан жазуучусу,
Эң арзан артисти бар,
Жуп-жука бөлкөсү бар
Кыргыздын өлкөсү бар,
Кана ким сатып алат?
Бири өлүм
Бири акча-
Эки жол бар кана ким сатып алат,
Болгону эки доллар. (Арабадагы ыр, 117-б.)

Акындар ырларында жакырчылыктын айынан төрөттөн өлгөн эненин, бутуна бут кийими жок, мектепке барбаган балдардын, уурулук кылган жаштардын, айласы кетип айылын таштаган адамдардын жана дагы көптөгөн турмуш чындыгын даана чагылдырган.

Акын эпикалык поэзияда, кара сөздө да өзүнүн күчүн сынап көрүп, ал да жакшы натыйжасын берди. Ш.Дүйшеевдин кийинки "Шакен азган" деген китебинде кара сөз менен жазылган чыгармаларда да, заман көйгөйү басымдуу орундуу ээлейт. Өзгөчө акындын үч саптан турган ырлары, үч саптан турса да мазмунуна терең ой батырылып, формасы өзүнчө төп келишип турат. Мисалы:

Көп өлүп, аз жыл жашапмын
Көзүмдү жумсам-басат кум,
Көзүмдү ачсам азап-муң.

Айылды көрдүм кейпимен,

Жазында жанын тытынып,
Күзүндө шаарга тентиген

Кай жакка чачтык ырысын
Кароосуз балдар көбөйдү
Кайгысы-калың, муңу-узун. (Шакен азган, 48-б.)

Ш.Дүйшеевдин ырдын формасын түрлөбөйт, бирок окурман күтпөчүдөй жаңы көркөм сөз каражаттарын жыш колдонуп, акындык талантынын күчү менен ырынын ар бир сабына адамдык терең сезимди башынан аягына чейин сиңирип, эмоционалдуулугун арттырып турат. Акындын ар бир сөзү өз ордунда туруп, алардын ар бири маани берип, көркөмдүүлүгүн арттырып - бул жөпжөнөкөй сөздөр сыйкырлуу, образдуу сөзгө айланат. Буга ачык мисал катары эч чечмелөөсүз төмөнкү ырды окуп көрөлү:

Кейпи начар, кийими ала-дүлөк,
Керзи өтүгү өзүндөй кара жүдөөк.
Тачка сүйрөп, жан багып таңдан кечке
Ош базарда бир жетим бала жүрөт.

Каргадайдан башына токмок салган,
Каректерин карадым кош-кош жанган
Каректерин карасам от айланбай,
Чоң кишинин көзүндөй токтоп калган.

Жеңи менен мурунун сүртүп алып
Желип барат жүгүн ал түртүп алып,
Кесел богон кемпирдей тура албастан
Жерде жатат жетимге тийчү жарык.

Капты ташып карааны караңдаган.
Кабагынан баланын салаңдаган.
Ата журтум бечара сени көрдүм
Ала качып көздөрүң алаңдаган.

Билем кыргыз баласы экендигин,
Тилеп турдум теңирден эсендигиң
Жалгыз ушул баланын тачкасында
Келаткансып сүйрөлүп Мекен бүгүн (Шакен азган, 38-б.)

М.Абылкасымова, С.Абдыкадырова, А.Узакова, Р.Карагулова, А.Темирова, Б.Чотурова, Ж.Исабаева сыяктуу кыз акындарыбыз да активдүү иштеди. Алар да бүгүнкү турмуш чындыгын чагылдыруу аракетин көздөштү. М: кыргыз эл акыны М.Абылкасымованын “Үшүк” деген жыйнагы жарык көргөн. Жыйнакты ачканда эле:

Үшүк урду элимди да, жеримди,
Үшүк менен мен да бастым демимди

-деген түшүнүксүз эки сап ыры менен башталат. Үшүк деген сөздүн бир топ деңгээли, бир топ мааниси бар. Кээде адам чыйрыгып үшүйт, кээде үшүп жүрөт, кээде кышында такыр тоңуп калган үшүк бар. Акын кайсы үшүктү айтып, ал элин кантип алып, акын кантип демин басты экен деген суроо туулуп китептин ичинде бул суроого конкреттүү жооп издеп, таппай калган окурман болот. Акын жалпы эле кыйын кыстоо турмушта элинин үшүккө кабылгандыгын айтуу аракетин көздөп, бирок жогорку акындардай конкреттүү, турмуштук деталдар менен таасын сүрөттөөгө жетишкен эмес. Негизинен жыйнактын көпчүлүк бөлүгүндө сүрөттөр жана арноо ырларына орун

берилген. Ырларынын ичинен “Жер бетин”, “Бир азга”, “Жолдош болсун”, “Балама”, “Агат белем” деген лирикалары дурус жазылган.

Ошондой эле. К.Сариеванын “Аалам тепкичтери же өткөөл өмүр тарктаты” деген ыр жыйнагы жарыкка чыкты. Бул китепте акын өткөөл өмүр учурундагы турмушка терең сүңгүп кирип, философиялык деңгээлде сүрөттөп берүү аракетин көздөгөндүгү көрүнүп турат. Китептеги ырлар тематикалык жактан ар түрдүү берейин деген ойлору да жаман эмес, бирок акын сөзү бага билбегендиктен, ойду конркеттүү кылып бере албагандыктан, уйкаштыктын начар курулушунан жөн гана сөздөрдүн топтомдору сыяктуу болгон ырлары өтө арбын. Мисалы, китепти ачканда эле “Жылдыздуу түндөр” деген ырын окуп көрөлү:

Түн бир кербен жарык жылт-жулт
Жылдыз жанат миң азгырык.
Мени дагы канчоо сүйдү
Аны айтуунун неси кызык,
Кербен жолдош шылдыр- шыңгыр.
өз сүйүүсүн ырдоо сыймык.
Түн бир кербен. Шылдыр-шылдыр.
Аккан өмүр билбей токтоо.
Жанга жагым бул ыргакта
Махабаттын ордун жоктоо.
Дайым эске сен түшөсүң.
Көңүл жокто, оюн-шоокто,
каухар-жакут, жарык жылт-жулт
шылдыр-шылдыр... шыңгыр-шыңгыр..
толкун ойноок шалпа-шулпа.
Жел учкаяк...
Жээк токтоо...
Шылдыр-шыллдыр... жарык жылт-жулт.
Жылдыз токтоо
Жылдыз токтоо. (Аалам тепкичтери же өткөөл мезгил трактаттары, 8-б.)

Деги эле кийинки сөз эркиндиги, идеалогиялык эркиндик колго тийген заманда чыккан ыр жыйнактардын көбүндө абстрактуу ой жүгүртүү, курулай романтикага батуу, сөздү ордуна коё билүү сыяктуу маселелерге анча көңүл бурулбай, натыйжада чыныгы поэзияга коюла турган талаптарга жооп бере албаган ырлар жазылууда. Биз жогоруда макалабыздын башында айтып өткөндөй акыркы мезгилде акчалуулар, чөнтөгү калыңдар акын болуп чыга келишти. Буга ачык мисалы катары К.Мусаевдин «Кожоштун кут билими» жана К.Оторбаевдин «Жумгал дастаны» ж.б. көптөгөн чыгармаларды алсак болот.

Мисалы: К.Мусаев Ж.Баласагындын «Кутадгу билиг» дастандын өтө мажес туурап, ошол багытта «Кожоштун кут билими» аттуу 60 басма табактай көлөмүндөгү китебин чыгарды. Китепти К.Мусаев тарыхый-философиялык роман деп атаган. Бирок бул чыгармасы бул жанрдын табиятына такыр жооп бербейт. Чыгармада сюжет да, каарман да, элдин башынан өткөргөн тарыхый окуялар да сүрөттөлгөн эмес. Мында дүйнөнүн жаралышынан тарта ошо ; дүйнөдөгү жаман-жакшы, ак-кара жана жашоодогу баардык нерселер жөнүндө ой-жүгүртүүгө аракет кылат. Бирок автордун ой жүгүртүүлөрү чыныгы поэзиянын тили эмес, же ыр эмес, же кара сөз эмес ыр сымал саптарда жыйынтыксыз, түшүнүксүз ойлор айтылып, өзүнүн негизги дидактикалык багытындагы максатына жетпей, чаташкан ойлор, чакчалакей сөздөрдүн курандыларынан куралып калган. Буга ачык мисал:

Жер бетинде күйгөн шамдай жанып,
Адамдар да, жылдыз нурга оронуп жылтылдашып.

Жик-жиктерге бөлүү деген, багыт ушул.
Жакса да, жакпаса да таңуулаган көөдөн. (Кожоштун кут билими, 38-б.)

Мындай түшүнүксүз саптарды китептин ар бир бетинен мисал кедтирсе болот. Ал эми 2002-жыл К.Оторбаев деген автордун «Жумгал дастаны» аттуу 60 басма табак көлөмүндөгү китеби жарык көрдү. Эң кызыгы автор бул томдун ыр менен жазылган роман экенин китептин эки үч жеринде эскертет. Чын-чынына келгенде бул китепте роман формасына жооп берчү бир дагы касиет жок, мында болгону К.Оторбаевдин өмүрүндө эске калган күндөрү, Жумгал жергесинен чыккан инсандарды эскерип, кара сөз түрүндө айткан ойлорун кайра жамак-таштырып, ырга айлантканга аракеттенген. Мындан сырткары атасына, апасына, досторуна, тууган-туушкандарына, баласына, кызына, аялына арнап жазган ырларын окууга болот. Эң кызыгы К.Оторбаев биринчи эле китебинде "универсал" жазуучу болуп чыга келет. Себеби, автор китебине ырлар, кара сөз, санжыра, айтыш, сатира, поэма, очерк, новелла, эссе түрүндөгү чыгармаларын топтоштурганын эскертет. Бирок бир да чыгармасы аталган жанрларга жооп бербегендиги бизди өкүндүртөт.

Ошондуктан,мындан ары адабиятка бир цензура болуп, аз да болсо мамлекеттик деңгээлде көзөмөл кылбаса, жалпы эле көркөм адабияттын, чыгармачылыктын кадыр баркы кетүү коркунучу туулууда.

Мындан сырткары Т.Самудиновдун чебер жазылган породияларынан турган “Тандалмалары” Э.Турсуновдун “Автопортрет” жыйнагында мыкты жазылган лирикалары, Б.Алыбаев “Катаал күндүн ырлары”, Асан Жакшылыковдун дурус жазылган поэмалары, С.Абдыкадырованын “Таң нуру” аттуу жыйнактар окурмандарды кайдыгер калтырбайт.

Жыйынтыктап айтканда, биздин оюубузча акындарыбыздын бүгүнкү күндөгү эң негизги милдети улуттун улут экенини даңазалаган улуттук темага сүңгүп кирип, мурдагы адабияттын актай барактарын толтуруп, чыныгы көркөм поэзияны жаратуу милдети астыда турат.

Адабияттар:

1. Байтемиров Н. Кылымдар деми. –Бишкек, 1994.
2. Өмүрканов А. Күндөгү так. Ырлар жана поэмалар. –Бишкек, 1995.
3. Өмүрканов А. Асмансыз жылдар. –Бишкек: Кыргызстан, 2001.
4. Өмүрканов А. Тушалган чагылган. –Бишкек: Акыл, 2005.
5. Дүйшеев Ш. Арабадагы ыр. –Бишкек: Шам, 1999.
6. Дүйшеев. Шакен азган. –Бишкек, 2004.
7. Абылкасымова М. Үшүк. Ырлар жана поэмалар.
8. Сариева К. Аалам тепкичтери жана өткөөл өмүр трактаты. Ырлар жана котормо. –Бишкек, 2005.
9. Мусаев К. Кожоштун кут билими. - I том. – Бишкек, 2000.
10. Оторбаев К. Жумгал дастаны. –Бишкек, 2002.

Исакова Б.А. ААЛЫ ТОКОМБАЕВ ЖАШ АКЫН- ЖАЗУУЧУЛАРДЫН УСТАТЫ КАТАРЫ

А. Токомбаевдин жаштарга насаатчы, нускоочу катары ишмердүүлүгү өзүнүн мааниси жана масштабы боюнча кыргыз жазма профессионал адабиятында өзгөчө орунду ээлейт десек, жаңылышпас элек. 30- жылдары талпынган темир канат кыргыз адабиятынын башында жетекчилик ишин жүргүзүү менен бирге, Токомбаев таланттуу жаштарга чыгармачылык кеңеш, көмөк, саясий багыт берүүнү ыйык парзы катары эсептеди. Ал учурду акын өзү «Жазуучуларга» деген 38- жылкы ырында мындайча эскерет:

Телчиксин, текөөрлөнсүн, канат керсин
Деп ойлоп, силер үчүн болдум үлгү.
Кактырбай канаттууга каршы турдум,
Тазарттым баарыңарга болуп сүлгү.[1]

Мына ошентип, А. Токомбаев Улуттук адабияттын андан ары гүлдөп өнүгүшүнө кылдаттык менен аяр мамиле жасады.

А. Токомбаев өзүнөн кийинки жаш, али жетиле элек, темир канат жазуучуларыбызга сыртын салып, көрмөксөнгө калтырган жок. Тескерисинче, алардын телчигишине алдын-ала шарт түзүп, колунан келген көмөгүн көрсөтүүгө дайым даяр турду. Адабиятыбыздан жаңыдан гүл ача баштаган 30- жылдардын башында А. Токомбаевдин кеңеши, көмөгү, редакторлугу менен көптөгөн жаш жазуучулардын китептери жарык көрдү.

А. Токомбаев Кыргыз жазуучулар союзунун төрагасы болуп турганда жаш жазуучулар маселесине арнап бир топ атайын макалаларды жазган. Биз алардын бири «Жаш жазуучуларга кеңеш» аттуу сын туундусун карап көрөлү. Бул макаланы автор НКВДнын эки жылдык камагынан жаңы гана акталып чыгып, Жазуучулар союзунун төрагалык постуна кайрадан турган учурунда жазган. Демек, Токомбаев бул кызматында анын биринчи кезекте кыла турган эң маанилүү иши катары жаш таланттарга тиешелүү көңүл буруу керек деп эсептегенин көрөбүз. Анткени ошол кезде күн сайын күчөп келе жаткан жаш жазуучуларга жардам берип, аларды камкордукка алуу Жазуучулар союзунда колго алынбаганы авторду катуу тынчсыздандырган. «Окуучулардан, колхозчулардан чыгып, гүлдөп келе жаткан жаш жазуучуларга Жазуучулар союзунун башкармасынын жетекчилигинде отургандардын айыбы аз эмес» – деп ачык жазат.

«Анткени, аларды тарбиялоо иши четте калып, көңүлдөгүдөй зээн салышпаган. Адабият журналынын бетинде жаш жазуучуларга кеңеш берүү иштери, жазуучулар мекемесине келген жүздөгөн каттар ээсиздикке учурап, сайда саны, кумда изи жок. Албетте, бул дурус жорук эмес».[2] Токомбаев кемчиликтердин бетин ачып ашкерелегенден жаш жазуучулардын көркөм чеберчиликтин сырлары тууралуу берген суроолоруна жооп бергенге өтөт. Мында авторду өзгөчө кээ бирөөлөрдүн ырлары оңдолуп, жазылып чыккан учурлары тынчсыздандырат. Автордун ою боюнча бул талантты өстүрүү эмес, мындай метод тарбияга каршы болот, тактап айтканда, мындай метод жаш жазуучуга эч кандай пайда бербейт. Ошондуктан мындайлардын ырынын кемчилигин, себептерин көрсөтүп, ырдын ээсине оңдотуу керек. Жарабаган ырды ончакты түзөтүп, ончакты консультациялашка болот, бирок бирөөгө оңдотууга болобйт. Токомбаевдин бул жазганында жаш жазуучулардын чеберчилиги жактан такшалышы болгон чыныгы камкордук жатканын аңдайбыз, анткени ушул жол менен гана жаш жазуучуну чыгармачылыктын түйшүгүнө үйрөтүүгө, өстүрүүгө болот эмеспи. Аалы Токомбаев өз макаласында буга окшогон өзүнүн калемгердик тажрыйбасынан маңдай тери менен тапкан көркөм адабий баалуу ойлорун жаштар менен көп бөлүшүп турган.

Токомбаев жаштарды кажыбас аракет, көгөргөн кара мээнети менен өзүнүн интеллектисин өстүрүп, эстетикалык аң-сезимин жаңылоого, билим дүйнөсүнө баш-оту менен кирүүгө чакырат. Ушул жерден айта кете турган дагы бир сөз бар. Билим да сиңген

[1]Токомбаев А. Жазуучуларга // Токтобойт толкун түбөлүк. – Бишкек, 1995. – 108- б.
[2] Токомбаев А. Жаш жазуучуларга кеңеш.// Кызыл Кыргызстан. – 1940. - 3- март.

кишиге сиңет эмеспи. Адабиятчы С. Байгазиев жазгандай, «ары жагында көрөңгөсү тайыз, дарамети жука пендеден, аны канчалык китепке, классикага көмүп койбойлу, баары бир мындан жарытылуу түшүм болбосу анык. Андай киши канчалык тырышып көп окубасын, табият ташкындаган талант ыроолобогон соң, акыры ал тезектин ичинде кыбыраган коңуз өңдөнүп каларын турмуш практикасы миң бир ирет далилдеп келатат го».[1] А. Токомбаев да аталган макаласында чыгармачылыкта бардык нерсе талантка, жөндөмгө, кишинин инсанына байланыша турганын баса белгилейт: «Ыр, аңгеме жазуу үчүн ыр, аңгеменин техникасын үйрөнүү керек. Бирок, бул негизги маселе эмес. Акын, жазуучу болуу үчүн анын таланты болуу керек. Кишинин баары акын же сүрөтчү боло албайт. Ырга таланты болсо, ошол иш колунан келе турган болсо, ал адам турмуштун бардык сырларын, сулуулуктарын үйрөнүү менен кошо коомдун түрдүү мамилелерин терең таанып жаза алат.

Бирок жалаң жапайы талант менен жакшы чыгарма жаралбастыгын туюнган Токомбаев менен катар «эмгегиңди эчен оңдоп, эчен текшерип, ошонун аркасында түзөтүү керек» деген кеңеш айтат. Искусство чөйрөсүндө чыныгы жазуучуда бир мыкты сапат болот деген кеп бар. Ал – өзүнүн жазгандарын жаратпай, сыза билүү жөндөмдүүлүгү. А. Токомбаев кыргыз адабиятында алгачкылардан болуп сыза билүү искусствосун үйрөнгөн калемгер болгон. Буга анын кол жазмаларына үңүлүп, терең ынансак болот. Кара сөз түрүндөгү, ыр түрүндөгү чыгармаларынын варианттары беш-алтыдан саналат. Ал көркөм образды колго түшүрө албай убараланып, жазгандарын кайра-кайра сызып, биринчилерден болуп «чыгармачылык азап» деген түйшүктү баштан кечирген. Ошондуктан жазуучулук өнөрдүн сырлары жөнүндө айткан кеңештери сүрөткердин көркөм өнөр жөнүндөгү өзүнүн ички терең ишениминен, ички адабий-маданий жетилгенинен деп айтышка салмактуу негиз бар.

А. Токомбаевдин жаштарга болгон камкордугу Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде да үзгүлтүккө учураган эмес. Майдандын катаал атмосферасы, калк турмушундагы бүлгүнчүлүк, ачарчылык күчөп турган 40- жылдары ал жер-жерлерде жаш жазуучулар тобун уюштуруу маселесин көтөрүп чыгат, аны ишке ашыруу үчүн конкреттүү чараларды көрөт: «Жаш жазуучулар тобун уюштуруу жумушун колго алып, ага дайым жардам кылуу маселеси биздин алдыбызда турат. Жазуучулар союзунун союздук башкармасы менен ВЛКСМ БКнын 1939- жылы чыккан нускоо каты али өзгөрүлгөн жок, кат негизинде ар бир журналдын, газеталардын айланасында адабият ийрими болууга тийиш. Республикалык, областтык, райондук газета, журналдардын алдындагы ийримдерге, жалаң гана областтык, райондук күчтөр эмес, Жазуучулар союзунун башкармасынын да алардын өсүштөрүнө жандуу жетекчилик, айкын жардам берүү милдети турат. Ал жаштардын таланттууларына бардык жардамдарды берип, аларды Союзга тартып иштетүү жумушун колго алууга тийишпиз».[2]

Аалы бул маселеге ушунча олуттуу маани берген себебин мындай түшүндүрөт: «Бул жаштар биздин адабиятыбыздын эртеңки ээлери, буларды машыктыруу ишин дайым колдон чыгарбай, жакшы метод менен өстүрүүгө тийишпиз» – деп жазат. Мындай саптар Токомбаевдин кыргыз адабиятынын келечегин таланттуу жаштардын чыгармаларысыз элестете албагандыгын түшүндүрөт. Бул мезгилде акын фронтто жүргөн жаш жазуучулар менен активдүү кат алышып, көркөм чеберчилик боюнча кеп-кеңешин берип, алардын ырларын басма сөз бетине жарыялап турган. Ал эми согуштан кийинки жылдары А. Токомбаев мындай маселе атайын «Жаш адабиятчыларга олуттуу көңүл бурулсун» (ЛЖ, 1947, 21- август), «Шыктуу жаштар жөнүндө камкордук көрүлсүн» (КК, 1952, 10- декабрь) аттуу макалаларын жазат.

«Шыктуу жаштар жөнүндө камкордук көрүлсүн» аттуу макалада сынчы ошол жаш жазуучуларга тийиштүү жардам көңүлдөгүдөй жолго коюлбай келе жаткандыгы тынчсыздандырат: «Анын натыйжасында шыктуу бир кыйла жаштар өз билишинче жеке-

[1] [2]Байгазиев С. Мукай жана Жусуп. – Бишкек, 1995. – 10- б.

[2] Токомбаев А. Кыргыз адабияты Ата Мекендик согуш күндөрүндө // Советтик Кыргызстан. – 1944. - № 6.

жеке уюшулбаган түрдө иштешет. Көп учурларда алар көз жаздымда калып, бара-бара өздөрүнүн таланттарына жана күчтөрүнө күмөн туудурушуп, адабияттан такыр четтеп кетишет. Газета-журналдардын беттеринен көрүнө калып жок болуп кеткен авторлордун көбү өздөрүнүн шыгынын, талантынын жоктугунан эмес, тийиштүү уюмдар тарабынан белгилүү жардамдар, көрсөтмөлөр, кеңештер албагандыктарынан, жакшы мамиле, көзөмөл, тарбия болбогондуктан адабияттан көңүлү калып, эрксизден адабият майданынан четтеп кетишет. Так ушундай жаштар жөнүндө айтуубуз керек, алар бизде аз эмес».[1] Келтирилген мисалдын мазмунунан көрүнгөндөй, А. Токомбаев жаш жазуучулардын алгачкы кадамдарында сырттан болгон көмөккө чоң көңүл бөлгөн. Бул олуттуу ишке Жазуучулар союзунун газета-журналдардын формалдык мамилелерин сынга алуу жогоруда аты аталган макаланын башкы обңектиси болуп берген. Жаңыдан жазып жүргөн жаш авторлорго формалдык мамиле кылуу, биринчиден, аларды келтире турган иштен четтеткендик, экинчиден, адамга жараксыз мамиле кылгандык болот деп жыйынтык чыгарат сынчы. Бул жыйынтык, башкача айтканда, жаш жазуучуларга болгон ушундай көз караш Токомбаевдин өздүк практикасынан далилденип турат. А. Токомбаев жаш акын-жазуучуларга өзгөчө кылдат сезим менен мамиле кылган калемгерлерден болгон. Муну анын ал тууралуу калемдештеринин көптөгөн эскерүүлөрүнөн, бир топ сын макалалардан, каттардан улам айкын көрүүгө болот.

Кыргыз адабият илиминде А. Осмоновдун адабий ишке кандайча келгендиги тууралуу көп эле изилденгендей көрүнгөнү менен али айтылбай, көмүскөдө калган арбын деталдар бар экен. Атап айтканда, жаңыдан гана калем кармап, көркөм чыгарма жаратууга аракет кылып жүргөн жаш талапкерге дамаамат сүрөөнчү демөөр күч болуп, туура багыт көрсөтүп берген жазуучу-устаттардын Алыкулдун тагдырындагы ролу тууралуу адабиятчы К. Артыкбаевдин «Изденүүлөр жана табылгалар» эмгегинен гана кезиктирүүгө болот.[2]

Алыкулдун шыгы ойгонуп, адабий чөйрөгө аралаша башташы 30- жылдардын башында Фрунзеде окуп жүргөн кезине туш келгени белгилүү. Педтехникумдагы курсташтарына көрсөтпөй жазып, түйшөлүп жүргөн кезинде ага ошол кездеги элге белгилүү болуп калган А. Токомбаев менен жакындап таанышуу чоң ийгилик болуп берген көрүнөт. Бул тууралуу акын кийинчерээк 1947- жылы жазылган «Менин автобиографиямда» кең-кесири эскерет:

«Эң биринчи эле Жусуп Турусбеков менен жакшы болдум. Бир күнү ошол акынга ыр алып барып берсем, окуду да: «Сенин ырларың дурус экен, мен барып Аалы Токомбаевге айтайын жана эмки жекшембиде окуучуларды чогултуп тур, мен барып жыйналыш өткөрөм» – дей салды. Көп узабай А. Токомбаев менен жолугуштум, ал кишиден да мактоо угуп, аябай кубандым.

1932- жылы ооруп айылга кеттим. Кайра кайтканда, ошол кездеги Жазуучулар союзунун төрагасы А. Токомбаев мага жакшы жардам кылып, «Чабуул» журналына орноштурду. Бул мезгил менин болочогумдун чечкиндүү жылы болду. Себеби, эгер журналга орношпой калсам, айылга кетмекчимин…»[2] Ошентип, илээшип алган оорусу окууга кедерги келтире баштаганда, 1932- жылы педтехникумду таштап айылга кетсемби деп арсар ойдо, ара жолдо турганда Токомбаевдин жакшы жардамы болочок акындын келечеги үчүн чечүүчү кадам болгону тууралуу А. Токомбаевдин да кийинчерээк эскерип жазганы жарык көргөн»: «Алыкулду мен биринчи көргөндө мага эң эле оор таасир калтырганын эч убакта унута албаймын. Өңү сертирээк, өтө жупуну кийинген окуучу менин көзүмө бечелди элестете койду. Бастек бойлуу, курсактуу, эң эле арык, мойну ичке, манжалары башка кишилердикиндей шадылуу сезилди. Ал өзүнүн оорукчалдыгын, сабакка жетише албай калгандыгын айтты: «Караша турган бир тууганым жок, Кара-Коодо жекжаат эжелерим бар экен, ошого барайын дедим эле, анан муну силерге көрсөтөйүн дедим эле» дегени эсимде. Мен анын ыры жөнүндө эмне айтканым азыр эсимде жок. Мен анын саламаттыгы жөнүндө, кантип жашоо жөнүндө ойлодум. Анан көңүлүн көтөрүш үчүн

[1] Токомбаев А. Шыктуу жаштар жөнүндө камкордук көрүлсүн // Кызыл Кыргызстан. – 1952. - 10- декабрь.
[2] [1]Караңыз: Токомбаев А. Изденүүлөр жана табылгалар. – Фрунзе,1966. – 116- б.

өзүмдүн баянымды айтып, эң мурда өзүнө-өзүң ишен, турмуштун көзүн таппасаң, белгилүү багыт албасаң, ачуу-таттууну татпасаң максатыңа жетпейсиң деп, жаңы эле жазып бүткөн ырымдын мааниси кайталанып, кеңеш берген болдум. Бир ай чамасында Алыкул кайра келди, кебетеси баягыдан төмөн болбосо, андан жогору эмес. Беттеринин оттору сыйрылып, көздөрү ого бетер муңайыңкы. «Мага караша турган жакындарым жок экен, жүдөп кеттим» деди. Мени менен эсептешкен кеңешчилерим Калим Рахматуллин, Мукамбет Дөгдүров, Өмүркул Жакишев боло турган. Алар менен макулдашып, жок жерден кызмат таап, Алыкулду «Чабуулга» орноштурдук. Алыкул ошол күндөн тартып сүйгүнчүктүү жаштардын бири болуп, адабий майданга келди».[1] Кийинчерээк жаш акындын жаңыдан жарык көргөн, тагыраак айтканда, 40- жылдардын башындагы эң көрүнүктүү эмгеги «Жолборс терисин жамынган баатыр» поэмасынын котормосу тууралуу басма сөз бетинде оң пикир айтып чыгып, бул китептин кыргыз тилинде жаралышын кызуу куттуктап, жогору баалагандардын эң биринчиси да А. Токомбаев болгон.[2] Кыскасы, жогорудагы фактылардан көрүнгөндөй, Алыкул менен Аалынын ортосундагы мамиле ага менен инидей, ал эми экөөнүн ортосундагы чыгармачылык байланыш дайыма бекем сакталган.

Аалы өмүр бою өзүнүн архивинде А. Осмоновдун бир сүрөтүн ардактап, сактап келген. Бул сүрөттү ага Осмонов өзү белек кылып берген, ага мындай деп жазган экен: «Мени ойготуп, келечек жолума негиз салуучу, мени биринчи сүйүп окуткан жүрөктөш агадай артык, мен үчүн баа жеткис болгон А. Т. (Балкага) анын альбомуна эскерме кылып берем». Осмон уулу Алыкул. 1933, 15- апрель.[3]

Биздин оюбузча, бул жазуу шакирттин устатына болгон эң жогорку урматтоосу эмей эмне. Кыргыз поэзиясына өлбөс-өчпөс из калтырган акын Алыкул да Аалынын сөзүнөн, күчүнөн улам кыргыз адабиятынын бир бурчун ээлеп калды деп айтсак, ашкере кеткендик болбойт окшойт.

А. Токомбаевдин жаш жазуучунун адабий майданга шилтеген алгачкы кадамында адабий кеңешин, адамдык жардамын аябаган фактыларын жеке гана А. Осмоновдун тагдырынан эмес, азыр кыргыз адабиятынын сыймыктары болгон көптөгөн жазуучулардын биографиясынан да кездештиребиз (Р. Шүкүрбеков, Б. Сарногоев, Т. Кожомбердиев ж.б.у.с.). Айталы, даңазалуу акын Б. Сарногоевдин адабиятка келишин Осмонов менен А. Токомбаевдин алака-катышынын экинчи ирет кайталанышы же анын башка вариациясы деп атап койсок болчудай. Өзүнүн чыгармачылык өмүрүндө, акындык тагдырында Токомбаевдин устаттык чоң салымы жөнүндө Байдылда акын чоң сүймөнчүк менен эскерген: «Бала кезде жетимчиликтин азабын аябай эле тарттым. Борбор шаарыбызга 1948- жылдын март айында келдим. Атамдай эле болуп калган киши – Аалыкем мага бир топ эле жардам көрсөттү. Айылдан март айында келдим деп айтпадымбы. Окуу жылы аяктап бараткан, мектепке албай коюшту. Ошондо Аалыкенин жардамы менен өткөм. Шаардагы № 5- мектепти бүтөрүм менен Аалыкемдин жардамы менен Москвага окууга кеттим. Сооронбай Жусуев экөөбүз окудук. Аалыке Москвага барган сайын бизге атайы келип абалыбызды сурап турчу. Акча да берчү. Бу кишинин мээримдүүлүгүн, адамга жакшылык кылууга дилгир айкөлдүгүн далай эле көрдүм. «Уулум, турмушта эмне болбойт, мен бардыгын көрдүм: жакшыны да, жаманды да. Сен талыкпай жакшы оку, жакшы жаз, бат эле адам болуп кетесиң» – акыл-кеңешин айтчу. «Баяс» деген поэмамды ошо Москвада бүткөм. Ошо жылы кыштын күнү Аалыке да Москвага барып калыптыр. Ага жаңы поэма жазганымды айттым. «Кана, окуп көрчү» деди Аалыкем кубанган кыязда. Ой, Аалыке, бул ыр эмес да, көпкө отуруп каласыз го десем, «эчтеме эмес, окуй бер» деп койду. Анан ошону окуп бербедимби. Эт бышым убактысын коротуп, ошого чыдап укканын көрбөйсүңбү. Ошондо айткан: «Буюрса, айланайын, сенден

[1]Токомбаев А. Эстеликтен // Алыкулга гілдесте. – Фрунзе, 1975. – 4- б.
[2]Карасыз: Токомбаев А. Жолборс терисин жамынган баатыр // Советтик адабият жана искусство. – 1941. - № 7.
[3]Токомбаевдин ій музейинен алынды.

бир нерсе чыгат. Окууңду бүтүп келчи, калганын көрө жатабыз» деп өзү да кубанып, менин да көңүлүмдү көтөрүп койду».[1]

Адабияттагы устаттардын ролу абдан маанилүү жана сыймыктуу да. Токомбаев мына ушул устат деген улуу миссияны көтөрүп жүргөн кыргыз адабиятында сейрек кездешкен калемгерлердин бири болгон. Ушуну менен бирге, Аалы менен жазуучулардын ортосунда болуп өткөн жагымсыз бир фактыны эске салып кетпесе болбойт. «Менин республикамдын тагдыры менин тагдырым аркылуу аркылуу өттү, ошондуктан мен совет эли туш болгон бардык кыйынчылыктарды башыман өткөрдүм»[2] – деп жазган Токомбаев. Ырас эле сталиндик репрессиядан жабыр тарткан миллиондогон совет адамдарынын катарында А. Токомбаев да болду. 1937- жылы 16- октябрда «активдүү улутчул» катары айыпталып, түрмөгө камалды. Бул каргашалуу окуя кыргыз адабиятында кандай реакцияны пайда кылды деген суроо туулат. Профессор К. Байжигитовдун белгилөөсү боюнча коомдук-саясий турмуштагы мына ушундай көрүнүш анын чыгармачылыгына «жаңыча, большевиктик «сынчыл көз караш» менен кароого, аны башкача «жетик өңүттөн» баалоого себепчи болду».[3] Бул багытта алгач жол салган авторлордун бири акын Т. Үмөталиев болду. Ал гезит бетине «Жазуучулар союзундагы чириктер» (Ленинчил жаш, 1937, 21- сентябрь) деген макаласын жарыялады. Андан көп убакыт өтпөй эле Ж. Бөкөнбаевдин «Адабияттагы улутчулдукту аягына чейин талкалоо керек» (Ленинчил жаш, 1937, 23- сентябрь), А. Осмоновдун «Адабияттагы улутчулдукту түп тамырынан сууруп таштайлы» (Кызыл Кыргызстан, 1937, 26- сентябрь) аттуу макалалары биринин артынан бири уюшулгандай удаалаш жарык көрдү. Бул материалдардын дээрлик бардыгында А. Токомбаевди контрреволюциячыл-улутчул, троцкист катары саясий айыпташкан жана аны менменсинген, жаш жазуучуларга камкордук көрбөй куугунтуктаган деген жалган жалааларды жабышты. Жазуучулардын жакында эле устат катары урматташкан адамын таш бараңга алуусу ырасында ак дилден болбогону түшүнүктүү. «Ишенген кожоң сууга акса, алды-алдыңан тал карма» дегендей, бул өз жандарын репрессиянын капшабынан алып калуунун далбасасы эле. Муну туура түшүнгөн Токомбаев кийинчерээк төмөнкүчө эскерген: «Кызыл учкундан» канат сермеген айтылуу акын-жазуучулар дээрлик мени устатым деп лидер тутканын китептеринде, гезиттерде жарыялашкан. Балээнин кокую мен эл душманы, контр делип айыпталганда чыкпадыбы? Алар мени аргасыз каралап сүйлөшкө, макала жазууга мажбурланышкан. Мени каралап сындашпаса, өзүлөрү менин үстүмөн камалышмак. Мыкаачы тергөөчүлөр алардын мени күнөөлөп айткандарын, жарыялагандарын көргөзүп, «душмандык уюмубузда кошо болгон деп тартпайсыңбы?» деп зордогон учурлары болду. Эч кимисинин убалына калбадым, керт башым үчүн, актыгым үчүн жооп берем деп не деген азап, кыйноо, токмокту жебедим. Репрессия убагында мени каралаганы кечиримдүү, эч таарынган эмесмин, таарынбайм да».[4] Сталиндик системанын тушу бирине-бирин кайраштырган, бирине бирин тукурган саясий оюндардын учуру болду. Ошондой тукуруштарга алданган, ошондой саясий оюндардын торуна түшүп, акты кара, болбогонду болду деп чындыкты бурмалоого аргасыз болгон жазуучулардын бул жоруктарына айласыз баш чайкоого туура келет. Токомбаев бул көрүнүш жөнүндө кийинчерээк керээз катында да эскерип кеткени белгилүү: «Являясь одним из организаторов кружка кыргызских писателей, я руководил им до создания Союза писателей и позже, вплоть до моего ареста в 37 году. В тюрьме следователи пытали меня и предъявляли мне «показания» моих соратников-писателей, требовали, чтобы я наговорил на них… нет, ни одного не бросил я тени, никого не посадил, не опорочил, ни один писатель из-за меня не прошел круги ада и вообще, ни один писатель не был осужден».[5]

---

[1] Сарногоев Б. Аалыны ата дечімін.// Кыргыз туусу. - 1995.
[2] Токомбаев А. Кыргызстан КП БК секретарларына кат (Ій музейинин архивинен).
[3] Байжигитов К. А. Токомбаев жана 1937- жыл // Кайчылаш жолдор. – Фрунзе, 1988. – 15-б.
[4] Бейшеналиев Ш. Тагдыр сырлары. – Бишкек, 1998. – 24- б.
[5] Токомбаев А. Письмо секретарям ЦК КП Киргизии Б. Киселеву и М. Шеримкулову, 1988.

Тилекке каршы, ушул убакытка чейин адабий чөйрөдө айрым учурда Токомбаевдин бийик бейнесине шек келтирүү максатында жазуучулардын жогорку аты аталган жалааларын мисал келтирип айыптаган учурлар кездешип жүрөт. Адабий фактыларды конкреттүү тарыхый шарттын, историзм принцибинин көз карашында туруп баалабай, өздөрүнүн белгилүү бир максатына ылайыктап буруп пайдаланган учурлар бар. Айталы, адабиятчы С. Байгазиев 30- жылдардын көрүнүктүү сүрөткери М. Элебаевдин Аалыны жамандап жазган макалаларынан мисал келтирет: «Токомбаев менин ушул жоруктарымды журт өмүр бою байкабай өтөт десе керек. Жок баатыр, массаны сен бул күндө алдай албайсың. Токомбаевдин чыгармалары жөнүндө кийин сөз кылмакпыз. Бул арада айта турган бир гана сөз – бул али көркөм сөздүн чебери болуп кетпеген киши. Токомбаевдин көп чыгармалары сапатсыз»[1] «Ал эми Токомбаев Жазуучулар союзуна жетекчи болуп отургандан тартып аппаратты кандай кылды? Өзүн мактап ыр жазгандарды жакын тартып, мындай кылбагандарды, жалпактабагандарды душманым деп билди. Куугунтук жасады. Жазуучулардын аппараты жан багуунун кошуунуна айланды».[2]

Бул материалдардан байкалып тургандыр, Токомбаевге жалаа жабуу, каралоо үчүн айрым кургак, конкреттүү аталбаган жана талданбаган деталдар кызмат кылат – эмоционалдуулук, субңективдүү көз караштар анын чыгармачылык өнөрканасын аныктоочу башкы критерий сымалында роль ойнойт. Ал эми адабиятчы С. Байгазиев бул макалалардын маанисине эң жогору баа берип, мындай деп жыйынтык чыгарат: «Мукай иштин чыныгы абалы эмнеде экенин сезип, Жазуучулар союзунун төрагасынын чыгармачылыгына байланыштуу жасалма салтанаттуулуктун, жалган иллюзиялардын бет пардасын сыйрууну атуулдук парзым деп эсептейт. Мукай сындарында кээде түк жалтанбаган, өлөр-тирилерин билбеген жандеми баатырга окшоп кетет. Ал жазуучулар түгүл Кыргыз Эл комсовунун төрагасы Исакеевге чейин «кол салууга» барган. «Кечээ эле жакында болуп өткөн Кыргызстан жазуучуларынын I сңездинде Исакеев чыгып сүйлөп: «Бул жерде Токомбаевди сынайбыз дечү кишилер бар көрүнөт. Биз андайларга жол бербейбиз» дегенин эл унутуп койгон жоктур» деп жазганын даңазалайт».[3] Байгазиев сыяктуу белгилүү илимпоз-окумуштуу ушундай саптарды тарыхый контексттен бөлүп алып, үзүл-кесил мисал келтирүүнүн алдында өзү жазгандай «иштин чыныгы абалы эмнеде экенин» аңдап туюнса, атаганат. Болбосо, ал айткандай «өлөр-тирилерин билбеген, түк жалтанбаган» Мукай эмне үчүн Токомбаевге, Исакеевге мурун же кийин каршы ачык айтып чыкпай, туура 1937- жылы, бул эки коомдук ишмер экөө тең камакка алынганда, басма сөз бетинде асылып отурат? Биздин оюбузча, бул М. Элебаевдин «жандими баатырлыгы» эмес, репрессиянын капшабынан жан далбастаган, керт башын оолактаткан амалы гана болуп жүрбөсүн? Бекеринен Аалы көп өтпөй акталып кайра чыкканда, ошол эле Мукай өзүнүн ички сырын, муңун жашырбай төкчү күндөлүгүнө төмөнкүдөй жазган эместир: «Анын көпчүлүктү ала жүргөнүн, жаштарды өстүргөнүн, адам болсун деп тереңден өстүрүп чыкканын Алыкулдай жаштардын өзү гана эмес, башка бирөөлөр да унутпашыбыз керек. Биз кимдин кимдигин керт башыбызга кылган мамилесинен эмес, жалпы текшеришибиз керек… Аалы жөнүндө бул чындыкты сүйлөбөскө бүгүн адамгерчилигибиз барбайт. Тарыхты бурмалаш адамгерчиликке жатпайт. Муну Молдогазы билбейт, мен билбейм – ким билет?

13- февраль, 1940- жыл».[4]

Мукайдын салмактуу, адилет талдоосунан өмүр бою келишпестиктин, каршыгуунун изи сезилбейт. Тескерисинче, анын Токомбаевдин алгылыктуу сапаттарын акыйкат баалоого умтулганы көрүнүп турат. Ушундан улам адабиятка, тарыхка этият, так мамиле кылып, «эффективный» гипотеза үчүн чындыкты курмандыкка чалып, карапайым окурмандардын башын айландырбасак деп айткыбыз келет.

---

[1] Элебаев М. Адабияттагы буржуазиячылдыкты биротоло курутуу керек.//

[2] Элебаев М. Дагы адабияттагы чириктер тууралуу.//

[3] [3]Байгазиев С. Мукай жана Жусуп. – Бишкек, 1995. – 20- б.

[4] Алынды: Бейшеналиев Ш. Дагы Аалыке жана Мукай.// Эркин Тоо. – 1991. - 16–23- февраль.

60–80- жылдары да Аалы жаш жазуучуларга бир чети агасы, калемдеш коллегасы катары билген кеп-кеңешин аябай сырдаш болуп, аларды жакшы жолго, адабияттын күжүрмөндөрү болууга үндөп келгендигин көрүүгө болот. Анын кеңеши, материалдык көмөгү, редактор болушу менен ал кезде жаш калемгерлердин бир нече китеби жарык көргөн. Ошолордун бири Турар Кожомбердиевдин «От өчпөгөн коломто» аттуу жыйнагы болучу. Бул китепке баш сөз жазган А. Токомбаев ал учурдагы жаш, жаңыдан телчигип келаткан Турардын көп нерсени үмүттөндүргөн чыгармачылык наркын, келечеги бар экенин белгилейт: «Изденүү бардык жазуучуга, бардык куракка таандык. Изденүүнүн табылгасы – талант. Кай бирөөлөр «изденүү» десе, ыр саптарын гана эмес, ылаажы болсо, тамгаларды да сындырып, ойкуштатып жазгылары келет. Биз Турардан аны көрбөйбүз. Ал чабал жаштан эмес. Ал убактылуу буйдалгандардан да эмес. Ал – жаңыдан гүлүн ачкан жаш талант».[1] Мында көптү көргөн, тажрыйбалуу, кексе калемгер кыргыз поэзиясынын эшигин ташкындаган таланттуу акын каккылап турганын жазбай баамдаганын билебиз. Ал эми Токомбаев чыгармачылык кесипте таланттын ролун биринчи орунга коюп эсептеген художник экени белгилүү. Ар бир акын табигатты өзүнчө сезет, өзүнчө көрөт, аны өзүнчө сүрөттөйт эмеспи. Алардын чыгармачылыгынын айырмачылыктарын ошондон байкап, таанууга болот.

Биз жогоруда белгилегендей, А. Токомбаев жаш жазуучуларды тарбиялоо ишинде алар менен кезигишип, аңгемелешип, кат алышуу жолуна чоң көңүл бөлгөн. Бул тууралуу акын, котормочу Э. Турсуновдун эскерүүсүн келтирели: «… 70- жылдан тартып мен мүмкүн болушунча чыгармачылыгымда бурулуш жасоого аракеттендим. Ошондо басмадан чыккан жакшы эмгектерди Токомбаев такай окуй турганына көзүм жетти. Бир күнү эле почта аркылуу кат келип калды. Конвертте адреси, фамилиясынын астында Токомбаевден деп турат.

Токомбаевдин жаш таланттарга болгон мамилеси ушундай кат аркылуу колдоо менен чектелип калган эмес. Ал жаш адабиятчыларга материалдык жактан да көмөк берип турган. Анда акындын өз сөзүнө кулак төшөйлү: «Мен жаштарга моралдык-рухий жардамымдан башка мүмкүндүгүм болгондо материалдык жардам берүүгө да аракеттенем. Муну мактануу үчүн эмес, жаш жазуучулардын эмгектерин чыгарыш үчүн «Таң алдында» романымдын гонорарын бердим. Муну мен биринчи жолу эске салып отурам. Ошол акча менен (басманын чабал кезинде) он чакты жаш акындардын жыйнактары чыккандыгына сыймыктанам. Бул – менин байлыгым артып кеткендиктен эмес, үмүткө татырлык жаштарга болгон аталык мээримим».[2]

Акындын бул жазганы көзү тирүүсүндө эч жерде жарыяланган эмес. Аалы мактанычтык менен бул фактыны оозеки да, басма беттеринде да айтып чыкпаган. Мындан анын карапайым жөнөкөйлүгү, жаш жазуучуларга жардам берүүнү өзүнүн устаттык милдети деп эсептегенин көрөбүз. Азыркы учурда кыргыз адабий сыны жаш жазуучулардын алдында абдан карыз. Алардын чыгармачылыгына жарытылуу көңүл бурулбай, адабиятка жаңы муундардын келишине олуттуу мамиле жок. Ошондуктан А. Токомбаевдин жаштарга болгон камкор мамилеси баарыбызга өрнөк, сабак болууга тийиш.

Адабияттар:

1.Токомбаев А. Жазуучуларга // Токтобойт толкун түбөлүк. – Бишкек, 1995. – 108- б.
2.Токомбаев А. Жаш жазуучуларга кеңеш // Кызыл Кыргызстан. – 1940. - 3- март.
3.Токомбаев А. Кыргыз адабияты. Ата Мекендик согуш күндөрүндө.// Советтик Кыргызстан. – 1944. - № 6.4
4.Токомбаев А. Тарых документ менен сүйлөйт // Чүй баяны. – 1992. - 17- октябрь
5. Байгазиев С. Мукай жана Жусуп. – Б., 1995. – 10- б.

.

[1]Токомбаев А. Келечеги кең акын // Кожомбердиев Т. От өчпөгөн коломто. – Фрунзе, 1972. – 4- б.
[2]Токомбаев А. Тарых документ менен сүйлөйт // Чүй баяны. – 1992. - 17- октябрь.

Исмагулов У.Ш. ИЗ ИСТОРИИ БОРЬБЫ ПРОТИВ САМОВОЛЬНОГО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ИЗВНЕ (20-Е ГОДЫ XX В.)

Переселенческая политика дореволюционного периода нашла свое продолжение и в советское время. По вопросу самовольного переселенческого движения между национальными окраинами и Центром возродились конфликты разного уровня.

Об этом представитель Казахстана при ВЦИК Кошербаев сказал следующее: «По существу же все эти передвижки, как передельные для устройства самовольцев, является ничем иным, как узаконением самовольческого переселения, продолжением колонизаторской политики прежнего строя, поощрением дальнейшего вселения самовольцев и фактическим аннулированием прав коренного населения автономной республики на первоочередное землеустройство» [1, л.10].

23 января 1926 года Комиссия ВЦИК провела заседание по вопросу землеустройства и землепользования в пределах КазАССР и Киргизской автономной области. В нем приняли участие Асфендияров, Алибеков, Кудайкулов, Селиверстов и Серафимов. На заседании были рассмотрены проблемы о переселении и было принято постановление. Постановлением были указаны следующие пункты:

1. Подтвердить закрытие переселения в пределы КазАССР и Киргизской автономной области крестьян-земледельцев, впредь до особого распоряжения ВЦИК.

2. В целях приостановления дальнейшего самовольного переселения в КазАССР и Киргизскую автономную область, согласно постановлению Президиума ВЦИК от 14 сентября 1925 г., широко опубликовать по СССР распоряжения о запрещении ходотачества и переселения на территории КазАССР и Киргизской автономной области, с предупреждением для имеющих намерения переселиться, о запрещении наделения землей самовольных переселенцев и о непредставлении переселяющимся льгот по переезду как в Казахстан и Киргизскую автономную область, так и обратно.

Предоставить право местным органам КазАССР и Киргизской автономной области выселять в административном порядке вновь прибывших самовольцев»[2, л.13].

Присутствовавший председатель Особкома Серафимов выступил против формулировки «необдуманного переселения». Он высказал свое мнение о том, что на Волыни, на Подольске установлена перенаселенность, и это стихийная тяга на земли естественно ведет к тому, что, разыскивая родственников, с ними переписываются, надеясь найти где-нибудь земельный участок. По его мнению, нужно было обнявить самовольцам на местах о необходимости широкого распространения сведений о том, что казахская и киргизская земля не подходит для переселения, что сразу освоение земли не получится, нужно время, а с навыками черноземной полосы ни в коем случае они не смогут работать на земле Казахстана и Киргизии, и поэтому последних надо убрать.

Председательствующий Асфендияров выступил с предложением, что фразу «необдуманное переселение» можно заменить на фразу «самостоятельное переселение».

Народный Комиссар Земледелия КазАССР Алибеков в своей речи подчеркивает, что переселенцы со своими навыками в черноземной полосе не смогут вести хозяйство в степи и настаивает, чтобы вместо слова «необдуманное» вставить другое категорическое слово, указать на самый факт отсутствия навыков хозяйствования в степной области. «Мы считаем, - отмечает он, - если пожелание населения будет одобрено со стороны правительства, то оно будет их организованным путем передвигать, а когда оно само будет подниматься – это будет необдуманное переселение и в этом выражении ничего странного нет»[3, л.27].

Представитель Киргизии Кудайбергенов отметил, что Серафимов сам знает, что на юге Казахстана и в Киргизской области свободных земель нет, что имеется постановление Президиума ВЦИК от 14 сентября 1925 года, поэтому должно быть твердо и конкретно указано на недопустимость всякого желания переселиться в пределы КазАССР и КАО.

Еще один представитель Центра Селиверстов выступил против административного выселения прибывших и мотивировал это тем, что это не соответствует советским законодательству и Конституции, нарушаются права человека. Если будут административно выселять, то это приведет к увеличению численности нищих и т.п. Он предлагает эту проблему решить по-другому. Например, вместо административных мер, ограничиться строгим предупреждением. По его мнению, применение административных мер – это жестокая и тяжелая форма наказания» [4, л.29].

Серафимов в своем выступлении высказал, что «когда КазЦИК принял декрет от 11 апреля 1925 года, в котором были указаны всякие административные воздействия на самовольных переселенцев – и этот декрет был целиком и полностью ВЦИКом отменен. Так что уже этот прецедент говорит за то, что местным органам никак нельзя предоставлять право административного выселения. Он отмечает, что задача переселения является задачей всего Союза и партии в целом, что образован Всесоюзный Переселенческий Комитет, который пока находится при Союзном ЦИК-е и подчеркивает о том, что еще не учтен весь земельный фонд, находящийся для распределения между населением, проживающим там, и поэтому он просит, чтобы был наложен запрет. По его мнению, основным пунктом нужно делать третий «в целях прекращения дальнейшего самовольческого переселения», выбросив «право выселения в административном порядке». Этот факт и использует Серафимов, когда говорит, о замене административного наказания на строжайшее предупреждение.

Таким образом, Серафимов отмечает, что для обеспечения жителей республики землей до сих пор нет полного земельного фонда, поэтому на переселение нужно наложить запрет и вместо фразы «административными мерами возвратить переселенцев» использовать следующую фразу «прекратить самостоятельное переселение».

Асфендияровым отмечено, что «когда ВЦИК принял это постановление 14 сентября 1925 года, это было пятое постановление о запрещении переселения. И когда я мотивировал, что не надо отменять декрет КазЦИКа, Михаил Иванович (Калинин) указал: «Нет, мы теперь примем действительные меры к запрещению». 14 сентября 1925 года было вынесено постановление о запрещении дальнейшего самовольного переселения. Вопрос шел о том, что Казахстан и КАО не могут устроить всех земледельцев. Но примите меры, чтобы опять этого не было. А сейчас с Самарской губернии едут прямо гужевым путем, и ни на каких железных дорогах вы их не уловите. Следовательно, какие-то меры, для того чтобы действительно было это запрещение, - нужно принять. Тут не говорится о том, что будет поставлен какой-то кордон, который будет всех приезжающих туда отправлять обратно. Тут говорится о переселенцах, которые захватят землю и начнут заниматься хозяйством. Они должны быть выдворены, иначе мы вынуждены через год их землеустраивать. Значит, какие-то жесткие меры должны быть приняты и поэтому эту фразу «предоставить право местным органам выселять в административном порядке нужно оставить, иначе вы даете щель. Сам товарищ Серафимов говорит, что из перенаселенных районов будут прибывать. На это нельзя закрывать глаза. Наша комиссия создана для того, чтобы принять действительные меры, чтобы самовольцев недопускать. Поэтому этот пункт является действительным пунктом. Будут приняты меры на местах»[5, л.21].

Алибеков отметил, что переселение должно быть не стихийным, а плановым, организованным. Поэтому те, кто самостоятельно приехали, не имеют никакого права на заселение. На высказывание Селиверстова о том, не является ли это вообще ущемлением чисто человеческих прав, гражданских прав; это до некоторой степени не противоречит ли современному законодательству и т.д. – Алибеков дал ответ в следующем порядке «в нужном случае мы и расстрел применяем, а не только административное выселение. Это как будто жестокая мера, но тем не менее всякое положение нужно гарантировать известными мероприятиями, иначе невозможно».

Кудайбергенов поддержал Алибекова и отметил, что «без этого пункта все предыдущие пункты и все мероприятия ни в коем случае не могут гарантировать о дальнейшем пребывании земледельцев-переселенцев в стихийном порядке. Поскольку вы заботитесь об интересах и о правах гражданина в другой части территории, то будьте любезны заботиться о таких же нормальных правах туземного населения, которое проживает в пределах Казахстана и КАО и которая не гарантирована оттого, что его земля не будет захвачена другими. В Казахстане до сих пор не закончилось земельное размежевание и всякий переселенец легко занимает землю. Тех, кто приехал в Казахстан и КАО искать работу, то никакого обратного выселения не было. А если хотят взять землю, завести хозяйство, то таким нужно ставить полный запрет и возвращать их туда, откуда они прибыли».

В конце заседания Серафимов и Селиверстов предложили поставить на голосование вопрос об отмене текста «местные органы имеют право использования административных мер для возвращения переселенцев на свое прежнее местожительство». Однако тремя голосами против двух предложение было отклонено [6, л.22].

Таким образом, правительства национальной автономной республики и области могли противостоять самовольным переселениям извне.

Однако, в дальнейшем переселенческое движение будет узаконено Центром и территории бывших колониальных окраин вновь заселятся переселенцами.

Литература:

1. ГАРФ ,ф.3260,оп.5,д.52.
2. ГАРФ.,ф.1235,оп.120,д.170.
3. ГАРФ.,ф.1235,оп.120,д.170.
4. ГАРФ.,ф.1235,оп.120,д.170.
5. ГАРФ.,ф.1235,оп.120,д.170.
6. ГАРФ.,ф.1235,оп.120,д.170.

Казакова Н. Ө.ДАНИКЕЕВДИН «АРМАН» РОМАН-ЭССЕСИНДЕГИ ПСИХОЛОГИЗМ

Кыргыз профессионал адабиятынын өнүгүү процессине кайрылып, көз жүгүртсөк, тематикалык жактан байып, кыргыз элинин жашаган тарыхый доорлору ар жазуучунун дүйнө таанымы, көркөм кабыл алуусу, көз карашы аркылуу түрдүү стилдик өзгөчөлүк менен чагылдырылып келгендиги белгилүү. Адабияттын дээрлик бүт жанрларында: Үркүн, Октябрь Революциясы, коллективдештирүү, Улуу Ата Мекендик согуш, космос ж.б.у.с. темалар залкар жазуучуларыбыз: А.Токомбаев, К.Жантөшев, К.Баялинов, М. Элебаев, Т.Сыдыкбеков, Ч.Айтматов, Н.Байтемиров жана кийинки муундун өкүлдөрүнүн чыгармачылыгында өлбөс темалар катары орун алып, тарыхтын бул барактары ар бир жазуучуда ар башкача интерпретацияланып келген.

Адабиятта согуш темасы өзүнүн бүткүл кыйраткыч күчү, жексур жүзү менен реалисттик ыкмада чагылдырылып, арадан кылым тогошуп, жыл алмашса да дүйнө элинин, анын ичинде кыргыз элинин, эсинен кеткис так болуп, көркөм сөз чеберлери тарабынан көркөм изилденип иштелип келе жаткан тарыхый чындык. Ар бир жанр өз спецификалык өзгөчөлүгүнө жараша турмуш чындыгын чагылдырып келет. Маселен, поэзия жанрында согуш темасы М.Элебаев, Ж.Турусбеков, А.Осмонов, Т.Үмөталиев, Т.Байзаков, С.Эралиев, С.Жусуевдердин лирикаларында реалдуу сүрөттөлүп, жоокерлердин патриоттук духун чыңалтуу, тылдагы элдин жеңишке деген ишенимин

күчөтүү максатын көздөп жазылган. Поэзия өңдүү проза менен драма жанры да бул темада активдүү иштеди.

Согуш -миллиондогон адамдардын өмүрүн алган апаат, мүшкүл. Дагы согуш - адам баласын такшалткан зор сыноо. Себеби, адамдар согушта турмуштун далай сыноосунан өтпөдүбү. Орус адабиятына же көп улуттуу совет адабиятына басым жасабай эле, өзүбүздүн кыргыз адабиятынын алкагынан карап көрөлүчү. У.Абдукаимов «Майдан» романы кыргыз проза жанрындагы согуш темасындагы эң мыкты чыгармалардын бири. «Майданда» согуш талаасы да, тылдагы жашоо да кароолго алынып, эң башкысы, каарман Качикенин аң сезиминдеги өзгөрүүлөрдү, психологиялык учурларды анализге алуу болгон. Романдын же тактап айтканда У.Абдукаимовдун ийгилиги- адам жан дүйнөсүнүн татаалдыгын көркөм иликтегендигинде. Албетте, инсандын аң сезими атайын психология илиминде бир нече категориялар менен такталып, андагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшү тынымсыз изилденип келсе, мындай изилдөөнү жазуучулар да өз моюндарына жүктөшүп, көркөм чыгарма аркылуу жардамга келишет. Орус адабиятында психологизм Ф.Достоевскийдин чыгармаларында, бөтөнчө «Двойник» повестинде өтө курч. Адамдын жан дүйнөсүндө эки күч салгылашып, бир-биринин үстүнөн үстөмдүк кылуусу (раздвоение личности) Голядкиндин образында берилет. Эки башталыштын кайсынысы күчтүүрөөк болсо, ал инсандын калыптанышында жана кийинки жашоосунда өзгөчө чоң роль ойнойт. «Двойникте» каармандын экинчи күчү үстөмдүк кылып, анын жок болушуна алып келсе, ал эми У.Абдукаимовдун Качикесинде биринчи башталыштын, мококтуктун, мажүрөөлүктүн, көз карандылыктын, жоюлуп, турмушка терең ой жүгүрткөн, олуттуу көз карашы бар, өз жолун таба билген экинчи Качикеге айланат. Романда каармандын өзүн-өзү талдоого алуусу, аң-сезимдеги карама-каршылыктардын башталышы майдандын башталышы менен стихиялуу өнүгөт. Көрсө, согуштун кыйынчылыгы адамды такшалтып, чыйралтат экен. Тарыхый мезгил, шарт адам мүнөзүнүн калыптанышына түрткү берип, жай турмушта көз жаздымда калган башка сапаттарынын ачыкка чыгарын 1950-жылдын экинчи жарымында жарыяланган Ч.Айтматовдун «Бетме-бет» повестинен көрсөк болот. Повестте Ысмайылдын качып келиши менен анын адамдык жүзү, ыйманы ачылат. Үңкүргө жашынып, атуулдук вазийпасын аткарбаганы аздык кылгансып, алкы бузулуп, Тотунун уюн уурдашы кыйынчылык күндөрдөгү Ысмайылдын бет пардасын сыйрып койду.

Согуш темасы тууралуу сөз болгондо туткунга түшүү, дайыны жок жоголуу өңдүү кырдаалдарды чагылдыруу адабиятта өзгөчө аялуу тема, анткени жазуучулардын алдында эң жооптуу милдет турат. Ал жөн гана жогорудагы сценаларды сүрөттөп коюу эмес, ал дал ошол жагдайга туш болгон каармандардын кыйын кырдаалдагы психологиясын ачуу. А.Жакыпбековдун 1966-жылы жарык көргөн «Катаал багыт» повестинде туткунга кабылган Апсаматтын тагдыры сүрөттөлөт. Жазуучу каармандын туткунга түшкөн абалын образдуу берүү үчүн шарттуулукту колдонгон. Апсамат немецтердин колуна түшкөндөн кийин жан айласын таба албай жаткан маалда аң сезимден пайда болгон чымындар каармандын колго түшүүдөгү абалын тактап, күнөөлүү же күнөөлүү эместигин сүйлөшүшүп, окурманга дайын эмес кырдаалдарды түшүндүрүшөт. Чыгарманын соңунда, Апсамат туткундан качып чыгып, партизандарга кошулуп, акыры жооптуу ишти аткарууда баатырларча курман болгонун сержанттын катынан билебиз. Ал эми туткунга түшүп, бошонуп, Советтик Армиянын катарына өтүп, алардын ишенимине жетүү эң оор сыноо экенин Ч.Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романындагы Абуталип Куттубаевдин жашоо тагдырынан көрсөк болот. Туткунга түшкөндөн кийин жоокер өз мекенин саткан саткын, душман. Ал кубаттуу совет өлкөсүндө жашоого акысыз деген түшүнүк чоңдордун гана эмес, жаш балдардын да аң сезимин уулаганын Абуталип география сабагын түшүндүрүп жаткан маалдагы окуучу менен болгон диалогунан көрүүгө болот:

Алдыңкы партадан шак көтөрүлгөн кол анын сөзүн бузду:

- Агай, демек сиз туткунда болупсуз да?

Сумсая тиктеген эки көз ага кадалып, өспүрүм бала башы артына экчелип, какайып турду. Кем ээк баланын астыңкы тиштери үстүңкү катарын жаап, тиштене турган ушул элеси Абуталиптин эсине өмүр бою батып калды.

- Ооба, эмне экен?
- Анда эмне үчүн атынып алган жоксуз?
- Өзүмү өзүм өлтүрүүнүн кажаты канчалык эле? Ансыз да жарадар болчумун.
- Душманга туткун болуп түшпөө керек, ошондой буйрук бар да! (Айтматов Ч. 3-том, Ф. 1983, 103-б.)

Ал эми жазуучу Ө.Даникеевдин «Арман» роман-эссесинен туткун болуу жеке жоокердин керт башындагы азап эмес, анын үй бүлөсүнө түшкөн түйшүк экендиги Сабырдын, Айымкандын, Алий атанын, Шамсуддиндердин тагдыры аркылуу билинет.

Ө.Даникеев адабиятта «Кыздын сыры», «Кызыл аска», «Көкөй кести» өңдүү чыгармалары менен окурмандардын жүрөгүнөн түнөк тапкан жазуучу. А 2005-жылы жарык көргөн «Арман» романы жазуучунун жаңы деми, жаңы сөзү десек жаңылбайбыз, автордун негизги максаты, биринчиден, согуштун катаалдыгын көрсөтүү болсо, экинчиден, бийликтин согушта туткунга кабылган советтик жоокерлердин үй бүлөлөрүнө жасаган адилетсиз мамилесин көрсөтүү «Арман» романынын негизи болуп саналат. Эгемендүүлүктөн кийин жаралган бул чыгарма кыргыз прозасында күчтүү психологизми, каармандардын жана алар жашаган доордун драматизмин көрсөткөн эң мыкты чыгармалардын бири. Жана ошол эле учурда туткунга түшкөн совет жоокерлеринин жакын адамдарына совет бийлигинин “камкордугу” ачык жазылган роман. Чыгармадагы окуя бир нече жылды камтып, Сабырдын эскерүүсүндө тизмектешип баяндалат.

Роман ретроспекция ыкмасында жазылып, баш каарман Сабырдын эскерүүсү аркылуу «сүргүнгө» айдалуу алдындагы картиналар жана жашоосундагы жүгү оор мезгилдин чындыгы баяндалат. Окуянын өнүгүшүндө Сабырдын апасы суракка алынып, аларга тагдырлаш Алий, Айымкандар кошулуп ж.б. бир нече адамдар сүргүнгө айдалып, алыска жол улашат. Акыры Глубокое станциясынан «захаркага» түшүп, кичинекей фин тамына жайгашышат. Жазуучу каармандардын жашоосунун акырындап өз нугу менен өтө баштагандыгынан кабар берет. Сабыр жана анын эми эң жакын деп эсептелген адамдарына ошол жерди жердеп, жашап жүрүшкөн Акан абышкалар таанышып, катыша башташат. Сюжеттик линияга аларга жаңы келип кошулган кавказдыктардын тагдыры чиеленет. Көрсө алардын да ага, ини, ата, күйөөлөрү туткунга түшүп чыккынчы аталгандар экен.

Ө.Даникеев Шамсуддиндердин окуясын чыгарманын сюжетине киргизүү менен каармандардын жана алар жашап жаткан кырдаалдын драматизмин дагы күчөтүп, романда камтылган маселени акырындап чечмелей баштайт. Жаңы келген кавказдыктардын башын бириктирип турган каарман бул-Шамсуддин. Келгиндерди жаңы жерге байырлатып, кем карчын толуктоодо Шамсуддиндин иш билги, журтка жугумдуу, калкка кадырлуу, арбайы аябагандай чоң экендигин айтылат. Керек учурда ал адилет сүйлөй билген акыйкат адам. Каармандын жогорудагы сапаты колхоздун башкармасы, дагы бир-экөө болуп келип сүргүнчүлөрдүн насибин кыскартып, сүт-айранга лимит коюу учурунда көрүнөт. Жыйналышта тургандардан тек гана Шамсуддин элдин ачкачылыктан тукулжурап бара жаткандыгы тууралуу сөз кылып, «элди кырып албасак экен, ачарчылык октон жаман»- деп эскертет.

Шамсуддиндин боордоштук мамилеси Алий, Сабырларга кошулган үй бүлөгө тез-тез каттап, ал жай сураштырып жардам берүүгө дилгирлигинен да көрүнөт. Ошол жаңы келип кошулган эки балалуу кавказдык аялдын тагдыры кийин үч үй бүлөнүн жазмыш тагдырын бириктирип турган түйүн болду. Көп өтпөй Вахид жана Фатиматтын апасы оорудан көз жумду. Вахидди Акан аксакал асырап Бакыт деген ат койду, а

Фатиматты Алий абышка асырап атын Батма атады. Бакыт да, Батма да жаңы үй бүлөлөрүнө кошулуп, жан сактоо улантылгандыгы баяндалат.

Ө.Даникеев - лирик. Романдагы муун титиреткен кусалык, сагыныч, кусалык алыста жүргөн ар адамды коштоорун Жөжө акындын образында баяндайт. Өткөн доордогу Аблай хандын кыргынында Жөжөнүн атасы жана бир уруу кыргыз барымтага түшүп, өз жеринен кетүүгө аргасыз болгон. Кийин Жөжө Кунанбайдын үйүндө жүрүп калат. Казак жеринде жүрүп, «этим казак болсо да, затым кыргыз»(96-б.)-деген Жөжө Кунанбайдын алдынан өтүп, жеримди көрсөм деген муратына жетүү үчүн уруксаат алган экен. Бирок Байтик баатыр Жөжө акынга жер көрсөтүп, эл аралатып, алдына ат тартып, үстүнө чапан жаап узатып койгон экен. Мезгилдик, мейкиндик жактан айырма болсо да, Жөжөнү, Сабырды ж.б. «заключенныйларды» бириктирип турган окшоштук бар, ал-кусалык, элин -жерин сагынуу. Кусалыктын күчү, көкөйдү кескен арманды жазуучу Жөжөнүн ыры менен таамай берет:

Алатоо-жер бермети, мактана алам,
Элестетсем, кандай асем жадыраган.
Алатоом-жер ортосу, Эл ордосу,
Барууга кубат жетпес… курган арман-н!
Алатоом, мен издеген карегимсиң,
Денеме демөөр берчү данегимсиң.

-деп ырдаган акындын тарыхын Абикен домбуранын коштоосунда баяндап берет. Абикендин образы тек армандуу кусалыктын күчүн чыңалтуу үчүн гана киргизилбестен, ал тарыхты, санжыраны унутпай, сактай билген рухий мураскор катары роль аткарат.

Сүргүндөгүлөрдүн жүрөгүн эзген арман окуянын жүрүшүндө акырындап чечиле баштайт. Алий аталарга актоо барагы келип, алар Кыргызстанга кайтышты. Акандар, Сабырлар, Айымкан менен коштошуу кыйынга турду, өзгөчө, Вахид жана Фатимат үчүн, анткени алар түбөлүккө ажырашмак. Арадан бир нече жылдар өтүп, акыры көптөн күткөн актоо баракчасы Сабырлардын да колуна тийди. Тилекке каршы Мүкөн, Сабырдын апасы, жолдо каза болуп, сөөгү бейтааныш казак жерине коюлат.

Романдагы психологизм күчтүү. Көкүрөктү сыздатып, каармандар менен бирге дал ошол кырдаалды башыбыздан өткөрүп, алар менен бирдикте азапты тартып, тең бөлүшкүдөй эпизоддор түзүлгөн. Мисалга, ачкачылыктын айынан Фатимат кичинекей Вахидди уйдун эмчегин эмиздирип жаткан жери Сабырдын гана жүрөгүн оорутпастан, роман менен таанышып чыккан ар бир окурмандын жүрөгүн оорутат. Ал эми Гочачы…. Жүрөк оорутуп, ошол шарттын катаалдыгын элестүү берген эпизоддорду окуп жатып, деги ушул кичинекейлердин согуш менен эмне иши бар деп муунуң сыздайт.

Эгер роман-эсседеги образдарга кайрылсак, алар жашаган ар бир жашоо үзүмүн алсак психологизмге, драматизмге жыш окуялар биринин артынан бири уланат.

Сабырдын образы типтүү, жалпылаштырылган образ. Согуш мезгилинде туткунга түшкөн жоокерлердин жакындарынын тарткан азап тозокторунун баардыгы Сабырдын образы аркылуу жеткиликтүү берилет. «Заключенный» деген жарлыктын кедерги кесепетин каармандын мектепте (сүргүндөгү) жакшы окуп жүрүп, туткундун баласы делип, лагерге алынбай калышы, Абикен акынды туура жолго салуу үчүн чектен өтө албай турушун сүрөттөгөн эпизоддордон көрсөк болот. Адилетсиз өкүм жалгыз Сабыр эмес, ал өңдүү бир канчалаган адамдардын башына түшкөн акыйкатсыздык экендигин автор Айымкан, Алийлердин, Шамсуддиндердин образында тереңден ачып берет.

Алийдин образына токтоло турган болсок, аны биз боорукер кары катары романдын башталышынан эле таанышабыз. Дээрлик сюжеттин өнүгүшүндө эмгекчил бул адам Сабырды коштоп жүрөт. Анын акыйкат, турмушка көзү жетик, эмгектен тажабаган күжүрмөн сапаты сүргүндөгү жашоосунан жана сүргүндөн кийин өз жерине кайтып келип, тынымсыз эмгектенгенин Кенжаалы, Керимдердин кептеринен, «Алийдин алмасы», «Алийдин участогу» аталган алма бактын уюшулушунан эле байкасак болот. Алий жан дүйнөсүнүн драматизминин күчтүүлүгү боюнча Сабырдан кийинки эле образ.

Согуш бүткөнү, сүргүнгө барып келгени тынч жашоодо жашап, бактылуу өмүр сүрүп жаткандай сезилет. Бирок андай эмес. Ал А.Осмоновдун «Жеңишбек» поэмасында Миңбай кары уулун кандай күтсө, дал ошол Миңбай өңдүү уулунан күдөр үзбөй, келет деген үмүттө жашап келе жаткан каарман. Романда Алийдин мындай үмүттү көкүрөгүнө сактап келе жатканы тууралуу ачык деле сөз болбойт, бирок «Агрогород» проектиси уюшулуп, элдин баары көчүрүлүп жаткан эпизоддо Алийдин аздектеген ою ачыкка чыгат:

-Совет өкмөтү чыгып, тоодон түшкөндө, мобу үйдү өзүм, Күлүшай экөөбүз тургузганбыз. Мидин байкеңер ушул үйдө төрөлүп,ушээрде чоңойгон. Ушээрден кеткен аскерге. Анан насип буйруп келип калса, ордубузду сыйпап… Жо, биз көчпөйлү биерден. Мен ушээрден күтөм Микинтайымды. (206-б.) Бирок Алий ата Микинтайын көпкө күтө алган жок, аз өтүп көз жумду.

«Армандагы» тагдырлардын кайталануусу көкөйдү кескен күйүттү, арманды коштоп чыңалтат. Сабыр Батма экөө баш кошушканы балалуу боло албай жүрүп, акыры уулдуу болушат. Кичинекей наристенин аты Мидин аталганда Алий атанын Мидининин тагдырын кайталабаса экен, Батма менен Сабырдын бала кезинен бери тарткан жана тартып келе жаткан азабы ушуну менен аяктап, бактылуу жашоого кадам шилтесе экен дейсиң. Тилекке каршы, аларга «тартууланган» азап, армандын аягы үзүлө элек тура. Кичине Мидин өсүп жетилип, Афганистанга согушка кетип, дайынсыз жоголот. Сабырдын маңдайына да Алий ата сыяктуу саргара жол карап, уулун күтүүнү жазган экен жазмыш. Сабыр эскерүүсүнүн акырында: ….буга чейинким деле жетишерлик эле го. Эми минтип олтурбаймбы Каралдымдын караанына зар болуп… Не дейин, менин тилеген тилеген тилегим, мудаазатым бир гана Микинтайым. Кудайым оомийин деп эртеби, кечпи берсе, бу жалгандын бар жогунун баарына кайыл болбойт белем-дейт.

Романды бир илеп менен окуй тургандай жазылган. Романдын аталышы мазмунду чагылдырып, түшүндүрүп турат. Өз жериңден сүргүнгө куулган арман эмеспи? Бир туугандан тирүүлөй ажыроо арман эмеспи? Согушка кетип дайынсыз болгон уулуңдун өлүү же тирүүсүн билбей күтүү арман эмеспи? Жериңди сагынып, аны бир көрүүгө зар болуу арман эмеспи? Сүйгөнүңдөн ажыроо арман эмеспи? Деги арман каарман Сабыр айткандай: «… тээ Адам ата, Аба эне менен тең жаралса керек го».

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын 3 томдугу. –Фрунзе, 1983.
2. Даникеев Ө. Арман. –Бишкек, 2005.

Карымшаков С. АЙТМАТОВ ИЛИМИНДЕГИ АЧЫЛГА

Азыркы учурда Айтматов таануу илими дүйнөлүк алкакта да өсүү жолунда бараткандыгы тууралуу маалыматтар бизди дайыма сыймыктануу сезимине бөлөп келет. Тилекке каршы, чет тилдерде жарыяланган андай эмгектерден биз көп учурда бейкабар калып келет окшойбуз...

Ал эми өзүбүздүн айтматовчулар, кудайга шүгүр, жазуучунун чыгармачылык дүйнөсүн узун-туурасынан жакшы эле “аралап” келатышат. Учурда кыргыз айтматов таануучуларынын ошондой татыктуу эмгектерин философ-эстетик, философия илимдеринин доктору КР УИАнын корреспондент мүчөсү, профессор Теңдик Аскаровдун “Поиски абсолюта – творческое кредо Чингиза Айтматова” (Б.2010) деп аталган монографиясы толуктап, ал бул багыттагы иштердин жаңы белеске көтөрүлгөндүгүн да айгинелей келди.

Аннотациясында белгиленгендей, монографияда Ч.Айтматовдун көркөм мурасынын аз изилденген аспектилери философия илиминин абстракттуулуктан конкреттүүлүккө өтүү, карама-каршылыктардын биримдиги жана күрөшү ж.б.у.с.

категорияларынын, закондорунун жоболору менен талданып, жазуучунун турмуш чындыгын көркөм эстетикалык өңүттөн чагылдырып, таанып билүүдөгү образдуу дүйнөсүнүн өзгөчөлүктөрү аңдаштырылат. Ошондуктан аталган эмгек улуу жазуучунун мурасына арналган биздеги туңгуч философиялык эмгек болуп калгандыгы менен баалуу.

Монография беш главадан куралып, I главасы "Ведущее звено в цепи художественного процесса" деп аталат да, ал эки параграфка бөлүнүп, биринчисинде автор кыргыз жана орус кесиптештеринин айтматов таануу илимин өнүктүрүүдөгү салымдарын канагаттануу менен белгилеп, бирок, али да болсо жазуучунун чыгармачылыгын эстетикалык-философиялык планда жалпылаштырып караган олуттуу эмгектердин аз же жокко эсе экендигине басым коюу менен өзү аталган эмгегинде жазуучунун чыгармачылык өнөрканасындагы өзгөчөлүктөрдү ушул өңүттөн талдоого бел байларын кыйыта кетет да, изилдөөгө байланышкан бир жагдайды: Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы азыркы адабий процесстин идеялык-көркөмдүк, эстетикалык бийиктигин баалоодо эң бийик жана так критерий болуу менен көркөм процесстин чынжырындагы жетектөөчү да звено болуп калгандыктан маселенин маңызы, түйүнү так мына ушунда экендигин белгилеп өтөт.

Монографияны баштан аяк аралап өткөн өзөктүү идея – Ч.Айтматовдун чыгармаларынын көркөмдүк-эстетикалык өзгөчөлүктөрү менен философия илиминин үндөштүгү, конгениалдуулугу. Жазуучунун чыгармачылыгын комплекстүү изилдөөгө муктаж кылган ушул татаал, олуттуу маселенин ички маңызын, жабык сырларын ачып, түйүндөрүн жандыруу үчүн Т.Аскаров өзү да эстетик-философ катары дүйнөлүк философиялык-эстетикалык ойлордун жана көркөм тажрыйбанын көптөгөн классикалык мисалдарын "калыска" тартуу менен жазуучунун жарым кылымдан ашуун тарткан чыгармачылык "мүшкүлүн" жана анын дүйнөлүк сөз өнөрүнүн бийик мунарасын курушууга кошкон нукура жаңычылдык салымдарын илимий так таразага тартып, аларды жогоруда белгиленген философиялык категорияларды, логиканын закондорун конкреттүү мисалдарга колдонуу аркылуу жаңыча, оригиналдуу түшүндүрүүгө жетишкен.

Изилдөөчү жазуучунун өтө кыска мезгил аралыгында жергиликтүү, анан мурдагы союздук чектерди ишенимдүү "аттап" өтүп, бара-бара дүйнөлүк адабий-көркөм процесске да кубаттуу таасир этип жаткан күчтөрдүн бирине айланып, ажайып кооз кыргыз жергесин, кыргыз адамдарынын жаркын образын бардык континенттеги окурмандарга өз адамдарындай тааныштыруу менен кыргыз рухунун кубатын элибиз сыймыктанчу даражада дүйнө элине тааныта алгандыгын далилдер менен тастыктайт. Ч.Айтматовго чейин да, андан кийин да, анын өзү менен да үзөңгүлөш таланттуу далай калем ээлери эмгектенип келишкендигин, бирок, алардан айырмаланып, "Калем императору" атка конгон Ч.Айтматов көркөмдүктүн эң катаал критерийлерине жооп берген "бийик пробалуу" чыгармаларын жаратып, дүйнөлүк окурмандардын жүрөгүнөн орун ала алгандыгын ал жөн эле чебер жазуучу болбостон, философ жазуучу болгондугу менен түшүндүрүп, ал оюн ишенимдүү далилдер менен бекемдейт.

Ырасында эле Ч. Айтматов тубаса, "жогортон" берилген мөлтүр талантын чыпчыргасын коротпой таптап, жетилтип, өз башынан өткөргөн катаал турмуш сабагынан "кагылып-согулуп", ийленип, ага коштилдүүлүгү да кошумча күч-кубат болуп, элибиздин бай көркөм мурасы менен дүйнөлүк көркөм маданияттын мыкты үлгүлөрүнө бала кезинен кана сугарылып алгандыгы анын акыл-ой чабытынын кеңири кулачтуу болушуна бекем пайдубал болгондугу тууралуу айтылып да, жазылып да келет эмеспи. Т.Аскаров мына ошол аксиоманы философия, логика илимдеринин окшоштук закону ж.б. закондорунун призмасынан карап, ошого байланыштуу обңективдүү дүйнөнүн, турмуш кубулуштарынын адамдын аң-сезиминде чагылышынын өзгөчөлүктөрү, аларды көркөм образдуу формада кайра жаратуунун машакаттары

тууралуу теориялык маселелерди дүйнөлүк көркөм өнөрдүн мисалдарына жана жазуучунун өзүнүн сүрөткердик тажрыйбасына таянуу менен териштирип чыгат.

Ч.Айтматов чыгармачылык кадамдарын алгач шилтей баштаганда эле тапталган жолго түшпөй, өз учурундагы коомдук-саясий, социалдык-экономикалык, маданий-руханий турмуш менен үзөңгүлөш жүрүп, бара-бара аларды өзүнүн көркөм-эстетикалык, аналитикалык ой "тегирменинен" өткөрүп, кыргыз жергесинде жаңы адамдын калыптануусундагы "тар жол, тайгак кечүүлөрдү" экинчи бир көркөм эстетикалык дөөлөткө айландырууда төл адабиятыбызда мурда кездешпеген, атүгүл жат көрүнгөн ыкмалар, образдар аркылуу сүрөттөөгө бет алганын, ошондо эле жазуучунун келечекте кездешчү көрүнүштөрдү, кубулуштарды алдын ала көрө билген сезимталдыгы, көрөгөчтүгү байкала баштагандыгын конкреттүү мисалдар менен иллюстрациялайт.

Ошентип, бара-бара катардагы окурмандар гана эмес, "азуусун айга жанган" адистер да бир добуштан Ч.Айтматовду "философ жазуучу", "ойчул жазуучу", "кеменгер жазуучу" деген эпитеттер менен адилет мүнөздөп келишкени менен андай мүнөздөмөлөр жалпы сөз бойдон калып келсе, бу сапар Т.Аскаров көркөм чыгармачылык менен философиянын карым-катышы тууралуу талылуу маселенин азыркы учурдагы изилденүү абалына экскурс жасоо менен жогорудагы мүнөздөмөнү абстракттуулуктан конкреттүүлүккө өткөрөт.

Мисалы, келечекте кездеше турган турмуштук көрүнүштөрдү алдын ала чагылдыра алуу жөнүндөгү философиянын законун "Жамийла" повестин, таанып билүүнүн абстракттуулуктан конкреттүүлүккө өтүү законун "Бетме бет" повестин, илимий-техникалык прогресстин чагылдырылышын "Асма көпүрө", "Делбирим", "Кылым карытар бир күн", "Кыямат" чыгармаларын талдоо учурунда колдонуп, алардагы жалпы эле адам баласына мүнөздүү оң, терс сапаттарды тулку боюна сиңирип алышкан каармандарынын турмуштагы түбөлүктүү карама-каршылыктардын казанында кайнап, күйүп-бышып жүргөндүктөрүн окурмандарды терең ой жүгүртүүгө, акыл калчоого чакырчу сабактар катары чечмелейт да, мына ошондой күчтүү таасир этүү сапаттарды философ гана жазуучу жарата аларын көптөгөн мисалдар менен бекемдейт.

Ырас эле *философия* терминин түпкү маңызы "акылмандыкты сүйүү", "акылдуу болуу" деген түшүнүктөрдү билдирүү менен, ал элибиздин "Көрө-көрө көсөм болот, сүйлөй – сүйлөй чечен болот" деген макалына да үндөшүп турса, ал эми Ч.Айтматовдун чыгармачылык мурасы окурмандарды адам болууга, акыл-эстүү атуул болууга машыктырган, аларга "Көрбөгөндү көрсөтүп, билбегенди билгизген" мектеп болуп келатса, жазуучунун философ, даанышман аталышынын төркүнүн да ушул жакты да. Биз жөнөкөйлөштүрүп кысып айткан бул ойлор монографияда дүйнөлүк искусствонун көптөгөн кызыктуу, оригиналдуу мисалдары менен профессионалдуу бийик деңгээлде талданат.

Изилдөөчү дагы бир моменттерди – "Биринчи мугалимдеги" Алтынайдын философия илими боюнча окумуштуу болуп чыккандыгын, кезинде улуу Д. Шостакович жазуучуга каармандарың аркылуу турмушка терең философиялык ой жүгүртүп жазганга күчүндү үрө деп берген кеңешин, жазуучу өзү да даңазалуу эле болуп калган чыгармаларын азыр жазсам башкача, татаалдантып жазат элем деп айтканын өз оюн бекемдөө үчүн колдонот да, ырасында да Ч. Айтматов ар бир чыгармасы менен "өлүп-талып", идеалга, Абсолютка умтулуу менен, каармандарына философиялык ой жүгүрттүрө алуу аркылуу, дүйнөлүк көркөм сөз өнөрүнүн сересине көтөрүлө алгандыгын дагы бир жолу ырастайт.

Аталган монографиянын баалуулугун арттырып турган дагы бир сапаты - ушу күндө да көптөгөн келишпестиктерди жаратып өзүбүз башыбыздан өткөргөн советтик мезгилге, социалисттик түзүлүшкө "түкүрүп", акарат келтирип келаткан айрым кубулгучтарга каршы Т.Аскаров диалектик катары кынтыксыз илимий аргументтер менен жооп берип, ал мезгилдин артыкчылыгын да, кемчиликтердин да таразалап, СССР деп аталган кубаттуу империянын кулашынын обңективдүү да, субңективдүү да

себептерин өзүнө мүнөздүү тарыхыйлык принцибин так колдонуу ыкмасы менен ачып бергендиги.

Ошондогу социалисттик реализм деп аталган метод чыгармачыл чөйрөгө күч менен таңууланып, колу-бутту тушап келген деген көз караштарды да автор аргументтер менен төгүндөп, Ч.Айтматовдун көркөм дүйнөсүнө жана анын эстетикалык көз караштарына таянуу менен көркөм чыгармачылыктын табиятына, көркөм ой жүгүртүүнүн чагылдыруу мүмкүнчүлүктөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө, сүрөткердин талантына, дараметине байланышкан теориялык маселелерди кайрадан тактап, териштирип чыгат.

Чындыгында да азыр биз “төө бастыга” алып жаткан социалисттик реализм методунун арсеналы кеңири болгондугун, ал атамзамандан бери келаткан көптөгөн көркөм ыкмалардын, стилдердин, методдордун табигый уландысы болуу менен эми жаңырган турмуш келбетин, андагы жаңы адамдын ички жана тышкы турпатын чагылдыруу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөр түзгөндүгүн, эгерде начар чыгармалар жаралып калса, ага соцреализм эмес, алардын авторлору күнөөлүү экендигин, андайлар бардык учурларда кездешип келгендигин жана кездеше бермектигин ырастаган мисалдар монографияда жетиштүү.

Ушул “чыргоо” маселеге эмгектин “Социалистический реализм и Чингиз Айтматов” деп аталаган бөлүмү арналып, анда автор өзүнүн теориялык жоболорун жана социалисттик реализм жөнүндөгү позитивдүү позициясын Ч.Айтматовдун чыгармачылык тагдыры жана анын бийик трибуналардан сүйлөгөн сөздөрү, маектеринде, макалаларында айткан пикирлери менен бышыктайт.

Бул бөлүмдү окугандан кийинки алынган таасир: Ч.Айтматов эч качан советтик түзүлүшкө , соцреализмге каршы болгон эмес, тескерисинче, ал өзү жаш кезинде азап-тозогун көп тартып, кийин жыргалын да көп көргөн ал мезгилдин кулуну, аз сандуу элдин атуулу, коммунист-жазуучу катары ага ак дилинен кызмат кылуу менен андагы түз жолдон кыйшайтып бараткан бурмалоолорго, чала сабат жетекчиликке дайыма каршы чыгып келген.

Т.Аскаров мына ушундай талаш-тартыштуу, татаал маселени кароолго алганда коомдук өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрүн философиялык закондор, жоболор менен ченеп өлчөп-бычып, нечен-нечен ийгиликтерди, ачылыштарды жараткан дүйнөдөгү эң кубаттуу эки империянын бири – СССРдин кыйрашынын себептерин (сөз менен иштин, теория менен практиканын эки жакты карап калышы, экономикалык саясаттын тескери жолго түшүшү, аны туура эмес пландаштыруу ж.б.у.с. обңективдүү, субңективдүү себептерди) илимий так аргументтер менен бекемдеп чыгат. Ал үчүн азыркы окурмандардын колуна оңойлук менен тийбей турган кызыктуу фактыларды келтирет жана Ч.Айтматовдун соңку чыгармачылыгын ошондой кырдаалдардын фонунда талдап чыгат.

“Жаныбарым, Гүлсарым!”, “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат”, “Тоолор кулаганда” чыгармаларында жазуучу көркөм чагылдыруунун улам бир жаңы закондорун ачуу менен ошол советтик түзүлүштү, социалисттик идеологияны ичинен иритип, тышынан чиритип жаткан бюрократия, мансапкорлук, жасалмалуулук, эки жүздүүлүк сыяктуу терс көрүнүштөрдүн да таз кейпин тасырайта сындап чыккандыгын окумуштуу так ошо социалисттик реализм методунун шарапаты менен түшүндүрүп, Ч.Айтматовдун философтугун да дал ошол методдун көмүскөдө жаткан мүмкүнчүлүктөрүн кемелине келтире пайдалана билгендигинен көрөт да, бул позициясын жазуучунун көптөгөн сөздөрү менен бекемдейт.

Монография дагы бир талылуу, күдүк маселенин - Ч.Айтматовдун “плагиаттыгы” жөнүндөгү маселенин ажатын ачып, ага ачыктык, тактык киргизгени менен да өзгөчө баалуулукка ээ. Кезинде басма сөз беттеринде ошондой “сопол куйрук” пикирлер бир караганда туурадай көрүнгөн фактыларды келтирүү менен жарыяланып, карапайым, даярдыксыз окурмандар арасында күңк-мыңк сөздөрдү жаратып да келгендей болгон.

Бирок, койнунда котур ташы жок, дили таза ар бир адам талант даражасы, масштабы Айтматов сыяктуу жазуучу эч качан кимдир бирөөлөрдөн тема, идея, сюжет "уурдоого" сабасаң да барбастыгына ишенип турса да, бу сапар монографиянын автору көркөм процесс, чыгармачылык деген өзгөчөлүү көрүнүштөрдө андай окшоштуктар, оош-кыйыштар байыркы мезгилден баштап, соңку мезгилдерге чейин деле кездешип келатканын (кездеше да берет го) адатынча дүйнөлүк дөө-шаалардын (Шекспир, Гете, Толстойдун) чыгармачылык тажрыйбаларынан учураган фактылар менен бекемдеп, мындан ары бул маселеге мындай "маңка" мамиле жасоону тык токтотту окшойт (178-187-бб.)... Чынында да ашкере жоомарт турмуш баарыбызга текши тартуулаган окшош, түбөлүктүү темаларды (өмүр, өлүм, сүйүү, күйүү, согуш, тынчтык ж.б.) кандай сүрөткер канчалык деңгээлде көркөмдүктүн бийик мунарасына жаркыратып жеткирет? Байге ошонуку да! Ушул жерден монографиянын авторунун негизги максатын аныктаган төмөндөгү пикири айрыкча көңүл бурууга татыктуу:

"И как бы горьки ни были подобные оценки творчества Чингиза Айтматова, отдельных недостатков, погрешностей, встречающихся в его произведениях, мы сочли нужным ввести все это в оборот научно-изыскательской деятельности, посвященной наследию писателя. Иначе, на наш взгляд, картина его творческой жизни, творческой биографии была бы неполной, одноцветной, одномерной" (188 б.)

Ошентип, жогоруда белгиленип өткөн кычыткылуу маселени илимий-изилдөөчүлүк алкакка салып, аңдаштырып чыгып, андан окумуштуу чыгарган төмөнкү жыйынтык азыркы учурдагы айтматов таануу илиминдеги жүз пайыз жаңы сөз. Ал мындайча (ишенимдүү болуш үчүн цитатаны узак келтирүүгө туура келет): «Есть и гносеологический аспект вопроса. Еще Аристотел считал, что стремление к подражанию вообще свойственно живым существам, а людям в особенности. Лучшим способом приблизиться к идее прекрасного признавалось подражания идеальным образцам античного искусства.

Плагиат же – это воспроизведение чужого произведения или его части под своим именем. Плагиат несовместим как с творческой деятельностью, так и с общепринятыми нормами морали и закона. От плагиата отличают творческие заимствования (Философский энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1983. – С. 505).

А «подражание» в руках таких талантов, как Чингиз Айтматов, переходит в степень оригинального художественного создания, обладающего всеми свойствами самобытного творческого явления. Писатель мог взять в том или ином случае сюжет, канву последовательно сменявших друг друга событий и «возвести» на этой основе образное построение. При этом он не копирует идейно-эстетические слагаемые какого-либо конкретного и общепризнанного, общеизвестного литературного образца, а фактически создает диалектически новое литературно-художественное явление, несопоставимое с тем же образцом. Поэтому Айтматова можно понять и по человечески его простить за творческие «вольности», которые допускал он изредка в соответствии с обңективными закономерностями развития словесной культуры, а также с традициями, которые создавались и накапливались в лоне больших или «малых» литератур, творились такими гигантами изящной словесности, как например, Шекспир или Толстой» (186 – б.). Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын баалоодо автор өзү "сложные и щепетильные проблемы" (178) деп атаган бул маселе боюнча азырынча анын келген жыйынтыгы ушундай...

Жогорудагы цитаталар алынган «"Возвышающее" воздействие ухода из жизни Чингиза Айтматова на сознание людей» деген бөлүм да (164-192-бб.) мурдагы бөлүмдөрдөй эле өзгөчө дем, эргүү менен жазылып, демейде көзү өткөн чыгармачыл адамдарга карата: "Эми анын экинчи өмүрү чыгармаларында уланат" – деген таризде айтылып жүргөн көңүл жубатуучу "дежурный" фразага баарыбызды терең ойго салып, намыстантчу, жазуучунун мурасынын дүйнөлүк нарк-насилин мурдагыбыздан бийик,

жогору туруп баалап, үйрөнүүгө багыт берчү философиялык, илимий-теориялык проблемалар чөйрөсү камтылган.

Сөздү авторго берүүгө туура келет: “И все это требует от литературоведов и критиков, эстетиков и философов, искусствоведов и психологов, историков и этнографов, лингвистов и фольклористов создания обобщающих научно-теоретических трудов, в которых нашли бы свое отражение и осмысление все основные аспекты художественного наследия Айтматова. Иначе познание и постижение всех особенностей, черт, качеств творческого облика писателя не достигает необходимой глубины, не раскроет многогранно воздействующего на сознание читателей потенциала.

При этом, идейно-художественные слагаемые творческого процесса писателя должны рассматриваться в их диалектическом единстве, с учетом как их неоспоримых и широко известных читающему миру достоинств, так и недостатков, изңянов, которые тоже могли не иметь места в живом творческом процессе. В конце концов Айтматов был прежде всего гражданином и человеком, хотя и человеком с большой буквы. Ему, как художнику и творцу, тоже были присущи и определенные слабости, недостатки, которые были связаны с природой самого словесного искусства и с особенностями писательского ремесла» (170-б.).

Ошентип, улуу жазуучунун мурасын, анын атуулдук турпатын чар тараптан өзүнө тете изилдөөнүн жаңы доору ачылып, анда жогоруда аталган илимпоздор чөйрөсү ыкшоолуктан көтөрүлүп, татыктуу иштерди жүргүзүшөрүнө, алардын алдыңкы сабында Т.Аскаров өзү да тура тургандыгына зор ишеним артууга туура келет. Мындай иш барыдан мурда кыргыз адабияты менен маданияты мындан ары да дүйнө коомчулугунун көз алдында Ч. Айтматовдун бийиктигинде, андан да аша өнүгүшү үчүн, элибиз эзелтен бери көрөңгөлөнүп келаткан улуу каситтерин азыркы ааламдашуу заманында дүйнө элдеринин эң алдыңкы сапат-салттары менен ширелиштирип өсүп-өнгөн цивилизациялуу элдердин катарына тура алышы үчүн керек. Ал үчүн биз тээ “жер каймактагандан” бери эле адам баласынын кендирин далай ирет кесип келаткан бир катар терс сапаттардан арылуубуз керек экен. Алардын ана башы – көрө албастык жана чагымчылдык деген эң эле ыплас көрүнүштөр окшобойбу!

Азырынча кыргыз коом таануучулары менен гуманитарийлеринин назарына илинбей, изилденбей келаткан ушул проблема монографияда “Пути зависти и клеветы неисповедимы?” деген жыйынтыктоочу бөлүмүндө Ч. Айтматовдун чыгармаларынын мисалында талданып, анда да төбө чачты тик тургузган дүйнөлүк мисалдар келтирилет.

Монографиянын аягына чыккан соң Ч.Айтматовдун чыгармачылык дүйнөсүн жаңыча, аң-сезимдүү аралап чыккандай болуп, ошол учурда тээ алыскы өлкөлөрдөгү сейрек китептер сакталган китепканалар менен музейлерге кирип чыккандай ыракатка бөлөнүп, эгерде эмгектин нускасы арбын болуп, башка өлкөлөрдөгү адистерге да жетсе, дүйнөлүк айтматов таануучулар да андан көп жаңылыктарды алышып (Т. Аскаровдун эмгектерине мурда эле тыш жактагы белгилүү окумуштуулар кайрылышып, шилтемелер келтиришчү), өз тилдерине которушуп, жогору баалоо менен абройлуу сыйлыктарга жана наамдарга да сунушташат беле деген үмүт шооласы жылт этет...

Келдибай кызы М. Ж. ЕГЕМБЕРДИЕВДИН «КАНАТ ХАН» РОМАНЫНЫН КӨРКӨМДҮК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Кыргыз эли нечендеген азап-тозоктуу тагдырларды башынан кечиргени тарыхтан маалым. Алыс барбай эле өткөн кылымдын 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштү алып эстесек, элибиздин башына кандай кыйын күн түшүп, улут катары тукум курут болуп каларда аргасыздан Кытай жергесине өтө качууга мажбур болушканын тарыхый фактылар жана көркөм чыгармалар тастыктап турат. Кыргыз адабиятында үркүн темасы К.Баялиновдун «Ажар» повестинен тартып Т.Касымбековдун «Баскын», «Кыргын» романдарына чейин көптөгөн акын-жазуучуларыбыздын чыгармачылыгында көркөм иликтенип келди. Үркүн темасындагы чыгармалардын катарын толуктап жакынкы жылдарда жарык көргөн публицист, котормочу, жазуучу Ж.Егембердиевдин «Канат хан» тарыхый романы жарык көрдү. Бул роман 1916-жылдагы үркүн окуясына жаңыча көз караштан карап, мүмкүн болушунча жаңы тарыхый фактыларга таянып, жогорку көркөмдүктө жазылгандыгы менен окурмандын көңүлүн өзүнө бура алат. Канат ханды биз 1916-жылдагы көтөрүлүштү жетектеген тарыхый инсан катары эле билсек, романды окугандан кийин анын эл башкаруучу, агартуучу, анан калса эли үчүн күйүп-бышкан чыныгы патриот, эч нерседен тайманбаган күчтүү личностң болгондугунан жана анын жеке жашоо-тагдырынан кабардар болобуз.

Ата Журт кыйын күнгө кабылганда
Айлансын ар бир уулу чагылганга

- деп акын Жолон Мамытов жазып кеткендей, Канат хан да өз мезгилинде Ата Журту, эли кыйын күнгө туш болуп, башына каран түн түшүп турганда өз кызыкчылыгынан элдин кызыкчылыгын жогору коюп, жанын да аябай күрөшкөндүгү романда жогорку чеберчиликте чагылдырылат. Канат хандын ушундай инсан болуп калыптанышын шарттаган факторлорду да автор чыгармада логикалык ырааттуулукта ишенимдүү бере алган. Анын ата-теги, Төрөгелди баатыр, атасы Ыбыке ж.б. аны курчаган бир топ эл башчыларынын таасиринен болсо, эң башкысы ал жашаган тарыхый шарт, тактап айтканда, падышалык Россиянын колониялык саясаты, кысымы, элди басынтуулары өз элинин кызыкчылыгы үчүн күрөшүүгө, коргоого болгон сезимдерин курчуткан. Себеби, роман башталганда эле Төрөгелди баатырдын орус төрөлөрү тарабынан чакыртылып, себепсиз сабалышы сүрөттөлөт. Бул эпизод тууралуу белгилүү сынчы С.Карымшаков мындай дейт: «Өз учурунда элин нечен жоодон калкалап, баатыр атанган айтылуу Төрөгелдини Токмок калаасында жайгашкан падышалык Россиянын жогорку даражалуу улуктары чакырып алып, сабаткан учуру элестүү сүрөттөлүп, чыгарманын андан аркы өнүгүшүнө ыңгайлуу ыргак берген башаттын функциясын аткарып турат. Жаамы кыргыз журтчулугу сыймыктанган улуттук баатырдын сабалышы – демек, мындан ары алардан эч кандай жакшылык болбостугунан алдын ала кабар берген көркөм деталң»[1]. Сынчы айткандай, бул көрүнүш ар бир кыргыз атуулунун кыжырын кайнатпай койбойт. Мындай көрүнүш бүгүнкү күндө жок деп айтуу кыйын. «Жаман үйдүн коногу бийлейт» дегендей, азыркы күндө деле башка улуттун өкүлдөрү келип алып, кыргыздарды сыйлабастан өз билгенин, оюна келгенин жасап коюп басып кетип жүрүшкөнүн көрүп, улутубуздун «ашыкча» гумандуулугу, меймандостугу өз башына тийген муштум болуп жаткан жокпу деген ой кетпей койбойт.

Төрөгелдинин сабалышынан кийинки эпизоддордо автор окуяны улам өнүктүрүп олтуруп окурманды жаш Канат менен таанышытырат. Канаттын бүткүл өмүр жашоосун сюжеттин өнүгүшүндө динамикалуу планда сүрөттөп, анын өмүрүндөгү романтикалуу да, драмалуу да, трагедиялуу да учурларын көз алдыбызга тартат. Албетте, бул учурларды окурманга жеткирүүдө автордон канчалык көркөм ой жүгүртүү, чеберчилик

[1] Карымшаков С. Чыркыраган чындык жөнүндөгү чыгарма // Ж.Егембердиев Ж. Канат хан. – Бишкек, 2006. - 6-б

талап кылынары бизге белгилүү. Ж.Егембердиев мейли жаратылышты же бир предметти сүрөттөйбү, мейли адамдардын портретин тартабы көркөм сөз каражаттарын ыктуу пайдалана алган. Айрыкча жазуучу портрет тартуунун чебери. Буга романдан бир нече мисалдарды келтирүүгө болот. «Босого тарапта узун бутун далай жерге сунулта чиренип отурган жазы жаак, кырдач мурун, дөң чекесинин алдыңкы кырбуусуна суюк өскөн сур каштарынын ички учтарын көздөрүнүн кычыгы тарапка имериле жайгашкан, ээрди калбайган, жайык беттүү, узун бойлуу, толмочунан келген Өтөмбайдын иниси Табыш балбан», «Баятан бери сөзгө кулак төшөй Ыбыкенин сол капталында мандаш токунуп, үңкүйө отурган, күнгө тотуккан, толтогой беттүү келтек мурун, суюк өскөн муруттуу, буурул сакалчан, орто бойлуу толмоч жигит Танаш уулу Беккулу сөзгө аралашты»[1]. Бул портреттик сүрөттөлөрдү окуганыбызда аталган каармандар көз алдыбызга бет маңдай көрүшүп тургандай, даана элестейт. Негизи эле портрет каармандын мүнөзүн ачууда жана анын андан аркы иш-аракеттеринен алдын ала кабар берүүдө чоң маниге ээ.

Ал эми төмөнкү сүрөттөөдөн кыргыздардын өмүр бою жашап, ошондо күн кечирип келген боз үйүн жана анын жасалгасын көрө алабыз. «Ыбыкенин сегиз канат боз үйүнүн ичи өз доорунун эң кымбат деген буюмдары менен жасалган. Саймаланган чачылуу тукабадан жапкычы тактанын көркүн чыгарып, атлес журкандар тиреле жыйылып, үстүлөрүндө боз жибектен тышталган чоң жаздыктар, ортосунан бүгүлө жыйылып турган жүктүн эки тарабында Анжиян килемдери, туш кийиз милдетин ашыра өтөшүп, көз жоосун алууда. Оң бурчта карышкырдын, сол тарабында илбирстин терилери жалпайта башы менен катырылып, куйруктарын салаңдата, көрүүчүнү сездендире илинүү. Жердеги шырдактар үстүнө саңсаң көлдөлөңдөр, ага удаалаш аюу талпактар салынган. Эпчи тарабындагы каланган чий чыгдан узун алабакандын теңинен арбынын, аялдардын казан-аяктарын, тамак-ашын эл көздөрүнөн калкалап турду» (47-б). Бул сүрөттөлүштөн жеке эле боз үйдүн жасалгасын эмес, кыргыздын нукура көчмөн турмушун, аялдардын үйдү тутуу маданиятын, ууздугун, сарамжалын көрүү менен бирге «**Оң бурчта карышкырдын, сол тарабында илбирстин терилери жалпайта башы менен катырылып, куйруктарын салаңдата, көрүүчүнү сездендире илинүү**» деген сүйлөмдө үй ээси Ыбыкенин да эч нерседен кайра тартпаган эрктүү, тайманбас мүнөзү метафоралык маанайда берилгенин байкай алабыз. Айрыкча автордун «**сездендире илинүү**» деген сөз айкалышына логикалык басым жасашы көп нерседен кабар берет. Муну биз романда Ыбыкенин алгач Барыштар менен, кийин Үркүмбайлар менен болгон кагылыштарында көрөбүз. Өзүнүн карылыгына карабастан Үркүмбайлар менен айыгышкан курч күрөшкө баргандан кайра тарткан жок. Бул көрүнүш чыгармада «Жуунуп, тазаланышканда Үркүмбайдын кекиртегиндеги муштумдай томпоө уюп калган канды көрүшөт. Карып-арып, жакынкы жаңжалда катуу жарат алып, күч-кубатынан тайый алсырап жүргөнүнө карабай, Ыбыкенин ушунчалык каршылыкка барганына таң беришет»[2] деп айтылып өтөт.

Романда эл башкаруучуларынын ич ара келишпестиги, чыр-чатагы, аларды ынтымакка чакыруудагы айылдын кадырман карылары Төрөгелди, ак сакалын жайкалткан Алыбай ажы, өткүр көз карашынан, кырдач мурдунан, бир аз салыңкы ууртунан, ак аралап бараткан жарашыктуу сакал-мурутунан адамгерчилик сапаты байкалып турган (романда алардын портрети ушундай берилген) Жаркымбай молдолордун кеп-кеңеши, образдары кыргыздардын ички биримдигин чыңап турган. Кыргыздар сөз баккан, сөз кадырын билген эл болгондугу да ушул эпизоддордо айтылып өтөт.

Канаттын эр жетип, үй-бүлө күтүү учуру да автор тарабынан кыргыздын илгертен келаткан каада-салты менен айкалышкан тою ушунчалык эргүү менен баяндалат. Ата-энелери бел куда түшүп койгон Канаттын болочок жары Жылдыздын «далысын жаба

[1] Егембердиев Ж. Канат хан. – Бишкек, 2006. - 47-б
[2] Егембердиев Ж. Канат хан. – Бишкек, 2006. - 189-б

майда өрүлгөн узун кара чачтары аркасына куюлуша шыңга боюна жарашкан, кой көз, кара каш, оймок ооз, аппак бетинин ортосундагы кызылы жанган жаны айылдын түрү боло бурала басып, талаанын кызгалдак гүлүндөй ачылып, сүйкүмдүү жылмайган татына кыз» деген сүрөттөлүшү нарк-насилдүү, ыймандуу кыргыз кызын окурмандын көз алдына даана тартат.

Ошондой оор кырдаалда (падышалык Россиянын кысымында) жашап жатканына карабай кыргыз эли өзүнүн тилин, үрп-адат, каада-салтын бекем сактап, ошонун негизинде өмүр сүрүп келгенине романдагы ушул окуялар күбө. Канаттын үйлөнүү тоюн окуп олтуруп кыргыздын улуттук оюндарынын, каада-салтынын галареясына саякат жасагандай болосуң. Сөзүбүз далилдүү болсун үчүн романдан мисал келтире кетели. «Эшик ачаары» - жаңыдан барганда куда-кудагыйлары менен учурашып, тааныша турган үйгө кирээрде эшик ачып берип ырымын алуу; «жүз көрүшүү» - бири-бирин көрүү учурундагы ырым. «Дасторкон тартмай» - тамак кудалар астына тартылганда алынуучу ырым. «Күйөө баштык» - куржундун эки көзү толтура ар түрдүү тамактарды салып алып барганда, анын оозун өтө жакын кишисине чечтирип ооз тийүүлөрү. «Жеңкетай» - жакын жеңелерин келин болуучу кызына көрсөткөн кызматы үчүн берилүүчү пул же дилде. «Аркан тосмой» - кызды эшикке чыгарып алып, жөнөрдө ырымын жасап, бирдеме бермейин кетирбейбиз деп тосулган аркан. «Иттен чыгармай» - кыз-күйөөнү, кудаларды, келген меймандарды узатуу ырымы. Булардан башка да «маасы тартмай», «кемпир түртмөй», «абышка жыкмай», «уйкулук алмай» сыяктуу ырым-жырымдарды учурата алабыз (107-б). «Жар көрүшүүдө» ырдалган ырлар да романдын көркөмдүк сапатын арттырып турат. Кыргыз эли табиятында поэзияга айрыкча жакын, ыр жандуу келет эмеспи. Бул салттуу оюн-зооктор окуянын жүрүшүнө өзгөчө шаң кошуп, романтикалык көтөрүңкү маанайда сүрөттөлгөн. Алар кыргыз элинин этномаданиятынан бүгүнкү күндүн окурмандарына көптөгөн маалыматтарды бергендиги менен да баалуу. Айрыкча бүгүнкү кыргыз жаштары үчүн этнографиялык түгөнгүс кенч десек да болот.

Жазуучунун художниктик чеберчилигин кыргыз жеринин ажайып кооздугун чагылдырган романдагы пейзаждык сүрөттөөлөр тастыктайт.

Чыгармадагы башкы каарман Канаттын нарк-насилди билген каадалуу жигит экенин да автор анын үйлөнүү тоюнун жүрүшүндө ишенимдүү баян этет. Андан кийинки иш аракеттери Канаттын мүнөзүнүн ар тарабын ачып, калкка кылган кайрымдуулуктары анын адамгерчилик сапатын улам бийик тепкичке көтөрүп, эл ичинде кадыр-баркка ээ болот. Эл ишеничине ээ болгон жаш жигит болуштукка шайланат. Анын бийик адамгерчилик сапаты, ар иштин артын терең ойлонгон акылмандыгы атасы Ыбыкенин өлүмүн уккандан кийин чуу көтөрбөй, өчүгүшкөн эки тарапты тынчытууга жасаган аракетинен көрүнүп турат. Албетте, атасынын өлүмү кимди болсо кайгыртпай койбойт, жаны кейип турганына карабастан, бөөдө кан төгүүнү каалабай, жадагалса, бардык «күнөөнү» өз мойнуна алат, туугандар арасындагы ынтымакты сактоого аракети, гумандуулугу ушул эпизоддо дагы бир жолу даңазаланат. Бул да болсо кийинки муун үчүн улуу сабак. «Каардуу бийлик башындагыдан – кандуу из калат, кайрымдуудан касиеттүү из калат»[1] - деп улуу жазуучубуз Ч.Айтматов айткандай, Канат өз мүдөөсүнөн эл мүдөөсүн жогору коюп, жогорку кадамга барып олтурат. Белгилүү тарыхый инсан Шабдан баатыр да Канаттын бул адамгерчилигине, кечиримдүүлүгүнө, акылынын тунуктугуна баа берип, аны менен алака-катыш түзөт. Ошентип, Шабдан купулуна толгон Канатка өзү менен бирге ажыга барып келүүнү сунуш кылат. Ажыга барып келүү сапары учурунда Шабдан баатырдын образы да чебер ачылып берилет. Анын адамгерчилиги, элге кылган жакшылыктары (өзүнүн эсебинен 20 кишини ажыга алып барып келет), эл аралык мамилелердин, карым-катнаштын сырын мыкты билген

[1] Айтматов Ч. 7-том. – Бишкек: Бийиктик, 2008. - 213-б

көрөгөчтүгү романда ынанымдуу берилген. Канаттын агартуу ишмердигине алгач жол көрсөткөн да ушул Шабдан баатыр.

Романдын II бөлүмү «Канат хан көтөрүлүштө» деп аталып, анда 1916-жылдагы көтөрүлүштүн чыгыш себептери майда деталдарына чейин айтылып өтөт. Орус колонизаторлорунун жергиликтүү кыргыздарга жасаган адилетсиз мамилелери, кордоолору, зордук-зомбулуктары, басынтуулары өз чегине жетип турганда, оорукка иштеткенге аскер берүүнү талап кылышат. Бул чектен ашкан буйрук араң чыдап турган элдин кыжырын кайнатып, аларган каршы көтөрүлүшкө чыгууга мажбур кылган. Алсыз абалга жеткирилип кыйналган эл мындай тозоктуу тирүүлүктө жашоодон кечишип, өлүмгө баш байлаша кандай каардуу күч болсо да жарыла каршы чыгууга даяр болуп турушкан.

Тирүүлөй кеткичекти жоо колуна,
Мекендин турпагында өлгөн жакшы

деп, Т.Үмөталиев жазгандай, жергиликтүү эл да «эч кайда барбайбыз» деп эки жакта күч тең эместигине карабай, орус баскынчыларына каршы турушат. Албетте, бул күрөштө өздөрүнө башчы керек болчу. Башчылыкка эл Канатты ылайык көрүшөт. Ар бир ишти жети өлчөп бир кесип, терең ойлонуп чечип көнгөн Канат элинин кыйын абалда турганын көрүп, көтөрүлүшкө жетекчилик кылууга макул болот. Бул чечимге келүүдөгү Канаттын психологиялык абалын автор элестүү бере алган. Тээ илгертен баатыр ата-бабалары эл-жерин душмандан кандай коргоп келгени көз алдынан чууруп өтүп, жер-суусунан, мал-мүлкүнөн, улут гана эмес, адамдык улуу касиетинен ажыраткан падышалык эзүүчүлөргө каршы акыр-аягына чейин күрөшөм деген чечимге келет. Анын бул оюн төмөнкү монологу толуктап турат: «- Зулумдардын айткан-дегени менен болуп, көзүнүн кареги менен тең айланып жүрүп, элибизди ушул тозоктуу абалга жеткирдик. Жетишет! Адепсиз канкорлордун айтканы менен болуп, мал сыяктуу айдала бербей, башыбызды көтөрүп, тартынбай каяша айтуучу мезгил жетип олтурат. Биз үчүн «Кайда барсак, Мамайдын көрү» болуп турган падышалык букаралагында кандай кыйынчылык болсо да бел байлабасак болбойт. Элибизди биримдикке чакырып, азуулуулар менен айыгышкан кармашка чыкканыбыз оң болор. Алла Таалам жар болуп, зулум баскынчылардан ата-бабалардан мураска калган жерибизди бошотуп алгыбыз бардыр»[1]. Калайман калк алдында жооптуу экендигин сезген Канат тагдырын тобокелге салып акыр-аягына чейин күрөш жүргүзгөндүгү романда ишенимдүү чагылдырылган. Курал-жарактын тартыштыгы, эки тараптагы күчтөрдүн тең эместиги Канаттар канчалык жанын үрөбөсүн баары бир жеңилүүгө дуушар кылган. Эл Кытайга качууга аргасыз болот. Ошол мезгилде эл башчыларынын баары эле Канатка окшоп эл үчүн күйө бербегендиги айланадагы тополоңго карабай, манаптык кийими менен чирене көңүлү куунак келаткан Самүдүн менен жолугушуп, курал-жарактан жардам берүүсүн өтүнгөндө, эч бир курал бере албастыгын айтып, андан көрө аларга кошулуп Кытайга баш калкалоосун сунуштаган эпизоддо көрүнөт.

- Жок, эл-журтту, үй-бүлөмдү таштап, жалгыз жанымдын жыргалчылыгын көздөп силер менен кете алмак эмесмин. Мен өзүмдүн жетекчим эмес, элдин жетекчиси болуп калгам! Кандай тагдырга туш болобуз? Эмнеси болсо да эл-журт менен чогуу болуп, чогуу көрүшүбүз оң болоор. Бунтубуз да аяктай элек[2], - деп Кытайга баруудан баш тартат. Жеңилүүгө дуушар болорун сезип-билип турса да, падышалык баскынчыларга каршы күрөшүн улантат. Бирок, оозунан ок бүрккөн жазалоочу отряддын замбиректерине кетмен, айры бирин-серин беш атар мылтык көтөргөн эл туруштук бере алышпады…

Тагдырга моюн сунбаска арга жок экен. Канат да Турпан тарапка жол тартат. «Өзөктөн чыккан өрт жаман, өздөн чыккан жат жаман» деген сөз ырас белем, өз жанын

[1] Егембердиев Ж. Канат хан. – Бишкек, 2006. - 288-б
[2] Егембердиев Ж. Канат хан. – Бишкек, 2006. – 328-б

аман алып калууну ойлогон кудасы Курман менен анын баласы Ыскак Канатты колго түшүрүп берүүгө жазалоочу отряддын солдаттарына сөз беришет. Ошентип, амал менен (кат жиберип) Канатты кайтууга мажбур кылышат. Өз пайдасын ойлогон Ыскак Канат ханды кармап берет. Канаттын жапжаш эки уулу, иниси да орустун жазалоочу отряддарынын желдеттеринин огунан каза болушат. Романдын акырында «Үркүндөн үч элес» деген бөлүмүндө кыргыздардын көтөрүлүштө кандай азап тартып, кырылууга учураганы жөнүндөгү маалыматты окуп олтуруп, дене боюң муздак суу сепкендей дүркүрөйт. Аеосуз кыргынга учураган эл, Бедел, Каркыра, Түргөн, Ак Өгүз ашууларында чубап кетип бараткан качкындар көз алдыңа кино тасма көрүп тургандай элестейт.

Ушундай – азап жолго багытталып,
Качкындар зымырашты канат кагып.
Пикиртик, Кайчы, Бедел, Ак өгүздөр
Муздарын жол кылмакчы кесип, чагып.

Мал чиркин мөгдөп калган, күчү келбей,
Төрт туяк тегеренген такат бербей,
Кара таш какыраган, ирмем чөп жок,
Шылкыйган көпчүлүк мал, аяк бербей.

Ал кеткен, азап тартып, адамзаттан,
Көз кайнап, моюн чыгып, сорулуп кан,
Калың эл, чарык тартып, кол кармашып,
Айрылган келин, кыздар минген аттан[1] - деп А.Токомбаевдин «Кандуу жылдар» романында да таасын чагылдырылган. Канат хан тууралуу бул романда да айтылып өтөт. Бул романдын да катаал тагдыры бизге белгилүү. Роман 1935-жылы басылып чыгат да, ошондон тартып 1947-жылга чейин төрт жолу жарык көрүп, төрт жолу тең китептин нускасы толук бойдон сатуудан алынып салынат. Автор идеологиялык кысымга кабылып, аз жерден жазаланып калмак болгон. Себеби, ал кезде Канат хан сыяктуу орус баскынчыларга каршы көтөрүлүшкө чыккан инсандар жөнүндө жазмак түгүл атын атоого тыюу салынган. «Канат хан» бөлүмү алынып салынып, «Таң алдында» деген ат менен жарык көргөндөн кийин гана кысымдан кутулат. Мына эми эгемендүүлүктүн шарапаты менен өз тарыхыбызды кайрадан изилдеп, жан дилинен кыргыз деп күйгөн, элине кызмат кылган чыныгы патриот инсандарыбызга жаңыча көз караш менен кароо мезгили келип жетип, Ж.Егембердиев бизге жогорку «Канат хан» тарыхый романын тартуулады.

Ошондой катаал кырдаал, кыйын мезгил болсо кыргыз эли каада-салтын, тилин ыйык сактаган. Ал эми азырчы? Бул суроого азыркы жаштар, улуттук интеллигенция, жалпы эле кыргыз коомчулугу кандай жооп берет болду экен. Романдагы көтөрүлгөн проблеманы, идеяны сурообузга жооп катары автор алдыбызга таштайт. Тарыхтын ар бир сабагын, элибиздин тарткан азабын унутпоону эскертет. Роман бийик көркөмдүктө чебер жазылган. Автор жараткан тарыхый инсандардын образдары да көркөм иштелген. Жаштарды патриоттук духта тарбиялоодо, улуттук каада-салттарды бапестей билүүгө үйрөтүүдө романдын аткарган кызматы зор. 1916-жылдагыдай тагдыр эч качан кыргыз элинин башына түшпөсүн деп тилеп, тилибизди, улуттук нарк-насилибизди ыйык туталы.

Адабияттар:

1. Токомбаев А. Кандуу жылдар. - 1-том. - Бишкек, 1991.
2. Егембердиев Ж. Канат хан. – Бишкек, 2006.
3. Айтматов Ч. 7-том. – Бишкек: Бийиктик, 2008.

[1] Токомбаев А. Кандуу жылдар. - 1-том. - Бишкек, 1991. - 248-б

4. Карымшаков С. Чыркыраган чындык жөнүндөгү чыгарма // Егембердиев Ж. Канат хан. –Бишкек, 2006.

Көлбаева М. ЭГЕМЕНДИК ЖЫЛДАРЫНДАГЫ АЙТЫШ ӨНӨРҮНҮН АБАЛЫ

Тээ байыркы замандардагы кыргыз элинин көчмөндүк турмушундагы абалы жаздоо, күздөө, кыштоо, жайлоолоп көчүп-конуп жашап, элдин эрмеги катары санжыра айтып, ыр күүлөрдү угуп ар өнөргө канык болушунан, даңазалуу аш-тойлордо өз уруу, уругун өз эл жакшыларын мактап, жактап ырдоодон элдин үрп-адат, каада-салтынын аткарылышынан, кыз оюндарынан, сармерден, акыйнек өндүү өнөр жарыштарынан айтыш өнөрү кыргыз элинин өнүгүш тарыхы менен бирге өнүгүп, ар бир тарыхый формацияда өзүнчө өң-түс алып биздин күнгө жетти. Себеби, жер жарылса акындын жүрөгү менен өтөт дегендей, кыргыз элинин башынан өткөн чоң бурулуштар, саясий-экономикалык, маданий өзгөрүүлөрдөгү жетишкендиктер, кемчиликтер акындардын ырларында, санаттарында чагылдырылып турду.

Айтыш - эл арасына кеңири тараган көпчүлүк түрк элдерине мүнөздүү өнөр катары каралуу менен көпчүлүгүндө салтка (традицияга) айлаган жанр[1]. Ошол себептүү бул жанр бүгүнкү күндө да өз өмүрүн сүрүп келүүдө. Эгемендик жылдары улуттук дөөлөттөрүбүздүн агын ак, карасын кара деп мурда кара көшөгө артында окуу, жазуу, жарыялоо ишине четтетилип келген адабий мурастарыбызды калктын өзүнө кайтаруу ишинде бир топ ийгиликтерди жаратканы менен айтыш өнөрүнө келгенде бир аз башкача маанайда кароого болот. Себеби, советтик катуу тартипте жашап, жогортон берилген буйрукчул жашоого көнгөн эл эгемендикти алуу менен ээнсирей түшүп, кайсы жол менен кандай өнүгөрүбүздү билбей калдык. Бул саамда адабиятыбыз, маданиятыбыз да бир аз тыным алып калганы байкалат. Артка кылчайсак, совет мезгили учурунда Сооронбек, Ашыралы, Эстебес, Тууганбай, Замирбек өңдүү акындык өнөрдүн өкүлдөрү кези келгенде айтыш өнөрүнүн учугун улап келишкен. Бирок, ал мезгилде акындарыбыз советтик идеологиянын эпкининен улам айтыш өнөрүнүн чыныгы өнөр жарыштыруу, чыгармачылык такшалуу сапатынан кетип, советтик жакшы иштерди мактоо, чоң жыйындарды ачуудагы учурашуу сыяктуу алым сабак ырына айланып калган.

Кайра куруу, эгемендиктин алгачкы жылдарында айтыш өнөрү эле эмес жалпы акындык өнөр тыным алып калды. Аталган өнөрдүн өзү эле эмес аны иликтөө, жазуу, китеп кылып жарыялоо иши да таптакыр унутта калды. 2001-жылы 15-февралда гана А.Нуралиевдин талбаган эмгегинин артында Садык Шер Нияздын көмөгү, демөөрчүлүгү менен «Айтыш» аттуу жаш төкмө акындардын республикалык коомдук фондусу уюштурулуп, аталган өнөрдүн алгалашына карата алгачкы аракеттер байкала баштады. Фонддо А.Айталиев, Т.Абдиев менен Б.Алагушовдор нускоочу катары устаттыкка бекитилип[2], Майра Керим кызы, Э.Иманалиев, Ш.Шеркулов, Ж.Токтобеков, А.Кутманалиев, А.Болгонбаев, М.Кулиев, А.Туткучев өңдүү акындык өнөрдүн жаш жаңы толкуну келип кошулду. Албетте, ал жаңы саясий абалда жаралган жаңы толкундун айтыш өнөрүндөгү арымы айтыштарынын түзүлүшү, идеялык багыты, көркөмдүк өзгөчөлүктөрү, байыртадан бери келаткан өнөрдө мурдатадан калыптанган салттуулуктун (саламдашуу, таанышуу, тек жайын айтуу, устат жана шакирт маселеси, чыгармачылыктагы синкреттүүлүктүн сакталышы ж.б.) сакталыш өзгөчөлүктөрү боюнча кеп башка, эң негизгиси улуу өнөрдүн солгундап калган тамырынын кайрадан кагышына эргүү берип, айтыштын эгемендик жылдарындагы өмүрүн улап отурушканы үчүн бул фонддун уюштуруучуларына жаш акындар толкунуна ыраазычылык билдиришибиз керек.

---

[1] Элдик оозеки чыгармачылыктын очерктери.-Фрунзе, 1972.

[2] Алагушов Б. Актаңдайлар.-Бишкек, 2003. - 4-б.

Уюшулган күндөн тарта фонд республикалык жана эл аралык акындар айтышты байма-бай өткөрүп келе жатат. Айталы, 2001-2002-жылдын июль айларында залкар шайырлар А.Огомбаевдин, Ш.Шеркуловдун, М.Баетовдун туулган күнүнүн 100 жылдыгына карата «Талас таңшыйт» эл аралык айтыш фестивалдарын андан бери 2003-жылы Ат-Башы жергесинде өткөн Казыбек казалчынын 100 жылдыгына, Т.Молдонун 150 жылдыгына арналган борбор калаадагы өткөтүлгөн айтыш өнөр сыноосу, 2002-жылы А.Айталиевдин 70 жаш кутман курагына арналган сынактар өткөрүлүп турду. Ошондой эле канатташ жашаган казак калкы уюштурган бир нече айтыш сынактарына катышып турушту. Демек, эгемендик жылдарындагы айтыштын нугу бурулуп, кайсы бир той-мааракенин урматына арналып өткөрүлүп пландуулук мүнөзгө ээ болду.

Эгемендик жылдарындагы акындардын чыгармачылыгынан өзүнө керектүү бардык ыкма, салттарды мурдатадан калыптанган салттуулук өзгөчөлүктөрдүн сакталышын көрүүгө болот. Айталы, **саламдашуу** өзбекстандык Нуркан Түймөкулова менен Абдыбали Акимбеков Ташкенте Алпамыш баатырдын урматына өткөрүлгөн айтыштагы өнөр жарышын айтууга болот.

Абдыбали: Аман бекен бул жерде
Ага-ини туугандар?
Айтышка анык баа берип,
Ак дилден тыңдап тургандар
Ала Тоо кыргыз төрүнөн
Ысык салам айтамын
Ырыстуу кыргыз элинен

Нуркан: - Барсыңбы, амансыңбы курбалдарым?
Жайнашып жакшы айтышта тургандарым.
Жабылып акын келди бул айтышка
Мен дагы шыбагамдан кур калбадым.

Экинчи, өнөр аздектеген калкка, атаандашына өзүн таанышпыруу. Бул айрыкча төкмөлүккө жаңыдан кадам коюп, калкка так таанымал боло элек акындардын ырларында көбүрөөк кезигет. Борбордо өткөн акындардын сынагындагы айтышта мындай таанышат.

Амантай: Түбүңдү сурап олтурсам
Саяктан келдиң Жолдубай
Жорголотуп тилиңди
Жамактап келдиң Жолдубай.
Калың эл билсин толуктап
Кабарыңды ачык айт
Каяктан келдиң Жолдубай

Жолдубай: Боогачы ыры муңканып,
Балапан кезден өскөн жер
Үмүттүн оту өчпөстөн
Үкөйүн келип өпкөн жер.
Кайрылып колу байланып
Казыбек казал төккөн жер
Кудайым чындап берген жер
Кыраңдан гүлдү терген жер
Ушундай болот Амантай
Жолдубай акын келген жер

Ошондой эле жамакташтырып ырдоонун «аллитерациялык» (көркөм чыгармадагы окшош үнсүз тыбыштардын кайталанып келиши), бирдей угулган үндүү тыбыштардын кайталанышынан келип чыккан-ассанастык ыкма жаш акындардын айтышынын көбүндө жолугат. М: А.Кутманалиев менен Мырзалы Жороевдин алым сабагынан ачык байкоого болот.

Мырзалы: Кыйла түрлүү өнөрдү
Кыйын экен орусуң
Амантай: Эмнеде улам ал элди
Эске салып коюшуң
Мырзалы: Контрабасты көргөндө
Каңгырайт сенин комузуң
Амантай: Көлөмүндө эмес деген
Анын көөнөрбөс, өчпөс жолу узун
Мырзалы: Кийинки эл жүрөт сыйлабай
Ким билиптир онусун
Амантай: Аспап албас жөө акын
Сен акындардын корусуң
Мырзалы: Кордук эмес Барпыча
Комузу жок болушум
Амантай: Кордук эмей эмине
Комузду жерип «согушуң»

Мисалда көрүнүп тургандай Мырзалы Жороевдин алым сабактары бүтүндөй аллитерациялык ыкмада берилсе? Амантай Кутманалиевдин ырлары ассанасттык ыкмада түзүлөт. Ушул мисалда эле төкмөлүккө мүнөздүү бир өзгөчөлүк-аспап менен коштоо салтын көрүүгө болот. Көпчүлүк акындар айтыш учурунда чыгармаларын коштоого, убакытты туура пайдаланып, ойлонууга убакыт алуу үчүн аспап менен коштолот. Бул ырчыларга мүнөздүү касиет. Бирок, айрым акындар (Жеңижок, Мырзаалы, Жеңишбек мурда) жөө ырдаша турган. Бул туурасында «Манас 1000» айтышында Жеңишбек казак акыны Эрмек Жуматаев менен болгон айтышында ырдалат.

Эрмек: Мен эдим казагымдын арстаны
Арыстанга мындайда уят болор
Боз торгойдой бала менен кагышканы
Колуңда комузуң жок, найзаң да жок
Келдиңби айтышканы, чабышканы – дегенде
Жеңишбек: Бакылдаба казагым
Беремин азыр азабың
Алыстан келген мейман деп
Аягансып жатамын
Комузум менин тилимде
Меникиндей комуз бар
Ачык айтчы кимиңде-деп жүрүп кийин комуз менен ырдоого өтөт.

Ырчылык өнөрдөгү дагы бир башкы өзгөчөлүк–устат-шакирт маселеси. Бул маселеде да айтыш өнөрүнүн өкүлдөрү эгемендик жылдарында устаттан сабак алуу, шакирт тарбиялоо ишин колго алышкан. Ал тургай акындар бири-бирин устатына салыштырып ырдап жүргөндөрү да бар. Мисалы Э.Иманалиевди устаты Тууганбайга салыштырып Жеңишбек минтип ырдайт:

-Басканың деле Тууганбай
Жазганың деле Тууганбай
Добушуң деле Тууганбай
Комузуң деле Тууганбай
Таң калам деги капырай,
Тууганбай өзү туугандай

Т.Абдиевден Элмирбектен сырткары Шекербек да таалим алса, А.Кутманалиев А.Айталиевден, Ж.Токтобеков Т.Актановдон ырчылыктын сырларын үйрөнөт.

Обон-ырчылык өнөрдөгү негизги касиет. Бул жагынан келгенде эгемендик мезгилинен кийинки айтыш өнөрүнүн өкүлдөрүнүн көпчүлүгү устаттарынын же мурда элге сиңген обондорго салып ырдоого өткөн. Айрымдары Майра Керим кызы жана

Э.Иманалиевдер гана жаңы өздүк обондорун жаратып ырдап келишет. Демек, эгемендик жылдарындагы айтыш мурдатан калыптанган айтыш өнөрүнүн салтык өнүгүшүн көп жагынан кабыл алып айрым жаңылануларды киргизгенин байкайбыз. Идеялык жактан айтыштар ар тараптуу келип, көпчүлүгү улуу адамдардын мааракe тойлоруна арналып, пландуу өткөнүн көрүүгө болот. Ошондой эле айрым учурларда жалпы элдик көйгөйгөрдү айтып, учурдагы болуп жаткан маселелерге үн кошуп, саясий ахыбалыбызга саресеп салган айтыштарды кезиктиребиз. Бирок, андай мазмундагы бийликке, саясатка карата айтылган айтыштардын электен өтүп, элге толук жетпей калганын акындар өздөрү эскертип келишет. Эгемендик жылдарындагы айтыштардын дагы бир өзгөчөлүгү акындардын жеке жашоосун, бийликтин, өкүмөттүн акындарга мамилесин ырдоо менен жалпы элдик абалды чагылдырып берүүгө аракеттер жасалат. М: «Айтыш» телесынактарынын биринде М.Керим кызы минтип ырдайт.

Майра: Туз салбаса тамактын дамы жок гой
Таптабаса күлүктүн табы жок гой
Осундай жас таланты көтөрбөгөн
Отурган үлкөндөрдүн баамы жок гой
Ардактуу Назарматов министрим
Алиги Амантайдын тамы жок гой

Амантай: Үйүң жок экен деп айттың
Үшкүртө турган кеп айттың
Там берсин чоңдор деп айттың
Таң кала турган кеп айттың
Оюма салып арманды
Ошол сөздү неге айттың
Карагандын түбүндө
Калганым жок деп мен айттым
Курулуш жатаканасы
Жашап жаткан тамыбыз
Амантай жалгыз калган жок

Алтымыш бала баарыбыз-деп акын өзүнүн арманын эле эмес көпчүлүк элдин көйгөйүн да айтып кеткен. Демек, эгемендик жылдарында айтыш өнөрү аз да болсо өзүнүн өмүрүн токтотпой өнүгүп, салттуу элдик оозеки чыгармачылыктан азык алып өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү менен өнүгүп, бүгүнкү күндөгү абалына жетти. Ал эми аталган өнөрдү жазып, жарыялоо, иликтөө иши да өнөрдүн өзүндөй оор учурду башына кечирүүдө. Академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында түзүлгөн «Кыргыз адабиятынын тарыхы» 7-томдугун, «Залкар акындар» серияларынан сырткары атайын бул өнөрдүн табиятына арналган эмгек али күнгө чейин жарала элек. 1972-жылы А.Токонбаева түзгөн «Айтыштар» аттуу 2 томдук жыйнактан сырткары айтыштар жыйнактары да жарык көрбөй келет. Ал эми изилдөө ишинде 1972-жылы П.Ирисов «Айтыштардын жанрдык өзгөчөлүктөрү» аттуу диссертациясын, Ж.Таштемировдун «Токтогулдун айтыштарынын өзгөчөлүктөрү» (1989) аттуу изилдөөлөрүн жаратат. Бирок, бул эки эмгек тең социалисттик идеологиянын гүлдөп турган доорунда жарык көргөндүктөн изилдөөнүн мазмунунан доордун талаптарын, идеологиянын демин ачык байкоого болот. Ушундай кенемтелерден улам өнөрдүн бийик үлгүсү катары төкмөлүктүн табиятын, анын өнүгүшүн аныктоо үчүн төмөнкүдөй иш чаралар кечиктирилбей аткарылышы зарыл.

1. Эң алды менен эгемендик жылдарынан берки айтыштарды топтоштуруп, кайрадан калктын өзүнө жарыялоо зарылдыгы турат.
2. Эгемендик жылдарындагы айтыштардын идеялык багытын, тематикалык өзгөчөлүктөрүн поэтикалык бөтөнчөлүктөрүн иликтөө, жаңычылдыктарын табуу;
3. Кыргыз айтыштарынын өзгөчөлүктөрүн аныктоо менен жалпы түрк тилдүү элдердин айтыштарынын фонунда талдоого алуу иштери кечиктирилбей аткарылышы керек.

Адабияттар:

1. Алагушов Б. Актаңдайлар.-Бишкек, 2003. - 4-б.
2. Элдик оозеки чыгармачылыктын очерктери.-Фрунзе, 1972.

Кулалиева К. КЫРГЫЗ, ТҮРК СЫЙКЫРДУУ ЖОМОКТОРУНУН ҮНДӨШ МОТИВДЕРИ
(Архаикалык мотивдер)

Дүйнө элдеринин фольклордук мурастарынын ичинде жомоктордун да өзүнчө ээлеген орду бар. Көлөмүнүн чакан, формасынын жөнөкөй, тилинин түшүнүктүү болушу менен бирге, жомоктор түрдүү тарыхый этаптагы адамдардын аң-сезимин, дүйнө кабылдоолорун, турмуш абалын, адат-салтын жана башка түрдүү жактарын чагылдырат. Жомоктордун тематикасы ар түрдүү, мазмуну өтө бай.

Элдик казынанын кенчине айланган жомоктор дүйнөсү түрдүү өлкөлөрдүн окумуштуулары тарабынан ар кыл багытта изилденип келген жана да изилденүүдө. Жомоктордун келип чыгышын, табиятын, образдар системасын, поэтикасын, стилин, структуралык өзгөчөлүктөрүн иликтөөгө алган жүздөгөн эмгектер бар. Атап айтсак, 1929-жылы Ленинградда жарык көргөн Н.П.Андреевдин котормосундагы «Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне» деген эмгеги көптөгөн кийинки окумуштуулардын изилдөөлөрүнө булак катары кызмат өтөөдө (Н.П.Андреев, 1929). Орус окумуштуулары В.П.Аникин, В.Я.Пропп, Н.Рошияну, Е.М.Мелетинскийдин фольклордук бул жанрга арналган эмгектери орус жана бир катар башка элдердин (румын, түрк, азербайжан, перс, монгол) жомок таануусун жаңы бир баскычка көтөрүп, андан ары изилденүүсүнө зор өбөлгөлөрдү түздү. В.Я.Пропп өзүнүн «Жомоктордун морфологиясы» (В.Я.Пропп,1969) деген эмгегинде жомокту түзүүчү бөлүктөргө ажыратып, алардын бири-бирине жана жалпы жомокко карата байланышын, карым-катышын аныкташы, Н.Рошиянунун «Жомоктун традициялык формулалары» (Н.Рошияну, 1974) аттуу китеби жомоктордогу традициялык формулаларды анализдөөгө алат, башкача айтканда, бул эмгекте формулалуу стиль маселеси козголот.

Кыргыз, түрк сыйкырдуу жомокторунда үндөш мотивдердин, сюжеттердин болушу бул элдердин жомокторунда бир типтүү жомоктордун болушуна алып келет. Бирок «бир типтүү жомок» деген бир элдин жомогун экинчи элдин жомогу толугу менен кайталайт дегендикке жатпайт. Анткени, «бир типтүү» делинген жомоктор ал жомоктордун композициясын түзгөн түрдүү элементтер аркылуу улам байытылып, эки элдин дүйнөгө көз караш, мамилесинин кээ бир өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Мисалга алсак, кыргыздын «Кенже бала» (1978: 83-88), түрк элинин «Алтын булбул» (Türk masalları, I,1992:145 – 187), «Сыйкырдуу коён» (Türk masalları, I, 1992:49 – 69) деген жомокторунун айрым мотивдери эмес, бүтүндөй сюжеттери дал келет. Үндөш мотивдер бул жомоктордо көп болгондуктан кээ бир айырмалуу учурларына токтолуу кызыктуурак болот.

Аталарына алтын кушту алып келүү максатында жолго чыккан үч уулдун эң кичүүсү өзүнүн ак жүрөк, боорукер, баатырлыгы менен айырмаланып алтын кушту табат. ²йүнө кайтып келе жатканда жолдон эки агасын табат. Аларды кийиндирип, тоюндурат. Жакшылыкты билбеген агалары балага кыянаттык кылышып, кыргыз жомогунда кичүү уулду болочок келинчеги менен кошо өлтүрүп кудукка салып ташташат. Ал эми түрк жомогунда дили таза кичүү уул кудук түбүнө эки агасынын арам амалы менен тирүүлөй калтырылат. Кыргыз жомогунда бала менен кызды дос кызынын кырк дөөсүн ээрчитип келген, баланын кыянаттык досу тирилтип көздөн кайым болот. Ал эми түрк жомогунда («Алтын булбул») бала кудукта өлбөйүн деп улам суудан ичип ачкалыгын басып отурганда, суу ичейин деп токтогон бир адам көрүп

калып, ошол киши тарабынан кудук түбүнөн чыгарылат. Элине барып, бакыт-муратын таап жашап калат. Агалары жазаларын алышат.

Кыргыз жомогундагы өлгөн кыз менен жигиттин кырк дөө менен аларды башкарган кыздардын жардамы менен кудуктан чыгып, тирилтилиши укмуштуудай сыйкырдуу бир окуя, ал эми түрк жомогунда шаардан кайтып келе жаткан айылдык адамдын кудуктан суу ичип, атын сугарууга токтоп, баланы куткарышы жана баланын өлбөйүн деп кудуктун түбүндө суу ичип күн өткөрүшү турмушка жакын реалдуу көрүнүштөрдөн.

Ошондой эле, ушул эле жомоктордо түрк жомогунда («Алтын булбул») куштун мечиттин чатырында конуп сайрап турушун канга жолуккан аксакал айтат. Ошондон кийин кан саргайып катуу ооруйт, балдары ошол себептүү кушту таап келүүгө аттанышат. Ал эми кыргыз жомогунда үч уулдун атасы, кан, түш көрөт. Түшүндө «көзүнөн шуру төгүлгөн» кушту көрөт. «Түш көрүү» мотиви эң архаикалык мотивдердин бири болуп эсептелинет.

Кыргыз элинде «Муңдук менен Зарлык» (1978:126-133), ал эми түрк элинде ушул жомокко окшош «Күн кызы» деген жомок бар (Türk masalları, I, 1992:9 – 29). Кыргыз жомогунда «алтын айдары бар уул, күмүш айдары бар кыз» төрөгөн Канчайым, кандын алтымыш аялы жана мастан кемпир тарабынан күнөөсүз айыпталат. Мастан кемпир дубанын жардамы менен Канчайымдын көзүн байлап, балдарын эки күчүк менен алмаштырат. Канга аялынын канчык тууганын угузушат. Муну уккан кан каарданып, Канчайымды адам көрбөс ээн чөлгө таштатат. Сууга ыргытылган эки баланы кырк чилтен тосуп алып, кийиктин сүтүн эмизишип, чоңойтушат. Алар кийин да бала дөөлөр менен согушканда колдоочулары болуп жүрүшөт. Түрк жомогундагы мотивдерге салыштырсак, «алтын чачтуу, бермет тиштүү» балдардын энеси, аны кызганган бир тууган эжелери тарабынан кордук көрөт. Кыргыз жомогунда көзү байланган эненин балдарын алып канчыктарга алмаштырса, түрк жомогунда жөн эле уктап жатканда алмаштырышат.

Түрк жомогунда сууга ыргытылган сандык жээкке чыгып, балдарды адамдар таап, асырап багып чоңойтушат. Бул учурда да кийиктин сүтүн эмип чоңойгон кыргыз жомогу менен адам багып өстүргөн, түрк жомогундагы мотивдердин биринде архаикалуулук, экинчисинде кадыресе турмуштук окуя сүрөттөлөт.

Ошол эле кандар аялдарын жазалоодо түрк жомогунда, кан аялын жети жолдун айрылышына белине чейин топуракка көмүлтүп, өткөн-кеткендер канчык тууган аялдын бетине түкүрсүн деп таштатат. Ал эми кыргыз жомогунда Канчайымды кан эл көрбөгөн ээн талаа, эрме чөлгө таштатат. Бул учурда да, түрк жомогунда, канчык тууган аял элдин, коомчулуктун көз алдында алар тарабынан жазасын алса, кыргыз жомогунда табигат, жаратылыштын татаал шартында калган аял, өз жазасын ошол жактан тартат. Ошентип, түрк жомогунда социалдык коомчулуктун жазасы биринчи кезекте болсо, кыргыз жомогунда табигаттын жазасы андан да оор делинип, кыргыз жомокторундагы мотивдердин архаикалуулугунун дагы бир мисалы боло алат.

Ушул мисалдарда байкалгандай кыргыз жомокторунда архаикалык мотивдердин түрк жомокторундагыга караганда салыштырмалуу көп учурай тургандыгы белгилүү болот.

Сыйкырдуу жомоктордо жер алды, суу түбү, куштар дүйнөсү, аттар дүйнөсү, дөөлөр, перилер дүйнөсү сыяктуу түрдүү дүйнөлөр бар. Бардык дүйнөнүн өз падышасы, ханышасы же башкаруучусу болот. Кыргыз, түрк сыйкырдуу жомокторунда каармандардын бири бул дүйнөгө куш издеп чыкса, экинчиси кыз издеп чыгат, дагы бири башка максатты, тилекти орундатуу үчүн аттанат. Баатырлар душмандар менен кармашып, акыр аягы касташкан душмандарды өлтүрөт же дос болуп узун жолдон кайтат.

Кыргыз да, түрк да жомокторунда өтө көп кездешкен дөө менен кармашуу же достошуу мотиви эң архаикалык мотивдерден. Ошондой эле жети баштуу желмогуз,

ажыдаарлар да каармандардын коркунучтуу душмандарынан. Эгерде сыйкырдуу ат, сыйкырдуу кылыч, шакек жана башкалар баатырдын жардамчысы болгон болсо, душман же терс образдардын куралы, жардамчысы катары мастан кемпир, алардын колуна түшкөн сыйкырдуу заттар, мисалы, адамды ташка, жаныбарга же дагы башка нерсеге айландырган касиеттүү таякча эсептелинет.

Жомоктордо байыркы өткөн заманда жашаган муундардын түшүнүк, элестетүүлөрү чагылдырылары бизге белгилүү. Кыргыз, түрк сыйкырдуу жомокторунда, биз, тотемдик түшүнүктөрдүн негизинде келип чыккан сыйкырдуу аттын образын дээрлик бардык жомоктордо учуратабыз. Кыргыз жомокторунун ичинен талдоого алынган "Төштүк" (1978:3-17), «Муңдуубай» (1978:39-55), «Карач баатыр» (1978:78-83) жана башкалар, ал эми түрк жомокторунан «Күн кызы» (Türk masalları, II, 1992:9–29), «Сыйкырдуу коён» (Ошондо,49-69), «Таалайымды издеп жүрөм» (Türk masalları, I, 1992:33–61) аттуу жомокторунда ачык байкалат. Сыйкырдуу аттын образы, негизинен, каармандардын жол жүрүү, жер которуусу менен байланышкан. Атсыз өткөндөгү турмушту элестете албаган, түрк элдеринде, жаныбарлардын ичинде аттын ээлеген орду өзгөчө. Коркунучту алдын ала сезип, адам сымал сүйлөгөн ат-баатырдын эң ишеничтүү жардамчысы. Ал куш сымал көктө сызып, балык сымал сууда сүзөт. Заматта каалаган жерге жеткирет.

В. М. Жирмунский баатырдык жомоктордогу сыйкырдуу жардамчы болгон аттын образын жаныбарлар жөнүндөгү мифологиялык көз караш, байыркы тотемдик түшүнүктөр менен байланыштуу экендигин белгилеген. (В.М.Жирмунский, 1960)

Жомоктордо сыйкырдуу жардамчылардан башка, сыйкырдуу заттардын жардамы аркылуу ырыс-муратка жетүү мотивдери бар. Аталары же кокустан жолуккан аксакал чал, пери, дөөнүн кызы, жаныбарлар тарабынан белекке берилген сыйкырдуу заттар (кылыч, таякча, аса-муса, ур токмок, жайыл дасторкон, алтын шакек, бир тал мурут ж.б.) сымал укмуштуу касиеттерге ээ болуп, дайыма жардамда болушат.

«Атанын керээзи» (1972:97-101) аттуу кыргыз жомогунда атасы эң кичүү уулуна сыйкырдуу кылычты берип дүйнөдөн кайтат. Улуу агалары ага кой кайтартып коюшат. Бир күнү кандын кызы Эркайым «кимде ким миң тепкичтүү мунарага сепилдин сыртынан чыкса, ошого тием» деп, жарыя салдырат. Эки агасы тойго кеткенде, кичүүсү койго кетет. Канжарды кынынан сууруп, бала ат, курал, кийим сурап тойго барат. Үчүнчү күн дегенде миң тепкичке чыгып, кандын кызын алат.

«Таалайымды издеп жүрөм» (Türk masalları, I, 9 – 29.s) аттуу түрк жомогунда да сыйкырдуу заттын ролун сыйкырдуу кылыч ойнойт. Падыша карылыгы жетип өлөөрдө аты менен кылычын кичүү уулуна таштайт. Кара мүртөз баш вазир эки агасын өлтүртүп, бийликти тартып алуу максатында кичүүсүн да куугунтукка ала баштайт. Айласыздан бала өз мекенин таштап качып кутулат. Кетип баратып жолдон бир чоң сарайга туш болот. Эшигин таба албай, кайсы жеринен кирсем деп кылычын кынынан чыгарса, далдайган он араб пайда болот. «Тиле тилегиңди, каалаганың орундалат» дешет. Ошентип окуя улана берет. Бала (аты Ажар) жолдо Атеш, Алев деген өнөрлүү, бирок өзүнө окшоп жалгыздык азабын чеккен адамдар менен достошот. Бирок Атеш бүтүн дүйнө курттары менен куштарын башкарса, экинчиси, Алев, каалаган учурда жер алдында эмне болуп жатканын биле алат. Бул болсо, кыргыз жомокторунда учураган жер тыңшар мамыттын образын эске түшүрөт. Ошентип Ажар акырында адам жеген ажыдаарды сыйкырдуу кылычтын күчү менен жеңип, падышанын кызын өлүмдөн куткарат. Кыз менен бирге жашап калышат. Бала аң уулап кеткенде жезкемпир келип кызды алдап, кылычты алып Каракөлгө ыргытат, кызды болсо уурдап качат. Ажар мергенден келсе аялы, кылычы жок. Ал ооруп жатып калат. Баягы жолдо достошкон эки досунун өнөрлөрүнүн жардамы менен кызды таап, кылычты суу түбүнөн алдырып, өз элине келип кан болот.

Бул жомоктордон кыргыз жомогунун композициялык курулушу турмуштук жомоктукуна окшошуп кетет, бирок бала ырыс-муратка сыйкырдуу канжардын күчү

менен жетишкендиктен биз бул жомокту сыйкырдуу жомок катары карайбыз. Ал эми түрк жомогу («Таалайымды издеп жүрөм») сыйкырдуу жомоктун өзү. Жомокто кылычтан башка ишеничтүү жардамчы ат бар. Кыйындык башка түшкөндө белги берип саргайчу ак кагаз, куш, курт-кумурсканын тилинде сүйлөгөн адам, жер алдында эмне болуп жатканын билген адам да бар. Бүтүн шаар калкын күндө бирден жеген ажыдаар, кызды алдап кылычты ала качкан жезкемпир да бар. Түрк элинин бул жомогундагы образдар, сюжет, композиция бардыгы накта сыйкырдуу жомоктуку, бирок бир белгилей кетчү нерсе бар. Кыргыз жомогунда тилекти тилеген соң тилек ошол канжар тарабынан орундатылат. Ал эми түрк жомогунда кылычты сууруганда он араб пайда болуп, тилек ошолор тарабынан ишке ашырылат. Бул болсо, кыргыз жомогундагы кылычтын образы түрк жомогундагы кылычтын образына караганда эскирээк, карыраак экендигин аныктайт. Анткени иш предмет (зат) тарабынан эмес (түрк жомогунда), калдайган чоң, күчтүү он араб (адамдар) тарабынан аткарылууда.

Архаикалык мотивдерден болгон каармандардын түрдүү жаныбарларга, нерселерге кубулуу мотивдери кыргыз, түрк жомокторунда да учурайт. С.Жигитов өзүнүн «Жомоктордун сыры» аттуу маңыздуу макаласында «эмне үчүн жомоктордо айбандар адамча сүйлөп, бири-бирине адамча мамиле кылышат?.. Жомокто ошондой болсо, а жомоктун өзү кайдан чыккан?» деген суроо коюп: «... байыркы адамдар өздөрү менен айбандардын арасында эч кандай жик койгон эмес, айбандарды адам деп, адамдардай эне тили бар деп, адам айткан сөздү түшүнөт деп, адам кааласа айбан боло алат, айбан кааласа адам боло алат деп эсептешкен. Бул сыяктуу жомоктор эң байыркы учурларда жаралган, ал учурдагы адамдарга ал жомоктор жомок эмес, чындык болгон» (Жомоктордун сыры//Жаш ленинчил.-1968.№3. 36-37-б.), деп түшүндүрөт. Бул айтылганга комментарий берүү ашыкча болот, жөнөкөй тил менен жомоктун кайдан чыкканын С.Жигитов жеткиликтүү түрдө билдирди.

Түрк жомокторундагы адамдардын жаныбарларга кубулуу мотивдери көбүнчө алардын үйлөнүү алдында болочок келинчекти сынап көрүүсү менен байланыштуу болот. Мисал үчүн, «Кырк араб» (Türk masalları, II, 218-226) аттуу жомокто дөө болуп кубулган падишах кандын эң сабырдуу, акылдуу кичүү кызына үйлөнөт. Ушул эле элдин «Кара мышык» (Türk masalları, II, 74-97) деген жомогунда мышык болуп кубулган жигит «күндүн он беши сымал» сулуу болот. Топтоголок, көрксүз бирөө дагы башка жомокто кубулуп келип келишимдүү жигитке айланат. Бардыгы тең кандын эң кичүү кызын жактырышып үйлөнүшөт. Кыргыз жомокторуна бул сыяктуу кызды сыноодон өткөрүп үйлөнүү мүнөздүү эмес. Кыргыз жомокторунда үйлөнүү үчүн кыз издеп, жолго чыгып дөө-шаалар менен кармашып же душмандардан элин коргоп кыздарын тартууга алышат. Дөөлөрдүн, жыландардын, перилердин кыздарын сыйкырдуу күчтөрдүн жардамы менен өздөрүнө багындырып, аялдыкка алышат.

Кыргыздын «Талкамыш» (1978:158-162) аттуу жомогунда таш болуп кубулуп жүргөн бай чал-кемпирдин кызына үйлөнөт. Бул жомоктун сюжети өтө кызыктуу жана түрдүү версияларда башка элдерде кездешет (орус, италия, немец, өзбек) (В.М.Жирмунский, 1979:338).

Орус элинде бул жомок «Братец и сестрица» деп аталып, агасы улакка айландырылып, карындашына кан үйлөнөт. Кыздын өгөй энеси аны сууга чөктүрүп, кызды өз кызы менен алмаштырат. Улакты соёрдо бардыгы түшүнүктүү болот.

Кыргыз версиясында кемпир-чалдын ортончу кызы байдын аялы тарабынан сууга чөктүрүлүп, кичүү синдиси улакка айландырылган. Улакты соёрдо суунун жээгине келип арыз-муңун айтканда бай баарын угуп турган болот. Малын жети күнү суу бербей сегизинчи күнү сугарганда сай кагырап кургап кызды суудан чыгарат. Улак сүйүнүп адамгаайланат.

Бул жомокто таш болуп кубулган бай менен бирге, улак болуп кубулган кыз да бар. Башка жомокто коён болуп кубулган кыз агасына алтын кушту табууда жардамчы

болсо («Сыйкырдуу коён») (Türk masalları, II, 1992:49-69), дагы биринде кийик кубулган адам бала чоңойтот.

Жогоруда сөз болгон жомоктогу ташка айлануу, таш кубулуу сыяктуу мотивдер кыргыз, түрк жомокторунда башкача сюжеттик курулуштарда да учурайт. Мисалга алсак, түрк жомогу «Күн кызында» (Türk masalları, II, 1992:9-29) агаң Индостандагы күн кызын алып келсин, сен дос болуп күндөрүңдү кызыктуу өткөрөсүң деп, жезкемпир баланын карындашын алдайт. Ал жакка барган киши ташка айланып, ошол жерде түбөлүк калчу экен. Агасы макул болуп жолго чыгат. Ал дөөнүн кызы менен достошуп, дөө эненин да көңүлүнө жагат. Тапшырманы аткара албай, дубалдан өтүп кетүүгө үлгүрбөй бала Күн кызынын сыйкырдуу таягы менен ташка айландырылат. Дөө энесинин суранычы менен кайрадан адам калыбына келтирилет.

Кыргыздын «Рум падыша, Турум падыша» (А.Токомбаева,1985: 41-44) деген жомогунда Турум падышанын баласы Рум падышасынын Кара Көз айым аттуу кызына үйлөнөт. Баланын атасы көрө албастык кылып баласын чагып өлтүрсүн деп ажыдаарды жиберет. Баланын досу Кыраанкара муну билип, уктабай жатып, ажыдаарды бөлө чабат. Ажыдаардын каны чачырап кыздын бетине тийет. Кыраанкара кызды ууланып калбасын деп, ажыдаардын канын соруп жатканда, бала ойгонуп кетип, досуна нааразы болот. Кыраанкара чындыкты айтса, ташка айланып каларын балага түшүндүрсө, ал түшүнбөй: «...сен дос эмес, кас турбайсыңбы» дейт. Ошондо Кыраанкара чыдабай чындыкты айтат, айтар замат көк ташка айланат.

Биринчи учурда, түрк жомогунда, бала дөө эне айткан тапшырманы так аткара албай ташка айландырылса, экинчи учурда, кыргыз жомогунда, айтылбай турган нерсени (запрет) айтып жиберип каарман ташка айланды. Ташка айлануу мотиви жана анын маани-маңызы, себеби тууралуу пикир А.Черчиевдин «Мотив превращения в камень в дагестанской волшебной сказке и его ритуально-мифологичекая семантика» деген эмгегинде айтылган (А.Черчиев, 1987: 17-28).

Түрк жомогунда ташка айланган балага жан сыйкырдуу таякчанын жардамы менен киргизилсе, кыргыз жомогундагы Кыраанкараны Кара-Тоодогу капкактуу кара булактын суусу тирилтет. Түрк элдеринин эң эски дүйнө кабылдоолорун чагылдырган бул мотивдер бул элдердин качандыр бир убакта сууга, ташка, күнгө, отко сыйынып келгендиктерин дагы бир жолу тастыктайт.

Адабияттар:

1. Каракалпак фольклоры. - I-т.-Некис; Каракалпакстан, 1977.-163 б.
2. Кыргыз эл жомоктору /Түзүүчүлөр: Кебекова Б., Токомбаева А.
3. –Фрунзе: Кыргызстан, 1978. - 307 б.
4. Кыргыз эл жомоктору /Түзгөн: Токомбаева А.- Фрунзе: Кыргызстан. 1985.-224 б.
5. Türk masalları, I/Haz. Tezel N. – Ankara, 1992. – 233 s.
6. Türk masalları, II/Haz. Tezel N. – Ankara, 1992. – 162 s.
7. Андреев П.Н. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне.-Л., 1929.
8. Аникин В.П. Русская народная сказка.-М.: Просвещение, 1974.
9. Баранникова Е.В. Бурятские волшебно-фантастические сказки. – Новосибирск: Наука, 1978.-253 с.
10. Ганиева А.М. Типология волшебных сказок народов Дагестана и Северного Кавказа //Жанр сказки в фольклоре народов Дагестана /Сост. Ганиева А.М.-Махачкала, 1987. - С. 69-82.
11. Черчиев А. Мотив превращения в камень в дагестанской волшебной сказке и его ритуально-мифологичекая семантика //Жанр сказки в фольклоре народов Дагестана /Сост. Ганиева А.М.-Махачкала, 1987. - С. 17-28.
12. Джалалов Г.А. Узбекский народный сказочный эпос.-Ташкент, 1980.-105 с.

Кудайбергенова З. АМАН САСПАЕВДИН ИНСАН ЖАНА СҮРӨТКЕР КАТАРЫ КАЛЫПТАНЫШЫНА ТААСИРИН ТИЙГИЗГЕН ФАКТОРЛОР

А.Саспаевдин жеке биографиясына, граждандык-атуулдук көз караштарына,турмуштук жана чыгармачылыктык жолуна өзгөчө таасир кылган мындай бир фактордон айланып өтүүгө болбойт.

1949-жылы бийлик башына коммунисттик партия келип, Цзин-Цзян –Түркестан өкмөтү биригип, кытайдын саясий, географиялык бир бөлүгү катары таанылган учурду мына ушундай мүнөздөөгө болот. Бул масштабдуу өзгөрүүлөрдү өз кучагына камтыган окуялардын бирине айланган.Мындай процесс А.Саспаевдин жеке биографиясынан, жазуучулук жан дүйнөсүнөн айланып өткөн эмес. Ал жагдайды автор мындайча эскерет.

«Боштондук жарыяланып, элдик боштондук армиясы келген күндөн тартып эле «идеяны өзгөртүү» деген девиз алдыга коюлду да,бул рухий кыймыл көп өтпөй ар кимибиздин тилек,максатыбызга айланып кетти.Акыл-эстүүлүккө умтулуу бардык эле адамда табигый түрдө тымызын аракетте болот эмеспи.Таптык коомдо жашап, эс тарткан бардык адамдар дүйнөгө болгон көз карашын өзгөртүп, жаңы коомдо жаңы көз карашты ягни ...бийликке келгенжумушчулар табынын көз карашын ээлеши керек деген моралдык-саясий маселе коюлду алдыга. Кийиндеп келе, «идея өзгөртүү» зиялылар катмарында гана эмес, коомдун бардык тармагын камтыды. Коомдук мамилелерге, жашоонун сырына аздыр-көптүр үңүлө карап, жалпы эле кызыгуучуларга бул кыймыл укмуштуудай таасирдүү болду. Адамдар коомдогу өзүлөрүнүн ордун кайсалап, кармап көрө баштады. «Эмне үчүн?», «Ким үчүн?» деген суроолорду коюп, ар ким өзүнүн жалпы абалына байланыштырып жооп издөөгө аргасыз болушту. Мисалга коомдун эң кичинекей мүчөлөрүн алалы.Окуп жаткан балдар: «Эмне үчүн окуп жатам?», «Ким үчүн окуп жатам?» деген суроолорду өзүлөрүнө коюп, ага жооп ойлонушат. Мансабы чоң, маянасы жогору кызмат ээлеш үчүн, кыскасы, өзүнүн жыргалчылыгын көздөп окуп жатабы же акыл-эстүүлүк менен билимин ашырып, алган билимин эмгекчи элдин керегине жаратуу үчүн окуп жатабы? Эгер жогорку биринчи идеяны максат кылып окуп жаткан болсо, албетте, бул көз карашты өзгөртүп, алган билимиңди эмгекчи элдин пайдасына керектөө үчүн окушум керек деген идеяга, ойго, максатка келүү керек.Идеяны өзгөртүү дегендин өзү ушул.Идеяны өзгөртүүдөн качпас үчүн «Адам жана коом», «Жеке жана коллектив» деген төңдүү лекциялар дайыма окулуп турду. Лекциялар берилгенден кийин майда группаларда талкуулар жүргүзүлүп, азыркы кездеги адам коомдон ажырап, жеке жашашы мүмкүн эмес деген корутунду чыгарылды. Робинзон Крузо тилге алынып, анын жалгыз аралда коомдон ажырап жашашы, анда биринчиден,коомдо мурда жашаган тажрыйба бар.Экинчиден, коомдук адамдар өндүргөн кемедеги буюмдардан, азыктан пайдаланды. Баары бир ал 28 жыл жалгыз жашаганы менен коомдук нерселерден пайдалануу мүмкүндүгү болду. Адамдар өзү жашаган коомду өнүктүрүү үчүн эмгектенип, санаа-сезимин жогорулатып, жаңы коомго өзүлөрүн ылайыктап жатса, жалгыз бир адам бул кыймылдын тышында, четте карап турушу мүмкүн эмесин талкууладык. Айрыкча Леонтьев деген философтун китептерин тытып окуп жаттык. Социализм курулуп жаткан өлкөдө жеке адам - коллективге, азчылык - көпчүлүккө моюн сунушу керек. Мунун саясий түзүмдөгү көрүнүшү – демократиялык централизм, ал эми, анын турмуштагы көрүнүшү –жетекчилик болуу, пландуу түрдө жалпы талкуулоо, жалпы кабыл алуу, жалпы турмушка ашыруу, жалпы баары жооптуу болуу деп үйрөндүк. Мына ошол жоболордун бардыгы, кандайдыр адилеттүү сезилип, дүкөндөргө толуп кеткен жылтырап таң калтырган, алууга авез козгогон түркүн буюмдардан алда канча баалуу, нары пайдалуу көрүндү. Бардыгыбыз эле чын жүрөктөн бул айтылган сөздөргө баш ийип, ошол багытта болууга адамдар, өкмөт өкмөт кызматкерлеринин ушундай туура багытта иш алып баруусун каалабай коймок беле.Кыймыл зыялыларга карата «Кадрлардын үйрөнүшү» деген наам менен жүргүзүлдү. Бирок ар кесип өз алдынча «Окуучулардын

үйрөнүшү», «Жумушчулардын үйрөнүшү», «Дыйкандардын үйрөнүшү» деген наамдар менен кетти.Акыры келип «үйрөнүшү» деген бир эле жаьы терминди колдонуп калдык. «Үйрөнүшкө барам», «Үйрөнүштөн келатам» десе, алөз кесиптештери менен бирдикте саясий окуу, идея өзгөртүп чогулушуна бараарын же андан келатканын туюна турган болдук».[1]

Автордун өзү кандайдыр бир деңгээлде канааттануу жана сабырдуулук менен эскерип отурган жеке өмүр баянында кез келген тарыхый жана саясий-социалдык, маданий, психологиялык мындай кырдаалдар менен окуялар жөн жай фактылардын, көрүнүштөрдүн катарында турбайт. Бул маалыматтар коомдун жаш адамынын граждандык, инсан жана чыгармачыл сүрөткер катарында калыптанышында орчундуу роль ойногон, анын жан дүйнөсүнө,карманган позициясына, адамдык философиясына олуттуу таасир тийгизген,аң сезиминин көркөм дүйнөсүнүн мазмунуна кескин сапаттык бурулуштарды алып келген көрүнүштөрдүн, обңективдүү өбөлгөлөрдүн да биринен болуп саналат.

Ошол кездеги Кыргызстандагы коомдук системадан, экономикалык –саясий, социалдык маданий башкача чөйрөдө тарбияланып, башкача ой жүгүрткөнгө жана башкача жазууга көнүгө баштаган жаш адамга социализмдин талаптары, ириде идеологиялык - таптык принциптери жана жашоо максаттары кескин таасир тийгизгени мыйзам ченемдүү болчу. Ал башкалардай, өз замандаштарындай эле коомдук, саясий - идеологиялык жаңы тартиптин акыйкаттуулугуна жана келечегине кадиксиз ишенген, өз тагдырын, чыгармачылык көз караштарын андан бөлүп карай албаган коомдун мүчөсүнө айланат. Ошол себептен «идеяны өзгөртүү» кыймылынын активдүү жактоочусу, коллективдин жеке адамдын үстүндөгү артыкчылыгын, коомду, турмушту,атүгүл чыгармачылык ишти пландуу түрдө жүргүзүү жеке милдет эмес жалпынын мүдөөсү менен жашап ал үчүн күрөш жүргүзүү зарылчылыгына бекем ишенет. Адамдардын ички дүйнөсүн, дүйнөгө көз карашын, жашоо философиясын, чыгармачылыктык демилгелерин «саясий окуу» сыяктуу каражаттын күчү менен жаңылоо, жаңы багытка буруу, анын натыйжалыгына жетишүү аракеттери алдыңкы планга чыгып жаткан маалда болочок чыгаан прозачынын коомдук, нравалык, маданий - эстетикалык сапаттары кандай өзгөрүүгө дуушарланганын элестетип көрсөк болот. Ал коомдук кыймылдын жигердүү катышышуучусу болгон А.Саспаевди социалисттик идеяларга кандайча жетелегенин түшүнүүгө, ага өз мезгилинин көзү менен карап, ал учурдун тараза - ташына коюп реалдуу баа бергенибиз жөндүү.

Арийне, өз мезгилинин гражданы жана чыгармачыл талапкери катарында А.Саспаев ал идеялардын, аракет - демилгелердин чындыгына убагында эч кандай шек келтирген эмес. Атыгүл андай сынчыл өздүк позицияда болууга анын гана чама-чаркы чак эле. Андай алдамчы закым өдүү, иллюзиялык ишенимдер жөнүндө көп жылдардан соь гана автордун өзү мындай деп мойнуна алат: «Деги жаңы түшүнүктөрдү бойго сиңирүүдө азаптансак да бирөөнү сындап, ойлонто азаптансак да эч кимден көрүүчү эмеспиз.Убакыт өтө бул абал да өзгөрөт деген ойго келгенибиз жок. «Кытай -аппак бир барак кагаз, ага каалаган иероглифти жазууга болот» деген сөз бар. Биз өзңбүздүн да «ак барак» экенибизди билбей, бул мамлекетке карата айтылган сөз деп жүрүппүз. Ошол учурда билген акылыбызга баарын сарптап салып тымызын ойлонсок, айтылып жаткан нускоолордун, жандоолордун кыпындай да кемтиги жок өңдүү көрүндү. Баары чындык, баарын биз билүүгө, турмушка колдонуубузга татыктуу өңдүү ишеним пайда кылды бизге. Кат сабатыбыз ачылган менен феодалдык, патриархалдык, дин үстөмдүк кылган коомдо жашаганыбыз, дүйнөнү ошол бойдон тура берет деген түшүнүгүбүз табигый түрдө жогорку абалга келтирди».[1]

Албетте, бул көз караштар менен корутундулар адабият эшигин жаңыдан кага баштаган жаш калемгердин, татаал турмуштун чоң жолуна түшкөн, келечеги али белгисиз жаш уландыкы эмес, ал бүгүнкү күндө мүлдө кыргыз журтуна таанымал инсанга айланган Аман Саспаевдики экендигин эстен чыгарууга болбойт.

А.Саспаевдин инсан жана сүрөткер катарында калыптанышында өзгөчө маниге ээ болгон факторлордун бири анын Пекиндик мезгили болуп эсептелет. 1952-жылы Пекинде Борбордук улуттар институту ачылат, ага Кулжада орто мектепте мугалимдик кылып жүргөн, газетага жазган кабарчылык макалалары, казак жана уйгур тилдеринде өз алдынча поэтикалык текстерди жаратуунун камын көрүп, атыгүл бир катар поэзиялык чыгармалары басылмаларга жарыяланыпөз чөйрөсүндө көркөм сөз өнөрүнө жакындыгы бар ышкыбоз катарында тааныла баштаган А.Саспаевдин барып билим улантуусуна ыңгайлуу шарт түзүлөт. Мындай жогорку окуу жайындагы тиешелүү адистиктерди даярдоочу факультеттен билим улантуу үчүн майда калктын өкүлдөрүн адегенде алты ай убактысынча тилдик даярдыктан өткөрүү тартиби болгондуктанал ошончо мезгил кытай иероглифтерин үйрөнгөндөн соң филология факультетине окуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Бара-бара кытай, казак жана уйгур тилдерин дурус өздөштүргөндүктөн А.Саспаевди окутуучулук кызматка да алышат. Бир эле учурда окуп жана иштеп жүргөн А.Саспаев өзүнүн ал мезгилиндеги ишмердиги, алган таасирлери жөннүндө мындай кеп учугун улайт: «Бош убактыларымда студенттер менен кошо лекцияларга катышып жүрдүм.Анткени өзүм үчүн кызыктуу болчу, ал кезде моңгол алфавити боюнча Тодаева, ал эми Шевченко деген украин кавказ жана түрк тилдери боюнча лекция окучу.Ру-Мао-Цзи деген мугалим Кытайдын фонетикасы боюнча лекция окучу. Мындан сырткары советтик мугалимдер да кызыктуу лекцияларды окушчу.Ошондой эле диалектикалык материализм, марксизм-ленинизм философиясы жөнүндө кызык лекция окулчу. Мен өзүм философияны жакшы көрчүмүн. Биз окуп жүргөндө кытайда окутуу системасы башкача эле. Окула турган лекцияны институттун басмасынан басып чыгарып, ар бир студентке таратып берип койчу күн мурун.Биз лекция болоордун алдында окуп, даярданып алабыз.Андан кийин лекция окулат».[1]

Бул эскерүүлөрдөгү мындай фактылыр барыдан мурда жаш адамдын социалисттик идеологиянын, материалисттик жана марксизм-ленинизм окуусунун жоболорун, эрежелерин өз боюна ишенчээктик менен кандайча кабыл алгандыгын, анын илимий принциптери менен практикалык постулаттары А.Саспаевдин инсан жана чыгармачыл сүрөткер катарында жетилишине белгилүү өлчөмдө маанилүү кызмат өтөгөнүн ачык көргөзөт. Социализмдин тумандуу жана абстрактуу идеяларын, марксизм-ленинизмдин илимий-теориялык концепцияларын, жылаңач негиздерин туу тутуп, ага бекем ишенген, анын кадиксиз чындыгына эч кандай күмөн карабаган жаш адамдын образын, типтүү элесин даана байкоого болот. Мындан сыркары А.Саспаевдин биографиясындагы пекин мезгили дүйнөнүн, турмуштун жана адам тиричилигинин, тагдырынын көрүнүштөрү менен кубулуштарына социализмдин идеологиясынын, советтик этика менен эстетиканын чен өлчөмдөрүнөн туруп кароо, түшүнүү жана көркөм чагылдыруу, эстетикалык баа берүү аракеттери иштиктүү кыймылга кирип болочок жазуучунун чыгармачылык платформасынын пайдубалын түзө баштаганын унуткаруу мүмкүн эмес.

Чынын айтуу керек, Пекиндик учур, этап А.Саспаевдин жалпы эле аң сезимине, интелектуалдык дүйнөсүнө саясий, философиялык, нравалык жана психологиялык жактан өсүшүнө позитивдүү таасир берип тим болбостон анын сүрөткер, журналист катарында андан ары сапаттык жактан илгерилешине да практикалык жактан кол кабыш эткен.

Маселен 1953-жылы А.Саспаев окуп жаткан Пекиндеги борбордук улуттар институтунун филология факультетинде кытай-казак группасы ачылат. Бир жагынан кытай, казак жана уйгур тилдерин жетиштүү билип, ал тилдердеги ар кандай текстерди өз алдынча которууга жараган, экинчи жагынан окуу- тарбия иштеринде өзүн чыйрак, камчы салдырбай үлгү катарында өзүн көрсөтүүгө жетишкен студент А.Саспаевди педагогиикалык кадрлардын жетишсиздигинен улам аталган группага сабак берүү үчүн мугалимчиликке дайындашат. Мындай шарттын жөнү белгилүү го, мурда бул сыяктуу кытай, казак группасы ачылбаса, ал боюнча тажрыйба дээрлик жок болсо, тиешелүү окуу китептери, окуу куралдары, зарыл болгон зарыл болгон адабияттар менен жабдылбаса

анда ал ишти баштоочулардын жеке чыгармачылык демилгелери гана аракетти жөнгө салып кете алмак. Анын үстүнө кыргыз элинин жалгыз өкүлү болуп саналган болочок жазуучу өз улутташтары менен эне тилинде сүйлөшүүгө зар болгон. Бул сыяктуу кейичтүү учурду «ошол жылдары кыргызча сүйлөп жаткан эки адамдын жанында турсам деп тилечүмүн. Кыргыз тили көздөн уччу. Айылымда болсом, мейли урушуп, тилдешип атышса да кыргызча сүйлөшкөндөрүн уксам дечүмүн»[1].деп эскерет.Өз эне тилинде эмес жашоосун,окуусун, ой жүгүртүүсүн жана чыгармачылык кубатын казак, уйгур жаа кытай тилдеринин мүмкүнчүлүгү менен ишке ашырууга аргасыз болуп келе жаткан А.Саспаев окутуучулук кызматка келгенден кийин педагогикалаык адабияттарды которуу ишине тартылат. Ошентип, котормо сыяктуу татаал жана спецификалуу өнөрдүн сырларын өздөштүрүү машакатына туш болот.Бул жагдай жөнүндө жазуучунун күндөлүгүндө момундай маалыматтар кезигет.

«8-январь, 1953-жыл.

Биз азыр Бээжиндеги орус тили институтунун биринчи курска арналган окуулугунан тексттерди казакчага которуп жатабыз.Кийин аны кытай студенттерине өтмөкчүбүз. Которууда дайыма талаш пайда болот. Анткени, Гиң(казак тили группасынын жетекчиси, казак тилинин грамматикасынан өткөн окутуучунун фамилиясы-К.З) жолдош казактын орой, ал түгүл бири бири менен байланышы жок сүйлөмдөрү менен которула берүүсүн талап кылат. Биз албетте, жол бергибиз келбейт. Казактын адаттагы оңой сүйлөмдөрү менен баштообуз керек дейбиз. Акыры жеңебиз. Которулган тексттерди дагы бир жолу өзүм редакциялап чыгам.

Муну факультет жетекчилери да туура тапты: Мындан ары Гиндин тилин албай редакциялоо ишин жүргүзө беришимди тапшырышты.

Мына ушундайча, ишти жок жерден бар кылууга кириштик. Ар бир тексттеги сүйлөмдөрдүн фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик өзгөчөлүктөрү кошумча жазылып коюлат.Студенттердин өзүнчө отуруп үйрөнүүсүнө жардамы тийсин дейбиз. Мунун баары албетте, оңой иш эмес, Кыскасы, институттун казак тили группасына жаңыдан окуулук иштеп чыгуубузга туура келди. Акыры аны да иштеп чыктык».

Арийне, котормо материалдарынын жанрдык өзгөчөлүктөрүнө карата котормонун да өзүнчөлүктүү түрлөрү боло турганын унутууга жарабайт.Бул жерде көркөм адабияттын поэзия, проза, драма же сын өңдүү материалдарынын которулушу, анын натыйжалары, алардын көркөм-эстетикалык деңгээли тууралуу сөз болуп жаткан жери жок. А.Саспаев ириде адистештирилген атайын тексттерди б.а педагогикалык окуулуктарды котоорууга мажбур болгонун, ал бул ишке жөн салды мамиле кылбаганын, ага болушунча чыгармачылык көз караштын негизинде караганын, котормо иши татаал жана жооптуу өнөр экендигин көрсөтүп жаткандыгын кантип танабыз. Котормонун кандай гана тиби болбосун (гезиттик-маалыматтык, атайын илимий адабияттар, коомдук-саясий адабияттар, публицистикалык материалдар, көркөм адабияттарды которуу ж.б.-К.З.) мазмундун бузулбай так, ишенимдүү жана түшүнүктүү, жеткиликтүү берилишинде турат. Демек, ар кандай котормонун тиби чыгармачылык чымырканган кубаты, сабырдуулук менен изденүүнү талап кылат.Мына ушул жагдайдан алып караганда бул факты А.Саспаевдин котормо өнөрүнүн астанасын аттоодогу алгачкы кадамдарынан болгон.Котормо анын жазуучулук өнөрканасын байытып, чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн сынап көрүүчү олуттуу жанрлардын бирине айланганын анын кийинки адабий фактылары ырастап берет.

Пекиндеги Борбордук улуттар институту мурда провинциалдык казак жана уйгур адабияттарынын чакан үлгүлөрү менен оозанып, алардын механикалык таасири менен калем кармоого мажбур болуп, өзүнүн көркөм адабият, чыгармачылык ишкердүүлүк өңдүү татаал дүйнөсүн сырдуу табышмактарын жеткире аңдай албай жүргөн, сөз өнөрүнө чындап ынтызарланган Аман Саспаевге жаңы дүйнөнүн горизонтторун таанып билүүгө, өздөштүрүүгө өз каалгасын кенен ачкан. Чыгыш адабиятынын классикасынын үлгүлөрүн,маданият кубулуштарын кытай тилинде, орус совет адабиятынын алдыңкы

өрнөк болуучу чыгармаларын орус алфавитине негизделген кыргыз тилинде окуп үйрөнүүанын көркөм ой жүгүртүүсүнүн курчушуна, калыптанышына омоктуу таасир берген. Окуу жайдын китепканасындагы мыкты деп саналган бардык чыгармалар менен жакындан таанышканга, атүгүл аларды өз өзүнчө конспектилеп чыкканга да мүмкүнчүлүк тапкан. Бул жөн гана сырттан туруп байкоочу катары айтылган пикир эмес. Биз аны жазуучунун күндөлүгүндө маалыматтын негизинде айтып жатабыз.Анда эмесе ишенимдүү болуш үчүн фактынын өзүнө кайрылалы.

«Бош убакыттан пайдаланып «Алтын жылдыз кавалери», «Аласталган Алитет» (экинчи китеби), «Чыныгы адам жөнүндө повесть» деген китептерди окудум»-деп жазат жазуучу.- Мага жакканы Борис Полевойдун жашоого деген жандоосу болду. Бул жөнүндө мен өз күндөлүгүмө пикир жазыпмын.

«23-январь, 1954-ж.

...Буту жок учкуч Алексей Мересьев жөнүндөгү романды Полевой деген киши жазган. Бул китепти Бул китептен кишилер көп нерсени биле алат.Адам баласынын колунан келбей турганы жок. Максатыңа жетүү үчүн ошол максатыңдын жолуна өзүңдү моюн сундур, курман кыл! Бардык кыйынчылыктарга чыда. Ойлогон ой оңой менен ишке аша койбойт. Алдыңан дайра, аскалуу чыйыр, бел талдырган белес, тайгак жол кезигет.Мына ушулардын баарынан моюбай өт. Антүүгө болот. Ойлогон максатың ушул кыйынчылыктардын аркасында жашырынып жатканын билип тур өзүң. Кыйынчылык дегенди өтүп кетүүчү нерсе катары кароо керек. Кыйынчылык түбөлүктүү боло албайт. Чыдасаң эле ал акырындап сага жол берет. Аын артынан болсо өзүң умтулган максатың жаркырап шооласын чачат. Сен эгерде бир максатты көздөп алып, орто жолдогу тоскоолдукка чыдабай туруп калсаң, ягний, башка бир оңой секиге чыгып алсаң, анда ойлогонуңа жете албайсың.Ал түгүл тигил оңой жерде туруп да андан оңойду көздөйсүң. Жашоодо оңойго кынык алган адамдар алыскы максатты көздөй албайт, андай максат да аларга жуубайт. Бирок ошол оңой деген нерсенин өзү оңой эмес.Анын да өз алдынча кыйынчылыгы бар. Сен ушул төмөндөгөн экинчи максатыңды орундатууда кыйынчылыкка чыдабай, көндүм адатың менен дагы бир оңойду көздөйсүң. Улам артынан келип турган жанга жайлуу «оңойлуктар» өзүңдү кишичилик сапаттан ажырата берет. Эрктүү, чыныгы максаттуу киши боло албайсың. Балким, муну өзүң да сезбейсиң. Бардык балээ ошондо.Адатта, максатсыз адам болбойт.Эң төмөн даражадагы нерсе да өзүңө кол жеткис болуп сезилет.Чындыгында, турмушта жашоо деген өтө татаал иш.Артына чегинген адам «барынан пайдалануу, жогун издөө» прицибин колдонот. Жоктон бар кылуу, барды гүлдөтүү аз кишинин үлүшүнө таандык. Мына чыныгы адам деп жандоо айтат Полевой».

Мен буларды келтире кеткен себебим, институттун бай китепканасы ошол жылдары Советтер Союзунда басылган өзбекче, казакча, уйгурча көркөм адабият китептеринен албай калганы болбосо керек.Ондогон роман, повесттерди окуп чыгуу мүмкүнчүлүгүм болду.Ар бир окуган романымдын өзүм сиңирген мазмунун жогорку өңдөнтүп жаза жүрдүм.Булар өтө көп.Мындан башка, өзүм кезиккен адамдардын акыл-эсин, өзүн өзү башкарган жүрүм-турумун, психологиялык өзгөрүүлөрүн байкай жүрүүм да адабий китептерден кем таасир берген жок».[1]

Мисалга тартылган шилтемеден биздин изилдөөбүзгө зарыл болгон үч жагдайга маани бербесек болчудай эмес. Биринчиден, социалисттик реализм методунда жазылган чыгармалардын жаш адабият ышкыбозуна тийгизген таасири жөнүндөгү маселе өзүнөн өзү келип чыгат. Маселен Б.Полевойдун «Чыныгы адам жөнүндөгү повесть» аттуу социалисттик реализмдин классикалык үлгүсү катарында саналган чыгармасынын жаш адамдын жан дүйнөсүнө,турмуштук философиясына, көркөм-эстетикалык ориентировкасына өтө олуттуу таасир тийгизет.Социализм менен феодализмдин айыгышкан күрөшүнө күбө болуп, кан жаны, дили менен социализмдин артыкчылыгын жактаган, автор тарабынан көтөрүңкү баатырдык-романтикалык пафосто, идеялаштырылып сүрөттөлгөн башкы каарман А.Мересьев жаш адабиятчыга адам жана

кырдаал, адам жана коом, алардын карама-каршылыгы, байланыштуулугу тууралуу философиялык –этикалык ой жүгүртүүгө түрткү болот.Бул адамга абдан таасирленген А.Саспаев Б.Полевойдун этикалык-философиялык кандай категорияларды бетке кармап, саясий жана идеологиялык кандай кызыкчылыкты коргоп жатканын, ал кандай чыгармачыл принциптер менен ашырылып жатканын элес албайт.Башкы персонаждын каармандыгы, баатырдыгы барып-келип советтик адамдын артыкчылыгы жаш адамдын моралдык-этикалык кредосунун, турмуштук философиясынын ошол мезгилдин нугунда өсүшүнө кол кабыш этет. Бирок, түпкүлүгүндө кеп төркүнү анда деле эмес. Маселенин бардыгы болочок жазуучу А.Саспаевдин көркөм адабиятфактыларына өз пикирин, көз карашын билдиргенге жарап калгандыгында. Ал эми бул болсо өтө маанилүү жагдай болуп саналат. Анткени окуган чыгармалардан өзүнө керектүү идеяларды, көз караштарды кабыл алып, аны өнүктүрүү, аларды өзүнүн эстетикалык аң сезиминдеги көрүнүштөр менен жуурулуштуруу,аны чыгармачылык принциптерге ыңгайлаштыруу ар кандай эле жаш калемгердин колунан келе бербейт.

Экинчиден, жазуучу эскерип жаткан ал окуган окуу жайдын китепканасына келип түшкөн өзбекче, казакча жана уйгурча басылган көркөм адабият үлгүлөрүнүн бардыгы социалисттик реализм методунун туундулары эле. Автор өзү эскерип жаткандай,ал мезгил өткөн XX кылымдын 50-жылдарынын ортосу экенин элес алсак анда Советтер Союзунда көркөм адабиятка жасалган мамиле, талап кандай экенин жетиштүү элестетүүгө болот.Совет адабиятынын эстетикалык платформасын, акын-жазуучулардын көркөм принциптерин жактыруу менен кабыл алуу, социалисттик реализмди алдыңкы чыгармачылык метод катарында түшүнүү, анын артыкчылыктарына ишенүүгө алып келбей койбойт. Мындай жагдайдан, көрүнүштөн А.Саспаев да обочодо калган эмес деп айтар элек.

Бирок маселенин үчүнчү жагы, болгондо да негизги жагы бар экенин унуткарууга жарабайт.Ал дал ошол китептердин жардамы аркылуу А.Саспаевдин жазуучулук-изилдөөчүлүк туура жолго түшүүсү, чыгармачылык максаты ыңгайлуу жана жемиштүү пайдалануага багыт алышында турат.Анткени жазуучу үчүн «адамдардын акыл-эсин,жүрүм-турумун,психологиялык өзгөрүүлөрдүн өз алдынча иликтөөгө алууга көнүгүшүндө жана көркөм чагылышында. А.Саспаев дал ошол мезгилде сүрөткер үчүн абдан зарыл болгон чыгармачыл сапатты өздөштүрүүгө чындап бет алды деп жыйынтыктай берсек болот.

Жазуучунун инсандык жана сүрөткерлик натурасынын калыптанышында өбөлгө болгон обңективдүү жана субңективдүү жагдайлар жөнүндө сөз кылып жаткан соң анын биографиясындагы орун алган дагы бир орчундуу кырдаалдан айланып өтүүгө болбойт.Ал мындайча.А.Саспаев ошол убакта студент кезинде б.а. 1954-жылы Кытай илимдер акдемиясы тарабынан уюшулган экспедициянын курамына кошулуу бактысына ээ болот.Анын милдети Цинь-Цзяндагы кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөрдү жазып келүү болуп саналган.Экспедициядан соң ал окуусун убактылуу токтотуп турууга мажбур болот да Үрүмчү шаарында жаңыдан уюштурулган эл басмасына иштеп калуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Ал жерден китеп басып чыгаруу ишин үйрөнөт, анын сырлары менен таанышат.Шартка жараша араб графикасынын негизинде казак, уйгур, монгол жана кыргыз тилиндеги адабий чыгармаларды жана котормолорду жарыялаганга жигердүү катышат.Мындай жагдай анын чыгармачылык ишине өзүнүн жагымдуу таасирин тийгизбей койгон эмес.Китепке кирүүчү материалдар кандай топтолот, кантип системага салынат, редакциялоо иши кантип жүрөт, анын көркөмдүк деңгээли кандай талаптарга жооп бериши керек, окурмандардын кайсы категориясына багытталат, алардын суроо талаптарын канткенде канааттандырууга болот деген өңдүү олуттуу суроолорго жооп берүүнүн сырларын белгилүү деңгээлде өздөштүрүп чыгууга жетишет.

Бирок А.Саспаевдин жолу дайыма ачык, оңдой берди болгон эмес экенин биографиясындагы айрым окуялар менен кырдаалдар ачык көрсөтүп турат. Коомдо орун алып баштаган саясий-идеолгиялык тазалануу компаниясы андан кыйгач өткөн эмес.

Маселен 1957-жылдан тарта «Жунь-Шунь»-«Стилдик түздөө» деген саясий өнөктүктүн оту тутанып, ал кытай коомчулугунун бардык катмарын өз кучагына алган. Мындай кыймылдан коомдун илим-билимдүү жана чыгармачыл чөйрөсү айрыкча жабыркаган. Эл басмасында жигердүү эмгектенип жаткан А.Саспаевге да анын эпкини тийип, саясий-идеологиялык жагынан жалаа жабылып, «оңчул» аталып, «партия душманы, эл душманы» катарында таанылып куугунтукка алынган.Натыйжада ал провинцияга сүрүлүп, чыгармачылык жактан аксаган.Бул процесс ал Кытайдан өз мекени болгон Кыргызстанга 1962-жылы кайтып келгенче созулган.

Өз мекенине кайтып келгени менен А.Саспаевди бактылуу турмуш күтүп турган эмес.Ал адегенде талаачылыкта иштейт, трактор айдайт, кароолчулук жана суугатчылык өндүү иштер менен алпурушат. Бул сыяктуу турмуштук кырдаал ошол карапайым элет адамдарынын психологиясын, ички дилин, өзгөчөлүктөрүн жакындан таанууга шарт түзөт.Кыргыздын белгилүү сүрөткери Т. Сыдыкбеков менен чыгармачылык байланышта да болгон. 1966-жылы А.Саспаевдин «Гүлкайыр» деген ат менен алгачкы аңгемелер жыйнагы басылып чыгат да, дароо СССР жазуучулар уюмуна мүчө болот. Кыйла жылдар аралыгында Ысык-Көл областы боюнча жазуучулар уюмунун консультанты катарында эмгек өтөйт.кийинки мезгилде Ысык-Көл мамлекеттик университетине которулуп профессордук милдетти аркалап келүүдө.

Жыйынтыктап айтканда А.Саспаевдин инсан жана сүрөткер катары калыптанып өсүшүнө аны кичинесинен тарта аралашкан жетимчилик турмуш, башка чөйрөдөгү кыйын-кезеңдер, уйгур мектебинен сабатын жоюшу, казак мектебинен билимин улантышы, Пекиндеги жогорку окуу жайында окуп, башка дүйнөгө аралашышы, анын илимий-маданий чөйрөсүнөн таалим тарбия алышы, уйгур жана казак тилдеринде газеталык макала-кабарларды жазышы, көркөм котормого аралашышы, чыгыш жана орус, кыргыз адабиятынын классикасы менен таанышышы, аларды чыгармачылык менен өздөштүрүүгө өтүшү, өзүнүн тарыхый мекенине кайтышы жана көркөм сөз өнөрү менен тынымсыз иштөөгө реалдуу шарттардын түзүлүшү, Т.Сыдыкбеков ж.б. кыргыз акын-жазуучулары менен тыгыз алакада болушу, алардан сабак алышы өз өнүмүн, таасирин тийгизген факторлордон болгон.Ал эч кимге окшобогон биографияга, чыгармачылык жолго ээ болгон инсан жана көркөм сөз чебери болгону үчүн ары кызыктуу, ары татаал.

Адабияттар:

1.СаспаевА.Шашкеде кара туман // Ала-Тоо. – 1991. - .№3.- 5-б.
2.Саспаев А.Эмгек лагеринде 100 күн //Кыргызстан маданияты. – 1975. – 13,16-март.
3.Саспаев А.Кытайда жашаганда жок дегенде кыргызча тилдешкендердин жанында турсам дечүмүн //Бишкек таймс. - 2004. - 13-февраль.

Кульназарова А. Ж. СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ РЕАБИЛИТАЦИИ КАК СОЦИАЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация. В данной статье рассматривается процесс социальной реабилитации, исследуется ее сущность и содержание.

Социальные процессы представляют собой последовательную смену состояний или движений элементов социальной системы и ее подсистем, любого социального обңекта. Социальные процессы совершенствуются под влиянием внутренних и внешних условий, обладают устойчивым порядком взаимодействия составляющих его компонентов, продолжительностью во времени и направленностью к тому или иному состоянию социального обңекта.

Каждый социальный процесс состоит из нескольких стадий, различающихся по содержанию и механизмам, то есть способам взаимосвязи его компонентов,

определяющей его направление и темпы на данной стадии. Многие социальные процессы являются парными, имеют симметричные по структуре механизмы, отличаясь знаком направленности: интеграция и дезинтеграция социальной системы, сплочение и конфликт в группе и т.п. Симметричность механизмов позволяет парным процессам превращаться одному в другой.

Сознательный социальный процесс есть совокупность целенаправленных действий, достигающих запланированного результата. К таким процессам можно отнести и реабилитацию.

В настоящее время термин «социальная реабилитация» все чаще стал встречаться в социальной литературе. Данный термин производный от понятия «реабилитация», который имеет весьма широкий диапазон применения: от реабилитации лиц с ограниченными возможностями до реабилитации населения в регионах экологического неблагополучия. Постоянно увеличивается количество определений реабилитации: социальная, медицинская, трудовая, психологическая, педагогическая и т.д. Разнообразны возраст и категории людей, в отношении которых применяются реабилитационные мероприятия. Названия «реабилитационный центр», «реабилитационная карта» настолько прочно вошли в практику деятельности социальных работников, что первая часть этого словосочетания чаще всего получает неоднородное толкование.

Неоднородность значения термина «реабилитация» обозначилась и в научных исследованиях. Все это затрудняет эффективность одного из ведущих направлений социальной помощи населению и требует внимательного теоретического осмысления. Особую актуальность приобретает стройность теоретических постулатов при обращении к проблеме устойчивого закрепления реабилитационных процессов.

Для того чтобы полнее раскрыть суть социальной реабилитации, обратимся к знаниям смежных наук. Впервые данный термин был применен спартанским царем Ликургом к лицам, совершившим преступление, которые, отбыв наказание, должны были после этого себя реабилитировать, ибо преступление влекло не только наказание, но и гражданскую смерть [1, с.247]. В переводе с латинского языка слово «реабилитация» (rehabilitation) означает восстановление, французы трактуют его как «восстановление в правах». Данным обстоятельством и обңясняется тот факт, что впервые термин «реабилитация» применялся только в правовом значении, в сфере уголовного права. Так, по данным толкового словаря Д.Н.Ушакова (1939), под реабилитацией следует понимать «…снятие обвинения и полное восстановление в правах по суду». В юридической литературе под «реабилитацией» понимается восстановление незаконно нарушенных гражданских прав, включающих «предусмотренные законом меры к возмещению ущерба» [2, с. 406]. Одно из уважаемых изданий конца XIX века «Энциклопедический словарь Д.А.Бракгауза – И.А.Ефрона (1890) вообще не раскрывает значение термина «реабилитация», а отсылает читателя сразу к статье «Восстановление чести и прав». Здесь указывается, что восстановление чести и гражданских правң осужденного можетң быть последствиемң возобновления дела или помилования. По французскому праву известно еще особое производство, имеющее целью восстановление Гражданскихң правң осужденного, ограниченныхң или пораженныхң уголовнымң приговоромң. Производство это носить название реабилитации (rehabilitation)» [3].

Более углубленное понимание содержания термина «реабилитация» было получено в трактовке, представленной во 2-м издании знаменитого «Словаря русского языка» С.И.Ожегова (1952 г.). Согласно которому, «реабилитировать – значит восстановить прежнюю незапятнанную репутацию (или в прежних правах)». Здесь впервые автор отходит от тесной взаимосвязи судебной ошибки и реабилитации, заменяя ее на «незапятнанную репутацию».

Позже в словаре Maier (Лейпциг, 1963) термин «реабилитация» впервые получает, помимо правового определения, дополнительное медицинское толкование, согласно которому «реабилитация – это восстановление здоровья пострадавшего в результате болезни, несчастного случая до возможного оптимума в физическом, духовном и профессиональном отношениях».

В Советском энциклопедическом словаре понятие «реабилитация» также рассматривается всесторонне. В нем разделяются два варианта, а точнее сказать – две стороны реабилитации: первая – восстановление в правах; вторая – комплекс медицинских, педагогических, профессиональных, юридических мер, направленных на восстановление (или компенсацию) нарушенных функций организма и трудоспособности больных и инвалидов.

Всемирная организация здравоохранения определяла сущность реабилитации в том, чтобы «не только вернуть больного к его прежнему состоянию, но и развивать его физиологические и психологические функции до оптимального уровня».

Таким образом, термин «реабилитация» стал использоваться в медицинской науке. Оно было введено для характеристики одного из третичных видов профилактики (по определению Европейского регионального бюро ВОЗ). Первый из них связан с профилактикой, предупреждением аномальных социальных явлений, связанных со здоровьем; второй – с их лечением; а третий направлен на предотвращение осложнений и негативных последствий болезни, готовность к встрече с неизвестным, восстановление нарушенного здоровья. Постлечебная программа называлась реабилитационной. В целом же медицинская реабилитация определяется как «система мероприятий, имеющих целью восстановление здоровья и трудоспособности больных и возврат к активной жизни инвалидов» [4, с.519]. Так, выделялся обнект реабилитации – больной, средства оказания помощи – медицинские и цели реабилитации – социальное функционирование. Сам же процесс реабилитации определялся как восстановление. Для того, чтобы подчеркнуть целевую установку медицинской реабилитации, ее постепенно трансформировали в двуединую комплексную программу, где есть два достаточно самостоятельных раздела: медицинский и социальный. Со временем социальный раздел начал все больше и больше развиваться. Становится очевиден масштабный подход к решению проблем реабилитации и стремление рассматривать ее через систему разноплановых мероприятий «с особым упором на связанные со здоровьем социальные проблемы».

В XX веке термин «реабилитация» активно вводится в теорию и практику социальных наук. Границы исследования значительно расширяются.

Один из первопроходцев в разработке современного словаря социальной работы в США Р.Баркер, подчеркивает, «что реабилитация – возвращение к здоровому состоянию, насколько это возможно. Социальные работники обычно используют этот термин в контексте помощи людям, здоровье которых ослаблено из-за увечья, болезни или дисфункции организма. Помощь может включать физиотерапию, психотерапию, упражнения, обучение, изменение стиля жизни».

В зарубежной практике социальной работы, в частности, в США, прежде всего, обращает на себя внимание обстоятельная работа Джорджа Врайта «Общая реабилитация» (1984), где автор пишет: «Термин «реабилитология» можно заменить словами процесс, обслуживающая система или наука. Процесс реабилитации возникает из необходимости помочь людям, оказавшимся в затруднительном положении. Система по реабилитации включает в себя правительственный уровень и деятельность частных агентств. Как наука, она включает специалистов разных профессий и навыков, которые можно применять везде при работе с нуждающимися в помощи». Таким образом, как это далее показывает Д.Врайт, реабилитация – это отдельная отрасль и неотделимая часть социальной службы. Она включает в себя как медицинское, так и немедицинское

лечение – это восстановление личности в обществе с целью лучшего использования позитивных качеств жизни.

Вполне понятно, что реализация процесса реабилитации происходит в определенных социальных условиях, а потому носит социальный характер. В данном случае правомерно говорить о социальной реабилитации, включающей в себя самые разнообразные аспекты.

Социальная реабилитация – комплекс мер, направленных на восстановление разрушенных или утраченных индивидом общественных связей и отношений вследствие нарушения здоровья со стойким расстройством функций организма, изменения социального статуса (пожилые граждане, беженцы, вынужденные переселенцы, безработные и некоторые другие), девиантного поведения личности (несовершеннолетние, лица, страдающие алкоголизмом, наркоманией и токсикоманией, освободившиеся из мест заключения и т.п.) [5, с.280].

Целью социальной реабилитации является восстановление социального статуса личности, обеспечение социальной адаптации в обществе, достижение материальной независимости.

Познание сущности процесса социальной реабилитации предполагает анализ субҗектов, обҗектов, характеристику отношений субҗектов по поводу обҗектов, механизм этих отношений и факторы динамики реабилитационного процесса.

В исследованиях в области социальной работы реабилитация рассматривается как субҗектно-обҗектный процесс, где реабилитанты представлены как обҗекты, а реабилитационные институты и учреждения как субҗекты взаимодействия (М.В.Фирсов, С.И.Григорьева, Е.И.Холостова).

Обҗекты социальной реабилитации – группы людей, отдельные категории населения, нуждающиеся в социальной помощи, лица, пострадавшие от катастроф, стихийных бедствий, аварий, в том числе семьи, оказавшиеся в кризисной ситуации; несовершеннолетние граждане; дети-инвалиды и их родители; дети-сироты; взрослые инвалиды; люди пожилого возраста; подростки с девиантным поведением; лица, страдающие хроническим алкоголизмом; употребляющие наркотические и одурманивающие вещества; несовершеннолетние матери; женщины и дети, подвергающиеся насилию; безработные, бездомные; беженцы, мигранты и т.д.

Субҗекты социальной реабилитации – государство, общественные и общественно-политические обҗединения, фонды, конфессии, органы местного самоуправления, профессионалы социальной работы, т.е. социальные субҗекты, участвующие в реализации программ Социальной реабилитации, в оказании помощи и поддержки человеку, попавшему в сложную жизненную ситуацию.

Социальная реабилитация включает в себя социально-средовую ориентацию, социально-бытовую адаптацию и социально-бытовое устройство. Важной частью социального блока реабилитационной программы являются меры материальной помощи, в том числе социальные пенсии и компенсационные выплаты, адресная натуральная поддержка в виде помощи продуктами, одеждой, другими предметами обихода, техническими средствами и т.д.

Реабилитация – это процесс, который имеет начало, но не имеет конца, тем более в регионах экологического бедствия.

Применяя разнообразные меры социальной реабилитации, необходимо обҗективно оценивать их результаты. Эффективность социальной реабилитации достигается всем комплексом реабилитационных мер (медицинских, психологических, экономических, социальных и т.д.).

Основными принципами социальной реабилитации являются: как можно более раннее начало осуществления реабилитационных мероприятий, непрерывность и поэтапность их проведения; системный и комплексный характер осуществляемых

программ; индивидуальный подход к определению объема, характера и направленности мероприятий.

В зависимости от конкретной направленности восстановительных мер, лежащих в основе социальной реабилитации, можно выделить следующие ее разновидности:

- экономическую или социально-экономическую реабилитацию (восстановление экономики и социальной сферы отдельных территорий, регионов и т.д., подвергшихся разрушительному воздействию радиационных и экологических катастроф, землетрясений, наводнений, крупномасштабных, производственных аварий, войн, межнациональных и других деструктивных факторов);
- экологическую реабилитацию (восстановление природных объектов, пострадавших от техногенных и иных экологически вредных воздействий);
- медицинскую реабилитацию (восстановление физического и психического здоровья человека или определенной социальной группы);
- правовую реабилитацию (восстановление отдельных граждан либо социальных групп в их юридических и гражданских правах);
- политическую реабилитацию (восстановление политических прав незаконно пострадавших);
- нравственную реабилитацию (восстановление репутации, чести и достоинства, имиджа личности, социальной группы, или какой-либо организации в глазах общественности);
- социально-культурную реабилитацию (восстановление культурно-пространственной среды, обладающей достаточными и необходимыми условиями для творческой активности и духовной самореализации населения).

Каждый конкретный вид социальной реабилитации определяет порядок и меры по его практической реализации.

Курбатов В.И. считает: «Социальная реабилитация - это, прежде всего, восстановление нарушенной социальной справедливости». В соответствии с первоначальным употреблением понятия «реабилитация», можно согласиться с данным определением, так как в настоящее время все больше и больше увеличивается количество невинно пострадавших людей. Это, прежде всего, жертвы противозаконных репрессий со стороны государственных органов и отдельных лиц, произвола, насилия, нарушения прав человека. Это, с другой стороны, жертвы войны, потерявшие здоровье, ставшие инвалидами, лишившиеся крова. Это также лица, пострадавшие от экологических катастроф, стихийных бедствий, аварий. В результате землетрясений, оползней, затоплений, других стихийных и экологических бедствий страдают десятки тысяч людей, нуждающихся затем в социальной реабилитации. Поэтому общество, государство должны проявлять особую заботу о невинно пострадавших, ставших жертвами. Надо делать все возможное, чтобы вернуть им потерянное, по крайней мере, то, что еще можно вернуть.

В силу возрастания экологических проблем во всем мире возникает вопрос социальной реабилитации населения в регионах экологического неблагополучия. Ведь именно население, проживающее на территории экологического бедствия можно назвать невинно пострадавшим.

Реабилитационные меры в регионах экологического неблагополучия могут быть направлены как на природные объекты (растительный и животный мир, воздушный бассейн, водные, земельные ресурсы и т.д.), так и на социальные объекты (социальные институты, конкретного человека, отдельные социальные группы, поселения в целом, пострадавшие в результате экологической катастрофы или социальных катаклизмов). В связи с этим предлагается различать социальную реабилитацию населения и социальную реабилитацию территорий.

Социальная реабилитация территорий может включать в себя, во-первых, деятельность по восстановлению естественной среды обитания человека, пострадавшей от природных и техногенных катастроф; во-вторых, восстановление разрушенной или

пострадавшей в результате бедствий социальной среды обитания. Не случайно применительно к территории экологического бедствия социальную реабилитацию в настоящее время иногда определяют как создание благоприятных условий жизни на этих территориях.

Социальная реабилитация населения включает в себя:
- реабилитацию больных (медицинская реабилитация);
- реабилитацию инвалидов;
- реабилитацию пострадавших от экологических катастроф.

Социальная реабилитация населения является важной и стратегической сферой социально-экономической политики государства, направленной на безусловное восстановление, а при наличии благоприятных условий и расширение всего комплекса социальных условий, необходимых для обеспечения нормальной жизнедеятельности каждого гражданина. Государство является важным субҗектом процесса реабилитации населения региона экологического бедствия. Государство реализует социальную политику в отношении вышеуказанного слоя населения через сеть государственных органов. Базовыми при этом являются медицинские, социальные и иные учреждения, а также организации социальной защиты, больницы, специализированные реабилитационные центры и т.д.

Для осуществления реабилитации населения, проживающего в экологически опасной среде, создаются структуры, реализующие их социальную защиту. Под социальной защитой населения, пострадавшего в результате экологической катастрофы, понимается система гарантированных государством экономических, социальных и правовых мер, обеспечивающих пострадавшему населению нормальное функционирование в экстремальных условиях.

Стратегическим направлением, обеспечивающим стабильность и эффективность социальной реабилитации населения в экологически опасных регионах, является развитие реабилитационной индустрии, как промышленной основы системы социальной безопасности социально уязвимых слоев населения, и формирования национального рынка реабилитационных услуг.

Реабилитационный потенциал государства по отношению к населению экологически неблагополучных зон зависит от: материальных возможностей государства, социальной направленности государственной внутренней политики, выражающейся в формировании благоприятной архитектурной среды, социальном законодательстве, формировании общественного мнения посредством руководства СМИ, организации систем реабилитации и деятельности по оптимизации реабилитационных возможностей всех упомянутых субҗектов данного процесса.

С социологической точки зрения реабилитация только тогда имеет смысл, когда устраняются вредные влияния окружающей среды.

Направления социальной защиты, стратегические и технические задачи социальной реабилитации населения должны определяться в зависимости от специфики экологической катастрофы и фактических условий проживания населения на загрязненной территории с учетом социально-экономических, экологических, демографических факторов. Меры по социальной защите населения зон экологического бедствия необходимо ориентировать, с одной стороны, на ликвидацию последствий катастрофы: от переселения населения загрязненных территорий в «чистые» районы до коренного преобразования материальной базы существования зон экологического бедствия, на которых возможна жизнедеятельность людей, с другой – обеспечить индивидуальную направленность защиты каждого жителя региона экологического неблагополучия в целях сохранения его здоровья, трудовой и общественной активности.

В казахстанском законодательстве права граждан, пострадавших в результате экологической катастрофы, отражены в таких важнейших документах, как: Экологический кодекс Республики Казахстан от 09.01.2007 N 212-3; Концепция

экологической безопасности Республики Казахстан на 2004-2015 гг.; О социальной защите граждан: Закон Республики Казахстан от 30 июня 1992 года № 1468-XII. О социальной защите граждан, пострадавших вследствие экологического бедствия в Приаралье: Закон Республики Казахстан от 18 декабря 1992 года N 1788-XII; О социальной защите граждан, пострадавших вследствие ядерных испытаний на Семипалатинском ядерном полигоне и др. В данных документах получили отражение различные жизненно важные аспекты проблем населения регионов экологического бедствия.

Еще один субҥект реабилитационных отношений в регионе экологического неблагополучия – неправительственные организации. Неправительственные организации – это открытые некоммерческие общественные организации, не ограниченные профессиональной спецификой (поэтому к НПО не относятся профсоюзы) и не стремящиеся к государственной власти (поэтому к НПО не относятся партии). Как правило, НПО ставят перед собой вполне конкретные, общественно значимые цели и задачи, и в своей деятельности руководствуются ими. НПО заполняют незанятые государственными структурами ниши в социально-экономическом развитии страны. Роль НПО, особенно экологических, в настоящее время возрастает, сфера деятельности расширяется. Необходимость деятельности экологических НПО обоснована, главным образом, неблагополучной ситуацией в экологии страны в целом и особенно ее отдельных регионов, а также слабой и неэффективной деятельностью государства по решению экологических проблем. Они разрабатывают свои проекты и программы по охране окружающей среды и социальной защите населения. В Казахстане – это, прежде всего: Международное антиядерное движение «Невада-Семипалатинск», цель – закрытие Семипалатинского полигона; «Международный фонд спасения Арала», «Общественный комитет Арала, Балхаша и экологии Казахстана», Социально-экологическое обҥединение «Инициатива», «Созидание», «Зеленое спасение» и т.д. Согласно официальным данным Министерства юстиции Республики Казахстан на настоящий период зарегистрировано около 300 экологических неправительственных организаций. Наибольшее количество их было создано в районах экологической и социальной напряженности.

Участие общественных организаций в принятии решений выгодно как им самим, так и государственным органам. Неправительственные организации получают возможность влиять на решения по экологическим вопросам, приобретают больше знаний по проблемам окружающей среды, которые оказывают влияние на здоровье и благополучие человека, эффективно проводят реабилитационные мероприятия. Благодаря активности общественности принятые решения отвечают специфике местных условий.

Участие общественных организаций в реабилитационной политике несут выгоду и государственным структурам. Это помогает принимать более обдуманные решения. А вовлечение экологических неправительственных организаций в обсуждение, подготовку и реализацию проектов способствует росту доверия к государственному аппарату, укреплению позиций государственных структур. Кроме того, участие общественности в процессе принятия решений, дает возможность экологически значимым проектам для поиска консенсуса. Чем раньше общественность будет привлечена к обсуждению проблемы, тем меньше средств потребуется на ее разрешение.

Таким образом, социальная реабилитация населения регионов экологического неблагополучия представляет собой общественные отношения, возникающие между такими социальными институтами, как государство, общественные организации и само население.

В заключении можно констатировать, социальная реабилитация населения в регионах экологического неблагополучия – достаточно широкое понятие и охватывает практически все стороны общественных отношений, всю среду обитания и

жизнедеятельности человека, его отношений с природой и обществом. Полноценное восстановление зон экологического бедствия, всех их общественных функций, создание реальных компенсаторных механизмов, доведение уровней социального, технологического и экологического комфорта до мировых стандартов также входят в емкое понятие социальной реабилитации человека, его жизненной среды, населения региона – всех народов его населяющих.

Литертура:

1. Черносвитов Е.В. Прикладные методы социальной медицины: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2002. – С.247
2. Юридический энциклопедический словарь /Ред. А.Я Сухарев и др. - М.: Советская энциклопедия, 1987. - С. 406
3. Энциклопедический словарь / Репр.воспроиз. изд.Ф.А.Брокгауза – И.А.Ефрона. 1890. – Т.12. – М.: Терра, 1992. - 458 с.
4. Популярная медицинская энциклопедии / Гл.ред.В.И.Покровский – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1991. - С.519
5. Российская энциклопедия социальной работы. - В 2 т.- М., 1997. – Т.2. – С.280

Ли Дян Дюн РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМ УЧЕБНЫХ МАТЕРИАЛОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ОБУЧЕНИИ КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗАХ КЫРГЫЗСТАНА

Введение

В последние годы, с развитием быстрого экономического роста, значительно повысился международный статус Китая. Преподавание китайского языка стало во всем мире одной из самых горячих тем. Так во всем мире возникают Институты Конфуция.

В настоящее время Китайское правительство создало два института Конфуция в Кыргызстане при его университетах. 8 классов Конфуция в средних школах и 21 точка обучения китайскому языку, что значительно способствовало развитию преподавания китайского языка в Кыргызстане.

Наиболее известные проявления: за последние два года, университет расширил число слушателей среди местных, желающих изучать китайский язык, сначала в это число вошли школьники, потом увеличилось число студентов, а также увеличилось число студентов, которые выбрали в качестве второго языка - китайский. Увеличивается число студентов, которые переводятся на специальность - изучение китайского языка в вузах.

По неполным статистическим данным исследования китайских вузов в Кыргызстане, насчитывается около 4700 чел., которые изучают китайский, как специальность, основной язык, и как второй иностранный язык. Можно сказать, что обучение современному китайскому языку было развито интересами университетов Кыргызстана, и дает очень сильный импульс, который будет продолжаться и впредь.

С расширением охвата обучения китайскому языку в китайских вузах и увеличением числа китайских учащихся в Кыргызстане, мы также должны видеть с какими многочисленными трудностями сталкиваются учащиеся и в том числе преподаватели, обучая китайскому языку. Учебник китайского языка имеет общий дизайн, экспертизу и оценку.

Эти проблемы могут быть решены непосредственно университетским преподаванием китайского языка в Кыргызстане. А для этого нужно создание учебников и учебных материалов для вузов.

1.Процесс развития преподавания китайского языка в Кыргызстане.

Процесс развития преподавания китайского языка в Кыргызстане проходит в основном в столице страны: Бишкеке. Университеты преподавания китайского языка – это Кыргызский национальный университет, Бишкекский гуманитарный университет, Кыргызско – Российский (Славянский) университет, Кыргызско - Турецкий университет «Манас», Университет «Ала-Тоо». В этих Университетах существуют китайские центры, которые оснащены учебниками китайского языка и литературой. Историю преподавания китайского языка в Кыргызстане можно разделить на три этапа.

Этап 1.

С 1991 по 1995 годы, преподавание китайского языка в университетах Кыргызстана стало начальной стадией, на данном этапе - система образования Китая не является совершенной, она только начала развивать преподавание курсов китайского языка как не специальность.

Этап 2

С 1996 по 2000 годы, преподавание китайского языка в университетах Кыргызстана вступило в развивающую стадию. Здесь изучение китайского языка выступает как специальность. Число обучающихся также увеличилось до определенной степени. А посольство Китая в Кыргызстане оказывает большую поддержку преподаванию языка во многих вузах учебными материалами, чтобы улучшить инфраструктуру распространения и развития китайского языка на данной территории.

Этап 3

С 2000 года до настоящего времени, рост преподавания китайского языка стал выше. На данном этапе многие университеты создали более устойчивые профессиональные учебные программы, проводят научно-исследовательские и методические работы в Кыргызстане.

В частности, в 2001 году Кыргызстан присоединился к Шанхайской Организации Сотрудничества, в 2008-2009, в городе Бишкеке основаны два Института Конфуция, и развитие преподавания китайского в вузах Кыргызстана стало быстрее. Кыргызстан в настоящее время имеет 22 университета преподавания китайского языка, что составляет от общего числа университетов (52) 43%.

2. Использование в преподавании учебных материалов в вузах Кыргызстана

Преподавание китайского во многом зависит от выбора того, какие материалы были подготовлены. С помощью авторов, исследованы и использованы более 30 видов учебных материалов по китайскому языку.

В настоящее время в вузах Кыргызстана используется большое количество китайских учебных материалов из известных университетов Китая. Например, некоторые наиболее эффективно работающие учебники опубликованы Пекинским институтом языка и культуры: «Практический курс китайского» (6 томов) (на русском и китайском), «Китайский язык 301» (русский и китайский), «CHINA PANORAMA Intermediate Chinese» (английский-китайский) опубликованы Пекинским лингвистическим изданием "Новый обңект Китайского языка" (русский и китайский) и так далее.

В настоящее время, в Кыргызстане использование типовых материалов, в большинстве высших учебных заведений по-прежнему не является всеобңемлющим, ограничены некоторые курсы без соответствующих материалов, таких, как национальные условия. Китая: китайская литература, древние китайские уроки и так далее. Хотя Китайское посольство в Кыргызстане и Институт Конфуция преподавания китайского языка в Кыргызстане предоставляю некоторое количество учебных и дополнительных материалов, оно все еще не может предоставить вузам китайские учебники. В настоящее время, фактическое количество учебников и дополнительных учебных материалов в китайских вузах по-прежнему не может удовлетворить потребности учащихся и преподавателей.

Одновременно в вузах используются материалы, учебники, которые опубликованы в Китае, существуют учебные материалы на русском или кыргызском, но их очень мало, они редко имеют аннотированный материал, использование материалов далеко от систематического преподавания.

3.Учебники китайского языка, используемые в вузах Кыргызстана являются проблемой.

Материалы в преподавательской деятельности занимают очень важное место, содержание учебных материалов отражает основные принципы и методы преподавания, учебные программы определяются предостовлением важной гарантии достижения целей. Существует много серьезных недостатков в использовании китайских учебных материалов в обучении китайскому в Университетах Кыргызстана, в следующих аспектах:

3.1. Большинство университетов еще не перешли на единые учебные материалы, обучение идет не по единому графику, учителя используют богатый выбор учебных материалов, за отсутствием стандартизированных научных программ. Использование материалов целиком определяется преподавателями. Например, в некоторых вузах, преподаватели самостоятельно используют различные материалы. Китайский контроль качества обучения и надзора вызвал затруднения.

3.2. Некоторые учебники на всех этапах преподавания еще не стандартизированы, отсутствует система использования материалов, она неполная, также отсутствует преемственность. Кроме того, в некоторых вузах, учебные материалы для преподователей изменились, у студентов повторяется практика, так что всегда преобладает низкий уровень преподавания на китайском языке. Наблюдая ситуацию в различных университетах: Кыргызский национальный университет, Бишкекский гуманитарный университет, где китайские учебники, справочники являются более адекватными, другие учреждения имеют серьезный недостаток учебных материалов китайского языка и учебных пособий. Во многих вузах существует программа вопросов по китайскому языку, не отделенная от аспектно- устной и письменной речи.

3.3.Несовершенная система материалов, используемых для этой цели.

В настоящее время в Китае, учебные материалы и научные исследования являются важной частью строительства преподавания иностранных языков, которые сделали значительный успех в учебных достижениях. Учебные и методические материалы, бытовые навыки, подготовлены в соответствии с функциями всех подуровней, а также очень богаты различными типовыми материалами.

Однако, подавляющее большинство из этих материалов для подготовки учащихся на английском языке, и в соответствии с разными странами и различным культурным фоном не адаптированы для практического преподавания китайского языка в такой небольшой стране (как Кыргызстан), не говоря уже о глубокой системе, много хорошего материала не переведено на русский или кыргызский языки.

Таким образом, Кыргызско-китайские вузы в настоящее время используют много учебников и контрольных материалов на английском языке. В настоящее время используются материалы на китайском языке без комментариев на русском. Например, в чтении материалов отсутствуют русские комментарии.

3.4.Китайский учебник на русском языке был опубликован и переведен в Китае, Существует много ошибок при переводе, у студентов возникают проблемы. Такие, как "Новый Практический Китайский " Содержание, китайские комментарии, заключения, студенты не могут понять в чтении. Кроме того, русский перевод выражений не является точным, существуют много выражений, которые заменяются эквивалентами (или синонимами).

3.5.Многие вузы используют учебные материалы, которые также являются относительно старыми, отсутствие материалов близко к реальности, практичность не

высока. Такие, как Россия, Москва. Издательство «University Press, 1984», "Основной китайский" по-прежнему много используют в университетах.

3.6. Экономические факторы и географические условия являются проблемой в Кыргызстане. Утеря оригинала учебного материала является основной причиной. Поэтому студенты используют копии материала, где отсутствуют страницы, и нечетко видны иероглифы. Это является проблемой для правильного изучения китайского языка.

4.Причины возникающих проблем

4.1.Проблема непосредственно связана с учебной программой и китайским языком.

Пока в Кыргызстане нет единой вузовской национальной программы по китайскому языку, нет равномерности, а также нет хороших китайских учебников. Хотя вузы имеют свои собственные образовательные стандарты, но и эти стандарты не соответствуют поставленным требованиям. Таким образом, был такой пример: один и тот же учебник использовался в первый год в одном вузе, а на второй год, использовался в другом вузе. Кроме того, преподавание в вузе является не углубленным. Вузы используют систематический учебный материал поверхностно, также увеличиваются трудности преподавания китайского языка, что делает уровень студентов Кыргызстана разным.

4.2**. Факты экономического развития Кыргызстана.**

Вузовских средств, не хватает на устройство библиотеки, а также на различные книги очень высоких цен. Большинство студентов также не могут позволить себе оригинал книги, даже чтобы скопировать материалы.

5.Решение проблемы вузовских китайских учебников в Кыргызстане.

Эти проблемы, я думаю, мы можем разобрать по следующим аспектам.

5.1Функции государственных органов, университеты должны иметь полное представление о лице, ответственном за важность изучения китайского языка, преподавание китайского языка должно служить увеличению инвестиций, в том числе на приобретение библиотечных материалов в вузы.

Двустороннее партнерство является хорошим решением важных внешних отношений для Кыргызстана, частью долгосрочности, стабильности, и национальных интересов народов обеих стран. Мы должны прилагать усилия, чтобы сделать эти отношения развитыми быстрее и лучше. Язык является важнейшим средством общения людей, нужно выучить язык страны, для этнического и национального развития дружественных отношений.

5.2.Под руководством Министерства образования Кыргызской Республики, организованы рабочие группы, вместе с китайским университетом, исследования и разработки новых китайских учебных программ в Кыргызстане.

Как сделать единой систему обучения китайскому языку, Китайский образовательный вуз является важным международным исследовательским проектом. Китайское правительство всегда решительно поддерживает новые исследовательские программы. Мы можем воспользоваться этим благоприятным условием, для формирования в Кыргызстане начальных китайских курсов

5.3.Составление учебников по национальным условиям

Это является отличным учебным материалом для учащихся Кыргызстана. Учащиеся различных стран отличаются культурой, бытом, привычками, манерой поведения и воспитания.

Мы проектируем подготовку книги. Стандарт должен соответствовать изучению правил и законов. В этой связи, Министерство образования может дать полный простор своей организации и координирующей роли, для увеличения необходимого финансирования, интеграции вузов и власти для разработки, постоянное использование их в целях содействия рациональному использованию ограниченных средств, которые

предложены в основном для нужд студентов в Кыргызстане, подготовка целенаправленности, с характеристиками китайских учебников в Кыргызстане, и обучением преподавателей китайского языка для использования соответствующих учебных материалов.

5.4.Поддержка, необходимость дальнейшего усовершенствования строительных материалов.

Пока, в Кыргызстане, уровень вспомогательных китайских учебных материалов вуза плохой, все еще не хватает навыков для удовлетворения различных этапов подготовки и поддержки, необходимой для серии учебных материалов, книг для преподователя. Все виды звукового и светового материала, различные справочные материалы, внеклассные книги и т.д., в определенной степени, - широко используемый материал.

Мы должны активно развивать аудио-визуальные материалы, должны мобилизовать все средства современной технологии в целях развития информационно-богатых электронных учебных материалов для улучшения содержания преподавания естественных наук и технологий.

5.5.Подготовка учебных материалов.

Мы должны работать вместе с преподавателями китайского языка и местными преподавателями, чтобы составить более рациональный, научный учебник китайского языка.

Преподаватели двух партнерских стран имеют свои сильные стороны, местные преподаватели знакомы с их национальными условиями, психологическими понятиями и обучены привычкам, навыкам работы со студентами. Преподаватели китайского могут работать совместно с местными преподавателями. Мы должны поощрять сотрудничество между ними, чтобы улучшить применение материалов**.** Без тесного сотрудничества двух партнеров не будет создана хорошая серия учебников.

Вузы активно принимают помощь Посольства Китая и Института Конфуция в Кыргызстане для поддержки Кыргызстана

Китайское Правительство активизирует усилия преподавания китайского языка. В последние годы Китайское Правительство по всему миру вложило значительные средства в преподавание китайского языка, включая Кыргызстан. Лишь некоторые из этих проектов стоит исследовать, в них нужно будет выделить часть средств на учебный материал.

Заключение. Китайские материалы преподавания языка являются важной частью учебного процесса, потому что учебный материал является важной базой для преподавателей и студентов, и основной базой для учебной деятельности, преподаватели в соответствии с учебными материалами, учат студентов главным образом на основе учебных материалов. Качество учебника зависит от преподавания.

Как от укрепления и усовершенствования учебных материалов в китайских университетах Кыргызстана, так же зависит и внимание соответствующих функциональных департаментов и членов, а также от совместных усилий китайских преподавателей..

В общем, преподавание китайского языка в Кыргызстане, сталкивается с проблемами, чтобы изучить все возможные решения проблем, нужно активно усилить работу в кратчайшие сроки с помощью Китайского Правительства и Института Конфуция, для достижения стандартизированного преподавания китайского языка в Кыргызстане с использованием систематических, крупномасштабных возможностей.

Статистика по состоянию на 10 апреля 2011

Номе	Регион	Наименование вуза	Количество	Форма образования

р			студентов	
1	Север	Кыргызский государственный университет им. Ж.Баласагына	1420	Государственный
2		Бишкекский гуманитарный университет им. К.Карасаева	1023	Государственный
3		Кыргызский государственный (педагогический) университет им. И.Арабаева	386	Государственный
4		Кыргызско-Российский (Славянский) университет им. В.Ельцина	128	Кыргызско-российское совместное учебное заведение
5		Американский университет в Центральной Азии	50	Государственный
6		Кыргызско-турецкий университет «Манас»	143	Кыргызско-турецкое совместное учебное заведение
7		Кыргызский турецкий университет «Ататюрк-Алатоо»	93	Кыргызско-турецкое совместное учебное заведение
8		Кыргызская дипломатическая академия	30	Государственный
9		Кыргызская государственная юридическая академия	58	Государственный
10		Международный университет Кыргызстана	52	Государственный
11		Академия управления при Президенте Кыргызской Республики	153	Государственный
12		Кыргызский государственный чуйский университет	5	Частный
13		Кыргызский государственный среднеазиатский университет	12	Государственный
14	Юг	Кыргызский госудларственный ошский университет	389	Государственный
15		Кыргызский ошский технический университет	384	Государственный
16		Кыргызский ошский педагогический институт	79	Государственный
17		(бывший Кыргызско- Узбекский университет)	37	Государственный
18		Кыргызско-Китайский гуманитарный экономический университет	40	Частный
19		Кыргызский государственный	136	Государственный

		жалалабадский университет		
20		Кыргызский кызылкийский гуманитарный технический институт	17	Частный
21	Восто к	Кыргызский государственный иссык-кульский университет им. К.Тыныстанова	60	Государственный
22		Кыргызский государственный нарынский университет	41	Государственный
		Итого	473 6	

Литература:

1. Лю Синь.Введение иноязычного образования. – Пекин: Пекинский языковой университет, 2000. --С.442.
2. Лю Синь.Новый практический курс китайского языка на китайско-русском языке. – Пекин: Пекинский языковой университет, 2007 . - С.243.
3. Гулиниса Жамал.Образование китайкого языка в Кыргызстане: Перспективы и его развитие /Мировая ассоциация преподавания китайского языка. – Пекин, 2010 . -С.17-21.
4. Абдуани Парида.Ситуация преподавания китайского языка в Кыргызстане // Синьцзянский сельскохозяйственный институт: - 2007. - №2. – С. 17 – 23.
6. Джао Цзин Мин. Оценка учебников для иностранных студентов: иследование и преподавание языков. – Пекин,1998.- №3. - С.4-19.
7. Вэй цзиньхай.Статус преподавания китайского языка во Вьетнаме // Вестник Гуансинского национального университета. -2004 . - №5. - С.141-145.
8. Жен Чжен, Нарынбаева Б.Б. Предложения по улучшению преподавания китайского языка в Кыргызстане // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. - 2010.- Выпуск I. - № 6. – С.178-181.

Макарова Л.А.,Терлыга Е.А. ПОВЫШЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ КЫРГЫЗСКИХ ДЕВУШЕК В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

«Современный философский словарь» определяет «гендерные исследования» как «междисциплинарную исследовательскую практику, реализующую эвристические возможности гендерного подхода для анализа социальных трансформаций и систем доминирования» /4/.

Философская и общегуманитарная мысль конца XX в. выразила новый взгляд на проблемы взаимоотношений полов, на «женский вопрос». Слово «гендер» означает «пол», поэтому, как отмечает К.И.Трофимова, «основные философские вопросы-проблемы сущности человеческого бытия, проблемы сущности человека, его предназначение - получили гендерное измерение» /2/.

Гендерные исследования как научное направление стали результатом интенсивного развития феминистских практик. Новая фаза в развитии этого мощного научного потока обозначается в 1980-е годы, когда произошёл переход от анализа патриархата и специфического женского опыта к анализу гендерной системы. О.Л.Каменецкая считает, что «новая концепция гендера перевела предмет «женщины» в более широкое проблемное поле» /3/.

Существующая картина гендерного состояния общества характеризует сложившееся разделение труда и социальных ролей между мужчинами и женщинами. Это разделение не соответствует новым историческим задачам, стоящим перед человечеством, не даёт женщине достаточно возможностей для своего индивидуального развития и раскрытия творческого потенциала, и поэтому целью гендерных исследований было и остаётся углубленное внимание к общественной роли женщины в истории и современном мире.

Положение женщин в Кыргызстане в настоящее время характеризуется как неудовлетворительное: растёт безработица, сохраняются различия в заработной плате, пенсиях. Женщины подолгу задерживаются на младших или средних должностях и не продвигаются по служебной лестнице, их представительство в законодательной ветви власти ничтожно мало. Очень часто против женщин проявляется физическое и моральное насилие, принуждение к сожительству, проституции. Вызывает тревогу и здоровье женщин детородного возраста.

Поэтому гендерная политика Правительства Кыргызстана направлена на решение следующих задач:

-содействие соблюдению прав женщин в единстве с правами и свободами мужчин,

-обеспечение условий для полноправного участия женщин в единстве с правами и свободами мужчин,

-обеспечение условий для полноправного участия женщин и мужчин в принятии решений на всех уровнях управления,

-содействие обеспечению равных прав и равных возможностей на рынке труда, в сфере деловой активности,

-обеспечение охраны здоровья женщин и мужчин, повышение продолжительности жизни,

-создание условий для активного участия мужчин в воспитании детей и ведении домашнего хозяйства,

-пресечение насилия в отношении женщин и др.

Для решения этих задач разработаны программы по улучшению положения женщин в стране.

Большое значение приобретает образование и повышение функциональной грамотности женщин.

В современном западном академическом обществе гендерные дисциплины органично вплетены в структуры всех учебных курсов и программ, издаются учебники, проводится экспертиза «негендерных» учебных курсов для включения гендерных блоков в программы курсов.

Такие дисциплины, как социология, демография, экономика, история, филология, имеют наиболее разветвлённую сеть гендерных программ.

Огромные возможности в воспитательном аспекте заложены в программы по обучению кыргызской молодёжи русскому языку. Тематический подход обеспечивает не только активизацию мыслительной и речевой деятельности студентов на занятиях, но и помогает воспитывать студентов, формировать у них активную жизненную позицию.

В наших группах на разных факультетах обучаются русскому языку 198 студентов. Из них – 135 девушек. Поэтому вполне естественно, что много времени мы уделяем обсуждению «женских проблем, повышению социальной активности девушек. С другой стороны, чтобы добиться решения «женских» вопросов, нужно соответствующих образом воспитывать мужчин.

Во время вступительной беседы, мотивируя необходимость изучения русского языка, мы подчеркиваем, что при переходе к рыночной экономике женщины Кыргызстана должны участвовать в конкурентной борьбе за рабочие места, поскольку число устойчивых государственных рабочих мест существенно сократилось. Появились альтернативные формы занятости: предпринимательство, работа по найму и контракту.

И здесь преимущество будет иметь тот человек, который знает кыргызский, русский и иностранные языки. Наша главная цель – формирование таких речевых умений и навыков, которые позволят студентам использовать русский язык как средство общения, как средство приобретения специальности, как средство достижения успехов в профессиональной сфере.

Мы должны обеспечить такое знание русского языка, чтобы они могли понимать людей другой национальности, выражать на русском языке свои мысли в устной и письменной форме, реагировать в практических ситуациях во время устной коммуникации, а также при чтении и письме. После беседы предлагаем ответить на вопросы по ситуации:- в офис на собеседование пришли молодой человек и девушка. Девушка прекрасно владеет 3-мя языками, а молодой человек знает только один язык. Кого примут на работу и почему?

Изучение русского языка способствует формированию таких свойств характера, как прилежание, настойчивость, выдержка, дисциплина, стимулирует активную жизненную позицию.

В рамках первой темы «Образование в Кыргызстане. КНУ им. Джусупа Баласагына» проводим работу по адаптации первокурсников к новой для них обстановке. Ведь многие из них приезжают из сельской местности и живут в общежитии или на арендованной квартире. Учим студентов быть внимательнее по отношению друг к другу. Воспитываем в юношах чувство ответственности за своих однокурсниц, благородство по отношению к женщине. С девушками беседуем о правилах поведения, о девичьей чести. Подводим студентов к осознанию, что образование приобретает решающее значение для социально-культурного, экономического развития и превращается в важный фактор духовного развития общества.

Есть пословица «Предупрежден – значит вооружен». На занятиях по русскому языку при решении задач по развитию речи мы помогает студенткам сделать собственный выбор при решении своих проблем.

Работая по теме «Интернет в современном обществе», мы подчеркиваем, что новые технологии меняют не только способы производства товаров и услуг, но и создают возможности и условия для реализации гражданских прав, самореализации личности, получения знаний, развития интеллекта, воспитания нового поколения и расширения способов проведения досуга. Информированность студенток способствует повышению социальной активности их в жизненных ситуациях.

Большие возможности для обсуждения гендерных вопросов представляет тема «Суверенный Кыргызстан». Проводим диспуты: «Гендерное равенство в Кыргызстане: сказка или реальность?», «Выплата калыма, похищение невесты – древние традиции или пережиток прошлого?».

Женская проблематика обсуждается и в процессе работы по теме «В чем смысл жизни?». Содержание текста «Подвиг матери» учит девушек, какой должна быть женщина, мать. Такие занятия очень важны, так как социологи, медики отмечают ослабление материнского инстинкта, и не секрет, что очень часто брошенные детки – это дети наших студенток.

Через любовь к матери проявляется и любовь к Родине.

В вагон вошла женщина. С ней трое парней. Женщина зябко сжежилась от холода. Парни забеспокоились: достали из чемодана теплую шаль, и один из них бережно закутал плечи матери. С разным чувством наблюдали за этой сценой пассажиры. На лицах их читались и одобрение, и грусть, и зависть. Мужчина, сидящий напротив, порадовался: «Заботливых сыновей вырастила, мать!». Женщина улыбнулась в ответ, с гордость посмотрела на сыновей.

Мать никогда не требует благодарности за свою любовь, она бескорыстна. Однако испытание на человечность, на гражданственность дети наши впервые проходят через свое отношение к матери.

/по Р.Агальцову/

Студентам задаются вопросы:

1. Как вы помогаете своей маме, как заботитесь о ней, давно ли звонили домой?
2. Как вы понимаете значение слов «человечность», «гражданственность»? Может ли человек, который не любит, не уважает свою мать, по-настоящему любить свою Родину?

Женщина – жена, мать, хранительница домашнего очага. Это, конечно, очень важно. Однако совершенство женщины заключается в гармоничном сочетании ею производственных, общественных и семейно-бытовых ролей. Нельзя согласиться с бытующим мнением, что дело воспроизводства населения, воспитания подрастающего поколения выиграло бы, если бы женщина выполняла лишь семейно-бытовые функции. Клара Цеткин писала, что противостоять употреблению женского труда в промышленности и стремиться вернуть женщину к домашнему очагу – значит поступать так же бессмысленно, как поступали английские рабочие, которые разрушали машины, думая таким путем устранить конкуренцию.

Современный научно-технических прогресс не только облегчает труд женщин, расширяет возможности его применения, но и коренным образом изменяет саму структуру и содержание трудовой деятельности женщин. Женщины стали играть более существенную роль в обеспечении семьи и в развитии экономики.

В программе есть темы «Как добиться успеха?», «Моя специальность». Здесь мы работаем по текстам «Как добиться успеха?, «Путь к успеху», «Этическая грамотность», «Как стать лидером», «Поздравляем – теперь Вы начальница» и др. /1/. Проработав лексический и языковой материал, предлагаем ребятам ролевые игры: «Проведите производственное собрание», «Сделайте выговор опоздавшему сотруднику», «Объявите благодарность за хорошо выполненную работу». Самые стеснительные и слабые студентки с удовольствием выполняют такие задания. А знакомясь с правилами ведения деловых переговоров, оформления деловых бумаг, студентки чувствуют себя увереннее перед трудностями жизненного пути.

На примере жизни Курманджан Датки /тема «Из жизни замечательных людей»/ показываем не только то, каких успехов добилась эта удивительная женщина, но и как ей доверял и помогал ее муж Алымбек Датка.

Работая по теме «Проблемы молодого поколения», выделяем следующие вопросы: «Женщина и алкоголизм», «Женщина и наркотики», «Женщина и курение», «Женщина и СПИД», «Насилие в семье» и др. Студенты пишут и защищают рефераты по этим темам, проводят дискуссии.

Таким образом, обучая русскому языку, мы ведем разъяснительную работу по правам и обязанностям женщин, пропагандируем здоровый образ жизни, формируем активного члена нашего общества.

Литература:

1. Ахметова Н.А., Желоховцева Т.А., Макарова Л.А., Терлыга Е.А. Культура. Наука. Молодежь. Учебное пособие по русскому языку для студентов неязыковых вузов. – Б., 2006. - 172 с.
2. Трофимова Е.И. О концептуальных понятиях и терминах в гендерных исследованиях и феминистской теории. – М., 1997.
3. Каменская О. Гендергетика – междисциплинарная наука. – М., 2001.
4. Современный философский словарь. – М., 2000.

Мамбеталиев К. МИДИН АЛЫБАЕВ ЖАНА АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ САТИРАСЫ

Мидиндин мурасында Калыгулга арналган ыр саптары бар. Улуу инсандын сөзунө таянып, бийликтин бетине сын айткан салтты улаган. Кыргыз адабиятындагы сатиранын ыкмалары Калыгулдан башталган. Муну Мидин терең түшүнүп шакирт катары башын ийип мындай деген.

«Кадырына жетеер белек, эгер биз
Кадырласак, ар бир сөзун чечмелеп». [1]

Калыгулдун кадырына Мидин толук түрдө жетти. Мындай урпагы менен олуя сыймыктанмак, себеби ал жоокердик сапатты бийик койгон.

«Көгүчкөн учар жем чыкса,
Көк тулпар чуркаар тер чыкра,
Көңүлү тынар көпчүлүк
Көзгө токтоор эр чыкса». [2]

Ушундай эрдикти элине Мидин көрсөттү. Владимир Маяковскийге окшоп 20-кылымдын жоокер акыны болду, каламдын учун найзанын учуна те^еп. Улан кезинде эле окурманга таанылды. 1936-жылы Кубанычбек Маликов 19 жаштагы Мидиндин ырларына сын макала жазган. «Эн балапан жазуучубуз'» деп белгилеп, бир ырына катуу сыңтаккан экен. Ошол ыры мына.

Кеч кирсе да чарчабайсың,
Күзгү кармап олтуруп,
Өзүңдү өзүн байкабайсын,
Бетке боёк толтуруп

Эми ушул какшык түрүндө берилген ургачынын көркөм элесинде Маликовго «бетке боёк толтуруп» деген сап негедир жакпай калыптыр. «Начар экен, уйкалыштык үчүн гана айтылыптыр» деп ал жыйынтык чыгарат.[3] Сынчыга же «бет», же «боёк» жакпадыбы, билбейм, бирок так ушул сөздөр бетти эмес эле ырды боёп турат го, муну алмаштырсак сыры жоголуп, ирониясы өчөт. Кыргызча айтсак, какшыгы качат.Бул жерде Мидиндин акын катары негизги күчү ачылып турат. Эмнеси болсо да, ошол кездеги «балапандар» мындай "корооздун" ырын жараталбайт эле. Эми Маликов өзу деле ошол учурда болгону 25 жашта экен. «Балапан» деген нерсени Аалы Токомбаевден үйрөнгөн.

Кийин, канаты чыкканда, Мидин «балапан» үчүн жообун берип, эпиграмма деген жанрды жандырды, «адабияттык парад» деген түшүнүктү киргизип. Мында А.Токомбаев менен К.Маликовдон башка дагы отуздай инсандар тизилген. Ооба, аксакалдарга калампирдей курч саптарды шилтеген. «Этек жагын ырдап кетпесе экен, эсине түшүп жаш чагы» деп Токомбаевге тамашасын арнаган. Маликовго мындай деген. «Бирок, шашып эле - бере салбаңыз будалап, артыңыздан жоо жургөн жок кубалап».[4]

Мидиндин чыгармачылыгы жөнүндө биринчилерден болуп кеңири илимий макаланы Санарбек Карымшаков 1966-жылы жазып, калыс сөздөрдү айткан. Ак кол айымдардын «алаканына чок болду», арамза төрөлөргө «атылган ок болду» деп.[5] Макалада автор Мидин «коммунизмдин чоң курулушуна чоң кол кабыш кыла алды» деген пикирин бериптир. Ырас, акын коммунизмди сындаган эмес, компартиянын чечимдерин колдогон, бирок жергиликтүү коммунистердин колбашчыларына жаккан жок да. Ошолордун аялдарынын абийирин ачып жатса кантип жаксын. Ошолор суйгөн "ак чүчтөрдү" шылдындап жана ошолорду колдогон "макоолорду" жанчып жатса жагат

[1] Оторбаев К. Мидин эл арасында. –Бишкек: Турар, 2008. - 325-б.
[2] Улуу кыргыз көчү. Калыгул, Арстанбек… -Бишкек: Бийиктик, 2006. - 11-б.
[3] Мидин: Ырлар жана поэмалар. –Бишкек: Кыргызстан, 1996. - 4-б.
[4] Алыбаев М. Медерим. Ырлар, поэмалар, сатирала. – Бишкек, 2007. - 176-183-бб.
[5] Мидин. Тандалган ырлар. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1967. - 10-б.

беле. Мына ушунун кесепетинен Мидиндин чыгармачылык жүзүн жапканга бир топ аракет жасашты ошондогу коммунисттер. Конкреттүү мисал керек болсо, кыргыз совет адабиятынын тарыхы боюнча 1970-жылы Москвадан чыккан академиялык китепти караңыз. Бул жерде Мидиндин чыгармачылыгы жөнундө болгону 8 сап сөз жазылган. Чалагайым маалыматты мындай деп беришкен.

"1947-жылы кичинекей жыйнагьт чыгып, ал саясый жана гражданДык лирика менен бирге көбунчө суйүү лирикасы менен топтолду. 1949-жылы "Жаны ырлар" деген жыйнагы чыкты. Андан кийин ооруга байланыштуу көп убакытка жазбай калды. Сегиз жыл өткөндөн кийин гана, 1957-жылы "Ак чүч" деген сатиралык жыйнагын басмадан чыгарды. Бул китебин окурмандар жылуу кабыл алышты".[1]

Адабияттын тарыхын тузгөн кыргыздын окумуштуулары ушуга эле араң жараптыр. 1937-жылы латин тамгасы менен "Бактылуу жаштык" жана 1938-жыгты орус тамгасы менен басылган "Ырлар жыйнагы" аттуу китептерди булар окубаса керек, автордун өзүн сегиз жыл такай көчөдөн көрбөсө керек. Акын ошол жылдары ооруканага жатыптырбы? Негедир Мидинге кевек келгенде адабиятчылар дароо мокоп калышып, анан "араван менен караванды" жазгандарды ийне-жибине чейин сүрөттөшкөн. Кызык.

1984-жылы Кадыркул Даутов Мидиндин чыгармачылыгы боюнча макала жазып, "кылымдар менен жарышка түшкөн акын" деп таамай баа берген.[2] Бирок макаланын автору Мидиндин союздук аренага чыга албагандын себебин ошол жылдарда саясый жана адабий чөйрөну башкарган кыргыздардан эмес, акындын өзунөн көрөт да, анан "потенцияда жаткан мумкунчулуктөрун аягына чейин ачалбай калды" дейт.[3] Бул дагы кызык. Мидиндин "потенциясы" жетиштүү эле болгон, кудайга шүгур. Себеп башкада. Мидиндей сатирикти союздун аренасына чыгарсак чатак чыгат анан бизди жоопко тартышы мумкун деп коркушкан. Булар чоочугандан кийин котормочулар да чоочуп калышкан. Мидиндин өзүнө союздук аренанын кереги деле жок эле, себеби жалпы совет элине эмес кыргыз элине жазган. Ооба, соцреализмдин талаптары учун акындын "потенциясын" пайдаланышты, бирок бул тарапта көрүнуктуу жанл үлгүлүү көрсөтмө курал катары эч качан болгон эмес.

Мидин кыргыз адабиятына сатиранын жолун салган. Поэзияга *жаңы* ыкмаларды киргизип, жацы темаларды ачып, жаңы дем берген. Өткүр какшыгы экинчи эмес биринчи (сынчылар "экинчи" деп баалашкан) өзгөчөлүгү болуп чыкты. Муну асмандан алган жок, эл оозеки чыгармалардан, илгерки акындардан (Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Гоктогулдан), замандаштарынан жана, албетте, орус адабиятынь,'н классиктеринен (өзгөчө, Пушкин менен Маяковскийден) алып, бийик де^гелде өздөштүргөн. Мидиндин адабиятыбызга киргизген жанылыктьш негизги жагы эмнеде деп сурасак, илимпоз К.Даутовдун сөзүн келтириш керек.

"Кыскасы, М.Алыбаевге чейин эле улуттук адабиятыбызда сатиралык жакшы салттары топтолуп калганы белгилүү. Бирок профессионал поэзиядагы профессионал сатира нагыз эле тилине М.Алыбаев менен Р.Шукуубековдун чыгармачылыгында гана толук ээ боло алды". [4]

Кыска сөз таланттын атасы дегендей, Мидин ушул жактан накта чеберчиликти көрсөттү. Эки сөз менен көркөм элести жаратуу Пушкин менен Чеховдун деңгелиндей авторлорго гана таандык нерсе. Мындай жазуучуларды "сөздун улуу сүрөтчүсү" дешет. Эки эле мисал келтирели.

"Бирөө бар:
Көкүлүнүн асты -
Бөксө болгон менен,

[1] История киргизской советской литературы. - М.: Наука, 1970. - С. 237
[2] Мидин: Ырлар жана поэмалар. – Б.: Кыргызстан, 1996. - 9-6.
[3] Мидин: Ырлар жана поэмалар. – Б.: Кыргызстан, 1996. - 26-6.
[4] Ошол эле жерде. - 22-6.

Көкурөгү бийик".[1]

Эки эле сөз - "көкүл" жана "көкурөк". Жөнөкөй сөздөр, бирок "портрет" заматта тартылап жатпайбы. "Бөксө" жандын портрети. Деңгели жапыс, көкурөгу бийик, акылы кыска. Башка сөз менен айтсак, мансапка чардайган бир макоонун элеси көз алдыбызда бакырайып турат. Бирок макоону макоо деп миң, жолу айтса^ да көркөм элес жаралбайт. Автор муну бир эле шилтем менен сүроттөл салды. Калемдин учу менен "көкүлдүн астын" чийип койду, болгону эле ушу. Арабызда мындайлар жок бекен. Толтура, азайбайт, бирок Мидиндей буларды эч ким көркөмдөй алган жок. Дагы бир мисал.

«Жер сонун, эл Да сонун, кары-жашы,
Көйкөлөт көркүн ачып, өзөн, сазы,
Калдайган колхоз малын куттукташат,
Каркылдап каадасынча өрдөк-казы».[2]

Бул жерде да болгону эки эле сөз - "колхоз" менен "өрдөк". Бөксө адамдын портрети жок, бирок бөксө доордун панорамасы тартылып турат. Ушунун эң түбүндө акындын какшыгы катылган. Биринчи майдагы парадда баскан (ал жылдары баары тең басышкан) кары менен жаштардын буттарынын жанында өрдөк менен каз көзгө илинип атат. Жылмайып карасан, буларды байкабай каласың. Илимпоз агайым Санарбек Карымшаков байкабаган учүн ушул сапты келтирип, "сергек акын майрамдык көрүнүштүн жаркын настроениесин көруп май күнундөй ачык полотно түзөт» деп кулкүнү пайда кылды. Ошол күндөрдө ушундай "серьезный" майрамды каз-өрдөк аркылуу ким даназалаптыр? Кептин сыры мындай. Акын бул ырын "Май" деп атап койгон, "сергек изилдөөчүлөр адашпасын деп. Ооба, "май" дегенде совет доордун окурманынын көз алдына мамлекеттик аянтта чон, салтанат менен өтчу парады "полотнодой" болуп ачык көрунөт. Элдин баары аянтка "настроение" менен чогулган. Анан акын бул майрамга "өрдөк" менен "каздарды" киргизип салып, каркылдатып колхоздорду экономикалык жешиткендиктери менен куттуктап жатпайбы. Ким жасайт эле дагы мындайды? Башкалар ошондо эмгекчил калкты ыр менен куттукташ үчүн каз-өрдөк эмес эле пахта терген кыз-келиндерди көрсөтүп журүшкөн.

Мидиндин бул ырында кыргыздын какшыгы ("ирония" деп коюшат муну адабиятчылар жумшартып) кашайып турат. Каз-өрдөктөр аянт^а басып трибунадагы жетекчилерге "жашасын компартия" деп канатын жаймак беле. Тамашасы жок айтсак, мындай. Сатириктин найзасы майрам күндөрдө да мокобойт. Сатирик партия үчүн күкүк болбойт, тескерисинче, даражалуу кукүктөргө кыжыры келет. Сатирик катары Мидин майрамдаган жок, отпускага чыккан жок, больницага жаткан жок. Өлгөн кунунө чейин тынбай иштеди.

Эң акыркы ырын "Ала-Тоо" кинотеатрдын астында 1959-жылдын 2 декабрында жаштарга окуп бериптир. Ал кезде шаарыбыздын ушул жери акын менен ырчылар учун чыгармачылыктын майданы болгон, Таланттуу жаштардын баары тенубул жерге чогулушчу. Өзүнчө бир ыиык аянтка айланган. Ошол кунү жаштардын арасында Эрнис Турсунов да бар экен. Ырды жаттап калыптыр. Төрт күндөн кийин Мидин Алыбаевдин өмүрү кыйылды. Акыркы ыры болсо 2007-жылы "Кайрыламын" деген ат менен басылып чыкты.

"Кайрыламын! Силерсиңер катарым,
Ушул күндө уу жуткандай капамын.
Арак деген азап оору болбосо,
Анча деле жок эле го чатагым.
Кийинчерээк ылдый тушуп баратат -
Коммунисттик, жазуучулук атагым.
Далай мага күтүп, тутуп келдиңер

[1] Мидин. Тандалган ырлар. - Фрунзе, 1967. - 10-6
[2] Мидин. Тандалган ырлар. - Фрунзе, 196. - 10-6.

Дагы бир жол кеңеш сурап жатамын..." [1]

Эми мына, ошол жылдан тартып биз улуу акыныбыздан кеңеш сурай турган учур жылдан жылга узарып эле келе жатат. Ошондон бери Мидинге "көкүлүнүн асты бөксө эмес" кыргыздардын акындары отчетторун берип жатышат. Баа жетпес Байдылда Сарыногоев бийик ашуудан бир берип кетти, Шайлообек Дуйшеев арабанын үстүнөн улам-улам берип келе жатат. Акындын тийгизген таасири токтобойт. Өзүнүн үзөнгүлөш досу Райкан Шүкүрбеков учурунда айтып кеткендей, Мидин Алыбаев "соолбос алтын булактын бири".[2]

Жалан эле поэзияга эмес, кыргыз адабиятындагы прозасына да сатирик катары из калтырды. Өзгөчө "фельетон" деген жанрга жол ачып берип, ушунун ыкмаларын кыргыздарга көрсөттү. Аттарынан эле байкагыла, "Баалуу байпак", "Шишиген киши", "Жейт деген эмне, "Конок койдон жоош эмес".[3] Ал эми биз азыр кеңири колдонуп жаткан "дүжүр" деген түшүнүк "Дүжүр бука" атту фельетонунан башталган.

Мидиндин чыгармачылык таасири жөнундөгу сөздүн аягына чыгалбайбыз, себеби таасир өтө терең.

Адабияттар:

1. Мидин. Тандалган ырлар. - Фрунзе, 1967.
2. Алыбаев М. Ангемелер. Фельетондор. Пьесалар. Очерктер. – Б.: Учкун, 1993.
3. Алыбаев М. Медерим. – Б.: Учкун, 2007.
4. Мидин: Ырлар жана поэмалар. – Б.: Кыргызстан, 1996.
5. История киргизской советской литературы. - М.: Наука, 1970.
6. Оторбаев К. Мидин эл арасында. – Б.: Турар, 2008.
7. Улуу кыргыз көчү. Калыгул, Арстанбек. - Б: Бийиктик, 2006.

Медетов А.С. Б. МАЙЛИНДИН «АЗАМАТ АЗАМАТОВИЧ» РОМАНЫНДА КААРМАНДАРДЫ СҮРӨТТӨӨ ЧЕБЕРЧИЛИГИ

Казак адабиятында XX кылымдын 30-жылдары жарык көргөн романдарынын ичинен өзгөчө орунда турган чыгармалардын бири Байымбет Майлиндин «Азамат Азаматович» романы. Б.Майлиндин романында совет бийлигинин алгачкы жылдарында казак коомунда жаңы өкмөт үчүн күрөшө турган жаштардын калыптануусу, жаңылуулары жана Совет бийлиги үчүн активдүү күрөшкө чыккан баатырларга айлануусу сүрөттөлөт.

Автор романдын баш каарманы Азамат Азаматовичти бир жактуу сүрөттөбөйт, терең психологиялык жактан ачып берүү максатында анын жан дүйнөсүндө жүрүп жаткан процесстерди ичкериден изилдөөгө алат.

Кожокалык кедей үй-бүлөдөн чыккан, атадан жалгыз, болгон байлыгы- боз үйүнөн башка эч нерсеси жок. Оор турмуштун айынан эрте карыган энеси уулун шаарга окууга жөнөтүп жатып, эне-атаңды унутпа деп жалбарат. Коштошуп жатып атасы эптеп чогултканы тыйынын берип, эгер болуп калса дагы жөнөтөөрүн айтып, уулуна жакшы оку деп кеңеш берди.

Мектеп интернатта Кожокалык жакшы окуду, аны азамат деп жакшы көрүштү. Аны менен чогуу байдын Рабига деген кызы окучу. Шаарга келгени ал Рабига болуп алган. Башкалар да атыңарды өзгөрткүлө деп үгүттөгөн. Чогуу окуган, мүнөзү ачык,түз жүргөн Шайыркул аттуу жигит аты-жөнүмдү алмаштырбайм деп каршы болду. Ал эми мүнөзү жумшак, бирөөнүн таасирине тез кирген Кожокалык Рабиганын асылганына жок

[1] Алыбаев М. Медерим. – Бишкек: Учкун, 2007. - 231-6.
[2] Ошол эле жерде. - 7-6.
[3] Алыбаев М. Ангемелер. Фельетондор. Пьесалар. Очерктер. – Бишкек: Учкун, 1993. - 133-158-беттер.

дей албай ал берген Азамат Азаматович деген атты алды. Окуусун бүтүп Карасайга келип Губерниялык жер бөлүмүнө ишке кирди. Бөлүм башчы Алексеев менен тил табышып, жакшы иштешип кетти. Азамат өз ишин жакшы билет, берилген тапшырмаларды өз убагында аткарат. Мейманканада түнөп калат. Бир күнү мейманканада «бир бөлмөнү ижарага берет, түңкү тамакты өзүм даярдайм» деген кулактандырууну окуп, ал квартирага кирет. Кожайке колунан да, тилинен да келген шайыр неме экен, тез эле тил табышып кетет. Азамат Азаматович иштен келгенден кийин жакшы тосуп алып, анын камып көрүп, жумуш деп эле жүрө бербей көңүл ач деп кеңеш берет. Азамат ишин жакшы көрөрүн, чарчоону билбей иштей берерин, жаңы турмушту куруш үчүн бел чечпей иштөө керектигин айтат. Кожейке болбой эле жаштар эс алуу керек деп кулагына куят. Анан бир күнү анын үйүнөн Мария аттуу кыз менен таанышат. Экөө бара – бара, жүрө-жүрө үйлөнүшөт. Көрсө, Мария байдын кызы экен. Алардын чөйрөсү улутчулдар, ак падышага кызмат кылган байлар, Азамат үчүн жат эле. Бара-бара анын жан-дүйнөсүндө күмөнсүз, тынчсызданyy жүрө баштайт. Автор каармандын карама-каршылыктуу аракеттери аркылуу аны калыптана элек жаш жигиттин калыптануу жолун ачып бергенге аракет кылган. Азамат кантип торго түшкөнүн кеч да болсо сезип калат. Бул абалдан кантип чыгуунун жолдорун издей баштайт Баш оту менен Кеңеш өкмөтүнө кызмат кылган Азаматты, аялынын ага туугандары, байлар, соодагерлер, улутчулдар тегеректеп, жаш жигиттин ичи-койнуна кирип, көңүлүн алып, өз иштерин бүтүрүүгө аракеттенишет. Муну кайсы бир деңгээлде байкап калган Азамат Азаматович булардан кантип кутулуунун жолун ойлой баштайт. Мейли алар менен байланышымды үздүм, аялымды кантем деп ойлойт. Себеби, экөө бири-бирин жакшы көрөт жаш коммунист баары бир буржуазиячыл, улутчул туугандарынын таасирине кантип кирип баратканын өзү да байкабай калат. Көрсө, чоң эле бир партияда жүргөндөрдүн арасында да кой терисин жамынып партияга кирип алган улутчулдар да бар экен. Ошондойлордун бири Азаматка жакындап, анын кеңешчиси болуп алган Рахиш экен. Рахиш соодагер Чигировдун уулу, мурдагы ак гвардиянын офицери, туткун большевиктерди жазалоого катышкан баш кесер. Кийин Совет өкмөтү курулгандан кийин, бир топ жыл жашынып жүрүп өз жери Карасайга келгенден кийин Каргабаев деп фамилясын өзгөртүп губерниянын керек-жарак союзунун төрагасынын орун басары болуп ишке орношот бирок, ал өз ишин улантып улутчулдардын «Сары-Арка» уюмун түзүүгө активдүү катышат. Азамат келгенде анын жаш коммунист экенин көрүп, өздөрүнө тартып, улуттук сезимин ойготуп, «Сары-Арканын» иштерине жардамга тартса болот деп ойлоп, аны менен мамиле түзө баштайт. Ал эми Губерниялык коммунисттик партиянын экинчи секретары Кадырбаев Рахимгул Азамат Азаматович менен иштеп, аны коммунистерден бөлүп чыгарасың деп тапшырат. Ошол учурдан тартып Азамат Азаматович өз алдынчалыгын жогото баштайт. Ал кайсы бир деңгээлде Рахимдин таасирине кирип, анын өз кишиси болуп, айткандарын эки кылбай аткарып калганын сезбей калат. «Алдаса болот жаш башты»- дегендей жаш коммунист Азаматты буржуазиячыл, улутчул коммунисттер тегеректеп, өз уюгуна тартып баратканын сезишип, анын туура эмес жолго түшүп, Совет өкмөтүнө ою түз эмес кишилер менен жүргөнүн өзүнө көрсөтүү максатында аялынын жакын тууганы, жашынып партияга өтүп алган мурдагы ак гвардиянын жоокери, улутчул Жунус Ибраевди партиядан чыгарышат. Азамат эмне кыларын билбей кыйын абалда калат. Себеби, ал аны жактап, коргоп сүлөбөйт же жамандабайт, бирок, протоколго кол койбой коёт.

Ушул кырдаал Азаматтын чындап эле улутчул коммунисттердин таасиринде калганын аныктайт. Ал кеңеш өкмөтүнө ак кызмат кылган коммунист, күнү-түнү иштейт. Ал үчүн жанын кыюга даяр, бирок, турмуштук тажрыйбасы аз, ак караны толук ылгай элек. Ошол үчүн принципиалдуу коммунист болсо да, партияга жамынып Кеңеш өкмөтүнө каршы иштеп, туугандыкка жамынып Азаматты түз жолдон чыгарып, өз иштерине пайдаланып, улутчулдардын катарына кошууга аракет кылган Рахим сыяктуу

эки жүздүү коммунисттердин таасирине кирет. Рахим өз максатынын ишке ашып, Азамат аз-аздап алар тарапка өтүп жатканын көрүп аны жакшылап сыйлап, таасирин дагы күчөтүү максатында өз кишиси, мурдагы падышалык соттун котормочусу Хайдардын үйүнө конокко чакырат. Азаматтын адашып баратканын өз учурунда туура байкаган партиялаш жолдоштору, аны тарбиялап тартипке чакыруу максатында талашып-тартышып, экиге бөлүнүшөт. Коммунист Алексеев Азаматты тарбиялоо керек деп эсептейт, себеби ал кедей үй-бүлөдөн чыккан, партиянын мүчөсү, ал өз табы үчүн кызмат кылат. Ошол үчүн ага жардам берүү керек, жаңыча түз жолго салып оңдоп кою керек деп эсептейт. Ал эми мүнөзү катаал Шаймердин Азаматка ультуматум кою керек дейт, ал же аялы менен ажырашсын же биз менен, партия менен, ажырашсын деген талапты кою керек деп эсептейт. Алексеев Азаматты улутчул туугандарынан алыстатуу, Хайдардыкына конокко жибербөө, анын өз алдынча иштегенин текшерүү максатында айыл чарба артельдерин уюштуруу максатында узак мөөнөткө командировкага жөнөтөт. Командировка учурунда Азамат айыл чарба артельдерин уюштурат. Ал эми жалган иштебей кагаз жүзүндө калган «Шаупкен» артельинин бети ачылып, анын төрагасы, соодагер-спекулянт Зулкандын иши сотко берилет. Командировкада жүргөндө досу Медер Рахим жана башкалар жөнүндө бир топ маалыматтарды берет. Ал элди,жерди көрүп, эл арасындагы ар кандай элементтерди, алардын ар кандай максаттарын көрүп, алар менен күрөшүү керек экендигин түшүнөт, түшүнбөгөндөрүнө түшүндүрүү керек экендигине көзү жетет. Таптык күрөш айылдарда күч алып баратканына көзү жеткен Азамат күрөшчү мезгил келгендигине, мында кылчактап, олку-солку болууга болбой тургандыгына көзү жетип бир чечимге келет. Ошол үчүн Рахим аны мурдагыдай көрүп досу, мурдагы соодагер Акимжанды жана тууганы Эржигитти ишке орноштур деп кат жөнөткөндө Азамат ага көңүл буруп да койбойт. Уездеги жашап, элдин турмушун көргөн Азамат мурдагы байлар, соодагерлер, буржуазиячы улутчулдар дагы эле болсо өз табынын таламдарын талашып, дагы деле болсо мурдагыдай өздөрүнө жылуу жумшак орун издешип, жаткандыгына көзү жетти. Ал тургай Азаматтын түшүнүгүндө эң коркунучтуусу губернияның борборундагы советтик мекемелердин жетектөөчү органдарында совет бийлигинин душмандары бар экендигине, алар байларга кулактарга жардам берип жаткандыгын өз көзү менен көргөн соң, партиянын губерниялык комитетинин секретар Кадырбаевдин атасы Жарбол батрактарды кул кылып жумшап жүргөндүгүнүн бети ачылганда, Азамат Кадырбаевден тартынбай Жарболду кедейлердин жалпы чогулушуна салып, ишин сотко өткөрөт. Азаматтын мындай чечкиндүү күрөшкө чыгуусу улутчул-буржуазиячылдардын кыжырын кайнатып, партиялаштарынын колдоосуна ээ болот. Анын жан аябай Кеңеш өкмөтү үчүн күрөш жүргүзүүсү башкалардын колдоосуна ээ болуп, Азаматты жер бөлүштүрүү боюнча комитеттин төрагалыгана - Сөлүпү волосуна дайындалат. Рахим мурдагыдай эле Азаматты өз колунда кармап тургусу келет. Ошол үчүн өзүнүн ыгынан чыкпаган Марьямды артынан жөнөтөт. Ошентип, Азамат жаңы жолго түшөт, мурдагыдай Рахимдин өтүнүч, суроолору, же башка туугандарынын көңүлүн карап иш кылганды токтотуп, алардан биротоло алыстайт. Медер Марьямдын туруксуз жеңил ойлуулугун мурда эле Азаматка айтып келген, эми ага биротоло көзү жеткен соң Марьям менен да ажырашат. Романда Азаматтын образы психологиялык жактан терең, жеткиликтүү иштелген. Анын жан-дүйнөсүндөгү, көз-карашындагы өзгөрүүлөр психологиялык жактан ишенимдүү берилген. Жоомарт, акпейил, жөнөкөй Азамат таптык кармашууда алгач жаштык кылып, жалган коммунисттердин таасирине кирип кийин алардын эки жүздүүлүгүн өз көзү менен көргөндөн кийин, алар менен аянбай күрөшөт. Романда Алексеев аркылуу нукура коммунисттин образы берилген. Ал илгертен казактардын арасында жашап алардын кулк-мүнөзүн жакшы билет. Өзү башкарган мекемеде 90 кишиден эки эле казак болсо кийин казактардын санын көбөйтүп эң биринчилерден болуп Азаматка жардам берет.

Чыгармада айыгышкан күрөшкө чыккан эки тараптын кармашуусу согуш талаасында эмес, идеологиялык майданда жүрөт. Автордун чеберчилиги баш каарман Азаматтын жан дүйнөсүн ичкериден ачып берүүдө айкын көрүнөт. Ал жогоруда көрсөтүлгөндөй жазылып, олку-солку болуп, ичтен сызып, ойлонуп, толгонуп жүрүп өз жолун табат.

Адабияттар:

1. Майлин Б. Повести. - М.: Сов. Писатель, 1970.
2. Кедрино З. Баимбет Майлин // Майлин Б. Повести. – Фрунзе, 1970.
3. Муканов С. Наш Баимбет //Казахстанская правда. – 1967. - 16-июля
4. Хамраев М. Богатство //Вопросы литературы. – 1967. - №1.

Мусабаева Р.Ш. РОЛЬ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ОПИСАНИИ ВНЕШНОСТИ ЧЕЛОВЕКА

В этой статье хотелось бы рассмотреть такие фразеологизмы немецкого и русского языков, которые употребляются для оценки тех или иных особенностей внешнего облика человека: особенно высокий или, наоборот, очень низкий рост, очень сильная худоба или, наоборот, излишняя полнота, неуклюжесть, неповоротливость в движениях и т.п. Такие фразеологизмы, как правило, построены на шутке, иронии, иногда они чем–то даже похожи на прозвища, порой забавные, а порой и обидные. В образной основе таких фразеологизмов обычно раскрываются особенности жизни, быта того или иного народа. Давайте, сравним, например, происхождение фразеологизма, обозначающего высокий рост человека, в двух языках. В немецкой и русской фразеологии есть шутливо – иронические прозвища для очень высоких людей. В немецких деревнях с давних пор выращивали хмель – der Hopfen и бобы, фасоль – die Bohnen. Это вьющиеся растения. Для того чтобы побеги поднимались вверх, ставятся подпорки – die Stangen. О высоких и тощих людях здесь принято говорить eine lange (duerre) Hopfenstange или eine lange (duerre) Bohnenstange. Слова lang - *длинный* и duerr – *сухой, тощий* усиливают образность всего выражения, вызывая представление о чем-то непомерно вытянутом в длину. Другие фразеологизмы, употребляемые немцами в значении «очень высокий человек», тоже носят шутливо – иронический характер: eine lange Latte (букв. длинная палка, рейка), ein langes Ende – большое, значительное по длине расстояние; то, что никак не кончается (сравним с русским конца края не видно). Слово lang во всех фразеологизмах является необходимой составной частью, без него образ разрушается. Нельзя уподобить высокого человека просто рейке или планке, так как и планка, и рейка могут быть короткими.

Hein Bohrmann heisst er….*Die lange Latte* erkennt man sofort wieder, was? (W. Bredel)

А как же можно все указанные немецкие фразеологизмы перевести на русский язык? Для таких оборотов, как eine lange Hopfenstange, подойдет русское слово жердь в его переносном, образно – метафорическом значении:

Ist es dein Bruder? – Это твой брат?

Na, eine lange Bohnenstange. – Ну и жердь!

Но в данном случае найдено только слово, а нужно подобрать фразеологизмы, то есть сочетание слов. В русском языке есть два фразеологических оборота для шутливой характеристики людей очень высокого роста: *пожарная каланча* и *коломенская верста.* Слово *длинный,* соответствующее немецкому lang, не входит ни в один из этих фразеологизмов. Почему? Давайте рассмотрим происхождение этих фразеологизмов. Изображая небольшой провинциальный городок, А.Толстой пишет: «Вот то - лавка местного богача Бабина. Это – домик батюшки. А вот торчит – пожарная каланча». Типичная картина того времени: низенькие дома, а над ними возвышается пожарная каланча. Поэтому у словосочетания *пожарная каланча* и появилось новое переносное

значение «очень высокий, долговязый человек, который на голову, на две возвышается над остальными людьми». Слово *длинный* оказалось для данного фразеологизма ненужным: в название *пожарная каланча* уже включены такие признаки, как вытянутый вверх, высокий. В разговорной речи этот фразеологизм часто сокращается только до одного слова, имени существительного. Вспомните дядю Степу у С. Михалкова: «из районных великанов самый главный великан» имел прозванье «каланча».

Труднее понять метафору, на основе которой построено значение фразеологизма *коломенская верста*. В разговорной речи он также часто сокращается. *Ну и вымахал! Этакая верста! Ну и верста!*

Обнясение этому такое. Верста – это не только старинная русская мера длины, но и верстовой столб, поставленный у дороги для подсчета расстояния. «Только версты полосаты попадаются одне!» - писал А.С.Пушкин. А история происхождения фразеологизма уводит нас в допетровские времена. Вдоль дороги из Москвы в Коломенское были поставлены особенно высокие верстовые столбы (версты). Поэтому и о высоком человеке стали говорить *верста коломенская*, слово *длинный* было бы в составе этого фразеологизма тоже совершенно лишним.

Являются ли русские фразеологические обороты *пожарная каланча* и *верста коломенская* смысловыми эквивалентами для всех рассмотренных нами фразеологизмов немецкого языка? Нет, поскольку и eine lange Hopfenstange или eine lange Bohnenstange указывают, скорее, не на один, а на два признака во внешности человека: высокий рост и сильная худоба (не случайно оба фразеологизма могут употребляться и со словом duerr – сухой, тощий). На второй признак, на худобу, русские фразеологизмы не указывают. Русские фразеологизмы используются для характеристики людей высоких и нескладных. В наибольшей степени им соответствует немецкий оборот ein langes Ende; можно их перевести на немецкий язык и одним словом, в котором тоже скрыта интересная метафора, - baumlang (длинный как дерево).

А теперь обратимся к фразеологизмам, характеризующим людей маленького роста. Положительную оценку человека выражают фразеологизмы klein, aber fein: klein, aber oho! А в русском языке – мал, да удал; мал золотник, да дорог. Однако и по отношению к людям маленького роста и у немцев, и у русских есть тоже забавные и не всегда безобидные шутки. Мы говорим о маленьких людях: от горшка до вершка. Сам по себе горшок невелик, но в народе говорят: мал горшок, да мясо варит; мал горшок, да угодник; пусть мал горшок, да сам большой! Итак, горшок невелик. А вершок еще меньше. Это старинная мера длины равна 4,4 см. Наверное, даже маленький ребенок все–таки не на два вершка выше горшка. Однако народная шутка нашла свое выражение именно в таком неправдоподобном уменьшении человеческого роста. Немцы говорят о маленьких людях не без насмешки: kaum drei Kaese hoch. Слово der Kaese употреблено здесь в значении «головка сыра» (der Kaeseleib). И по значению, и по эмоциональной окраске оба фразеологизма –и немецкий, и русский - соответствуют друг другу. Есть, однако, и такие фразеологизмы, образная основа которых совпадает и в немецком, и в русском языках. Сравним следующие предложния.

Weil er nur *Haut und Knochen* war, spitziger sah sein Fuchgesicht noch aus. (A.Segers)
Офицер был длинный, худющий, *кости да кожа*. (М. Горький)
Das Maedchen sah *wie Blut und Milch* aus.
Кровь с молоком твой сынок - первенец,
Da sind in erster Reihe die Kinder, ja,schon ein Enkelkind ist da,wie *wie Blut und Milch* (Th.Fontane) *Кровь с молоком* и невеста! (Н.А. Некрасов)

В первой паре предложений крайняя худоба человека подчеркивается тождественными по значению и по образно – метафорической основе этого значения фразеологизмами: *Haut und Knochen* - *кожа да кости*.

Во второй паре предложений мысль о том, что человек обладает хорошим здоровьем, также выражена с помощью фразеологизмов в яркой образной форме: на белом как

молоко лице играет яркий как кровь румянец. Образная основа этих фразеологизмов не отмечена какими – то особыми, национальными чертами, она, так сказать, общенациональна. Так же близки по значению и по образной основе, на которой сложилось это значение, фразеологизмы, обозначающие людей крайне истощенных, лишенных всех жизненных сил: Eine wandelnde Leiche – живой труп

Eine wandelndes Gerippe – живые мощи, живой скелет Wandeln значит «ходить, бродить, шествовать, прогуливаться». Итак, дословно эти фразеологизмы можно перевести следующим образом: ходячий труп, ходячий скелет.

Как мы видим, образная основа этих фразеологизмов в немецком и русском языках близка, но не совсем тождественна. Русские фразеологизмы построены на соединении взаимоисключающих понятий: *живой – труп, скелет (мощи)*, то есть *жизнь и смерть.* В этом «соединении несоединимого» и заключается их особая выразительность. Немецкий фразеологизм eine wandelnde Leiche характеризует человека по внешнему виду.

Er siecht wie *eine wandelnde Leiche* aus!

Wie mager und blass ist er – *eine wandelnde Leiche!*

Русский фразеологизм *живой труп* имеет также и другое значение: «человек опустившийся, нравственно опустошенный».

Живые трупы могут служить поджигателям войны, живые народы не будут умирать за мировых торгашей, за их кровавые прибыли! (Н.Тихонов)

Изображая движение колонны узников одного из фашистских концлагерей, писатель ГДР Д. Ноль вводит в свое повествование выражение lebende Skelette, создавая этим удивительную по силе воздействия картину.

Langsam schleppte sich der lange, graue Zug dahin: Gestalten, *lebende Skelette,* von gestreiftem Drillich umschlottert… hautuebrspannte Totenschaedel auf duerren Haelsen … nackte, blaugefrorene Fuesse in Holzpantoffeln… Eines der *lebenden Skelette* wankte und fiel…

Мы рассмотрели уже довольно много фразеологических оборотов, выражающих оценку каких – то особенностей внешнего облика человека. Есть, однако, и такие фразеологизмы, которые характеризуют и внешность человека, и его внутренние качества. В немецком языке существует, например, фразеологизм wie ein begossener Pudel, буквально: пудель, которого облили. Этот образ, намекающий на случайность, неожиданность происшедшего, связывается прежде всего с мыслью именно о внешнем облике человека: попал в нелепое положение и выглядит жалким и смешным, как пудель, которого окатили водой, или *как побитый* (таков перевод в Немецко–русском фразеологическом словаре Л.Э. Биновича и Н.Н. Гришина).

В русском языке есть фразеологический оборот *мокрая курица*. В какой-то степени он соответствует немецкому wie ein begossener Pudel, потому что оба фразеологизма объединяются значением «смешной, нелепый, жалкий человек». Однако русский фразеологизм *мокрая курица* воспринимается в большей степени как оценка характера человека: безвольный, бесхарактерный, размазня.

У мужчины должно быть дело в жизни – ему стыдно быть *мокрою курицей* (В.Г. Белинский)

Егор хоть и спорщик, но *мокрая курица*. Тележного скрипу боится. (М. Алексеев)

Подобно русскому обороту *мокрая курица*, немецкие фразеологизмы: eine lahme Ente, ein lahmer (mueder) Sack – тюфяк, вялый, безынициативный человек – вызывают представление о чем–то смешном, нелепом.

Фразеологизмы ein frecher Spatz и scheu wie ein Reh используются только для характеристики очень юных девушек. Оба фразеологизма характеризуют одновременно и черты внешнего облика и внутренние качества человека: ein frecher Spatz –маленькая, но дерзкая и смелая, находчивая девушка (как бойкий воробей); ein scheues Reh- хрупкая и застенчивая девушка (как пугливая и грациозная косуля).

Das ist unser Mariechen- *kaum drei Kaese hoch,* aber so streitsuechtig! Wieder streitet das Maedchen mit unserem Brigader. *Ein frecher Sparz!* Seine juengste Tochter ist ein scheues Reh: schoen,grazios und so schuechtern.

В русском языке нет фразеологизмов, соответствующих этим немецким. Здесь следует сделать одно замечание, касающееся всех фразеологизмов, а не только тех, что выражают качественную оценку человека. При употреблении фразеологизмов в речи допускаются некоторые изменения того компонента, который является их грамматической основой: Не *делай* из мухи слона! Он всегда *делает* из мухи слона! Wozu *traegst* du Wasser ins Meer? Jetzt *tragen* wir Wasser ins Meer.

Лексический состав фразеологизма может также частично изменяться: eine *lange* Bohnenstange-eine duerre Bohnenstange- lang wie eine Bohnenstange. Поскольку при подобных изменениях значение фразеологизма и его образная основа остаются прежними, мы говорим о существовании в языке двух или нескольких вариантов одного. Сравните: *от горшка два вершка-от горшка три вершка*. Однако, например, фразеологизмы *коломенская верста* и *пожарная каланча* вариантами одного фразеологизма не являются. Они имеют одинаковое значение, но построены на разных фразеологических образах, поэтому у них совершенно разный лексический состав. Итак, перед нами два разных фразеологизма с одинаковым значением, их можно назвать *фразеологизмами-синонимами.* Фразеологизмами-синонимами являются немецкие фразеологические обороты eine lange Latte, ein langes Ende, eine lange Bohnenstange, eine lange Hopfenstange. В некоторых отношениях фразеологизм похож на слово: он может быть многозначным, подобно словам-синонимам в языке могут быть фразеологизмы-синонимы. Но по своему строению фразеологизм напоминает свободные сочетания слов, которые постоянно возникают в нашей речи, например: Wasser ins Meer tragen- Wasser ins Haus tragen-Wasser in den Garten tragen. Итак, по своей внутренней сущности фразеологизм ближе к *слову*, а по внешней форме - к *сочетанию слов.*

Литература:

1. Мальцева Д.Г. Страноведение через фразеологизмы. - М.: В.шк., 1991.
2. Розенталь Д.Е. Словарь-справочник лингвистических терминов. - М.: Просвещение, 1976.
3. Бирович Л.Э. Немецко-русский фразеологический словарь. – М.: Просвещение, 1975.
4. Молоткова А.И. Фразеологический словарь русского языка. - М.: Просвещение, 1978.
5. Riesel E., Schendels E. Deutsche Stilistik. – Moskau: Verlag Hochschule, 1975.

Ниязова Э.А. РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА В КЫРГЫЗСТАНЕ: ПУТИ ОСВОЕНИЯ И ГРАНИ СОТРУДНИЧЕСТВА

Диапазон историко-литературного материала, охватывающий понятие мировой литературы, включает в себя объединение литератур всех народов, независимо от степени их развития и известности за пределами своей собственно национальной культуры, ибо они, являя собой акт самобытности, никогда не существуют изолированно от мирового литературного процесса. Именно поэтому изучение литературных связей разных народов всегда занимало одно из ведущих мест в литературоведении.

Известно, что существуют три основных взаимосвязанных аспекта освоения творчества иноязычного писателя – художественные переводы, критическое истолкование и творческое освоение. Академик Н.И. Конрад предлагает четыре аспекта литературных связей, наблюдающихся в разное время и характерных для определенных исторических эпох: непосредственное знакомство с чужой литературой в оригинале, перевод, воспроизведение в творчестве писателя одного народа содержания и мотивов

произведения, созданного писателем другого народа, национальная адаптация. Национальная адаптация не является переводом, но тесно с ним связана. Эта связь определяется тем, что без прочтения, без рецепции любого инонационального произведения невозможно переработать его на свой, национальный манер. Переводное произведение должно читаться как оригинал, а для этого действительность оригинала надо довести до читателя во всем его многообразии и полноте. Художественный перевод это тот вид художественного творчества, где оригинальное произведение выполняет функцию, аналогичную той, которую выполняет для первоисточника окружающая действительность.

В теории сравнительного литературоведения выделяются несколько типов литератур: литература, оказывающая влияние, воспринимающая влияние и так называемый – посредник. «Посредником» в связях русской литературы с мировыми длительное время были французская, позже немецкая и английская литературы. В связях кыргызской литературы с русской языком - посредником первоначально были татарский и казахский языки, позже в связях с европейской литературой роль посредника стала выполнять русская литература, так как именно с литературы на русском языке переводились произведения классиков мировой литературы на кыргызский язык.

Русская классическая литература во все времена привлекала внимание кыргызских читателей и переводчиков. И сегодня в Кыргызстане она не теряет своих позиций, является наиболее близкой и понятной из всех мировых литератур.

К произведениям русской классики молодые кыргызские переводчики обратились еще в середине 20-х начале 30-х годов XX века. На кыргызский язык были переведены стихи, поэмы и повесть А.С.Пушкина «Дубровский», роман Н.А.Островского «Как закалялась сталь», «Железный поток» А.Серафимовича, пьеса Н.В.Гоголя «Ревизор», рассказы М.Горького, «Хаджи Мурат» Л.Толстого, рассказы М.Е.Салтыкова-Щедрина, повести Л.Н.Толстого, басни И.А.Крылова, повести и рассказы А.П.Чехова.

Особое место в литературе Кыргызстана этого периода занимали произведения для детей. Переводы сказок А.С.Пушкина, стихотворений С.Маршака, К.Чуковского, рассказов и повестей Б.Корнилова, А.П.Чехова, В.Гаршина, В.Катаева печатались в хрестоматиях по литературе, газетах и журналах, издавались отдельными книгами. Именно в этот период профессиональная литература для детей на кыргызском языке находилась на стадии становления, и обращение к иноязычной литературе было необходимым и востребованным.

Переводческая деятельность кыргызских писателей совпала с периодом становления и формирования профессиональной национальной литературы, когда она испытывала острую необходимость в освоении основ теории литературы, жанровых особенностей и стилистических приемов. В этот период профессиональных переводчиков на кыргызский язык еще не было. Переводами занимались сами писатели и поэты, что, безусловно, сказалось на совершенствовании их мастерства. Причем, они обращались к тем жанровым формам, которые соответствовали их творческим замыслам. Так, М.Абдукаримов, К.Баялинов, С.Карачев, Т.Сыдыкбеков, К. Эшмамбетов и некоторые другие писатели, создававшие произведения малых и средних эпических форм, все занимались переводами рассказов и повестей. Таким образом, переводческая деятельность стала для кыргызских писателей своеобразной школой творческого мастерства, а переводная литература активно включилась в процесс формирования, движения кыргызской литературы. Всякая литература осваивает тот инонациональный опыт, который ей исторически нужен.

Эти деятели художественного слова оказались не только одними из первых профессиональных писателей Кыргызстана, но и сделали достоянием кыргызской литературы и донесли до кыргызского читателя произведения лучших авторов русской классической литературы. Именно с этого периода русская литература стала неотҥемлемой частью художественной культуры кыргызского народа. Она вошла во все

школьные и вузовские программы, были созданы хрестоматии по литературе, в основном состоящие из переводных произведений русской классики.

В 1940-50 годы издавались переводы книг патриотического содержания и на военные темы. Тема войны, близкая всему кыргызскому народу, была представлена такими произведениями, как «Наука ненависти» М.Шолохова, «Ненависть» И.Эренбурга, «Знамя» В.Катаева, «Сын артиллериста» К.Симонова, «Характер советского человека» Н.Тихонова, «Повесть о настоящем человеке» Б.Полевого и многими другими. Безусловно, это было связано с тем, что многие писатели Кыргызстана принимали участие в военных действиях уже с первых дней войны.

Декада кыргызской литературы и искусства в Москве, 1958 г.

Начиная с 1950 г. литература Кыргызстана достигла того профессионального уровня, который обозначил ее как самобытную, современную и интересную литературу в мировом контексте. Формируется профессиональная переводческая школа, которая представляет читателям произведения различных жанров и эпических форм, а также все многообразие лучших образцов классической и современной мировой литературы. Возникают отдельные направления в литературоведении – «русская литература Кыргызстана» и «кыргызская тема в русской литературе».

«Русская литература Кыргызстана» – явление исторически закономерное, обусловленное тесными экономическими, культурными и духовными связями. Представители этого направления органично взаимодействуют с кыргызской литературой и культурой, в целом. Русские писатели и поэты Кыргызстана посвящают свои лучшие произведения воспеванию своей второй родины, ее природы, людей, традиций и обычаев. Эта литература стала достоянием Кыргызстана и России, свидетельствуя о гармоничном взаимодействии и взаимопроникновении инонациональных культур. Для этого достаточно лишь перечислить несколько произведений представителей русской литературы в Кыргызстане – книги поэта С.А. Фиксина «Слово о Киргизии», «Ракита и арча», повесть А.А.Сальникова «Юнусовы», «В пещерах Киргизии» Л.Б.Дядюченко, а также проза Г.В.Петрухина, Н.Чекменева, В. Паршкова, А.М.Сорокина, поэтов Л.М.Аксельруд, С.Г.Токомбаевой (Сусловой), М.М.Ронкина, А.Н.Зайцева, А.Г. Зарифьяна, Ю.М. Смышляева и многих других. Эта литература пронизана ощущением органичной связи авторов с кыргызской землей и кыргызским народом, настоящее достояние нашей национальной литературы и культуры.

Исследование «кыргызской темы в русской литературе» имеет серьезное научное обоснование. Первые свидетельства о Кыргызстане относятся к дореволюционным книгам ученых о Туркестане с описанием картин и нравов «каракиргизов», написанных в форме художественного очерка («Очерки Заилийского края и Причуйской страны» М.Бенюкова, «Путешествие в Тянь-Шань» П. Семенова Тянь-Шанского).

Особой популярностью пользовались произведения Н.Каразина, который одним из первых российских писателей развивал тему Кыргызстана. В своих произведениях Н.Каразин в красочной художественной форме изображал многообразные ипостаси кыргызской темы – особенности жизни кыргызов, их нравы и обычаи, разнообразие животного и растительного мира, особенности, красота и неповторимость ландшафта этого края («Туркестанские» очерки, «Среднеазиатские этюды», «Кочевья по Иссык-Кулю», «Тигрица» и многие другие).

Особое место в освоении «кыргызской темы в русской литературе» занимают переводы произведений кыргызских писателей на русский язык. Начиная с 20-х годов, широкий размах приобрел художественный перевод на русский язык. Лучшие книги кыргызских художников слова были представлены на русском языке - стихи Аалы Токомбаева, Алыкула Осмонова, Джоомарта Бокомбаева, Темиркула Уметалиева, Кубанычбека Маликова, Насирдина Байтемирова, проза Кысымалы Баялинова, Тугельбая Сыдыкбекова, Шукурбека Бейшеналиева, драмы Токтоболота Абдумомунова, Узакбая Абдукаимова. Эти и другие лучшие образцы кыргызской литературы стали достоянием русского читателя, а посредством перевода на русский язык – и достоянием всемирной литературы.

Кыргызская литература вызывала интерес читателей и литературоведов не только благодаря изображению особенностей самобытной инонациональной культуры, образа жизни, незнакомых обычаев и традиций. Писатели Кыргызстана ставили в своих произведениях проблемы общечеловеческого и гуманистического характера.

Кыргызский профессиональный театр начал свою историю в 1926 г., когда была открыта школа-студия. В настоящее время он представляет собой один из интереснейших и самобытных коллективов страны, поднявшийся до уровня лучших национальных театров. Опираясь на народные традиции, сложившиеся на протяжении многовековой истории кыргызского народа, творчески осваивая опыт мировой театральной культуры, коллектив театра драмы создал спектакли, тличающиеся яркой самобытностью и глубоким профессионализмом. На кыргызской сцене широко представлено театральное искусство многих стран, но в первую очередь, безусловно, осваивалась русская классическая драматургия.

Начиная с 1929 г. русская драма прочно вошла в репертуар Кыргызского театра. Зрители смогли увидеть на родном языке пьесы «Ревизор», «Женитьба» Н.В.Гоголя, «Не было гроша, да вдруг алтын», «Не все коту масленица», «Бедность не порок», «Гроза», «Бесприданница», А. Островского, «Дядя Ваня», «Вишневый сад» А.П.Чехова, «Горе от ума» А.С.Грибоедова, «Егор Булычев и другие» М.Горького. Школа русского театрального искусства оказала значительное влияние на развитие кыргызской сцены и освоение артистами основ драматического искусства для повышения их мастерства.

В Кыргызстане успешно работает Русский драматический театр им. Ч.Айтматова. Театр был открыт в 1935 г., когда состоялась премьера спектакля А.Яновского «Столица». Основателем театра стала группа выпускников Московского государственного театрального института им. А Луначарского. В военные 1941—1945 годы артисты театра неоднократно бывали на военных фронтах и выступали перед бойцами со своими спектаклями. За время своей деятельности театр неоднократно принимал участие в Декадах кыргызской литературы и искусства в Москве, с гастролями в российских городах, а также был удостоен дипломов различных фестивалей. В ноябре 1966 г. театр был удостоен чести выступать на сцене Кремлевского театра, где были показаны лучшие спектакли тех лет – «Кремлевские куранты» Н. Погодина, «Горячее сердце» А.Островского, «Земля» Н.Вирта. В 1976 г. за заслуги в развитии театрального искусства он был награждён орденом Дружбы народов.

Единственный в Кыргызстане Русский драматический театр во все времена тесно сотрудничал с российскими театральными деятелями. В 1980 году в театр был приглашен Владислав Пази, который впоследствии стал главным режиссером театра. В

1993 году на международном театральном фестивале в Йошкар-Оле спектакль «Три сестры» в постановке В. Пази был признан лучшим. История театра не может быть представлена без имен таких театральных деятелей и актеров, как народные артисты Кыргызстана Мария Стряпкина, Эммануил Праг, Леонид Ясиновский, Александр Кулешов, Тамара Варнавских, Клавдия Гурьева и многие другие.

В настоящее время в репертуаре театра представлены произведения русской, кыргызской, мировой классики и современной литературы.

Исследование русско-кыргызских литературных взаимосвязей представляет огромный научный интерес и сегодня не теряет своей актуальности. На каждом историческом этапе развития Кыргызстана и России эта проблема наполняется новым содержанием, открываются новые грани сотрудничества и взаимообогащения.

Литература:

1. Койчуев Б.Т. Русская литература Кыргызстана начала XXI века как зеркало социального и духовно-нравственного состояния общества. В кн.: Отражение событий современной истории в общественном сознании и отечественной литературе (1985-2000) – М.: Изд-во М. Ун-та, 2009.
2. Рудов М.А. Звенья открытий: Литературно-критические статьи.-Фрунзе: Кыргызстан, 1970.
3. Шаповалов В.И. Перевод в информационной политике, образовании и культуре Кыргызстана: Учебно-информационное пособие.- Бишкек, 2000.

Омуркулова Д.М. СОВРЕМЕННАЯ СТРАТИФИКАЦИЯ ОБЩЕСТВА

В данной статье рассматриваются теоретические аспекты стратификации общества.

Под социальной стратификацией понимается наличие в обществе множества социальных образований, представители которых различаются между собой неравным объемом власти и материального богатства, прав и обязанностей, привилегий и престижа. В таком иерархически выстроенном распределении социокультурных благ выражается сущность социального расслоения; с их помощью в любой социальной системе возникает возможность стимулировать одни виды деятельности и взаимодействия, терпимо относиться к другим и подавлять третьи. Социальное расслоение отличается от социальной дифференциации. Понятие «социальная дифференциация» более широкое по объему; оно подразумевает любые социальные различия, в том числе не связанные с неравенством, со стимулированием (или репрессией) разных форм деятельности [1, 349].

П.Сорокин пишет, что социальная стратификация – это дифференциация некой данной совокупности людей (населения) на классы в иерархическом ранге. Она находит выражение в существовании высших и низших слоев. Ее основа и сущность – в неравномерном распределении прав и привилегий, ответственности и обязанности, наличии или отсутствии социальных ценностей, власти и влияния среди членов того или иного сообщества [2, 302].

П.Штомпка в «Социологии» пишет: «Все блага, или ценности: богатство, власть, престиж, образование и здоровье, имеют иерархический характер. Ими можно обладать в большей или меньшей степени. От самых высоких до самых низких уровней разворачивается целая шкала градаций, или иерархия. Существуют, как известно, иерархии богатства – от миллионеров до бездомных, иерархия власти – от императоров до рабов, иерархии престижей – от идолов до ничтожеств, иерархии образования – от ученых с высокими званиями и степенями до безграмотных, иерархии здоровья и

физической кондиции – от победителей олимпийских игр до инвалидов. На таких шкалах сравнения можно найти место отдельным людям. Более того, можно посчитать, сколько людей окажется на каждом таком уровне иерархии. Тогда мы получим определенные статистические категории, например: очень богатых, богатых, состоятельных, людей среднего достатка, бедных, наибеднейших. Можно делать это еще точнее, устанавливая какие-либо количественные пределы заработка. Говоря о стратификационных слоях» [3, 353].

Неравный доступ к ресурсам и вознаграждениям является фундаментальным фактом для любого человеческого общества. Благодаря закреплению в законах, нормах и обычаях, он превращается в социальное неравенство между группами людей… Известно, что положение человека или группы в той или иной иерархии является общим определением статуса. Статусы делятся на «приписанные» (ascriptive) или унаследованные, и на «достигнутые» (achieved) или приобретенные. Важно оговорить, что приписанные статусы (пол, возраст, национальность) интересуют социологию только в том случае, если они становятся источником социальных привилегий (например, если представители коренной национальности занимают лучшие профессиональные позиции на рынке труда или если женщины получают более низкое вознаграждение за труд по сравнению с мужчинами), т.е. когда они преломляются в достигнутых статусах. Экономическая стратификация фиксируется с помощью следующих критериев: размеры получаемых доходов; достигнутый уровень жизни; масштабы накопленной личной собственности; масштабы контролируемого производственного капитала. Особенность экономического статуса заключается в том, что он, как правило, может получить количественную (в том числе денежную) оценку. Наряду с собственно экономическим расслоением важную роль в хозяйственной жизни играют: социально-профессиональный статус (уровень образования и квалификации, должностное положение и позиции на рынке труда); трудовой статус (условия и содержание труда, степень его автономии); властный статус (влияние, господство, авторитет) [4, 225-226].

Таким образом, любая социальная группа всегда является социально стратифицированной. Не существовало и не существует ни одной постоянной социальной группы, которая была бы «плоской» и в которой все ее члены были бы равными. Общества без расслоения, с реальным равенством их членов – миф, так и никогда не ставший реальностью за всю историю человечества… Формы и пропорции расслоения могут различаться, но суть его постоянна, если говорить о более или менее постоянных и организованных социальных группах. Это верно не только для человеческого общества, но даже и для растительного и животного миров [2, 304].

Сходство по теории «механической солидарности» Дюркгейма является сильным группообразующим фактором. Сходство в уровне состоятельности получает выражение в сходных интересах (например, в желании защитить себя от налогов). Сходство в потребительских возможностях находит свое выражение в сходном образе жизни. Между людьми, обладающими таким сходством, формируются определенные социальные связи, товарищеские контакты, возникают взаимодействия и устанавливаются даже более прочные общественные отношения, прежде всего инструментальные, связанные с обеспечением так называемых деловых интересов. Иного характера связи, особенности быта, вкусы в потребительской сфере характеризуют, скажем, среду менеджеров или так называемые «руководящие кадры». И опять же иной характер все это обретает у той широкой группы людей так называемого среднего класса, занятых в разных сферах производства и иной профессиональной деятельности, требующей высокого образования и квалификации, а также выступающих в роли предпринимателей, имеющих собственные небольшие фирмы или предприятия, обеспечивающие им достаточный, хотя и не элитарный материальный уровень жизни. Такие сплоченные общности – группы, разновидности определенной среды,

комплектуемые из людей, имеющих приблизительно одно и то же положение в иерархиях, в системах социальной стратификации, независимо от их иной групповой принадлежности или иных занимаемых ими позиций, мы называем социальными слоями. Макс Вебер использовал по отношению к ним понятия «классы» и «сословия». В данном контексте «слои» - это не только статистические общности похожих друг на друга с какой-либо точки зрения лиц, но и реальные, в значительной мере интегрированные, сплоченные социальные общности, цельные группы, новые формы структурализации общества [3, 355-356].

Аналитики выделяют более конкретную и гибкую единицу анализа социальной структуры – понятие «страта» (от лат.stratum – слой, совр.: геологический пласт) или «слой», по сравнению с другой крупной единицей анализа – класс. Класс – это переменная, которая рассчитана на изучение наиболее существенных, предельно общих изменений в обществе, не предназначена для исследования других важных, но, может быть, не столь глубоких социальных перемен. Страта включает в себя людей с каким-то общим статусным признаком своего положения, чувствующих себя связанными друг с другом этой общностью. Общим признаком, который дает возможность исследователям выделить ту или иную страту, может выступать качество производственного, экономического, политического, социально-демографического или культурного плана, определяющее социальное положение людей в обществе. Перечень типологических качеств свидетельствует, что исследователь получает возможность анализировать население по самым разным критериям, так или иначе затрагивающим социальное положение групп. В результате люди, принадлежащие к разным классам, могут оказаться в одной страте, выделенной, например, по признаку образования либо по значимым должностным характеристикам [1, 356].

Существуют как минимум три способа стратификационного анализа.

1. По объективным позициям в обществе. Например, группы рабочих-шахтеров отличаются от инженерно-технического персонала более низким уровнем образования и квалификации, тяжелыми условиями физического труда, компенсируемыми отчасти повышенной оплатой и социальными льготами.
2. По типам мировоззрения и интересов. Например, шахтеры могут осознавать себя как «рабочие» в противовес «начальству» или разделять антиправительственные настроения (вчера по отношению к коммунистам, сегодня – к их преемникам).
3. По типам действия. Например, образование рабочего комитета и объявление забастовки обозначает совместное действие, отличающее шахтеров от прочих, менее солидарных или иначе ориентированных групп.

Проблема в том, что сходное положение в обществе не гарантирует наличия у людей одних и тех же взглядов и интересов. А совпадение интересов не означает, что люди действуют сходным образом (случай с шахтерами скорее исключение, нежели правило).

В первом случае мы получаем «структуру позиций», во втором – «структуру интересов», а в третьем – «структуру социальных сил». И, соответственно, имеем три совершенно разные картины. [4, 227-228].

Статусное положение группы невозможно понять лишь на основе формальных признаков либо количественных переменных. Многие характеристики слоя проходят через личностное и групповое освоение (люди идентифицируют себя с ними, добиваются их), детерминируются социальными нормами и поддерживаются общественным мнением.

Поэтому необходимо проведение полевого исследования, в ходе которого и определится состав, границы, качественные характеристики слоя. Категория «статус» (или ранг) приобретает в анализе стратификации ключевое значение. Статус указывает на то, что в существовании страт большую роль играют оценочные факторы: линия поведения человека или многочисленных групп людей в определенной ситуации, их

отношение к чему-либо, установки, основанные на критериях, помогающих ранжировать окружающих.
Однако далеко не всегда для самого оценивающего очевидны те критерии, согласно которым он ранжирует людей «выше» или «ниже», выбирает разные эталоны поведения.

Процесс ранжирования основывается как на рационально-рассудочных операциях (принимаются во внимание, например, должность оцениваемого, фирма, в которой он работает), так и на спонтанных реакциях (целостное восприятие другого человека, интегративная оценка какой-либо функциональной роли). В том и другом случаях происходит понимание значимости предмета оценки, т.е. оценивающий включен в культурный контекст, он глубоко освоил его стандарты и способен дать адекватную оценку тому или иному лицу, явлению [1, 358].

В экономической социологии выделяются следующие основные виды групп. При простом сходстве признаков или позиций мы имеем дело с тем, что называют номинальными или статистическими группами, а в случаях сходства интересов и совместного действия – с реальными группами. Несмотря на то, что преобладающая часть стратификационных исследований посвящалась и посвящается номинальным группам, только реальные группы можно считать действительными субҗектами социального и экономического действия, которое порождается имеющейся структурой позиций и в то же время активно ее формирует. С реальными группами не следует смешивать так называмые социальные агрегаты, которые являются продуктом механической концентрации людей, находящихся в случайном взаимодействии друг с другом просто благодаря единству времени и места (примером такого «агрегата» может послужить любая толпа) [4, 228].

Страты в отличие от класса формируются не по чисто экономическим или производственно-профессиональным признакам, которые относительно легко идентифицировать и измерять, а по признакам, связанным с культурно-психологической оценкой (ценности, представления, нормы, образцы поведения и навыки), которые реализуются в индивидуальном поведении и сознании, и вместе с тем приобретают ярко выраженный интерсубҗективный характер. В силу этого социальное расслоение точнее называть социокультурным расслоением, так как социальные и культурные аспекты в нем тесно переплетены. Подчеркнем, что культурную доминанту стратификации гораздо труднее вычленить, нежели социальную, ее сложнее квалифицировать и подвергнуть сравнению в ходе социологического исследования. Известно, что классы выделяются по их отношению к средствам производства, способам доступа к различным благам; в выделении же страт, помимо этого, следует учитывать формы и обҗем потребляемых благ, воспроизводство статусного положения в целом. Статус предполагает, что любой, кто претендует быть включенным в ту или иную страту, должен отвечать определенным ожиданиям и ограничениям. Как правило, они связаны с поведением человека, его способом воспроизводства брачно-семейных отношений, проведением свободного времени, формами дружеского общения и т.д. Решающая роль образа жизни для престижа делает ту или иную статусную группу конкретным носителем разных условностей, которые поддерживают и сохраняют слой как таковой [1, 358-359].

Можно использовать разные стратификационные подходы к одному и тому же обҗекту. Например, стоит задача определить масштабы бедности в данном обществе. Можно пойти тремя путями. Первый – попробовать отыскать обҗективные экономические критерии бедности. Рассчитать социальный прожиточный минимум и определить, чьи совокупные доходы этот минимум не обеспечивают. Другой путь – путь субҗективных оценок. Здесь в нашем распоряжении так называемый репутационный метод. Следуя ему, мы опрашиваем определенные слои населения или группы экспертов, чтобы выяснить, кого они квалифицируют в качестве бедных, в надежде на то, что получим зону перекрещивающихся мнений. Можно попробовать также метод самооценок. Здесь мы должны посмотреть, какие социальные группы сами себя относят

к бедным слоям. И опять получим три значительно различающиеся картины – каждая с характерными смещениями [4, 229].

Рассмотрим теперь важнейшие признаки, которые позволяют дифференцировать страты в ходе научно-аналитических процедур или ранжировать социальные положения в процессе спонтанного оценивания их людьми в различных жизненных ситуациях. Перечислим типологические группировки важнейших признаков, некоторые их эмпирические референты, а также слои, которые выделяются на основе этих признаков и показателей:

- признаки, связанные с экономическим положением людей, т.е. с наличием частной собственности, видами и величиной доходов, уровнем материального благосостояния. Соответственно выделяются слои: богатые, среднеобеспеченные и бедные; высокооплачиваемые и низкооплачиваемые работники; владельцы недвижимости и обитатели муниципальных квартир и др.;
- признаки, связанные с разделением труда, т.е. сферой приложения, видами и характером труда, иерархией профессиональных статусов, уровнем квалификации и профессиональными навыками, профессиональной подготовкой. Соответственно выделяются слои: работники сельскохозяйственного производства, промышленности; работники сферы обслуживания; лица со средним специальным образованием и т.д.;
-признаки, связанные с объемом властных полномочий: здесь большое значение приобретают организация труда и производственные отношения, в рамках которых формируются разная степень и неодинаковый объем возможностей оказывать влияние на окружающих через должностное положение, виды и формы управленческой деятельности, обладание социально значимой информацией и т.п. Соответственно можно выделить слои: рядовые работники на государственном предприятии; менеджеры на предприятиях малого бизнеса; руководители высшего государственного звена управления; выборные должности муниципального звена управления и т.п.;
- признаки, связанные с социальным престижем, авторитетом, влиянием. При этом имеются в виду те позитивные значения, которые люди, общество в целом придают конкретным лицам, или их роли, должности, либо комбинации того и другого. В данном случае эмпирическими референтами могут выступать личные качества оцениваемых людей, их позиции по определенным вопросам, хотя немалое значение приобретает и их положение, занимаемое в престижной иерархии. Выделяются слои: неформальные лидеры; элитные группы; деятели отечественной культуры и проч. [1, 359-360].

Существуют также дополнительные дифференцирующие признаки слоя. Перечисленные выше базовые признаки «срабатывают» в стратификационном делении непосредственно, прямо. Наряду с этим существует целый ряд признаков, роль которых в стратификации может либо выступать в скрытой форме (по крайней мере, в современных условиях), либо варьироваться в зависимости от целого ряда обстоятельств. Эти признаки в процессах расслоения, как правило, «не работают» сами по себе, но переплетаются с базовыми признаками, поэтому их точнее называть вспомогательными. К ним относятся:

- половозрастные характеристики людей, связанные с психофизиологическими особенностями человека, что почти в каждом обществе сказывается на его социальном положении, на реализации им различных ролей;
- этнонациональные качества – действуют в той мере, в какой они определяют поведение человека, а также в какой они приобретают в данном обществе общезначимую важность;
- религиозная принадлежность – важна в современных условиях в той степени, в какой религиозные воззрения связаны в конкретном обществе со статусными и ролевыми позициями людей;
- культурно-мировоззренческие позиции – приобретают стратификационную значимость в тех случаях, когда, разделяя людей на разные группы, они стимулируют неодинаковые социальные действия представителей этих групп, которые приобретают в обществе

разный статусно-ранговый характер. Например, консервативно мыслящие люди образуют слой, представители которого имеют мало шансов выдвинуться во время реализации в обществе активных преобразований;
- признаки, определяемые характером семейных отношений, родственными связями; в процессе исторического развития удельный вес воздействия этих признаков на положение человека снижался, но и сегодня они продолжают выступать достаточно важной характеристикой;
- признаки, связанные с местом проживания; во многих странах наиболее значимо в этом плане деление на жителей города и деревни.

Перечисленные дополнительные признаки стратификации приобретают множество различных социально-функциональных значений, в том числе таких, которые не связаны со статусным рангом. Порой только целостный анализ той или иной группы под определенным углом зрения позволяет выявить ее место в стратификационной структуре. Также существует ряд качеств, позволяющих формировать слои и группы со специфическим статусным значением. Имеются в виду следующие качества и слои:
-маргинальное положение в обществе. Выделяются слои: безработные, инвалиды, пенсионеры, лица без места жительства и определенного рода занятий, беженцы и др.;
-противоправное поведение. Выделяются следующие группы: контингент исправительно-трудовых учреждений; представители уголовного мира; лица, для которых характерно противоправное поведение в рамках должностных обязанностей и т.д. Специфика положения этих слоев и групп связана с тем, что их представители либо не в состоянии своими усилиями добиться высокого ранга в обществе, тогда общество частично компенсирует их бессилие (денежные пособия инвалидам, пенсионерам, безработным); либо в своем поведении игнорируют общепринятые нормы взаимодействия, что способно усиливать социокультурную аномию (на этот случай общество вырабатывает систему ограничений и наказаний, позволяющую сохранять нормальное функционирование стратификационных механизмов) [1, 360-361].

В этом исследовании стратификация кыргызстанского общества рассматривалась в процессе его трансформации.

Литература:

1. Социология. Основы общей теории / Под ред. Г.В.Осипова, Л.Н. Москвичева. - М., 2008.
2. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. - М., 1992.
3. Штомпка П. Социология. - М., 2005.
4. Радаев В.В. Экономическая социология. - М., 1998.

Садыров М.Т. СӨЗ ӨНӨРҮНҮН ПАЙДА БОЛУУ БУЛАКТАРЫ ЖАНА АДАБИЙ ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТЫН КАЛЫПТАНЫШЫ

Сөз өнөрү адамзаттын коомдук жашоосунда эң маанилүү роль ойноо менен элдик маданияттын өнүгүшүнүн негизги булактарынын бири болуп келген. Дегеле сөз чыгармачылыгы аркылуу адам баласы өткөндүн бай тарыхый, маданий, адабий ж.б. мурастарын эсинде сактап, кезегинде келип алар келечек үчүн кылымдап топтолгон көркөм тажрыйбаларды муундан-муунга өткөрүп берүү ролун ойногон болчу. Сөз өнөрүнүн өзүнүн узак мезгилди ичине камтыган эволюциялык өсүү тарыхында эчендеген оош-кыйыштарды өз эли менен бирдикте башынан кечирип, кайрадан телчигип, бирок мурунку чыгармачылык тажрыйбаларын жадында сактап калган бирден-бир көөнөрбөс фольклордук булак катары, кезегинде элине руханий дем берип анын келечекке болгон үмүтүн жандандырып, өз эли үчүн үзгүлтүксүз талыкпай кызмат

кылып келген десек жаңылышпайбыз. Муну менен бирге биз адабий чыгармачылыктын бирден-бир аткарган функциясы катары көп кылымдар бою өз учурунун заманбап адамын тарбиялоочулук милдетти аткарып келгендиги менен түшүндүрүүгө болот. Ошентип, элдик сөз өнөрүнүн калыптанышы жана анын адабий чыгармачылыктын көркөм денгээлине өтүүсү, адамзатынын коомдук формацияларынын кийинки циклдерине туура келет, б.а., адам баласынын улуттарга ажыроосуна, өз алдынча эл катары калыптанышында элдик чыгармачылыктын ойногон ролу орчундуу деп айтуу менен, сөз өнөрчүлүгү ошол элдин жашоо-турмушун коштоп, турмушка болгон көз караштарын мүнөздөп келгендигин ачык-айкын көрөбүз. Бирок бул мезгилди фольклордук чыгармачылыктын көбүнесе бири-биринен ажырай элек учуру деп айтууга болот, анткени бул мезгилдин фольклордук мүнөзү, көркөм сөз өнөрүнүн, дегеле адабий чыгармачылыктын башаты жана анын жанрдык жактан алгач мүнөздөлүп жиктеле башташы орус окумуштуусу В.Н.Веселовский айткандай, “...элдик үрп-адатка, алардын турмуштук жагдай-шарттарына көбүрөөк мүнөздүү боло турган нерсе...” Мындайча айтканда, сөз өнөрүнүн турмуштук коштоочусу катары элдик үрп-адаттар, каада-салттар адабий чыгармачылыктын улуттук мүнөзгө айлануусунун түптөөчү функцияларынын милдетин да аткарат десек болот. Ал эми сөз чыгармачылыгынын эл турмушундагы орду жана пайдаланышы негизинен эки түрдө болот. Биринчиси турмуштук мүнөздө, экинчиси таза адабий мүнөздө, экөөнүн тең өздөрүнүн мезгилине жараша турмушта аткарган ролу, орду болот жана ошого карата калыптанып отурат. Бирок бул жерден белгилеп кете турган нерсе, биринчиси экинчисинен алда канча мурда жаралып, экинчисин шарттап турган чыгармачыл башаты жана көркөм булагы катары кызмат аткара алат. Тагыраак айтканда, ар бир улут өзүнүн жашоо-турмушунун мүнөзүнө жараша элдик чыгармаларды жаратып отурат. Алсак, кайсы гана элдин тарыхына кайрылбайлы, алардын чыгармачылык тажрыйбалары адеп оозеки формада жаралып, калыптануу аркылуу өнүгүүгө ээ болгондугу маалым. Ошондон улам мындан келип чыккан маанилүү бир жагдай, элдик эпикалык салттардын мезгилдер, кылымдар бою топтогон чыгармачылык тажрыйбалары, айрыкча оозеки чыгармачылыктын өнүгүүсүнө сөз өнөрү менен көркөм чыгармачылыктын ойногон ролу абдан орчундуу болуу менен улуттук жазуунун да пайда болуп, калыптануусунда маанилүү орунга ээ болот. Анткени жазуунун алгачкы символикалык элементтери кайсы бир элдик маданиятты мүнөздөп турганы менен анын сөздү чагылдыруучулук, б.а., түздөн-түз маани берүүчүлүк статусу биринчи кезекте көркөм сөз өнөрүнө байланыштуу өнүгүүгө ээ болот. Эгерде, бул маселелердин конкреттүү жагдайларына кайрылып өтө турган болсок, жазуунун жана ошондой эле кол жазма адабияттын пайда болушуна чейин кыргыз элинде фольклордук жана анын өнүккөн түрү катары акындар поэзиясы элдик эстутумдун, элдик билимдин, элдик дүйнөтаанымдын, элдик жарсалуунун (публисистиканын) жана элдик көзкараштын негизги формасы болуп келген. Кезегинде фольклор элдик күнүмдүк турмуштан баштап анын каада-салттарын, үрп-адаттарын ал гана эмес башка элдер менен болгон алакаларды коштоп жүрүү менен эл-журт алдындагы коомдук орду да өзгөчө даражада болгон десек жаңылышпайбыз. Маселен, турмуштук, каада-салттык мамилелерди эске алган күндө да, сырткы элчилик мамилелерди түзөтүүдө жана аны жөнгө салууда сөз чеберчилигинин, чыгармачылыгынын орду, аткарган ролу өтө зор болгон. Ошондон улам фольклор жеке эле элдик эстетикалык таламдарды эле канагаттандырып тим болбостон, о.э. коомдук талаптарды да эл алдында абийирдүүлүк менен аткарып келген. Мындан келип сөз өнөрүнүн-фольклордун элдик жашоодогу ролунун уламдан жогорулап отуруусу кезегинде келип анын элдик өнөргө, чыгармачылыкка андан соң нукура кесипке айлануусунун негизги өбөлгөсү болгон десек аша чапкандык болбойт. Качан гана сөз чыгармачылыгын өздөрүнүн негизги кесиби катары тутуп, бул тармакта үзгүлтүксүз изденүүлөр башталгандан тартып мурдатан элдик болуп келген фольклордук чыгармачылык жекече (индивидуалдык) өнөргө айлана баштагандыгын көрөбүз. Ал эми жеке чыгармачылыктын калыптана башташынан улам

фольклордук чыгармачылык жанрдык жактан байый баштагандыгын көрөбүз, т.а., эл арасынан сөзгө чебер чечендер, ак таңдай акындар, сөзгө илгир маселчилер чыга келген.

Дүйнө элдеринин байыркы калктарынын бири болгон кыргыздардын алгачкы улуттук символикалык белгилерине, чыгармачылык тажрыйбаларына, маданий өзгөчөлүктөрүнө кайрыла турган болсок, элибиздин сөз өнөрчүлүгү өзүнүн үрп-адатына, салт-санаасына, жаратылышына жана жашоо-турмушунун мүнөзүнө ылайык негизинен мал чарбачылыгына ылайык калыптанып баштагандыгына күбө болобуз. Элдик чакан чыгармалардан тартып көлөмдүү эпосторго чейинки жанрларды карап көрсөк, алардын мазмуну көчмөн элдин турмушун мүнөздөп, чакан делинген дидактикалык жанрлардан баштап элдин кулк мүнөзү, дүйнөгө болгон көз караштары, философиялык ой толгоолору элибиздин дүйнө туюмун туюндуруп, өз элинин чыныгы турмушунун күзгүсү катары берилгендигин байкоого болот,б.а., элдин мал чарбачылыгына негизделген жашоо ыңгайы, кезегинде келип анын кичинесинен чоң жанрына чейинки чыгармаларында жаныбарлардын (бөтөнчө жылкы баласынын) образдары түрдүү жанрдык ракурстан чагылдырылып, көркөм иштелгенин көрөбүз. Ал эми дал ушул мал чарбачылыгын кесип кылган адамдар өз кесиптерине ылайык ырларды жаратышып, көркөм сөз өнөрүн түптөөчүлөрдөн болушкан. Алсак, “Бекбекей”, “Шырылдаң” сыяктуу чакан ыр формасындагы чыгармалар элибиздин дал ушул мал чарбачылыгын кесип кылган адамдар тарабынан жаратылган ырлардан экендигин танууга болбойт. Табиятынан ыр жандуу кыргыз элинин элдик чыгармалары биринчи кезекте өзүнүн жашоо-турмушун мүнөздөп тургандыгын байкоого болот, мындайча айтканда, бул чакан ырларды койчунун ыры, жылкычынын ыры ж.б., деп аныктоого болот.

Бул жерден белгилеп коюучу дагы бир маанилүү жагдай, ушул ырларды жараткан адамдардын негизги кесиби сөз чыгармачылыгы эмес, биринчи кезекте мал чарбачылыгы экендигин эске тутуу зарыл. Мындан келип бул адамдар сөз өнөрүн кесип кылбагандыктан, бул ырлардын кезегинде элдик болуп кетишинин негизги бир себеби да ушунда. Атап айтканда, койчунун, жылкычынын ж.б., ырларын алардын арасынан бирөөсү жаратуу менен алгач өзүнүн кесиптештеринин (койчулардын, жылкычылардын) арасына тароо аркылуу негизинен мал чарбачылыгын кесип кылган көчмөн кыргыз элине жалпы тарап кетүү мүмкүнчүлүгү кеңири болгон. Анткени, жалпы кыргыз элине мүнөздүү болгон мал чарбачылыгына арналган чыгармалар өз кезегинде эл арасында угуучуларын таап, тез таркап кетүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болчу. Мунун өзү кезегинде келип элдик фольклордук чыгармаларды жаратуучулар жана аткаруучулар салтын жаратып, сөз өнөрүнүн уламдан улам кулач жайып отурушуна ыңгайлуу шарттарды жарата баштаган болчу. Эгерде кимдир бирөөлөр тарабынан оозеки түрдө жаратылган чакан ырлар же болбосо проза түрүндөгү аңгемечелер дагы бирөөлөр тарабынан кабыл алынып андан ары аткарылып кетпесе, кезегинде ал чакан чыгармалардын биринчи кезекте жалпылык мүнөзгө ээ болуусун, андан соң элдик чыгармачылыкка айлануусун шарттай алмак эмес. Ошентип, жаратуучулар менен аткаруучулардын ортосундагы чыгармачылык мамиле жалпылык мүнөзгө айлануу аркылуу кезегинде сөз чыгармачылыгына кызыгуу артыла баштайт десек жаңылышпайбыз. Бул маселеге сөз өнөрүнүн эволюциялык жүрүшү аркылуу карай турган болсок, жеке бир адам аркылуу жаратылган чакан ырдын же аңгеменин элдик мүнөзгө айлануусунун өзү алгач стихиялуу түрдө ишке ашкан болсо, ал эми анын кайрадан жекече өнөргө (индивидуалдуу чыгармачылык) айлануусу бир кыйла чыгармачылык көркөм процесттердин аркасында гана жүзөгө ашат десек болот. Бул эмне дегендик?- Биринчи кезекте элдик турмуштун жашоо мүнөзү буга түрткү болот, анткени, мал чарбачылыгын негизги кесип кылган эл үчүн, ал тууралуу чыгармалардын болушу да жалпыга таандык нерсе катары каралат. Экинчиден, ошол эле жагдайда эл турмушунда сейрек орунга ээ болгон чарбачылыктар тууралуу чыгармалар ал учурда көбүнесе жаратылган эмес, жаратылса да алар кеңири таркоо мүнөзүнө ээ болгон эмес. Мисалы уй жаныбарын алсак, кыргыздар бул чарбачылыкты негизинен аз өздөштүргөндүгү маалым. Алсак, бул

жаныбарга арналган чыгармалардын дээрлик жоктугу, т.а., бул жандыкка байланыштуу чыгармалар таптакыр башкача мааниде кездешкендиги мунун далили болуп бере алат. Ошондуктан, мал чарбачылыгынын бул түрүнө байланыштуу элибизде “ырым-жырым” мүнөзүндөгү гана ырлар жолугат. Мунун өзү сөз өнөрүнүн элдик болуусунун мүнөзү биринчи кезекте элдик турмуш аркылуу аныкталып, ал гана эмес элдик жашоонун турмуштук кырдаалдарын мүнөздөп турат десек туура болот.

Бул жагдайда дүйнө элдеринин биринчи кезекте оозеки чыгармачылыгына сереп сала турган болсок, ар бир элдин көркөм өнөрлөрү биринчи кезекте ошол улуттун жашоо мүнөзүнө, өздөрү мекендеген жаратылыштын шарттарына жараша түптөлүп, ошого карата калыптанып жүрүп отургандыгын байкайбыз...

Ал гана эмес ар элдин обондуу чыгармачылыгы биринчи кезекте улуттук менталитетти, жаратылыш шарттарына ыңгайлашып тургандыгын даана көрүүгө болот. Алсак, кыргыз элинин өздөрү чыгарган чакан ырлары өздөрүнүн жашоосун мүнөздөп турган обондуу чыгармалардан экендигин танууга болбойт...

“Манас” эпосу баштаган эпикалык чыгармалардын аткарылышы барыдан мурда өзүбүздүн тоолуу мекенибизди мүнөздөп – бийиктикке чыгып бараткандай, улам күчөнүп жүрүп отургандыгына күбө болосуң. Ал эми өзүбүздүн эле коңшу жайгашкан казак боордоштордун ырлары өздөрүнүн кең талаасындай бир ыргакта ылдый да түшпөгөн, өйдө да чыкпаган дем менен ырдалат. Мунун өзү көрсөтүп тургандай, элдик ырлар биринчи кезекте ошол улут мекендеген табияттын жаратылыш шартына, жашоо мүнөзүнө, үрп-адатына, каада-салтына жанаша жаралат дегендик.

Жалпылап айтканда, сөз өнөрүнүн таасири биринчи кезекте турмуштук, элдик даражада болуу менен кезегинде көркөм чыгармачылыктын адабий жүзү дал ушул өзүнүн улуттуулугу, элдүүлүгү менен калыптанып, өнүгүүгө ээ болот.

Адабияттар:

1. Аристотель и античная литература. – М., 1978.
2. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М., 1986.
3. Радцих С.И. История древнегреческой литературы. – М.,1982.

Сулейменов Ж.Ж., Таипов Т.А. ИНСТИТУТЫ РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА КАК ИНСТРУМЕНТ УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫМИ РИСКАМИ В АПК

Деятельность по созданию и внедрению нововведений всегда связана с повышенными рисками, возникающими из-за неопределенности при прогнозировании эффективности инновационных проектов. Отсутствие полной и достоверной информации обусловливает отклонение между планируемыми и фактическими результатами процессов нововведений. Поэтому при осуществлении инновационной деятельности в отраслях АПК необходимо учитывать потенциальные инновационные риски.

Риск нельзя отождествлять только с потерями, то есть со следствиями рисковой ситуации. Количественная оценка риска является, по существу, количественной оценкой вероятных последствий наступления события в отраслях АПК. Риск характеризуют две величины: степень риска (вероятность возникновения неблагоприятного события) и мера (цена) риска (потенциальные потери в случае неблагоприятного события).

Основная задача управления инновационными рисками заключается в минимизации потерь, связанных с возникшими несоответствиями.

Управление инновационными рисками – совокупность организационно-экономических и финансовых мероприятий, направленных на выявление, оценку, предупреждение и контроль событий часто случайного и непредсказуемого свойства в

процессе формирования и использования инвестиций в инновационном предпринимательстве в отраслях АПК страны.

Механизм управления инновационными рисками включает: выявление риска; анализ и оценку риска; разработку мероприятий по уменьшению влияния выявленных факторов рисков на процесс нововведений.

Инновационные процессы протекают в условиях сохраняющихся высоких экономических рисков. Как следствие, многие предприятия АПК не имеют возможности воспользоваться традиционными источниками финансирования (банковский кредит, заимствования на рынках капиталов и др.). Кроме того, ограниченным остается финансирование, осуществляемое за счет республиканского и местных бюджетов. Следовательно, для предприятий АПК целесообразной является реализация схем финансирования, предусматривающих разделение рисков между участниками инновационного процесса, а также применение механизмов защиты от этих рисков [1].

С целью финансирования и развития инновационных проектов, в том числе в АПК, была создана система Институтов развития (ИР) как единая непрерывная цепочка поддержки инноваций. Однако большинство из них еще не приступило к масштабной реализации проектов.

В настоящее время завершен организационный период создания приоритетных проектов, приняты меморандумы и планы развития, утверждены основополагающие документы, определена политика привлечения инвестиций в аграрный сектор, сформированы органы управления, проводятся научные исследования. Приоритетом является качество организационно - структурного и организационно-методического становления Институтов развития.

Самое сложное - это создание эффективной методики и концепции работы. По нашим наблюдениям, здесь уже наметились системные ошибки. Действуя разрозненно, они чаще всего находятся в ожидании клиентов и проектов. ИР оказались не готовы к рассмотрению проектов со слабо проработанными технико-экономическими обоснованиями.

По нашему мнению, заниматься необходимой проработкой проектов должны сами Институты развития. Но главное, ИР должны правильно дифференцировать участников индустриально-инновационного развития и применять по отношению к ним адекватные подходы (методы) работы.

Институтами развития не проведена должная информационная работа с предприятиями, обнясняющая суть и механизмы действия программы. Также большое количество вопросов возникает относительно эффективности существующей нормативно-правовой базы по различным аспектам внедрения инноваций.

Сегодня, очевидно, что ориентация прежних лет на ресурсно-экспортный вариант развития становится все менее перспективной. Развиваясь по этому пути, страна не сможет добиться радикального увеличения ВВП, поскольку мировой рынок сырья уже сейчас уступает по обнему рынку высоких технологий. И этот разрыв будет быстро увеличиваться. Годовой обнем наукоемкой продукции сегодня достигает более 2,5 трлн долл. Судя по прогнозам, к 2015 г. превысит 4 трлн долл. в год. Поэтому только научно-инновационная сфера при создании благоприятного инвестиционного климата способна дать мощный импульс росту агропромышленного производства, реального сектора экономики, в целом.

В настоящее время перед всеми государствами СНГ возникла необходимость радикальных технико-технологических преобразований, способствующих реализации программ развития и углублению социально-экономических реформ. С созданием и развитием высокотехнологичных и наукоемких производств открывается возможность активного развития аграрной сферы и структурно-технологической сбалансированности экономики Казахстана. Речь идет о создании прогрессивной структуры экономики,

представленной не столько количественным наличием отраслей, сколько качественным уровнем их развития.

Научно-производственную интеграцию, характеризующуюся наличием многообразных научно-технических, экономических, социальных и производственных взаимосвязей, сегодня необходимо рассматривать не только как организационное формирование, но и как сложившийся экономический процесс.

Решающее значение имеет инновационно-промышленная ориентация экономических реформ.

Для перехода к постиндустриальному развитию аграрной отрасли важным является стимулирование обновления капитала, внедрение в производство новшеств научно-технической мысли, поскольку огромный сырьевой потенциал страны должен стать основой для высокотехнологичного аграрного производства.

Необходимой предпосылкой для успешного использования зарубежного опыта является создание соответствующей инновационной инфраструктуры АПК. Речь идет о специализированных научных центрах и инновационных предприятиях, которые обеспечивали бы превращение новых перспективных научных идей в продуктовые и технологические нововведения; новой законодательной базе, поощряющей инновационное предпринимательство и гарантирующей защиту прав интеллектуальной собственности. Требуются научные (инновационные) парки, технополисы и бизнес-инкубаторы; развитая сеть венчурных фондов и необходимые для них налоговые льготы; рынок акций малых внедренческих предприятий и другие элементы инновационной инфраструктуры, еще не получивших достаточного развития в Казахстане, но хорошо зарекомендовавшие себя в практике развитых стран.

Республика Казахстан унаследовала развитую фундаментальную науку, которой не было во многих экономически развитых государствах, и которые теперь вынуждены тратить на ее создание огромные средства (Иран, Пакистан, Турция). Поэтому в республике имеются необходимые предпосылки для решения проблем, связанных с ее переходом к инновационной экономике.

Существующий в Казахстане научно-технический и кадровый потенциал способен катализировать развитие наукоемких отраслей и “встроить” республику в тенденцию развития. Но для этого необходимо значительное государственное вмешательство, направленное на поддержку отечественных наукоемких отраслей промышленности и существующей научно-технической базы республики [2].

Выбор приоритетных направлений исследований и разработок играет важную роль в корпоративной инновационной стратегии. Они реализуются в виде крупных исследовательских проектов по созданию, освоению и распространению технологий, способствующих кардинальным изменениям в технологическом оснащении технологических процессов в аграрной отрасли, а также по развитию фундаментальных исследований, научно-техническому обеспечению различных инвестиционных программ, укреплению международных связей.

При отборе инновационных проектов должны учитываться их влияние на конкурентоспособность продукции и услуг, эффективность деятельности, улучшение экологической ситуации.

Финансирование работ и инновационных программ может быть направлено не только на углубление исследований в области высоких технологий и производства эффективной продукции, но и на повышение внутрикорпоративной эффективности, усиление эффекта синергизма. Можно также выделить программы создания сельскохозяйственных машин и производственных комплексов, перспективных информационных технологий.

Перспективные инновационные проекты могут быть представлены для утверждения в виде:

- самостоятельных программ исследований;

- подпрограмм в составе инновационной программы, сформированной на базе нескольких научно-технических программ;
- подпрограмм в составе целевой программы.

Как правило, корпоративная инновационная программа содержит увязанный по ресурсам, исполнителям и срокам выполнения комплекс научных исследований и разработок, а также мероприятий по их осуществлению.

Процесс внедрения новшеств должен быть управляемым и реализовываться при наличии следующих составляющих:

- установление целей (стандартов, норм, нормативов);
- регулярное измерение утвержденных параметров;
- сравнение измеряемых величин с установленными;
- принятие корректирующих мер.

В связи с этим важное значение приобретает разработка инновационного проекта как системы основных документов, необходимых для осуществления процесса внедрения новшества в АПК.

Под этапом формирования инвестиционной идеи понимается задуманный план действий, где прежде всего необходимо определить субнекты и обнекты инвестиций, их формы и источники в зависимости от деловых решений разработчика идеи.

К настоящему времени многие предприятия столкнулись с необходимостью перехода к производству инновационной продукции, новому технологическому укладу. Чтобы добиться получения стабильной прибыли, необходимо своевременное выявление, освоение и практическое использование новейших достижений научно-технического прогресса, что невозможно без соответствующих научных заделов, динамично развивающейся сферы НИОКР, наличия высококвалифицированных специалистов, целенаправленной инновационной политики.

В рамках финансовой инфраструктуры в Республике Казахстан создано АО «Национальный инновационный фонд» (НИФ) со 100%-ным участием государства, задачами которого являются:

• финансирование НИФ прикладных НИОКР, осуществляемое через предоставление следующих видов грантов:

- предпроектные гранты до 5 тыс. долл. США;
- малые гранты до 55 тыс. долл. США;
- большие гранты до 250 тыс. долл. США;
- гранты для патентования за рубежом до 50 тыс. долл. США;

• создание венчурных фондов с участием НИФ;
• участие институциональных инвесторов в венчурном инвестировании;
• создание системы государственного страхования венчурных инвестиций;
• формирование списка компаний - оценщиков интеллектуальной собственности;
• реализация Проекта совместных инвестиций НИФ с ведущими зарубежными венчурными фондами.

Новые подходы к повышению эффективности инновационной деятельности должны предусматривать проведение комплексного инновационного анализа, который может быть представлен следующими этапами:

• анализ и прогноз направлений научно-технического прогресса (НТП) в данной и смежной отраслях, необходимых для выявления будущих технологических и функциональных угроз;

- технологические угрозы - возможности производства сельхозпродукции на основе прогрессивных технологических процессов. В этом случае вследствие применения устаревшей технологии предприятие может оказаться неконкурентоспособным по издержкам или качеству продукции;
- функциональная угроза связана с возможностью появления у конкурентов новой продукции, произведенной на более высоком уровне;

• отбор наиболее эффективных нововведений.

Анализ различных источников позволил выделить показатели, характеризующие некоторые аспекты функционирования инновационной инфраструктуры, а именно:

– наукоемкость ВВП по количеству занятого в инновационной сфере населения;

– структура расходов на научно-исследовательскую деятельность по субҗектам;

– удельный вес инновационной продукции, внедренной в сельскохозяйственное производство;

– доля продукции аграрной отрасли в ВВП;

– количество запатентованных разработок на 100 тыс. жителей.

Удельный вес внедренной инновационной продукции в ВВП позволяет определить интенсивность инновационных процессов. Чем выше удельный вес инновационной продукции, тем эффективнее функционирует инфраструктура в сфере инноваций. Если вместо стоимости произведенной инновационной продукции использовать стоимость реализованной инновационной продукции, то данный показатель будет характеризовать и степень востребованности произведенной инновационной продукции. При этом чем меньше разность между стоимостью произведенной и реализованной продукции, тем эффективнее функционирует инновационная инфраструктура.

В соответствии с технико-экономическим содержанием затрат на научно-техническое развитие производства количественно могут быть выражены обҗем капитальных вложений на реконструкцию и техническое перевооружение сельхозпредприятий, затраты на научные разработки и их внедрение в данной отрасли.

Управление инновационной деятельностью в агропромышленном производстве может быть успешным при условии длительного изучения инноваций, что необходимо для их отбора и использования. Прежде всего, следует различать инновации в технологических процессах. В зависимости от технологических параметров инновации подразделяются на продуктовые и процессные. Продуктовые инновации предусматривают получение принципиально новых продуктов, процессные - означают новые методы организации агропромышленного производства, связанные с созданием новых организационных структур в составе предприятия.

Таким образом, в условиях рыночных отношений особую важность приобретает формирование институциональной среды, которая ориентирует поведение хозяйствующих субҗектов в рисковых ситуациях. Институционализация рисков позволяет создать эффективную систему управления ими и является сравнительно новым направлением в агроэкономической науке как в плане изучения источников их проявления, так и возможностей оценки и способов минимизации степени их влияния.

В настоящее время риски институциональных преобразований в АПК, а также риски, связанные с институтами, остаются вне поля зрения исследователей. Рассмотрение институтов как источников специфических рисков в экономической литературе практически отсутствует. Однако нам представляется, что именно изучение институциональных рисков в тесной связи с трансформационными процессами позволит наиболее полно и точнее выявить и проанализировать широкий круг факторов и условий, оказывающих воздействие на становление рыночной системы хозяйствования в аграрной сфере, адаптацию хозяйствующих субҗектов к рынку. Что, в свою очередь, повысит уровень научной деятельности Институтов развития и рекомендаций по разработке эффективных механизмов осуществления агроэкономических реформ.

Наиболее значимыми направлениями снижения институциональных рисков в аграрной сфере являются: организация эффективной системы риск-менеджмента на различных уровнях хозяйствования; формирование социально-экономических и организационных предпосылок для активного и широкомасштабного внедрения в АПК крупного капитала, интегрирующего в единое целое все стадии производства, переработки, реализации сельскохозяйственной продукции; развитие инфраструктуры

рынка, разработка и реализация государственной программы развития кооперации, призванной вовлечь крестьянские хозяйства в систему рыночных институтов, открыть им широкий доступ к инвестициям, достижениям НТП, рынкам сбыта, кредитам, в свою очередь, имеющих важное значение для снижения рисков при реализации инновационных проектов в АПК.

Литература:

1. Барлыбаева Н.А. Национальная инвестиционная система Казахстана.- Алматы: НЦ НТИ РК, 2006
2. Днишев Ф.М. Научно-техническое развитие в условиях становления национальных производительных сил: стратегия и механизм.- Алматы: Ғылым, 2007

Станалиева Г. УЛУТТУК ТАРЫХТЫН КӨРКӨМ ЧЫНДЫГЫ

Акыркы мезгилдерде кыргыз адабиятында өзүнчө бир ракурс түзүлгөндөй болду. Ал мурунку доордун өкүлдөрү болгон белгилүү тарыхый инсандардын өмүр-таржымалына кайрылган прозалык чыгармалардын арбын жазыла башташы. Ошол эле Шабдан баатыр, Ормон хан, Канат хан сыяктуу тарыхый каармандардын образдары идеалдаштырылып сүрөттөлүп, алардын өз учурунда эл үчүн жасаган алгылыктуу саясий же азыноолак агартуучулук жаатындагы ишмердиктери даңазалануу десек болот. Ырас, эл башында турган тарыхый инсандарыбыздын көркөм чыгармада бийик баа берилип, көркөм сөзгө алынышына эч кандай каршылык жок. Маселе башкада. Учурунда өз элинин тагдырында олуттуу роль ойногон тарыхый инсандардын образын жаратуу алда канча жоопкерчиликти жазуучунун мойнуна тагары бышык. Ал ириде, ошол каарман жашаган доордун, мезгилдин тарыхына байланыштуу жоопкерчилик.

Мына ошондой жоопкерчиликти 16-жыл окуясына кайрылган Ж.Егембердиевдин «Канат хан» (2006) романында кандайча ишке ашыра алды. Сөз оролу ушул жөнүндө болсун. Айта кетүүчү нерсе, «Канат хан» авторунун бир-эки повестин эске албаганда, эпикалык жанрдагы алгачкы бараандуу түйшүгү.

Романда 1916-жылдагы көтөрүлүштө хан көтөрүлүп, эл баштаган жетекчилердин бири Канат Ыбыке уулунун өмүр таржымалы чагылдырылат. Жазуучу элдик көтөрүлүштүн өзүн тарыхый ишенимдүүлүктө көрсөтүп берүүнү максат кылган. «Канат ханда» көтөрүлүшчүлөрдүн кадимкидей согуштук дем менен кагылышка өтүшү, душманды жеңмейинче артка чегинбешке ант берүүлөрү, Канатты хан көтөрүп, көтөрүлүштүн кадимкидей долбоору түзүлүп, анын негизинде иш-аракеттердин жүзөгө ашырылганын, акыркы мүмкүнчүлүк калганча жүргүзүлгөн айыгышкан кармашууларды айкын көрүүгө болот. Автордун тарыхый материалдар менен кылдат иштегени чыгармадан көрүнүп турат. Улуттук тарых илиминде көтөрүлүштүн жетекчилери тууралуу жеткиликтүү илимий иликтөөлөр жокко эсе. Совет мезгилинде эл жакшыларынын көтөрүлүштөгү жетекчилик ролу четке кагылган же болбосо көз жаздымда калып көрсөтүлгөн эмес. Бул көрүнүш 1916-жылдагы элдик көтөрүлүштүн тарыхый маанисинин толук ачылып көрсөтүлүүсүнө тоскоолдук кылганы талашсыз. Көлдөгү көтөрүлүштү изилдеген тарыхчы Т.Шейшеканов мындай дейт: «Көтөрүлүштүн долбоорлорун иштеп чыккандарды, анын жүрүшүндөгү согуштук тактикалардын авторлорун, кээ бир инсандардын хан көтөрүлүүсүн, аскер башчыларынын дайындалышын, мамлекеттик институттардын кээ бир элементтеринин калыптанышын ж.б. көрсө көрмөксөнгө, билсе билмексенге салып келишкен.

Андай окуяларга атайын көңүл бурушкан эмес. Мисалы көтөрүлүштүн жүрүшүндөгү Мөкүштүн, Канаттын, Батыркан Райымбек уулу менен Батыркан Ногой уулунун ж.б. хан көтөрүлгөндүктөрү тарых илиминде изилденген эмес десек эч

жаңылыштык болбойт. Эгерде кээ бир эмгектерде алар эскерилсе, андай фактылар көтөрүлүштүн реакциячыл борборлорунда болгон деп белгиленген.»[1]

Кыргыз совет адабиятында ушундан улам көтөрүлүшкө жетекчилик кылган каарман кедей табынын өкүлү катары мүнөздөлүп, ал эле эмес ага белгилүү бир деңгээлде революционердик мүнөз да ыйгарылып келгени маалым. Ал эми тарыхый чындыкка жол берилип, Канат сыяктуу каармандардын образын чагылдырууга болгон чыгармачыл аракеттер аёосуз куугунтукка кабылышкан. Буга А.Токомбаевдин «Кандуу жылдар» романында «Канатхан» бөлүмү болгондугу үчүн гана идеологиялык жат чыгарма катары алынып салынгандыгы тууралуу фактыны келтирсек жетиштүү.

«Канат хан» романы эгемендик мезгилиндеги көтөрүлүшкө жетекчилик кылган, эл тарабынан хан көтөрүлгөн каармандын образына кайрылган, 16-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн тарыхый чындыгын таасын көрсөтүүнү максат кылган тарыхый роман. Роман эки бөлүмдөн турат: биринчи бөлүмүндө Канаттын аталары Төрөгелди жана Ыбыкелердин өлгөнгө чейинки турмуш-тагдырлары, ошондой эле Канаттын болуш болуп шайланышы, элдик кызматта өзүн көрсөтүшү, башкача айтканда, 16-жылга чейинки мезгил кеңири чагылдырылса, экинчи бөлүм толугу менен элдин боштондук үчүн болгон көтөрүлүшүн чагылдырат.

Ж.Егембердиев 1916жылдагы көтөрүлүштө Жумгал, Кочкор болуштуктарынын элине жетекчилик кылган Канат Ыбыке тууралуу болгон тарыхый маалыматтарды иликтеп-иргеп, тарыхый чындыктын көркөм чындыгын жаратууга аракет жасаган. Белгилүү коомдук ишмер Белек Солтоноев «1916-жылдагы кыргыз көтөрүлүшү» деген эмгегинин «Көтөрүлүштүн долбоору» деген бөлүгүндө Пишпектеги июль айындагы болуп өткөн жашыруун кеңешме жөнүндө маалымат берип, ал кеңешмеге Канат Ыбыке уулу, Исамудин Шабдан уулу ж.б. кыргыз жакшылары катышкандыгын жана көтөрүлүштүн долбоору иштелип чыккандыгын белгилеген[2]. Бул чындыгында элдик көтөрүлүштүн тарыхый маанисин аныктоодо чоң роль ойной турган маалымат болчу. Ж.Егембердиев 16-жылдагы көтөрүлүштүн тарыхый маани-мүнөзүн аныктап бере турган дал ушундай маалыматтарга таянып, Канат хан жетектеген элдик көтөрүлүштү ырааттуу сүрөттөп берет. Кыргыз адабиятында буга чейин улуттук-боштондук көтөрүлүштүн өзү эмес, анын жыйынтыгы, б.а. үркүн окуялары көп чагылдырылып келген болсо, «Канат хан» романында кандуу кагылышуулардын жүрүшүндөгү окуяларга түздөн-түз күбө болобуз. Анда көтөрүлүш алдындагы абал, Канат хандын падышалык бийликтин оор салыктарынан элди кутултуунун жолун издеши, аскерге алуу тууралуу буйрукка элдин каршы чыгышы, көтөрүлүшкө чыгуу тууралуу ойдун жапырт эл тарабынан кабыл алынышы, эл жакшыларынын ортосунда кадимкидей сүйлөшүүлөрдүн, макулдашуулардун жүрүшү жана кандуу кагылышуулар, анын жыйынтыгы кенен-кесири чагылдырылып отурат. Ж.Егембердиев эң алды көтөрүлүштүн улуттук-боштондук мүнөзүнө басым жасайт. Ал 16-жылдагы окуяны тек гана элдин чаржайыт каршылык көрсөтүүсү эмес, а уюшулган элдик массанын боштондук үчүн болгон көтөрүлүшү катары көрсөтөт. Романдын бул артыкчылыгын адабиятчы А.Акматалиев да белгилеген: «Жумакадыр Егембердиевдин «Канатхан» романынын 1916-жылкы улуттук-боштондук кыймылдын маселесине кайрылган чыгармалардан бөтөнчөлөнүп турган жагдайы – автор эң биринчилерден болуп эркиндикке, азаттыкка умтулган кыргыз элинин ата-журтун, эл-жерин баскынчылардан сактап, коргоп калуу кыймылын баш аламан көтөрүлүш эмес, а атайын уюшулган улуттук-боштондук күрөш катары чагылдыргандыгында»[3].

---

[1] Шейшеканов Т. 1916-ж. Көлдөгү боштондук кыймылынын жетекчилери жөнүндө // Кыргызстан тарыхынын маселелери. – 2006.– №3. – 58-б.

[2] Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. – 2-китеп. – Бишкек, 1993. – 96-б.

[3] Акматалиев А. Канатхан – улуттун ар-намысы // Адабий гезит.– 2007.– Апрель.– №13.

Ошондой эле романда 16-жылдагы көтөрүлүш бир гана кыргыз эли үчүн эле эмес, орус келгиндери үчүн да трагедиялуу окуяларды жаратканына реалдуу баа берилген. Романдагы окуянын берилишинен бир мисал келтире кетели:

«Канаттын колу кыштакты каптап киришип, эки жакка бир дагы тирүү жан чыгарбастан курчап алышты. Жаалданган бунтчулар мужиктердин үйлөрүнө, үйүлгөн эгин менен чөптөрүнө өрт коюшту. Ошол жемиштүү жакшы жерлеринен зордук менен айдалып, тоо-ташка сүрүлүп, азаптанып жүрүшкөн Чүйлүктөр айрыкча жинденишип, жашы-карысын ылгабастан көрүнгөнүн найзалап, ай балта менен чабышып, кыргын салып жүрүштү. Ошентип, бунтчулардын мыкаачылыктары орус айылдарында өкүм сүрдү.»[1]

Мындай тарыхый чындыгы бар окуяларды чыгармада көз жаздымда калтыруу бери болгондо 16-жылдагы көтөрүлүштүн маанисине толук көңүл бурбагандык болор эле. Автор Канаттын колунун Токмок калаасын алууга жасаган иш-аракеттерин кеңири сүрөттөйт. Кандуу кагылышуулардын жүрүшүндө Канаттын кадимкидей согуштук тактикасын көрүүгө да болот. Ал кандуу кармашууларда каармандык менен элди ыңгай-шартка жараша багыттап, ал эле эмес, өтө жоопкерчиликтүү учурда өзү да эрдикке да барат. Баштаган эли азаптуу кырылып жатканын көрүп, ал тайманбастан элге ажал отун чачкан замбирекчини сайып жыгып, анын жардамчысын чокмору менен жыга чаап, жеткирбей качып кетүүгө үлгүрөт. Романда бир эле Канат хан эмес, кандуу кагылышууларда Кегетилик кедей Үкүнүн, Курманбай уулу Аалынын, Бакытай уулу Сулайманды баатырдык эрдиктерине күбө болобуз. Акыры мындай эрдиктер жана элдин кажыбаган каармандыгы өз натыйжасын берип, ойоздук аскерлер Токмокко кире качып, коргонуу позициясын гана ээлеп калышат. Токмок шаарын бир канча күн камап, коргонуучуларга кошумча аскердик күч келгенге чейин Канат баштаган эл бир кыйла жеңиштерге да ээ болушканы менен калаага кире алышпайт. Токмоктогу коргонуучуларга кошумча күч келиши менен козголоңчулар жеңилүүгө учурап, кандуу кыргында калып, туш тарапка качууга аргасыз болушат. Канат хандын буйругун жаналакетке түшкөн эл укпайт. Окуянын ушундай нук алышы, элдин азаптуу кырылууда калышы Канаттын зээнин кейитет. Романдан ал акыркы мүмкүнчүлүк калганча жанын үрөп, болгон аракетин жумшаганын көрөбүз. Колунун көбүнөн ажырап, жеңилүүгө учурап калгандан кийин да, эл башчысы жарык берер жол издейт. Бирок, элдин азаптуу тагдырына аралжы болор андай жолду таппайт.

Романдан ар болуштун элин бири-бири менен кабарлаштырып турган чабармандарды жолуктурабыз. Бул көрүнүштү да көтөрүлүш учурундагы уюшкандыктын бир белгиси катары кароого болот. Себеби дал ушундай чабармандардан алган маалыматтар аркылуу Канат хан өзүнүн согуштук жүрүшүнө ыңгай-шартка жараша өзгөртүү киргизип турат. Бирок, канткен менен начар куралданган эл өз учурунун эң мыкты куралы менен куралданган орус аскерине тең тайлаша албайт эле. Акыры эл жеңилет. Бул жеңилүү – эң бир оор, кайгылуу окуялар менен коштолуп, карапайым элди тукум курут болуу коркунучуна такады. Жанында жакын гана адамдары калып, Кытайга качууга аргасыз болгон Канат хан: «Кайрыдиндерге каршы жасаган казатыбыз өз башыбызга тийип, азапка салды. Карап туруп калайыкты кайгыга батырдым. Жазыксыз калктын убалына калдым.»[1] - деп кайгы жейт. Анын мындай өкүнүү менен айткан оюна молдо Жаркымбайдын берген кайраты да көңүл бурууга арзыйт: «… бардык күнөөнү жалгыз башыңа үйө бербегин. Падышанын буйругуна моюн сунбайбыз. Аскерине барбай урушчубуз – деп көтөрүлгөн сен эмес, жалпы калайык экенин эсиңден чыгардыңбы? Каапырлардын кан күйгөн алыскы ээн талаасында карга-кузгунга жем болуп өлгөнчө, өзүбүздүн туулуп өскөн жерибизде кашык каныбыз калганча кайрыдиндер менен кармашып жүрүп, өлүп бергенибиз артык – дешип, кан

[1] Егембердиев Ж. Канат хан.–Бишкек, 2006 – 314-б.

какшап, ушул урушка барышканын унуттукпу?»[1] Молдо Жаркымбайдын бул айтканында канткен менен чындык бар эле. Боштондук көтөрүлүшүнө элди чындыгында жалгыз гана Канат сыяктуу эл башындагы кишилер баштап чыккан эмес. 16-жылы падыша бийлигине каршы бир эле кыргыз эли эмес, жалпы Түркестан эли көтөрүлгөн. Бул окуяда элди алдыдагы алааматтан аралжы кылып калууга аракет жасап, орус бийлигинин орошон куралдуу күчүн түшүндүргөн кишилер да болгон. Романда Канаттын билимдүү, элдин азыркысына, келечегине көздөрү жеткен уулдары Ысак, Жапарсадык жана иниси Байдалы көтөрүлүш чыгаруу тууралуу болгон жыйында ушундай аракеттерди жасашат. Бирок,падышачылыктын адилетсиз бийлигине кыжырлануусу күч алып турган эл аларды укпайт. Ошондой эле Канат да элди артка кайтарууга мүмкүн болбой калгандыгына көзү жетип, балдарын жемеге алууга аргасыз болот.

Көтөрүлүштүн жыйынтыгы жалпы эл үчүн да, эл башында болгон Канат хан үчүн да оор трагедиялуу окуяга айланган. Канат өздөн чыккан чыккынчылар тарабынан колго түшөт, балдарын орус бийлиги атып өлтүрөт, иниси Байдалы да сексен кишиси менен туюкка камалып өлөт. Канаттын образына Т.Касым-Бек да «Кыргын» романынында кайрылган эле. Ал романдын бешинчи бөлүмүндө он үч бетте берилет. Анда жазуучу кудасы Курмандын баласы Ысактын чыккынчылыгынан колго түшкөн Канаттын сурактагы учурун сүрөттөө менен гана чектелген. Көңүл бурууга арзый турган нерсе, эки романда тең Канат орус бийлигинин алдына өзү бастырып барышы азаптын отунда калган элине арачы болор үмүт-максатты аркалоосу катары берилген. Андай тарыхый чындык Канаттын нукура элдик адам болгондугун тастыктаган факты эле.

Бул эки романдагы тарыхый маалыматтардын берилиши тууралуу да ой айтууга туура келет. Алсак, Т.Касым-Бектин «Кыргын» романында тарыхый маалыматтар атайын кара менен белгиленип берилип, ал факты кайсыл тарыхый булактан алынгандыгы көрсөтүлүп, андан соң ошол тарыхый фактыга негизделген сюжеттик окуя баяндалса, «Канат ханда» андай тарыхый маалыматтар автордук тексттин ичинде ойду улап, бекемдеп берилип отурат. Айрым учурларда романда тарыхый маалыматтарга жетеленүүнүн натыйжасында сүрөттөлгөн окуя көркөм текст катары эмес, тарыхый кургак маалымат сыяктуу берилип калганы байкалат.

Ж.Егембердиев чыгармасында Канаттын бала кезиндеги Төрөгелди атасынын орус бийлиги тарабынан бейкүнөө сабалышынын аркасынан жүрөгүндө кара тактын пайда болушу, балалык сезимине бүлүк түшүшү тууралуу бир фактыны көркөм деталь катары пайдалангысы келген. Бул факты чындыгында романдын кульминациялык чекитине – Канаттын көтөрүлүшкө хан шайланып, элди казатка алып чыгышына алып келе турган көркөм деталь, жазуучулук табылга болчу. Мындай болгон шартта, бул көркөм деталь романдын бүткүл тулку-боюнан кызыл сызык болуп өтүп, чыгармага эстетикалык бийик сапат ыйгармак. Мисалы, бул сыяктуу кызыл сызык кызматын өтөгөн К.Акматовдун «Мезгил» романындагы Кызтуубас кемпирдин үркүндө жүрөгүнө түшүрүлгөн кара тагын эске түшүрсөк болот. Кызтуубастын жүрөгүндөгү кара так жаңы замандын тушунда, каргашалуу үркүндөн бир топ мезгилден кийин орус адамы Красин босогосун аттаганда анын капылет өлүмгө учурашына алып келди. Ошондой эле Кызтуубастын жүрөгүнө так түшүргөн окуя Красиндин тагдырында да олуттуу ролун ойноду. Ырас, бул эки чыгармада эки башка мамиле өкүм сүрөт, демек, салыштырып бирдей кароого негиз жок. «Мезгил» тарыхый роман эмес, анда тарых менен мезгилдин философиясын ачып берүүгө, тарыхый окуя жараткан трагедиянын адам тагдырына тийгизген таасирине психологиялык анализ жасоого аракет жумшалат. Ал эми «Канат ханда» көтөрүлүштүн өзү, саясий, тарыхый маани-мүнөзү көрсөтүлүп жатат. Андыктан анда адам психологиясына, тарыхый окуяга карата философиялык-психологиялык ой-жүгүртүүгө караганда, тарыхый фактыларга негизделген окуялуулук алдыңкы планга

[1] Аталган китеп. - 343-б.

чыгат да, жогорудагыдай көркөм деталь кандайдыр бир деңгээлде көз жаздымда калып, кызыл сызык болуп өтүү сапатынан ажырап калган.

Ж.Егембердиевдин «Канат ханында» тарыхый маалыматтарга ашкере байлануу эркин чыгармачылык ишмердүүлүктү чектеп койгон. Ошондой эле автордун баш каарманынын образын ашкере идеализациялап көрсөтүүгө жетеленип калганын да айта кетиш керек.

Дегеле кыргыз прозасында улуттук тарыхыбыздагы улуу трагедия кайра-кайра чагылдырылып келгени менен тарыхка обьективдүү көркөм мамиле жасоо менен аталган теманын үстүндө иштөөдө жаңы эстетикалык бийиктиктерди багындыруу дагы деле болсо келечектин иши бойдон калууда десек жаңылган болбойбуз.

Адабияттар:

1. Шейшеканов Т. 1916-ж. Көлдөгү боштондук кыймылынын жетекчилери жөнүндө // Кыргызстан тарыхынын маселелери. – 2006.– №3
2. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. – 2-китеп. – Бишкек, 1993
3. Акматалиев А. Канатхан – улуттун ар-намысы // Адабий гезит.– 2007.– Апрель.– №13
4. Егембердиев Ж. Канат хан.–Бишкек, 2006.

Станалиева Г. «КЫРГЫН» РОМАНЫ ЖАНА ТАРЫХ ЧЫНДЫГЫ

Эгемендүүлүктөн кийинки соңку мезгил аралыгында кыргыз прозасында тарыхый темага кайрылуу басымдуу орун ээлеп, бир катар тарыхый чыгармалар окурмандардын колуна тийди. Бул албетте, мыйзамчемдүү, күтүлгөн көрүнүштөрдөн болчу. Себеби, көркөм чыгарма аркылуу өткөн тарыхтын чындыгын ачык айтуу, өз учурунда советтик идеологияга туура келбеген тарыхый факты, окуялардын тегерегинде эркин көркөм ой жүгүртүү өз саатын көптөн бери күткөн эле. Айрыкча али изи сууй элек 20-кылымдын эле башындагы кыргыз элинин катаал тарыхый тагдыры тарыхый аспекттен кайрадан көркөм иликтөөгө алынып жатканы өзүнө көңүл бурдурат. Эгемендик мезгилинде бул мезгил аралыгында болуп өткөн катаал окуяларга кыргыз тарыхый романынын классиги Т. Касымбеков өзүнүн эки тарыхый романында кайрылды. Алар жазуучунун «Баскын» (2000) жана «Кыргын» (2004) романдары болду.

«Баскында» Т. Касым-Бек (романда автор өзүн ушул ат менен берет) Кыргызстандын түндүгү орус империясынын оторлоо баскынына дуушар болгон мезгилди чагылдырат. Бул романдагы мезгил аралыгы Кыргызстандын түштүк жергесиндеги тарыхый окуялар, Кокон бийлигинин кыйрашы кеңири баяндалган «Сынган кылычтагы» мезгил менен дал келет. Жазуучу тарыхый инсандардын бири Шабдан баатырдын кыргыз эли үчүн тарыхый бурулуш болгон мезгилдеги ролуна да басым жасаган.

Романда советтик тарыхтан орун алган «өз ыктыяры менен кошулуу» деген жасалма саясат, түшүнүк толугу менен төгүндөлүп, турмуш чындыгы сүрөттөлөт. «Кыскасы, «Баскындын» артынан «Кыргын» романы келди. Эгерде Төлөгөн Касым-Бек бул эки чыгармасынын наамына берилген эки лексеманын (баскын жана кыргын) кадыресе логикалык маанисин карап көрсөк, анда реалдуу кыргын дал ошол реалдуу баскын менен бир катар кошо келмек, анткени баскын болбосо, кыргын кайдан келип чыкмак».

Адабиятчы К. Асаналиевдин бул логикасы төгүндөлгүс чындык, анткени ар кандай баскынчылыктын аягы кыргынга алып келет. Ошондуктан «Баскындагы» тарыхый кырдаал «Кыргында» да улантылат. Буларда мурдагы романдарында орун алып келген Байтик, Шабдан өңдүү каармандардын өмүрүнүн акыркы жылдары, б.а. кыргын болордун алдындагы өкүнүчкө толгон өмүрү сүрөттөлөт. «Кыргындын» биринчи бөлүмүндө Байтик баатыр каза болот. А Шабдан - романдын экинчи бөлүмүндө көз

жумат. Бул эмне? Баскындын бүтүшүбү? Ооба, тарых логикасы боюнча алганда эмне үчүн баскынчылык болгону айтылышы керек эле. Айтылганда да кыргыз элинин тагдыр-турмушундагы өтө оор учурдун, 1916-жылдагы окуянын тарыхый мааниси айтылышы керек эле. Жогоруда Байтик менен Шабдандын өмүрүнүн соңу өкүнүчтүү болду дедик. Романда ал учур Байтиктин түрмө сурагынан кийинки анын психологиялык абалы аркылуу орус бийлигине кор болгон кызматына, мамилесине, ишенимине атайын басым коюлат. Дал ушул өкүнүч, дал ушул божомолдоп болгус абал, тарыхый чындык Шабдандын өзүнө да келет. Башкача айтканда, ал өкүнүч концепциясы Шабдандын образы аркылуу өнүктүрүлөт. Бул кырдаалды К.Асаналиев мындайча мүнөздөгөн: «Эч кандай гиперболизациясыз айтканда деле романдын автору Байтиктин, анын соңунан Шабдандын жеке керт башына келген тарыхый чындыкты айтып жатат. Биринчиси оңду-солду ачык-жабык түрдө иштеген, экинчиси түздөн-түз падышачылыкка кызмат өтөгөн эки тарыхый инсан, акыры келип кандай күнөөсү үчүн орус бийлигине жакпай, куугунтукка түшүп, ушундай абалга туш болушту. Романчынын баяны боюнча Байтик өзүнүн элчиси, бузуку Базанын калпына алданып, Рыскулбек бийдин Суусамырдагы айылын чаап, ошол айылдын 300 түтүн элин Чүйгө көчүрүп келип, жер бергени үчүн күнөөлөнсө, Шабдан орустан жер талашып камалган уулу Мөкүштү бошото албай, дал ошондо гана орус бийлиги кыргыздар үчүн эмне экенин түшүндү окшойт».

Көрүнүп тургандай, эки тарыхый личносттун, болгондо да кыргыз элинин турмушунда өтө маанилүү ролду аткарган, эл ардагы саналган адамдардын өмүр соңунда трагедияга кабылышы-бул жөн гана автордун ойдон чыгарган кырдаалы эмес. Ал тарыхый кырдаал, тарыхый трагедия. Алар кабылган трагедия кыргыз элинин тарыхында 16-жылдагы кызыл кыргын менен түшүндүрүлөт. Демек, Байтик менен Шабдандын өкүнүчү элдин тагдыры, өз элин кызыл кыргынга алып келгени. Алар ошол үчүн кайран өмүр бекер өткөн экен деп өкүнүп жатышат.

Жазуучу Т.Касым-Бек «Кыргын» романын жазууга кыйла даярдык көргөнү байкалып турат. Ал үркүн маселесине тиешелүү тарыхый, архив материалдарын жакшы билет. А тарыхый документтин өз алдынча турганда эч качан көркөм чыгарманын милдет-ордун аткара албайт. Качан гана ойдон жаратылган көркөм чындык тарых менен ажырагыс, аны менен кошо жаралгандай абалда болгон кезде гана эстетикалык бир бүтүндүккө ээ болот. Анткени андай көркөм ширелиштин натыйжасында жаралган чыгарманын кайсынысы тарых да, кайсынысы көркөм ой жүгүртүү экенин ажыратууга мүмкүн болбой калат. Мындай ойду тарыхый чыгарманын жаралыш табиятын изилдеген В.В.Шербина, С.М.Петров, Б.И.Бурсов, М.Б. Храпченко, Л.И.Тимофеев, В.Петелин ж.б. айтышканы белгилүү. Ушул ыңгайдан алып караганда «Кыргын» романында колдонулган архив документтери көркөм чыгарманын организминен сырт калган. Б.а. көркөм ой жүгүртүү менен тарыхый документ көп учурларда өз алдынча жашоо абалында турат. Ырас, Төлөгөн Касым-Бек 16-жыл трагедиясын архив маалыматтарынын негизинде көрсөтүүнү көздөгөнү ырас. Мындай максат колдоого зарыл көрүнүш. Анткени буга чейинки 16-жыл окуясына кайрылган кыргыз жазуучуларынын бири да алдыларына мындай милдет койгон эмес, ачыгын айтканда совет мезгилинде антүүгө мүмкүн да болбогон. Ал эми азыркы эгемендикке ээ болгон шартта тарыхый чындыктын өзүн айтуу үчүн архив документтерине таянуу менен гана жазуу зарыл. «Кыргын» романынын автору дал ошол айныксыз жана талашууга мүмкүн болбогон жолду тандап алган. Методология туура, аны талашууга негиз жок. А бирок ал ыкма, ал методология жазуучу тарабынан кандайча жүзөгө ашкан? Жогоруда айтылгандай, тарых менен автордук ой жүгүртүү канчалык деңгээлде ширелишкен? Маселенин ушундай коюлушунун законченемдүү зарылдыгы бар.

Ырас, Т. Касым-Бектин бул романында тарыхый личносттордун жана жөн эле катардагы адамдардын жеке тагдырына, күндөлүк жашоо-турмушуна мүмкүн болушунча кылдат көңүл бөлүнөт. Адам психологиясынын ар кандай абалына, арийне ар кандай драмалык учурларга, анын чыгыш себептерине өзгөчө басым коюлат. Мындай

учурлар Жайлообай менен Кузьминдин бири-бирине болгон мамилесинде ачык байкалат. Жайлообай кыргыз, жергиликтүү элдин өкүлү, ата-бабасы жердеген жердин ээси. Кузьмин Орусиядан келген орус дыйканы, бөтөн эл, башка жерге тагдыр айдап келген адам. Ооба, тагдыр айдап келген адам. Жайлообай аны дал ушундай, накта кыргыз түшүнүгү менен кабыл алат. Натыйжада ага адамгерчиликтүү мамиле жасайт. Динине, улутуна, тилине, саяатына карабайт. Жайлообайга анын кереги да жок, тагдыр айдап келген адамга жакшылык гана кылуу аракетинде болот. Эмне сураса, ошонун баарын берет. Анан ал мамиле Жайлообайдын өзүнүн гана эмес, бала-чакасынын, алардын келечек тагдырын чечүүчү катаал мамилеге өсүп чыгат. Бул чынында Жайлообай менен Кузьминдин гана, эки гана адамдын күндөлүк турмуш-тиричиликтен улам пайда болгон, акыры тагдыр чечер абалга жеткен мамилеси эмес. Бул ириде, падышачылык Орусия менен кыргыз элинин ортосундагы кызыл кыргын чыгарар алдындагы мамиленин өсүп-өнүгүш жолунун сүрөттөлүшү эле. Аны жогорудагыдай эки адамдын образы аркылуу символдоштуруп берүүгө аракеттенген. Тагдыр айдап келген Кузьмин жүрө-жүрө Жайлообайдын жерин да, малын да, эркиндиги менен укугун да алып коёт. Орус-кыргыз адамынын бири-бирине болгон бул мамилеси падыша саясаты менен кыргыз элинин ортосундагы тарыхый трагедиянын башталышына алып келет.

Романда Кузьмин менен Жайлообайдын ортосундагы мамилеге автор өзгөчө маани берүүгө аракет жасаган. Орус бийлигинин ырайымсыз саясатына чыдабай кыжырланган кыргыздар Кузьминге кол салаарда Жайлообай аны коргоп калат. Кийин кыргыздардан эмес орус аскеринин замбирегинин огунан каза табар учурда Кузьмин Жайлообайга «сары кызынын» тагдырын ата-энесинин аманаты катары берет.

Ал өлүм алдында кызын Жайлообайга калтырып жатып, анын тагдыры жалгыз Жайлообайда калганын сезет. Кыскача айтканда, бул орус адамы кыргыздардын кыжырлануусун өз көзү менен көрүп, абалды түшүнүп туруп, ошол эле учурда ал дагы бир кыргызга ишенип, кызын аман алып каларына көзү жетип жатат. Бул эмне? Өлүм алдындагы акыркы жанталашуудан чыккан үмүт, тилекпи? Жок, андай эмес, Жайлообайга болгон ишеним. Романдын төртүнчү бөлүмүндө Кузьмин, бешинчи бөлүмдө Жайлообай каза болот. Бул образдар аркылуу эки элдин ортосундагы тарыхый мамиленин реалдуу башталышы, өнүгүшү берилмек. Автордук концепция биздин оюбузча, ушундай багытта болушу керек эле. Биринчиден, Байтик менен Шабандын өлөр алдындагы өкүнүчү, экинчиден, дагы эле ушул тарыхый личносттун өлүмүнүн чыгармада чагылдырылышы, үчүнчүдөн, Жайлообай менен Кузьминдин мамилеси, Кузьминдин өлүмү жана анын аманаты, акырында Жайлообайдын жарык дүйнө менен капылеттен кош айтышы, айтор, ушундай драмалуу жана конфликттүү учурлардын өнүгүшү жогорудагы ойго алып келет. Таасирдүү эл башчыларынын дүйнөдөн өтүшү (Байтик, Шабдан) кыргыз элинин ички биримдик күчүнө да сөзсүз терс натыйжа берген.

Кузьминдин баласы Германдын мылтыгы дайыма октолуу. Октолуу мылтык өмүрүнө коркунуч туулса, ал ким тарабынан жаралса же ким экени билинсе тактап-аныкталбайт, октолуу мылтык атылат. Ошол үчүн ал октолуу. Акыры ал атылат, атылганда да атасы Кузьмин ишенип кызынын тагдырын тапшырган Жайлообайдын баласы Тайлакка каршы атылат. Сары чийкил кыз орус падышалыгынын баскынчылары менен кыргынчыларынын күнөөсүн жалпы орус элинин атынан мойнуна алат. Ооба, автордун ой-кыялынан жаралган болсо да, ал 16-жылдын окуясы берген алаамат, акыйкат сабагы болуп саналат. Ушул окуялардын, драмалуу учурдун бүт бардыгы Германдын эч айыбы, карасанатай максаты жок Тайлакты атып салышы менен аяктайт. Айта кетчү нерсе, жазуучу ушул эки каармандын тагдыры менен байланыштырып кыргыз калкы менен орус келгиндеринин ортосунда болуп өткөн каргашалуу окуялардын башын ачкысы келген. «Кыргын» тарыхый чыгарма. Андай болгондон кийин андагы 16-жыл окуялары жалпы элдик масштабда көрсөтүлүш зарылдыгы бар эле. Романда 16-жылдагы тарыхый окуяларды чагылдырууда карапайым адамдар -

Жайлообай менен Кузьминдин өз ара мамилелери менен чектелүү кандай болгондо да жетишсиздик кылат.

Төлөгөн Касым-Бектин «Кыргын» романындагы 16-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн тарыхый философиясына басым жасадык. Бул жазуучунун темага, тарыхка, проблемага болгон жаңыча мамилеси экени белгилүү. Мамиле бир башка, анын кандайча аткарылышы дагы бир башка маселе.

Ырас, жазуучу оозеки жана жазма маалыматтарды ыгына жараша арбын пайдаланган. Андай мисалдарды каалаганча келтирип, тарыхый документтер менен салыштырса болот. Бирок, 16-жылдагы трагедияны тарых илиминде да бир жактуу кароо мүмкүн эмес. Бул 16-жыл жараткан тарыхый окуянын алда канча татаал экендиги менен түшүндүрүлөт. Ачыгын айтсак, 16-жылдагы көтөрүлүш тарых илиминде бүгүнкү күнгө чейин толугу менен изилденип, аягына чыга элек. Бүгүнкү күндө 16-жылдагы көтөрүлүштүн мүнөзү, чыгуу себептери жана тыянагы тууралуу тарыхчылар тарабынан ар түрдүү пикирлер айтылып келүүдө.

Бирок, Т.Касым-Бек «Кыргында» тарыхый маалыматтардагы бир жактуу пикирлерге жетеленип калганын айтпай коюга болбойт. Жазуучу орус падышачылык бийликтин баскынчылык саясатынын жексур жүзүн ашкерелөөнү алдыңкы планга алып чыгат да, бөөдө кырылууга дуушар болгон элдин тагдырынын аянычтуу картинасын көрсөтүүгө басым жасап, көтөрүлүшкө чыккан элдин активдүү иш-аракетин көз жаздымда калтырат. Натыйжада, боштондук үчүн болгон жалпы элдик кыймылга романда пассивдүү мүнөз ыйгарылып калган. Ал эмес тарыхый тактыктан тайып көрсөтүлгөн жазуучунун позициясы ачык эле баамга урунуп турат. Буга чыгармадан бир мисал келтирели:

«Өлтүрүп жатышат!» А бирок, качан, канча орус кырылып калганы айтымда да, архивде да жок, демек те баягы гөр аңтарган үчөвүнөн башка орустан киши чыгым болгон эмес. Мунун баары жогору жагынан атайын тапшырма, төмөн жагынан атайын жиберилген жалган кабарлар болгон.» - деп берилет романда. Тарыхчы Ж.Ж.Жунушалиев 16-жылдагы көтөрүлүштүн 90 жылдыгына карата өткөрүлгөн конференцияда сүйлөгөн сөзүндө 1916-жыл биринчи иретте кыргыздар үчүн да, ошондой эле келгин орустар үчүн деле эң оор трагедияларга жык толгон кайгылуу жыл болгондугун айтып келип, «көтөрүлүштүн башталышында Пишпек уездинде оторчулардан 98 адам өлтүрүлүп, 65 адам дайынсыз жоголгонун» билдирген. Дегеле «Кыргында» автордун бүт аракети орус падышачылык бийлигинин баскынчылык саясатынын жергиликтүү элди көтөрүлүш чыгарды демиш этип кырып, жерди бошотуу максатын аркалаганын ашкерелөөгө жумшалганы байкалат. Бул романда бир-эки эпизоддо гана сүрөттөлгөн экинчи пландагы ой эмес, а жалпы чыгарманын концепциясы катары көрсөтүлүп, романдын кыргын аталышынын маанисин ачып берүү үчүн кызмат өтөйт. Элге тааныш бир маалыматтын романда кандайча берилгенинен мисал келтире кетели. Ал мына бул диалогдон айкын көрүнөт:

«Потапов:

- Дагы бир балээ, Верныйдан жиберилген бир араба 34 миң огу бар 175 миң мылтыкты Ысыккөлдүн кире бериш жеринде кыргыздар талап кетиптир.

Дүр:

- Конвою жок бекен?

Потапов:

- Кеп мына ошондо.

Дүр:

- О, кокуй ушунча куралды ээн жолго айдап жиберишеби? Бул деген эптеп бир жаңжалга шылтоо табыш үчүн эле го…

Потапов:

- Ушу, «биздин кыйындарыбыздын» кылары ушу… эми булар «үч орус өлтүрүлгөн», «мылтык таланган» деген эки окуяны төбөлдөрүнө көтөрө күчөтөт…».

Чындыгында бир араба куралды колго түшүрүү ар-ар жерде кыргыздардын көтөрүлүшүнө дем болуп, көтөрүлүштүн маанилүү окуяларынын бирине айланганы тарыхый булактарда айтылат. Т.Касым-Бек романда бир араба куралды бир солдатка табыштап, узак жолго аттандырыш опурталдуу учурда падышалык төбөлдөр тарабынан атайын жасалган кадамдардан болгон деген ойду айтат.

«Ырас, «…жерди тазалап алыш» оңойдун оңою, бул иште эки жол жок, кырып гана салыш, бул жабайылар не десе ошо десин, бирок тышкы өнгөн-өскөн эл көзүнө не деген жети баштуу желмогуз болуп көрүнүп калат үчүнчү Рим!? Ошо тең тайлаш тышкы элдин көзүнө парде болор эптелген бир «өз жабайылыгынан» дегенчелик бир макоо шылтоо изделип, ушунча кыргын-сүргүндөн соң жабайылар тараптан чочоңдошкон бир чогоолдугу, опур-топур бир каяшасы эле керек болуп турган» - деген автордук позиция, көз караш романдын бүт тулку боюна сиңирилген.

Ооба, жазуучу мындай позициясын тарыхый фактылардын негизинде айтып жатат. Ырас, тарыхый булактарда андай маалыматтар жок эмес. Айрым бийлик чиновниктеринин буйрук-телеграммалары, о.э. РСДРПнын мүчөсү Г.И.Бройдонун берген маалыматтары ушундай пикирлерге түздөн-түз угут болгону талашсыз. Эгемендик мезгилинде айтылган тарыхчы Ж.Ж. Жунушалиевдин пикирине дагы кайрылсак. Ал 16-жылдагы көтөрүлүштүн себептери жөнүндөгү өкүм сүргөн негизги пикирлерге токтолуп, мындай дейт: «Экинчи пикир 1916-жылы саясий авантюрист, РСДРПнын мүчөсү Г.И.Бройдо тарабынан чыгарылган. Анын пикири боюнча көтөрүлүш Кыргызстандын калкын толук кырып, жаңы оторчуларга жер бошотууну каалаган падышачылыктын өзү тарабынан уюштурулган.

Бул пикир илимий негиздүүлүк тургай жөнөкөй калыс ой-жүгүртүү менен да төп келишпейт. Биринчиден, алакандай Кыргызстандын жери үчүн бүткүл Түркстандын элин көтөрүлүшкө түртүү менен аркасында көтөрүлүшкө чыккан 5 миллиондон ашуун элдин болушу империалисттик согуштун фронтторунда тез-тез жеңилип жаткан падышачылык Россиянын кызыкчылыгына туура келер беле? Экинчиден, Кыргызстандын жерин жергиликтүү калктан тазалоо негизги максат болсо, эмне үчүн түштүк Кыргызстандын калкы тынч бойдон калды?».

Ырас, падышалык бийликке кыжырлануусу күч алган көтөрүлгөн элди жазалоодо орус бийлиги ашкере мыкаачылыкка барганы белгилүү. Буга романдагы Беловодскидеги кыргын да толугу менен мисал болуп бере алат. Андай окуялар падыша бийлигинин абийирине жата турган эң бир оор кылмыш катары тарых сабагында кала бермекчи.

Т.Касым-Бектин романында каармандардын иш-аракети, психологиялык өзгөрүштөрү, жетилүүсү үчүн ыңгайлуу кырдаалдар жакшы түзүлөт. Драмалуу учур, психологиялык кырдаал, трагедиялык абал, айтор, эмне зарыл болсо, ошолордун бүт бардыгы жетиштүүдөй эле туюлат. Турмуштук реалдуулук да, тарыхый чындык да бар. Демек каармандын реалдуулугу, анын өнүгүшү үчүн, романдык, демек, эпикалык масштабга ээ болушу үчүн эң керектүү шарттар түзүлгөн. Андай кайрадан жаралуу мүмкүнчүлүгүнө толук эгедер болуп турган каармандарды да атадык. Маселен ошол эле Байтик, ошол эле Шабдан тагдыры канчалык трагедиялуу болбосун, өткөн өмүрү канчалык өкүнүчкө айланбасын ал романда жеке адамдын жеке тиричилик трагедиясы катары гана көрүнөт. А чынында ал андай трагедия эмес, кыргыз элинин башында тургандардын бийлик трагедиясы жана анын элдик трагедияга өтүшү болуп саналат. Муну алардын өлөр алдындагы өкүнүчтөрү да кайра-кайра ырастап турат. Жеке адамдын трагедиясы элдик трагедия катары романдык көркөм-эстетикалык күч-кубатка, масштабдуулукка, эпикалуулукка өсүп жеткен эмес. Натыйжада окуя-эпизоддорго, тарыхый маалыматтарга, документ-фактыларга көбүрөөк басым жасалат. Ошондон улам жазуучу Т.Касымбек автордук баяндоолорго, түшүндүрүүлөргө барууга аргасыз болгон. Жогоруда айтылгандай, жазуучунун алдында 16-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн чыгыш себебинин, өнүгүшүнүн, кызыл кыргынга жетишинин тарыхый философиясына басым жасоо милдети турган. Бирок азыр эле айтылгандай, тарыхый

фактылардын жыштыгы көркөм ой жүгүртүүнүн эркин болушуна кандайдыр бир деңгелде чектөө койгон. Бул тууралуу белгилүү адабиятчы А.Акматалиев да туура белгилейт: «Т.Касымбеков «Сынган кылыч» романында бир да архивдик материалдарды тиркеме катары пайдаланган эмес, ал эми «Кыргында» отуздан ашык материалдар мисалга келтирилген. Бул бир чыгарма үчүн азбы, көпбү?! Авторду бул үчүн күнөөлөгөнгө болобу?! Дегеле тарыхый көркөм чыгарма документтерсиз, башкача айтканда, документ көркөм фантазияга «жутулуп» жазылыш керекпи?! Албетте, бул сыяктуу суроолорго кескин, бир жактуу жооп берүү кыйын, ар бир нерсенин чен-өлчөмү, принциби, критериясы болушу керек». Жазуучуга «Кыргын» романында 16-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштү чагылдырылуусуна мурдагыдай чектөө, көрсөтмө болгон жок. Каалагандай ой жүгүртүп, каалагандай фактыларга таянып жазууга мүмкүндүк алган. А бирок жазуучунун алдында ал трагедиянын тарыхый философиясын ачып берүү милдети бар. Азыркы жана акыркы талап ушундай. Ошондуктан жазуучу азыркы адабияттын, адабияттын жаңы тиби жөнүндө ойлонсо болмок. Чыгармачылык эркиндиктин мүмкүнчүлүгү чыгармачылык кумардын чыныгы булагы катары толук пайдаланылган эмес. Бирок, ага карабай “Кыргынды” негизинен оң баалаган, тарыхый чындыктын көркөм чындыгын жарата алган чыгарма катары баалаган макалалар да жарык көрдү.

Адабиятчы А.Садыков: «Горькийдин жазуучу тарыхчы да болуу керектиги тууралуу айткан маанилүү жобосу бүгүнкү күн үчүн өтө керектүү, анткени «тарых» деген бул элдин өткөнү гана эмес, келечеги да. Бул жагынан кыргыз жазуучулары аздыр-көптүр иш жасаса да, алдыда толгон-токой проблемалар туруп жатат. Өңгөсүн айтпаганда да кечөө күнкү эле 1916-жылкы көтөрүлүштү ушул күнгө чейин бир беткей гана саясатка такап жазып келбедикпи. Ал эми чындыктын көп тарабы ачылбай калып жатпайбы?» - деп кабатырлана жазганы бар. Ырас, ошол көп тарабы ачылбай жаткан чындыктын ачык-айрым көркөм иликтөөгө алынышы эгемендик мезгилинен күтүлгөн эле. Арийне, бул мезгилде кыргыз адабий турмушунда өзгөчө окуя катары баалана алган, жаңы доордун улуттук эпопея дэңгээлиндеги элдик тарыхый трагедиясын чагылдырган чыгарма жаралган жок. 16-жылдын тарыхый маанисинин татаалдыгы анын көркөм адабиятта чагылдырылышында да өз таасирин тийгизгендигин белгилеп өтүш керек. Улуттук-боштондук көтөрүлүштүн бүгүнкү күнгө чейин тарыхчылар тарабынан тарыхый, саясий толук мааниси иликтенип, аягына чыга электиги эгемендик мезгилинде жазылган тарыхый чыгармаларда да ар башкача мамиленин, концепциянын жаралышын шарттады.

Адабияттар:

1.Акматалиев А. Үркүнбү же улуттук-боштондукпу?! // Адабий Алатоо.– 2007. – Апрель.– №5
2. Асаналиев К. Постсоветтик доор. Адабий тагдыр. Үчүнчү макала. Качанга чейин… // Адабий Алатоо.– 2006.– №13
3. Шербина В. В. А.Н.Толстой: Творческий путь.– М.: Советский писатель, 1956
4. Петров С.М. Советский исторический роман. – М.: Советский писатель, 1958
5. Бурсов Б.И. Л.Толстой. Идейные искания и творческий метод. 1847–1862. - М.: Наука, 1960
6.Храпченко М.Б. Л.Толстой – как художник. - М.: Худ. лит., 1979. 7.Тимофеев Л.И. По воле истории.– М.: Наука, 1979
8. Петелин В. Судьба художника: Очерк жизни и творчества А.Н. Толстого.– М.: Воениздат, 1979
9. Касым-Бек Т. Кыргын. – Бишкек, 2004
10. Жунушалиев Ж.Ж. Түндүк Кыргызстан 1916-жылдагы Түркстандагы көтөрүлүштүн очогу // Кыргызстан тарыхынын маселелери.– Бишкек, 2006.– №3

11. 1916-жылдагы көтөрүлүштүн 90 жылдыгына карата илимий конференциянын материалдары // Кыргызстан тарыхынын маселелери.– Бишкек, 2006.– №3
12.Садыков А. Башаттар жана жаңычылдык. – Бишкек, 1993.

Таалайбек уулу А. Т.СЫДЫКБЕКОВДУН УСТАТЧЫЛЫК ТАЖРЫЙБАСЫНАН

Т.Сыдыкбеков «Табылга» жыйнагынын бир жеринде минтип жазыптыр: «Атаганат, биз акылын алгыдай алдыбызда кесиптеш улуулар болсо эмне! Улуунун тажрыйбасын өздөштүрүү жаш талапкер үчүн суусундай муктаж эмеспи. Улуунун кеп-кеңеши деле беш тамчы, үч тамчы болсо да жаш талапкерге тиер серүүндүктү биз сезбедик.

«Жетим өз киндигин өзү кесет» дегендей адабияттын алиппесин өз ара өздөштүрдүк. Бирибизге бирибиз таалимчи да болдук. Мага Мукай, Жусуп, Жоомарттар таалимчи болсо, мен ошентип кургак учукка жеңдирип, иймейип жүрүп айылдан жазуучулар союзуна ырларын жиберген жаш талапкерлерге кат аркылуу кеңешимди бердим. Колго илинген ырларын журналга, газетага сунуш эттим»[1.1. 578].

Ошентип, насаатчылык же Сыдыкбековдун сөзү менен айтканда таалимчилик илгертеден жашап келе жаткан салттуу көрүнүш экен.

Бир кезде Т.Сыдыкбеков өз улутунан үлгү ала турган киши таппай ыйламсырап жүрсө, кийин өзү жетилип, чоң жазуучу катары элге таанылып калган чакта башкаларга акыл-кеңешин айтып, бир катар жаштардын тушоосун кесип, алардан рахмат укканга чейин өсүп жеткен.

Т.Сыдыкбековдун насаатчылык ишмердиги тууралуу сөз жүргөндө биз анын түздөн-түз бирөөлөргө берген акыл-кеңештерин гана түшүнбөй, маселени андан кеңирирээк кароого аракеттендик. Мисалы, анын жараткан романдарын окуган жаштар бул залкардан көркөм дүйнө жаратуунун көп сырларын өздөштүрүшкөн. Бул биринчи жагдай. Экинчиден, ал киши өзүнө кайрылган авторлордун, же ар түрдүү редакциялар жиберген чыгармаларды рецензиялап, аларды автордун өзүнө айтып, же газета-журналдарга пикир жарыялоо аркылуу таалимчилик иш жүргүзгөн. Үчүнчү жагдай, көркөм чыгарманы кантип, кандайча жазуу керек, анын коомдук милдети тууралуу түздөн-түз кеңеш берген макалаларды жазган.

Мына ошентип, бул макала жазуучунун насаатчылык ишмердигине арналып, ага биз жогоруда белгилеген үч багытта сөз жүргүздүк.

Т.Сыдыкбековдун романдары окурмандар жана адабий коомчулук тарабынан жакшы кабыл алынып, атак-даңкка жетип, эми ал өзүнөн кийин канат күүлөп келаткан жаш талапкерлердин чыгармачылыгына, кээде замандаш калемдештерине карата да ой-пикирлерин айта келген.

Сыдыкбековдун насаатчылык ишмердигинин сферасы өтө кеңири. Аны ачуу үчүн биз Т.Сыдыкбековдун «Мезгил сабактары» аттуу макалалар жана публицистикалар жыйнагына кирген чоң жана кичине макала-эсселерди жазылган жылы боюнча ирээти менен талдап, аларда козголгон маселелер туурасында сөз кылмакчыбыз. Мисалы, ошол китептеги «бет ачар» чыгармаларынын бири «Чеберчилик үчүн!» деп аталып, анда жаш жазуучу Ш.Бейшеналиевдин «Чыныгы достук» аттуу повестине карата пикир айтылат. Анда мындай делет: «Жаш жазуучу Бейшеналиев эң жооптуу жана керектүү теманы алган. Бирок, максатка тема гана жеткирбейт. Жакшы жана керектүү теманы чече билиш керек. Мына бул жагынан алганда да баштапкы редакциясына салыштырганда бир аз ийгилик бар» [2.1. 112.] деп белгилей келип, анын көңүлүнө толо бербеген айрым мүчүлүштүктөрдү белгилейт. «Ал эми, - дейт ал, - комсорг Айнанын образы жокко эсе. Үйгө бир кирип чыккан жат адам сыңарындай ал окуучунун эсинде калбайт… Автордун тили жарды. Бир эле сүйлөм ичинде бир маанидеги сөз эки-үч жолу кайталанат» [2.2. 113.] деп, анан ага конкреттүү мисалдарды келтирет. Үлгү катары орус классиктеринин, мисалы, Л.Толстойдун сөз менен иштөө тажрыйбасынан эскерет. Өзүн да сыноодон

тартынбайт: «…сиздер, - дейт ал жаштарга кайрылып, - кээде бизден үлгү аласыздар. Биздин жарды стиль, тантык сүрөттөөлөрдүн таасири сиздердин чыгармачылыгыңыздардан да жолугат» [2.3. 115].

Эң негизгиси, Ш.Бейшеналиев өз каармандарынын жекелик жагын ачып берүүдө чабалдык кылат: «Класстагы 32 окуучунун бардыгы сабакты жакшы өздөштүрүп, 7-классты ийгиликтүү бүтүрүшкө тырышат, бирок алардын бардыгы коёндой окшош эмес, же эреже боюнча бипбирдей сүйлөшпөйт» [2.4. 116]. Мына ушул кемчилдикти Т.Сыдыкбеков абдан баса белгилей келип, коллегасына мындай кеңеш айтат: «…жазуучу өтө байкагыч, сезгич болуш керек. Жөнөкөй көз көрө албаганды жазуучунун көзү көрүшкө милдеттүү, адамдын сырткы кебетесинен улам анын ички дүнүйөсүн туура баамдаш керек… Каармандын кубанычын да, кайгысын да, жадаса адамга эч айтпай жашырып койгон сырын да билип, тура багыт беришке милдеттүү… Жазуучу, сөзсүз турмуштагы чындыкты сүрөттөйт. Бул көзгө көрүнгөндү катары менен ала берүү деген сөз эмес, мүнөздүү иштерди көрүү. Мүнөздүү иштерден мүнөздүү окуяны жаратуу» [2.5. 116].

Т.Сыдыкбеков «Чоң адабияттын жаш өнүмдөрү» аттуу макаласында кыргыздын ошол кездеги көзгө көрүнүп келаткан жазуучулары тууралуу төмөнкүдөй ойлорун ортого салат.

«Өскөн Даникеев, Мидин Алиев, Аман Саспаевдер адабият ишин биротоло кесип кылып ала элек: бири – инженер, бири – врач, бири – жумушчу жаштарыбыз да окуучуларга тартуу кылышкан туңгуч повесттери, аңгемелери менен эле өздөрүнүн жөндөмдүүлүктөрүн байкатышты. Булар турмуштун чордонунда бышыгып, адабиятка ат салышты… «Мен аңгеме жазамын» деп өзүнө өзү убада берип жазбастан, турмуштан баамдаган окуя дегдетип, «Жаз, жаз. Ушул окуяларды жаз» деп тынчытпай койгондо колго калем алуу менен каармандардын жандуу элестерин ачып, мүнөздөрүн даана көрүү жазуучулук өбөлгө» [2.6. 118] деген маанидеги пикирин Т.Сыдыкбеков жогорку авторлорго тиешелүү сөз катары айтат.

Сынчы дагы бир курдуу жаш авторлордун ысмын атайт, алар кургак баяндоодон качып, адамдардын ички дүйнөсүн терең ачууга багыт алгандар. «Күн өз портретин тартып бүтө элек» повестиндеги ыкма, окуянын өнүгүшү, анын берилиши, анын чечилиши, диалог түзүлүшү; тили, каармандардын мүнөзү, айтор, бул повестке таандык почерк ушуга дейре кимибизде бар эле?» [2.7. 120] деп суроо салып, Т.Сыдыкбеков Кубатбек Жусубалиевди келечегинен үмүткөр кылган жазуучулардын бири атайт. «…дагы бир шыктуу жаш Кеңеш Жусупов – Кубатбекке үндөшө чыкты» дейт сынчы: «Албетте, биз бул жерде эки жашты бирин-бири кайталашып, бирин-бири туурашып жатат дебейбиз. Бул экөө коңур үндүү. Эки жаш ырчы уккулуктуу коңур үндөрү менен жаңы сабакты безеленте ырдашкандай – бизде экөө (буларга маал-маал Мурзанын үнү да кошула кетет. Балким, буларга үн кошчу жаштар, балким, катарга турушар). Ошентип, үн кошушкан жаштар өздөрүнүн үнү, өздөрүнүн көркү, түспөлдөрү менен катарыбызга кошула баштаганы чоң бел, чоң кубаныч!» [2.8. 120].

Т.Сыдыкбеков жаштардын чыгармаларына жогору баа берүү менен бирге алардын улууларды мелдешке чакырып жаткандыгын моюнуна алып, мындай дейт: «Бул жаштар, жеке эле өз почерктерин тааныта чыгышпастан, булар өздөрүнө да, жаштары улуу, тажрыйбалары көбүрөөк биздерге да жаңы жүк артышып, жаңы таламдар, доолорду тагышып, - «Силер эскирип баратасыңарды» угуза айтышпаса да, өздөрүнүн эптүү, эстүү мамилелеринде купуя доолор коюшкандары да сезилет» [2.9. 120].

Т.Сыдыкбеков жаш досторуна мактоо сөздөрдү арноо менен бирге өз баамындагы кемчилдиктерди да айтат. Көрсө, алардын айрымдары китептик таасирге берилип кетишиптир. Бул улуттук негизге кекирейе карап, жерден тамырын үзүп алганга окшогон учурлар, «Ал тургай өзүбүздүн адабиятка «үстүртөн кароо» аны теңсинбөө барбы?» деген да суроо коёт да, мындай каалоо айтат: «…Мурзанын аңгемелерин окуганыбызда, биз андагы кичинекей окуядан ачылган чоң дүнүйөнү, адамдардын ички

мүнөздөрүн көргөнүбүздө ал, кандайдыр тээ алыс жактагы эпкинди эске салбастан (албетте, бул жакшы жагынан байкалат) өзүбүздүн мурастардын да, бүгүнкү адабиятыбыздын илеби да дээрлик өлчөмдө автордун эсинде экендиги сезилип турса, ал дагы жаңы күч кошор беле?» [2.10. 121].

Сейит Жетимишев менен Аман Саспаевдер андай «илдеттерден» алыс экенин белгилейт.

Жалпысынан Т.Сыдыкбеков тал чыбыктай ийилчээк жаш авторлорду кээде бетке кар урган бороон-чапкынга туруштук берген кайраттуулукка чакырат. Муну ал символдуу подтекст менен түшүндүрөт, анткени, айрым сынчылар жаш таланттардын бир аз эле «кыйраңдоосуна» кескин, орой мамиле этип, алардын шагын сындырып койгон мисалдар да кездешкен. Карт жазуучу ошондой учурларды эске алып жатат.

Автор «Кеңешмеден кийинки ой» деген макаласында жаштардын сөз менен иштөө чеберчилиги жетпей жатканына токтолуп, маселен, кээде көп сөздүүлүк, тил чоркоктугу да байкалат деп, анан мисалдар келтирет. «Аман Саспаевдин тили жатык, жакшы дейбиз. Бирок, ушул эле жатык тилдүү жазуучу кээде сөздү орунсуз колдонмою бар. Жазуучунун биз окуган бир аңгемесинде «карыган абышка…» деген аныктаманы окуп, делдее түшкөнбүз» [2.11. 129],- дейт. Ошондон улам сынчы ордун таппаган сөздү кайып кеткен окко салыштырат. Ошол сыңары абышкага «карыган» деген эпитет орунсуз колдонулганын айтат. «Абышкага» тигил сөздү жанаштыруунун кажети жок. Ал өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Т.Сыдыкбеков тилге байланыштуу жаштарга мындай нуска сөз айтат: «Көркөм адабиятта бардык боёкту түсүн чыгарып, бардык элести ачып көрсөтүүчү касиет ал – сөз! Жаштарыбыз өз эне тилин мейиздей татый билишпесе, сөздөрдүн маанисин, татымын, түсүн, каймана сырын ача, так көрүп, так сезе, так баамдай билишпесе, анда алар негизги куралынан ажырайт» [2.12. 130]. Бул макаланы жаштардын чыгармачылыгына арналган кеңешмеден кийин жазыптыр. Ал 1965-жылга таандык. Автор мында конкреттүүлүктөн көрө абстракттуу, көркөм-философиялуу ой жүгүртүүлөргө көп орун бергени байкалат.

«Тамырсыз дарак көктөбөйт» деп аталган макаласындагы насааттын мазмуну, биринчиден, жаш-кары дебей эң негизги милдет «турмуш булагына суусун кандыруу менен» ар дайым маанисин жоготпой турган түбөлүктүү чыгармаларды жаратуу. Экинчиден, «Экиленүү, оштонуу адабиятка жат. Кейпи, бул - эл-жерден ажырап калып аргасыздыктан, алсыздыктан мода издегендиктен келип чыкса керек» [2.13. 133] дейт.

Корутунду ою мындай: «Эмесе, айрыкча, жаш муун сага айтаарыбыз асмандап дайынсыз эргий бербей Жер-Энебизге кайтып, чыныгы сонундарды жаратып жаткан эмгекчил адамдардын катарында байкоо жүргүзүп, адам наамын булгоочу жаман сапаттардан эң алгач өзүң таза болуп, иш улантмайын замандын жарчысы боло албайсың!» [2.14. 134]. Бул мораль-сентенциянын маңызы ушундай. Мында мода кубалап, ар кандай жаңылыкты издемиш болбой, эмгекчи адамдардын жандүйнөсүн изилдеп, алардын эстетикалык табитин канааттандыра турган чыгармаларды жаратууга умтулуп, б.а. дарак тамырын жерге жаймайынча көктөбөй тургандай жазуучу эл менен бирге болуп, алардын талабын канагаттандырбай, ал өз милдетин эч качан актай албайт.

Т.Сыдыкбеков насаатчылык ишти макалалары аркылуу нуска сөздөрүн айтуу менен эле жүргүзбөстөн, чыгармачылыкта жеке үлгү да көрсөтүп келген. Жазуучунун өзүнүн иштөө ыкмасы жөнүндө айткандарынын мааниси чоң. Бул тууралуу «Жакшы чыгарма үчүн» деген макаласында абдан кеңири кеп козгогон.

Жыйынтыктап айтканда, насаатчы болуш үчүн ошол адамдын өзү элге алынган, жалпы калайык-калкка таанымал, кадыр-барктуу болууга тийиш. Ушул чен-өлчөмгө Т.Сыдыкбеков толугу менен жооп берет. Ал 30-жылдарда роман жазууну баштап, бул жанрдын ысык-суугуна күйүп жүрүп, анын өнүгүшүнө чоң салым кошкон. Ошондуктан ал залкар романчы катары адабият тарыхына кирип, ушул жагынан өзүнөн кийин келаткан орто жана кичи муун жазуучуларына үлгүлүк ролун ойногон. Насаатчылыкка Т.Сыдыкбеков табият берген талантка талбаган эмгекти айкалыштыруу аркылуу

жетишкен.

Сыдыкбеков-романчынын таасири өзүнөн кийинки орто жана жаш муундагы авторлорго чыгармачылык өрнөк ролун аткарган. Ал өзүнүн жеке үлгүсү менен бирге жаштардын чыгармаларын такай окуп, аларга акыл-кеңештерин айтуу менен бирге практикалык иштерине чоң жардамын тийгизген. Насаатчылыкта агайыбыз жаш авторлорго мактоо менен да, сындоо менен да таасир көрсөткөн.

Сыдыкбеков өзүнүн таалим-тарбиялык кеңештеринде биринчи орунга алардын жазган чыгармалары идея жана көркөмдүк жактан жогору болсун деген талапты койгон. Ошону менен катар форма жактан изденүүлөрдү да кубаттаган. Шакирттер устаттардан озуп кетишин тилеген.

Адабияттар:

1. Сыдыкбеков Т. Табылга. –Бишкек: Адабият, 1991.
2. Сыдыкбеков Т. Мезгил сабактары. –Фрунзе: Кыргызстан, 1982.

Телебаев Г.Т. ИДЕИ «АЛЬЯНСА ЦИВИЛИЗАЦИЙ» И МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ

«Альянс цивилизаций» был создан, как известно, по предложению премьер-министров Испании и Турции, о чем Генеральный секретарь ООН обҗявил 14 июля 2005 года. Цель этой инициативы – обеспечить принятие целенаправленных усилий международного сообщества – как на организационном уровне, так и на уровне гражданского общества – в интересах «наведения мостов» и преодоления предрассудков, непонимания и поляризации, которые таят в себе потенциальную угрозу миру на земле.

Необходимо отметить, что с идеей «диалога цивилизаций», впервые выступил бывший иранский президент М.Хатами в 1999 году. Однако упомянутая идея была сконцентрирована в основном, на культурном аспекте, в то время как «Альянс цивилизаций» предусматривает действия в политической, социально-экономической, культурной и образовательной сферах.

Инициаторы Альянса подчеркивают, что события последних лет усилили подозрительность и непонимание между исламским и западным сообществом, что подпитывает религиозный экстремизм, разрушает толерантность и угрожает международной стабильности. Поэтому идея Альянса цивилизаций в их понимании может быть тем мостом, который будет способен с помощью действий в сфере политики, экономики, культуры на уровне правительств и гражданских обществ, построить новые взаимоотношения между цивилизациями.

В 2004 году была создана Группа высокого уровня Альянса цивилизаций. Она работает над выработкой конкретной программы действий. В группу вошли авторитетные люди трех категорий представителей различных культур: политические лидеры, религиозные деятели, а также представители общественных организаций, ученые и журналисты.

Как было отмечено на шестьдесят первой сессии Генеральной Ассамблеи, избранный Альянсом акцент на конкретные инициативы был усилен и получил дальнейшее развитие на первом Форуме Альянса цивилизаций, состоявшемся по приглашению правительства Испании в Мадриде в январе 2008 года. Этот форум стал важным, нацеленным на практические действия мероприятием, на котором собралась влиятельная группа глав государств, политических деятелей, представителей правительств, международных организаций, групп гражданского общества и религиозных общин, работников средств массовой информации и руководителей корпораций.

С апреля 2007 года заметно увеличился состав Группы друзей Альянса цивилизаций — с 44 членов, когда был назначен Высокий представитель, до более 100 членов на данный момент. Группа друзей разнообразна по своему географическому составу, и во многих случаях отношения ее членов с Альянсом углубляются, о чем свидетельствуют состав участников на заседаниях Группы друзей, участие на высоком уровне в первом Форуме Альянса в Мадриде и приглашение Альянса или просьбы о проведении под эгидой Альянса конференций и мероприятий, организуемых отдельными членами Группы друзей. Казахстан является членом Группы друзей Альянса.

В апреле 2009 года в Стамбуле состоялся Второй форум Альянса цивилизаций, который собрал более 500 официальных лиц и видных представителей интеллигенции. В его работе приняла участие и казахстанская делегация.

В настоящее время в Казахстане готовится «Национальная стратегия Республики Казахстан в рамках Альянса цивилизаций», проект которой был представлен на Третьем форуме Альянса в 2010 году в Бразилии. В стратегии не только обозначены стратегические цели страны, но и обозначен круг конкретных мер, которые позволят имплементировать идеи Альянса в образовательный процесс, молодежную и миграционную политику, деятельность СМИ.

Казахстан принимает активное участие в мероприятиях, проводимых Альянсом. В мае 2010 года Национальный координатор от Казахстана принял участие в III Форуме Альянса цивилизаций в Рио-де-Жанейро, наряду с многочисленными представителями политических кругов, религиозных конфессий, гражданского общества, молодежи различных стран и международных организаций. На Форуме были организованы рабочие заседания, дебаты, дискуссии бизнес-лидеров, молодежных активистов, политиков и политологов, направленные на развитие понимания и толерантности между культурами. В ходе работы Форума, прошли встречи с президентом Альянса Ж. Сампайо, секретарем президента Хеленой Барокко.

Также он принял участие в 5-ой встрече национальных координаторов Альянса цивилизаций, которая состоялась 25 – 27 октября в Берлине. Во встрече приняли участие представители более 60 стран, в том числе из стран СНГ. В ходе 3-дневного мероприятия Национальным координатором был проведен целый ряд двусторонних встреч.

Казахстан, поддерживая инициативу Альянса Цивилизаций в разработке региональной стратегии для стран Центральной Азии, выражает заинтересованность в налаживании сотрудничества по линии Альянса на региональном уровне, в частности, в совместной разработке региональной стратегии. В связи с чем, в МИД Республики Кыргызстан, Республики Туркменистан, Республики Таджикистан и Республики Узбекистан были направлены инициативные письма от имени Национального координатора Казахстана по Альянсу цивилизаций с предложениями о рассмотрении возможности вхождения в Группу друзей Альянса, об установлении сотрудничества и разработки совместной региональной стратегии в рамках Альянса.

Находясь на стыке Запада и Востока, Казахстан не только осознает необходимость постоянного диалога между цивилизациями, культурами и религиями, но и выступает его активным посредником.

Для Казахстана принцип толерантности – норма политической культуры, неотнемлемая часть государственной политики. В частности, став председателем ОБСЕ в 2010 году, Казахстан включил вопросы укрепления толерантности и продолжения усилий по борьбе со всеми формами дискриминации, взаимной адаптации культур в качестве основных пунктов повестки дня ОБСЕ.

Отдельное внимание Казахстан уделил вопросам построения безопасной, стабильной и предсказуемой Центральной Азии. В этом плане наша страна проявила

немалую активность в качестве председателя ОБСЕ после известных событий в апреле в Кыргызстане.

Говоря об интеграционной роли Казахстана на посту председателя ОБСЕ, необходимо отметить, что Астана взяла на себя функции главного связующего звена во взаимодействии ОБСЕ с другими региональными объединениями – такими, как ШОС, СВМДА, ЕврАзЭС и кооперировала их усилия для решения важнейших политических и экономических проблем на всем евразийском пространстве. Кроме того, с председательством Казахстана ОБСЕ получил прекрасный шанс повысить информированность и вовлеченность Запада в процессы, происходящие в Азии, наладить более тесные партнёрские отношения со странами этого региона.

Признание вклада Казахстана в развитие диалога между культурами подтверждает провозглашение по инициативе Казахстана 2010 года Международным годом сближения культур, единогласно одобренное резолюцией Генеральной Ассамблеей ООН в декабре 2007 года.

Одним из весомых шагов в данном направлении стала озвученная Президентом Казахстана 5 октября 1992 года в ходе 47 сессии Генеральной Ассамблеи ООН первая глобальная инициатива Казахстана с предложением о созыве Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА). Процесс СВМДА, как механизм перевода отношений между азиатскими странами в диалоговый режим по поиску взаимоприемлемых решений проблем региональной безопасности, способствует укреплению доверия между государствами континента.

Основополагающими принципами, которыми государства-члены СВМДА обязались руководствоваться в своих отношениях стали: 1) суверенное равенство, уважение прав, присущих суверенитету; 2) неприменение силы или угрозы силой; 3) территориальная целостность государств-членов; 4) мирное урегулирование споров; 5) невмешательство во внутренние дела; 6) разоружение и контроль над вооружениями; 7) экономическое, социальное и культурное сотрудничество; 8) соблюдение прав и основных свобод человека.

4 июня 2002 года на Первом саммите форума была принята Декларация об устранении терроризма и содействии диалогу между цивилизациями. В ней было заявлено, что СВМДА создан как уникальный Азиатский форум, включающий в себя страны различных культур и традиций, и это делает его одним из наиболее важных механизмов для продвижения диалога между цивилизациями и культурами. В этом контексте страны-участницы СВМДА выразили полную поддержку резолюции Генеральной Ассамблеи ООН 56/6 по диалогу между цивилизациями и убеждены, что осуществление ее Программы действий вносит позитивный вклад в международные усилия по достижению мира во всем мире. Государства-участники СВМДА намерены всесторонне и активно развивать такой диалог, принимая во внимание, что Евразия была не только колыбелью крупнейших мировых цивилизаций, но и служила мостом между ними.

В 2003 году Казахстан стал центром глобального межконфессионального диалога: здесь был проведен Первый съезд лидеров мировых и традиционных религий, в работе которого приняли участие 17 делегаций, представляющих ислам, христианство, буддизм, иудаизм, даосизм, синтоизм и индуизм.

Диалог религий как концептуальная идея I Съезда и средство разрешения споров был противопоставлен методам насилия и террора в межконфессиональных и межнациональных отношениях. Цель съезда заключалась в поиске общечеловеческих ориентиров в мировых и традиционных формах религий, создании постоянно действующего международного межконфессионального института для осуществления диалога религий и принятия согласованных решений.

В сентябре 2006 года в Астане состоялся II Сңезд лидеров мировых и традиционных религий. В нем приняли участие уже 25 религиозных лидеров и 14 почетных гостей из 26 стран Европы, Америки, Азии, Африки и Ближнего Востока.

По итогам Сңезда его участники приняли совместную Декларацию, призывающую представителей всех религий и этнических групп к недопущению конфликтов на основе культурных и религиозных различий. В этом документе емко отражена глобальная потребность в замене «идеологии противостояния» на «культуру мира».

В июле 2009 года в Астане состоялся уже третий Сңезд лидеров мировых и традиционных религий, который прошел под эгидой ООН, что станет значительным событием в плане повышения авторитета и влияния форума в глобальном масштабе.

Тематика пленарного заседания очередного Сңезда была определена так: «Роль религиозных лидеров в построении толерантного мира в условиях глобализации». Организаторы Форума исходили из того, что глобализация является одним из самых действенных факторов, влияющих на развитие современной цивилизации. Мировые религии также вовлечены в этот процесс, а Астанинский межрелигиозный диалог призван способствовать выстраиванию новой формы глобальных отношений общепризнанных конфессий. По итогам III Сңезда было принято совместное Обращение участников к мировому сообществу**,** который содержал общий призыв к миру и согласию.

Казахстан, как председатель Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе в 2010 году и Организации Исламская Конференция в 2011 году, намерен использовать этот уникальный и ответственный период для того, чтобы укрепить диалог и взаимопонимание на просторах Евразии, между Западом и Исламским миром.

Казахстан вступил в Организацию «Исламская конференция» в 1995 году. Взаимодействие с Исламским миром является одним из приоритетов внешней политики страны. Со своей стороны Исламский мир рассматривает Казахстан как неотңемлемую часть мусульманского сообщества.

Казахстан, являющийся полиэтническим и многоконфессиональным государством, полностью поддерживает глобальный процесс, направленный на развитие диалога между цивилизациями и религиями. Активное участие нашей страны в деятельности ОИК, наряду с другими крупными региональными и глобальными организациями, приобретает на современном этапе все большее значение. В условиях возросшей актуальности вопроса сближения культур и развития диалога цивилизаций в рамках ОИК был проработан вопрос принятия резолюции 32-ого СМИД ОИК, прошедшего в июне 2005 года в г. Сана (Йемен) в поддержку инициативы Республики Казахстан по проведению межконфессионального диалога путем созыва Сңезда мировых и традиционных религий.

Чрезвычайный саммит ОИК, прошедший 7-8 декабря 2005 года в г. Мекке (Королевство Саудовская Аравия), в котором приняли участие представители всех 57 стран-членов ОИК, принял 10-летний План действий ОИК. По предложению Казахстана в План были включены положения о необходимости поощрения и активизации межрелигиозного взаимодействия в рамках диалога цивилизаций.

Особое значение имеет для Казахстана председательство в министерской конференции ОИК в 2011 году. Период одновременной работы в руководящей «тройке» ОБСЕ позволит Казахстану не только укрепить отношения с ведущими государствами региона, но и представит уникальную возможность реализации еще одной инициативы Главы государства – о выполнении Казахстаном роли политико-культурного моста между Западом и Востоком. Данная миссия Казахстана безусловно вписывается в формат Альянса цивилизаций и служит примером реальной имплементации его идей в мировом масштабе.

Для Альянса цивилизаций бесспорно полезным будет и опыт Казахстана по сохранению в стране, для которой характерно межэтническое и межконфессиональное многообразие, мира и согласия. Причем, основными субҗектами этнического и конфессионального взаимодействия выступают представители двух культурно-цивилизационных миров: тюрко-мусульманского и славяно-христианского.

Уникальная модель общенационального согласия, которая легла в основу нашей государственности, получила признание в мире. Эта модель основывается на пяти принципах.

1. Убеждение в том, что этническое, конфессиональное, культурное, языковое многообразие является бесценным богатством. Оно составляет идеологическую, нравственную, духовную основу общества, постоянно дает новые силы для развития. В республике поступательно растет численность этнокультурных обҗединений: их количество выросло до 621. Свои центры имеют представители 46 этносов. В 1991 году у нас было менее 700 религиозных обҗединений, сейчас их количество превышает четыре тысячи. Исторически сложившуюся полиэтничность и поликонфессиональность мы смогли превратить в наше стратегическое преимущество и национальную силу.

2. Государство целенаправленно создает условия для развития культуры и языков этносов Казахстана. Газеты и журналы выпускаются на одиннадцати языках, радиопередачи выходят на восьми, а телепередачи на семи языках. Действует 88 школ, в которых обучение полностью ведется на узбекском, таджикском, уйгурском и украинском языках. В 108 школах языки 22 этносов Казахстана преподаются в качестве самостоятельного предмета. Кроме казахских и русских театров, в Казахстане работают еще четыре национальных театра – узбекский, уйгурский, корейский и немецкий. Причем три из них – единственные на территории СНГ.

3. Важнейшими ценностями нашей нации стали толерантность и ответственность. Успехи Казахстана стали возможными благодаря тому, что мы осознали свою ответственность перед прошлыми и будущими поколениями. Ответственность – это наш универсальный принцип, которым мы руководствуемся и внутри страны, и в международных отношениях.

4. Консолидирующая роль казахского этноса. В разные периоды казахи приняли на своей земле многие народы. Это были переселенцы и ссыльные из дореволюционной России, жертвы репрессий и депортаций советского режима. Многие из тех, кто приехал, остались и обрели здесь свою новую Родину. Одним из наиболее почитаемых в Великой Степи был древний закон гостеприимства. Казахи с радостью принимали гостей, входящих под шанырак юрты с добрыми намерениями. Казахский народ всегда был интегратором. Он и в будущем должен оставаться ядром, консолидирующим наше общество. А это налагает особую ответственность на казахский народ за будущее страны.

5. Единство казахстанского народа. Мы не случайно назвали нашу Ассамблею – Ассамблея народа Казахстана. Все граждане нашей страны составляют один народ, устремленный в совместное будущее. Наш народ должен всегда быть единым и сплоченным. Наше общество должно быть открытым и конкурентоспособным. Наши граждане должны исповедовать ценности солидарности и патриотизма, активно работать на процветание нашей общей Родины – Республики Казахстан. В настоящее время готовится Доктрина национального единства, которая концептуально подкрепит общегражданскую идентичность казахстанцев.

Тиллебаев С. МОЛДО БАГЫШТЫН ӨМҮР-ТАГДЫРЫНЫН УРУНТТУУ УЧУРЛАРЫ

Тууганың Молдо Багышың
Таштаптыр катуу арышын.
Жаагын жанып ырдаса
Токтотуу кыйын дабышын (*Токтогул)*

Ырасында эле соңку он жылдыкта адабиятыбыз, дегеле көркөм казынабыз буга чейин адилетсиз унутулуп келинген бир топ ысымдар, алар жараткан нукура көркөм дөөлөттөр менен байыды. Калк казынасына кайрадан келип кошулган ал көркөм кенчти дагы да байытып, дагы да толуктап турган таланттардын бири орошон акын Молдо Багыш болгондугу күн өткөн сайын андан бетер даана, андан бетер ачык-айкын болуп бара жатат десек жаңылышпайбыз.

Молдо Багыштын тирүү кезиндеги өмүр-тагдыры канчалык оош-кыйыштуу, арман-касиреттүү болсо, анын экинчи өмүрүнүн, б.а. адабий мурасынын, калк ичинде калган көркөм казынасынын тагдыры да ошончолук оор, ошончолук татаал болду. Бирок орошон таланттын тирүүлүктөгү тагдырынан айырмаланып экинчи өмүрүнүн соңу минтип бактылуу маарага жетип олтурат. Ушунусу шүгүр!

Албетте, эч нерсе өзүнөн өзү, жөндөн жөн эле боло койбойт. Анын сыңарындай залкар акын Молдо Багыштын көркөм мурасынын минтип кайрадан калк колуна тийип олтурушуна анын тикелей урпагы, молдокенин небереси, ата баркын, талант наркын сыйлаган мурасчысы, мурдагы эл депутаты Токтоболотов Малабек Анаш уулу менен адабият илиминин дыйканы, жан-насили өзгөчө пакиза адам, эртеги кол жазмаларга экинчи өмүр берүүдө эмгеги эбегейсиз зор чыныгы аалым Омор Сооронов дун өтөгөн мээнеттери өзгөчө экендигин дагы бир жолу баса белгилей кетүүбүз биздин милдетибиз да, парзыбыз да деп эсептеймин. Бул эки инсандын бири урпактык милдетин өтөп орошон акындын кол жазмаларын эл ичинен топтоп, анын китеп болуп көпчүлүккө жетишинин мүшкүлүн, түмөн түйшүгүн мойнуна көтөрсө, экинчиси адилет белгилегендей, «чыбырала болгон арап араб тамгаларын тикирейе тиктеп», «көз нурларынын мокоп баратканына… айрым барактарындагы жазуулар өчүп, окуш кыйын болуп калганына карабастан» Молдо Багыштын көркөм мурасын иреттешип, баштан аяк бир системага келитиришип, акыр соңунда татынакай китеп кылып атпай журтка тартуулашты. Натыйжада, Молдо Нияздын, Арстанбектин, Молдо Кылычтын, Алдаш Молдонун, Боогачынын, Казыбектин ж.б.лардын чыгармаларынын катарынан татыктуу орун алганМолдо Багыш Сарыбай уулунун «Абак дептери» деп аталган китеби жарык дүйнөгө келди.

Ырас, өз колу менен жазып калтырган өмүр баяндык маалыматы болбогондон кийин көптөгөн акындардын тагдыр таржымалы сыяктуу эле Молдо Багыш Сарыбай уулунун басып өткөн өмүр жолу жөнүндө да ар кандай ачакей пикирлер айтылып келет. Мисалы, орошон акындын «Абак дептери» деп аталган китебинин аннотациясында : «Колуңуздардагы «Абак дептери» Х1Х кылымдын аягында ХХ кылымдын башында жашаган (1888-1937-жж.) агартуучу жана акын Молдо Багыш Сарыбай уулунун поэтикалык мурасы… Китеп Молдо Багыш Сарыбай уулунун 110 жылдык юбилейине карата алгачкы жолу жарык көрүп жатат»(1,4-бет), делип баса белгиленсе, ушул эле китепте жазылган «Абак дептерине» алгы сөз» деген кириш сөзүндө Омор Сооронов алгач: «Молдо Багыш Сарыбай уулу 1886-жылы Аксы районуна караштуу (мурдагы Жаңы-жол) Авлетим айылынын Ой-Алма (Ж.Турдалиевдин кабары боюнча Тегирмен-Сай деген жерде) туулгандыгын» (2,21-бет) айтып келип бир аздан соң ушул эле кириш сөзүндө окумуштуу кебин момундайча улантат: «Молдо Багыштын аял алганга чейинки мезгилин жашташ курбусу 68 жаштагы Абдисамат Осмон уулу 1957-жылы 16-июнда мындайча баян кылган: «Молдо Багыш экөөбүз тең элек. (Буга караганда акын 1888-же 1889-жылдардын биринде туулушу да мүмкүн)»(2,22-бет). Ал эми элибиз үчүн өзгөчө

бир баа жеткис иштерди жасап жаткан «Кыргызстан-Сорос» фонду тарабынан жарык көргөн «Кыргыз поэзиясынын антологиясынын» 2-томунан орун алган (Калыгул, Балыкооз. Жөжө, Айтике, Молдо Нияз, Арстанбек, Чоңду, Эсенаман, Солтобай, Нурмолдо, Калмырза, Молдо Кылыч, Үмөтаалы, Алдаш Молдолор топтоштурулган 1-томдо Молдо Багыш- тагдырынын тайкылыгын караңыз! – унутулуп калынган) залкар акын жөнүндөгү комментарийде момундай деген маалымат жазылган: «Молдо Багыш Сарыбай уулу 1888-жылы Аксы аймагындагы Авлетим айылында туулуп, үч айлыгында эенден, үч жашында атадан жетим калат».

Бул айтылып-делингендердин кайсынысы чындыкка жакын болушу мүмкүн деген суроо өзүнөн өзү пайда болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Акындын небереси Малабак Токтоболотов биз менен болгон маегинде акындын туулган күнүнү 110 жылдыгын белгилеш үчүн гана 1888-жыл деп коюшкандыгын, а чынында көп жашашкан айыл аксакалдарынын, анан да тууган-уруктардын айтуусу боюнча залкар таланттын туулган жылы 1886-жыл экендигин аңгемелеп берди. Бирок ошол эле учурда акын өзү 1932-жыл деп дата колган «Абак дептеринде»:

Кырк төрткө кирген жашымда,
Кыямат түштү башыма.-деп ырдап турат.(1, 181-бет).

Эгер мындай болчу болсо анда акындын туулган жылы деп 1888-жылды алганыбыз чындыкка жакын болчудай. Канткен менен бул багытта дагы да тактап-тастыктай турган маселе бардай.

Ал эми акындын качан, кайда, кантип көз жумгандыгы жөнүндө анын бир тууган бажасы Рыскул Озокеев минтип эскерет: «Молдо Багыштын аялы менин аялым менен бир тууган болгон, ошондон улам бир тууган болуп катташып калганбыз. Сүргүндөн келгенден кийин да ал Кичи-Акжолдо жашап жүргөн. Кийин ооруп калып Өзбекстандын Көгөй деген жерине көчүп барат. 1937-жылы Кичи-Акжолдо келе жатып Кара-Тыт деген жерге келгенде оорусу күчөп кетип кайтыш болот. Экен. Ал жердегилер мага кабар кылышканда мен чарбанын төрагасы болуп иштечүмүн. Кыштын күнү эле. Чанага эки ат коштуруп, ал мезгилде жол бүтөлүп калчу, күчтүү аттар менен барып алып келип Авлетимге, элине, урук-туугандарына кабар бердирдим.

Чоң-Ташта анда Жээнкулов Кулжабай Молдо Багыштын окуучусу чарбанын раиси экен. Туугандарына ат уюштуруп берип жөнөтүптүр. Туугандары келип «сөөгүбүздү талаага таштабайбыз, Авлетимге алып кетебиз» дешип калды. Бирок, шарт, мезгил оор эле. Молдо Багыштын сөөгүн өз колум менен жууп Кичи-Акжолго койдук…» (1,243-бет.) Акындын өмүр соңу жөнүндө мындай так, мындай таамай маалымат болушу мүмкүн эмес жана да Молдо Багыштын сөөгүн өз колу менен жууп, өз колу менен жерге берген кишинин айтканына ишенбей коюуга бизде моралдык да. Ахлактык да эч бир негиз жок.

Молдо Багыш Сарыбай уулу, жогоруда учкай эскертилип кеткендей, ата-энасинен өтө эрте ажырап. Жакын туугандарынын козу, улагын багып жүрүп чоңоет. Акын өзү бир туруп:

Жетим болуп жашыман,
Бешикте калган баламын,-деп (37-бет) баяндаса, бир туруп:
Эне сүтүн эмбедим,
Ата жытын сезбедим,-деп (37-бет), дагы бир учурда
Жеңеден угуп жемени
Агадан көрүп азапты
Жетимдик өткөн башымдан,- деп (72-бет)ырдаптыр.

Кийин-кийин чоң ырчы болуп эл арасына таанылып калган кезде да улуу Токтогул Молдо Багышка кайрылып:

Жетим жүрүп жетилдиң
Жеңеден угуп жемени,- деп (116-бет) акындын балалыгынын башатына атайын токтолуп кетиптир. Жетимдик турмуш канчалык сай-сөөктү сыздатып, канчалык

желкеден басса да көкүрөгү тунук, сезим-парасаты жетик, ар нерсеге зирек бала өспүрүм кезинен тартып эле эл ичинде ырчы катары тааныла баштайт. Он төрт жаштагы өспүрүм курагы жөнүндө өзү минтип ырдаган:

Өтөнүн алдым батасын,
Сөзүмдүн түзөп катасын.
Куюлат кебим оозумдан,
Ачкандай ырдын башатын.
Атанып элде баратам
Молдо Багыш жаш акын. (39-бет).

Бала Багыш он төрткө келген мезгилде улуу Жеңижоктун кырк экидеги кези болчу, атпай кыргыздын арасында атагы алыска угулуп, «Аксыдан чыккан Жеңижок,//Айтыштарга теңи жок.//Таластан чыккан Жеңижок,//Таймаштарга теңи жок» болуп даңазасы таш жарып, ырчылык өнөрдүн туу чокусуна чыгып калган кези эле. Чыгармачылык өмүрүнүн тим башталышында Жеңижоктой улуу таланттын өнөрүнө карай өз өнөрүн жасап-түзөп, ырчылыктын ыйык жолуна кадам коу бардык эле таланттардын бактысына туш келе берген эмес. Тилекке жараша, Молдо Багыштын акындык өмүрү дал ушундай өзгөчө бир жан жыргатар жагымдуу жагдайлар менен коштоло башталыптыр.

Ырчылар поэзиясынын дээрлик бардык залкар өкүлдөрү сыяктуу эле Молдо Багыш да өз учурунун урунттуу окуялары, ал окуяларга тике жана кыйыр катышы бар адамдар жөнүндө жаамы журтка жарыя сала ырдап өтүптүр. Молдо Багыш даңаза кылган адамдардын ичинде Токтогул, Ниязалы, Жеңижок, Барпы сыяктуу өзү менен өнөрлөш, өзү менен санаалаш талант ээлеринен тартып ошол өзү туулуп өскөн Аксы аймагындагы эл үчүн алгылыктуу эмгек жасашкан Асанбек, Алишер тариздүү инсандар жана катардагы айыл аксакалдарына, карапайым жердештерине чейинки кишилер бар. Парадоксалдуу нерсе ушул: «Балалыктагы ыр» деген чакан чыгарманы эске албаганда Молдо Багыштын китеби улуу төкмө Жеңижокту жактоо ыры менен ачылат да, улуу устат Токтогулду жоктогон ыр менен жабылат. Мына ушундай бир таң калыштуу дал келүү. Жоктоо, кошок ырынын жанрдык өзгөчөлүгүнө ылайык Жеңижокту элдин дүйнөкабылдоосунда, элдик аң-сезимде акылмандыктын, айкөлдүктүн, эр жүрөктүүлүктүн, сезимталдыктын символдору болуп калышкан эпостук кейипкерлер Бакай, Манас, Чубак, Сыргак, Серек, Алманбет, Төштүктөргө салыштырып ырга кошот. Маркумду мындай өңүттөн жоктоп ырга кошуу угуп олтурган элдин арасында Жеңижок жөнүндө дагы да өзгөчө бир ой-сезимдерди. Башкача бир ассоциацияларды пайда кылат, автордук ой белгилүү деңгээлде өз максатына жетет. Андан ары жоктоо ыры Жеңижоктун өмүр жолунда болуп өткөн айрым урунттуу учурларды-өнөркеш ага-инилерине жолуккандагы окуяларды-баяндоо менен улантылат. Мында Токтогулдун, Калыктын, Барпынын ысымдары аталат. Дегеле, Жеңижок Молдо багыштын аныктоосунда «эл булбулу», «жетик акын», «акындардын туусу».

Ал эми китепти жыйынтыктап турган, аны кулпулагандай кылып зымпыйтып жаап турган чыгарма, эскертилип өткөндөй, Токтогулдун арбагына багышталган ыр. Мында Молдо багыш:

Мен түрмөдөн келгиче
Өтүптүрсүң Токтогул,-деп арманын айтып, анан:
Кеч болсо да дуба окуп

Издеп бардым Токтогул, -деп бул жарыкчылыкта маркум алдындагы пенделик озуйпасын аткаруу үчүн сай-сөөгү сыздап келип олтурганын айтат. «Токтогул» деп аталган бул ыр кошок, жоктоо ырларынын жанрдык табиятына ылайык маркумдун басып өтөкн өмүр жолун, бул жалган дүйнөдөгү жасаган иш аракеттерин, анан, албетте, устаттын өзүнө жасаган алпейим мамилесин («Багыш деп айтчу сөзүң жок») каңырыкты түтөтө кайгы-муң менен ырга кошот. Молдо Багыштын Токтогул жөнүндөгү бул жоктоо

ыры көмөкөйүңдү ысытып, карегиңден жаш тегерете, муун-жүүнүңдү бошото турган армандуу реквием.

Китепте өз чөлкөмүндөгү айрым бир азамат уулдардын эл үчүн жасаган алгылыктуу иштерин даңазалаган ырлар да орун алган. Мунун айкын мисалы катары бүтүндөй Аксы аймагына белгилүү болгон, келечек муундар үчүн деп мектеп салдырган Алишер балбан жөнүндөгү «Алишер мектеп салганда», «Алишер каза тапкандагы кошок ыр» деген чыгармаларын көрсөтүп кетсе болот. Бул ырлар ошол эл турмушунун бир үзүмүнүн тарыхый көркөм картинасы катары кабыл алынып жашай бермекчи. Бул бир. Экинчиден, Молдо багыштын мындай ырларынын таанып-билдирүүчүлүк маани-маңызы да бир топ экендиги. Бери эле болгондо крайтаануу үчүн мааниси баа жеткис экендиги улам мезгил өткөн сайын дагы да дааналана бермекчи.

Адабияттар:

1. Молдо Багыш Сарыбай уулу. Абак дептери (Түзгөн О.Сооронов). –Бишкек: Акыл, 1998. - 4-бет.
2. Сооронов О. Абак дептерине: Алгы сөз //Молдо Багыш Сарыбай уулу. Абак дептери. –Бишкек: Акыл, 1998. – 21-бет.

Тлеубекова М.Б. РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОГНОЗИРОВАНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ

В современном мире политическая деятельность является неотңемлемой частью жизни любого государства. Правильно продуманная политика обеспечивает непрерывное развитие страны. На наш взгляд, в этом контексте в политических процессах достаточно велико значение политического прогнозирования. Как отмечает Президент РК Н. А. Назарбаев, «в последнее время прогнозирование перспектив развития компаний, стран, цивилизаций и мира в целом получает все больший уровень понимания, значения и необходимости проведения. Буквально все страны занимаются определением видения своего будущего, глобальные и региональные структуры рисуют картины мира, доходя в своем прогнозе до 2050 г. и далее. Но, видимо, существует проблема реальности данных прогнозов, их исполнимости» [0].

Вполне обоснованно будет сказать, что по шаблонному пути не могут идти все государства мира. Каждая страна выбирает свой собственный путь политического развития в зависимости от ряда тенденций и воздействующих факторов. На наш взгляд, политические процессы, происходящие в настоящее время, характеризуются увеличением сложности и неопределенности, в связи с чем, возрастает потребность в получении информации о наиболее вероятном развитии событий, т. е. возрастает потребность в политическом прогнозировании. В этом смысле стоит обратить внимание на главный прогноз теории политической модернизации, о том, что сегодня экономическое развитие в любом случае связано с серьезнейшими изменениями в системе базовых ценностей и убеждений. По мнению В. И. Пантина, «жить сегодняшним днем», «не забивать себе голову проблемами» и обойтись без прогнозов, без попыток в той или иной мере проникнуть в будущее представляются, как ни парадоксально это звучит, утопичными и – как следование любой утопии – чрезвычайно опасными и даже самоубийственными. Другое дело, – какого рода эти прогнозы…, на чем они основаны, насколько они реальны или фантастичны, на что они ориентируют человека и общество. И вот здесь-то и заключены главные проблемы и главные трудности» [2]. И с этим суждением трудно не согласиться. На наш взгляд, политическое прогнозирование дает возможность определять как возможные состояния и перспективы политического события и явления в будущем, так и пути и сроки достижения тех или иных состояний явления. Прогнозирование позволяет исследовать альтернативные пути

и модели будущего, основательно подготовиться к возможному ходу развития событий. С другой стороны, воздействовать на то или иное явление или событие, оптимизировать процесс принятия политических решений различными субҗектами. Но, несмотря на возрастающую потребность в получении прогностической информации, наблюдается дефицит в исследованиях, обобщающих и систематизирующих опыт политического прогнозирования. Прогнозирование в политической науке понимается как разработка вероятного суждения о состоянии какого-либо явления в будущем. Кроме того, прогнозирование обозначается как специальное научное исследование перспектив развития какого-либо явления, преимущественно с количественными оценками и определенными сроками изменения данного явления. Прогноз выступает как научно обоснованное суждение о возможных состояниях какого-либо обҗекта в будущем, о перспективных путях и сроках его осуществления. Стоит заметить, что различные трансформационные изменения в политической сфере общества только усиливают потребность в обозначении будущего. Если исходить из развития современного общества на данный момент, то, в первую очередь, возникает необходимость в предвидении того, как и когда страна преодолеет экономический кризис. Какие результаты социальных, политических и экономических перемен будут преобладать и т. д. Кроме того, политическое прогнозирование сегодня можно определить как научное исследование определенных политических процессов, явлений, событий, в результате которых получают представления о возможных состояниях прогнозируемого обҗекта. При этом обҗектом политического прогнозирования выступают внутренняя и внешняя политика, а предметом – возможные состояния политических явлений и процессов.

На наш взгляд, механизм политической прогностики представляет собой механизм определения направлений развития не только политических процессов и институтов, но и динамики политической культуры. Обҗект политического прогнозирования - сложный по своей структуре. Исходя из этого категория «политическое прогнозирование» представляет собой сложную аналитическую деятельность по проведению специальных научных исследований и разработке прогнозов относительно различных составляющих политики, в сфере их разносторонних взаимосвязей и взаимодействий, взаимосвязей с другими сферами жизнедеятельности общества: экономической, социальной, духовной.

Изменения во внутренней и внешней политике со всей очевидностью требуют, чтобы при принятии политических решений максимально учитывались прогностические разработки. Это накладывает на политологов-прогнозистов огромную ответственность. Поэтому важным этапом прогнозирования выступает выработка рекомендаций для решений в сфере управления на основе сопоставления поисковых и нормативных моделей [3].

Практика прогнозирования и ее теоретическое осмысление демонстрируют, что при осуществлении этой деятельности необходимо использование определенных принципов, среди которых наиболее важнейшими выступают принципы альтернативности и верификации (проверяемости), системности и непрерывности. В частности, принцип альтернативности означает, что при разработке прогноза должны быть предусмотрены, обоснованы возможные направления развития обҗекта, варианты и модели превращения существующей возможности в действительность.

Необходимо отметить, что в настоящее время, существует потребность в новых системах методов и методик политического и социального прогнозирования. Мы согласны с мнением исследователей о том, что эта потребность вызвана в основном двумя причинами:

– прогрессом в области политических достижений стран с развитой демократией, который и определяет развитие будущего общества;

– возможностью своевременно понять преимущества тех достижений, которые позволяют получить максимальную выгоду странам, организациям в условиях

политической конкуренции, базирующейся на правилах развития современного общества.

Сегодня в политике наиболее востребованными являются оперативные среднесрочные и долгосрочные (перспективные) прогнозы.

Практика политического прогнозирования по своему характеру достаточно многообразна по целям и направлениям, срокам, основаниям, инструментарию. На наш взгляд, данный важный момент необходимо использовать с целью определения места и роли политического прогнозирования в политических процессах.

Первостепенными задачами политического прогнозирования являются, во-первых, определение перспективных политических проблем и эффективных путей их решения в интересах оптимизации управления политическими процессами, прогнозирования возможных политических событий.

Во-вторых, политический прогноз разрабатывается с целью достижения активности в процессе развития общества в намеченном направлении. А также с целью исключения нежелательных итогов развития событий, активизации развития в желательном направлении.

В-третьих, целью политического прогнозирования выступает возрастание эффективности и результативности принимаемых политических решений, разработка рекомендаций для практической деятельности. Задачи прогнозирования: избежать нежелательных результатов развития событий; ускорить вероятное развитие явления или события в желательном направлении. Исходя из этого, можно констатировать, что важность политического прогнозирования в жизни общества и государства достаточно велика.

Исследуя роль политического прогнозирования в политических процессах, стоит подчеркнуть, что составление политического прогноза представляет собой систему поэтапных действий, среди которых выделяют:

– структурный анализ политической системы, выделение ее структур, определение характера связей, зависимостей между ними;

– обозначение основных факторов, количественное выражение, сопоставление их значимости;

– определение тенденций, направлений развития действующих в системе процессов;

– экстраполяцию (мысленное продолжение в будущее) этих процессов;

– синтез этих траекторий во взаимодействии;

– формирование комплексного политического прогноза развития политической системы.

На наш взгляд, эффективность политического прогноза определяется способностью правильно решить поставленные задачи.

Исходя из изложенного, представляется возможным сделать выводы:

Под политическим прогнозом понимается научно обоснованная концепция о возможных изменениях и состояниях обнекта в будущем, об альтернативных направлениях и сроках их реализации. Кроме того, прогнозирование представляет собой научные исследования определенных политических процессов, явлений и событий. В результате исследований из полученных и известных сведений о прошлом и настоящем, получают представление о возможных состояниях прогнозируемого обнекта.

Основной задачей прогнозирования является выяснение перспективных политических проблем и эффективных путей их решения в интересах оптимизации управления политическими процессами, предвидение политических событий и явлений, независимо от их характера.

Особенности политического прогнозирования стимулируют расширение методологической основы исследований. Так, в условиях использования нетрадиционных подходов, интуиции, индивидуального и коллективного опыта

политического поведения, исторических аналогий и политических ожиданий, политическое прогнозирование само трансформируется в методологию специального воздействия на политическую реальность с целью актуализации необходимых изменений.

На наш взгляд, прогнозы нуждаются в постоянном обновлении и корректировке с учетом новых вызовов и возможностей. Стоит заметить, что отдельные аспекты глобального научно-технологического прогноза на основе международных тенденций разрабатываются и в Республике Казахстан. Кроме того, как справедливо замечает Президент РК Н. А. Назарбаев, «те целевые установки прогнозов, которые делают государства и межгосударственные объединения, исходя из национальных и глобальных интересов, значительно отличаются от целей и действий транснациональных компаний. Тогда как именно от них зависят и финансовая стабильность, и экологическая безопасность, и научно-технологическое развитие, и в итоге – развитие человечества в целом». Исходя из этого, «предстоит пересмотреть роль государств в инновационно-технологическом прорыве, повысить эффективность механизмов влияния государств и межгосударственных объединений на реализацию прогнозов и стратегий, ими составляемых» [4]. Наряду с этим, как считают исследователи, главное должен быть всесторонний анализ последствий использования открытий и изобретений – экологических, медицинских, общественно-политических, социальных, экономических, культурных, этнических, с таким далеким горизонтом предвидения, какой только возможно обеспечить [5].

Таким образом, точное предвидение будущего повышает эффективность процесса принятия политических решений.

Во-первых, прогноз увеличивает объем информации, которая необходима для принятия решений. Тем самым прогноз снижает степень неопределенности в процессе принятия политических решений, расширяя тем самым границы предсказуемости.

Во-вторых, способствует определению стратегических целей, определению политического курса на определенный период времени, обозначению политических приоритетов.

В-третьих, прогнозирование способствует оптимизации политических решений благодаря возможности выбора альтернативы.

В-четвертых, политический прогноз влияет на ход и протекание политического процесса.

Итак, роль прогнозирования в политической жизни весьма значительна. Наиболее эффективной является та политика, которая может правильно оценивать настоящее, использовать прошлый опыт, учитывать всю сложность и многогранность социального, политического и экономического феноменов, предсказывать возможные последствия принимаемых решений. Такая политика способствует стабилизации общества, его поступательному движению по пути социального прогресса.

Литература:

1. Назарбаев Н. А. Стратегия радикального обновления глобального сообщества и партнерство цивилизаций. – Астана: ТОО АРКО, 2009. – С. 156.

2. Пантин В.И., Лапкин В.В. Философия исторического прогнозирования: Ритмы истории и перспективы мирового развития в первой половине XXI века. – Дубна: Феникс+, 2006. – 448 с.

3. Общая и прикладная политология: Учеб. пособие / Под общ. редакцией В. И. Жукова, Б. И. Краснова. – М.: МГСУ; Союз, 1997. – 992 с.

4. Назарбаев Н. А. Стратегия радикального обновления глобального сообщества и партнерство цивилизаций. – Астана: АРКО, 2009. – С. 157.

5. Данилов-Данильян В. И. Устойчивое развитие: Теоретико-методологический анализ (вице-президент Российской экологической академии) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.opec.ru/analize_doc.a sp?d _no=30047.

Тлеубекова М.Б. ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОГНОЗЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИХ РЕАЛИЗАЦИИ

Проблема будущего является одной из сквозных проблем «обыденного» сознания каждого человека и рационального познания мира. Она возникает практически в разные периоды времени и во всех отраслях знания в той или иной форме. По мнению исследователей, «важнейший принцип политической науки – понять, что необходимо для будущего. И, прежде всего, что необходимо для того, чтобы сохранить себя как целостность, как нацию, чтобы имело какой-либо смысл вообще говорить о будущем» [1].

В настоящее время футурология развивает и использует различные принципы анализа социальных, исторических, экономических, политических, идеологических, технологических, религиозных аспектов с целью прогнозирования и влияния на условия жизни современного человека, стабильность общества. Таким образом, будущее моделируется как альтернатива реальным условиям жизни общества. При этом смысл исследования будущего заключается в том, чтобы от пассивного и фаталистического восприятия перейти к активному и уверенному участию в построении модели будущего. Наряду с этим футурология представляет свои рассуждения о том, как «должно быть», т.е. нормативную часть, экстраполируя технологические, экономические и политические тенденции в попытке определить будущие аспекты развития общества и государства. Футурология пытается использовать широкий спектр научных знаний – космологии, математики, кибернетики, лингвистики, политологии, технологии и др.

В настоящее время политическое прогнозирование демократических процессов занимает очень значимое место в обществе. Свидетельством этого служат специальные организации, дающие краткосрочные и долгосрочные политические прогнозы. Всеобщий повышенный интерес к демократии, начавшийся в конце XX столетия и продолжающийся в начале нового века, был вызван, прежде всего, массовым стремлением стран, освободившихся от авторитаризма, поиском более совершенной формы правления.

По мнению исследователей обозначенной проблемы, основную массу западных футурологических концепций можно условно разделить на 4 группы:

– либеральный научный мейнстрим (авторы пропагандируют либерально-прогрессистский взгляд);

– контркультурная футурология, являющаяся порождением протестного потенциала массовой культуры 60-х гг. XX в., вненаучная по происхождению, но активно присутствующая в научном дискурсе;

– конструктивная критика капитализма, экономического либерализма и консьюмеризма (как явлений, уже проживших свою историю) с позиций так называемого «холистического» (т. е. планетарного) миропонимания и представлений о другом масштабе будущего развития;

– консервативная позиция (для авторов характерны, с одной стороны, охранительные и мемориальные культурные ориентации применительно к западной цивилизации, с другой – откровенный скепсис касательно ее дальнейших изменений) [2].

По мнению З. Бжезинского, мир стоит перед «технотронной эрой», в которой его бытие и развитие будут определять технология и электроника. Постиндустриальное общество становится технотронным – обществом, которое в культурном, психологическом, социальном и экономическом отношениях формируется под

воздействием техники и электроники. Этот парадокс, по мнению ученого, способствует краху старых верований, связанных с национальными и идеологическими общностями людей, и формирует новое глобальное видение мира [3].

На наш взгляд, методы и способы политического прогнозирования З. Бжезинского можно отнести к обнективным, поскольку в данном случае они основываются на существующих, установленных опытом политических тенденциях. Кроме того, политические прогнозы западного ученого З. Бжезинского можно отнести к краткосрочным глобальным прогнозам. Так, при помощи метода экстраполяции исследователь предлагает прогноз политических событий будущего. По мнению Бжезинского, стабильность в Евразии должна быть укреплена созданием трансевразийской системы безопасности, которая бы охватила весь континент. «Америка, Европа, Китай, Япония, конфедеративная Россия и Индия, а также, возможно, и другие страны могли бы сообща послужить сердцевиной такой более структурированной трансконтинентальной системы» [4].

На наш взгляд, большинство западных футурологических концепций построено на либерально-прогрессистских основаниях. Однако, экстраполируя тенденции социокультурного и технологического развития человечества в будущее, они делают разные прогнозы, прежде всего на глобальном геополитическом уровне. По мнению исследователя Н. Т. Арефьева, данные прогнозы можно условно разделить на две концептуальные группы: оптимистические и катастрофические. Любая футурологическая концепция предполагает прогнозирование в геополитической (политической), технологической, экономической, социальной (в том числе коммуникативной, этнологической и демографической), экологической, аксиологической (ценностно-нормативной) сферах.. Важнейшей составляющей актуальных футурологических концепций становятся именно этические проблемы (поиск новых ценностей, норм и целей индивида и общества) [5].

Обострившийся интерес к проблематике будущего наблюдается и в XXI веке не только среди узкого круга исследователей, но во всем обществе в целом. Интерес к политическому прогнозированию и футурологии в современном обществе, выступающим с идеями модернизации и прогресса, является закономерным. В настоящее время политическое прогнозирование демократических процессов занимает очень значимое место в обществе. Подтверждением этого служат специальные организации, дающие краткосрочные и долгосрочные политические прогнозы.

Кроме того, среди специалистов, занимающихся изучением будущего, существует множество различных подходов. Если же представители крайнего направления показывают проекты будущего, которые базируются на частных мнениях и излагаются в форме художественных произведений. То другие футурологи, наоборот, используют точную методологию и называют свой подход к науке «технологическое прогнозирование». Так, Коннектикутский институт изучения будущего имеет программу действий, рассчитанную в зависимости от специфики исследований на период от 5 до 50 лет. Его цель состоит в оценке долгосрочного воздействия современных решений на будущее, прогнозировании социально-экономических тенденций и их последствий для будущего, предупреждении о значительных отклонениях от существующих тенденций, развитии и совершенствовании новых методов прогнозирования.

В целом, как справедливо замечает Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев, в настоящее время нужен системный подход к трансформации и радикальному обновлению всех сторон жизни мирового сообщества. Причем сделать это возможно, только на пути обнединения усилий и реализации принципов партнерства цивилизаций в широком диапазоне преобразований [6].

В связи с этим отметим, что сегодня предлагаются многочисленные долгосрочные прогнозы. Так, британское правительство представило систему прогнозов сроком на 50 лет Horizon Scan (HS). Любой желающий через Интернет может заглянуть в будущее с

помощью двух баз данных – «Сигмы» и «Дельты». Они содержат описание тенденций, потенциальных проблем, возможностей и угроз для мирового сообщества и Великобритании. «HS – это не способ утолить любопытство, а инструмент госуправления, – обнясняет руководитель проекта, главный советник британского правительства по науке Дэвид Кинг. – Будущее непредсказуемо, но правительство не имеет права просто сидеть и ждать, оно должно оценить все возможности и риски» [7].

Отметим также инициативу российских и казахстанских ученых, взявших на себя миссию по разработке долгосрочного прогноза будущего цивилизации до середины XXI века. В частности, учеными предлагается в качестве основы глобального прогноза методология интегрального макропрогнозирования. Напомним, что данная методология соединяет учение о циклах, кризисах и инновациях Н. Кондратьева и И. Шумпетера, теорию о цивилизациях и социально-культурной динамике П. Сорокина, А. Тойнби, Ф. Браделя, теорию ноосферы В. Вернадского и Н. Моисеева, балансовый метод экономического прогнозирования В. Леонтьева и другие исследования. Долгосрочный прогноз, подготовленный на базе исследований ученых России и Казахстана, может быть представлен ООН и положен в основу разработки долгосрочной глобальной стратегии, реализуемой на принципах диалога и партнерства цивилизаций [8].

Качественно меняется облик и образ жизни человечества, и к середине XXI века оно станет иным, чем мы его привыкли видеть в XIX или XX веках. Данные изменения делают будущее хаотичным, неустойчивым, сложно предсказуемым. Растет неуверенность в перспективах для следующих поколений и возрастает страх перед будущим – то, что Э. Тоффлер назвал «футурошоком». В этих условиях главная задача исследователей – представить точный и реальный прогноз на будущее, поскольку его предпосылки формируются в настоящее время, представить перспективы преодоления совокупности глобальных кризисов, обнянсить оптимистический сценарий будущего и раскрыть пути и движущие силы его реализации. А задача политиков, государственных деятелей – основываясь на этом прогнозе, разработать долгосрочную стратегию реализации оптимального сценария будущего, обозначить перспективы для настоящего и будущих поколений.

Стоит обратить внимание и на огромный разброс методик прогнозов, на качество прогнозов отдельных аналитиков. В этом смысле в качестве примера можно привести исследование западных ученых под названием «Карта будущего», которое является попыткой определить будущее мирового сообщества, картину глобального экономического и политического развития. Однако, по мнению аналитиков, «приведенный в работе набор проблем достаточно традиционен для большинства экономических и политических исследований и дискуссий конца XX – начала XXI вв. Воображаемые сценарии, кастинг идей страдает отсутствием новизны. Следовательно, в настоящее время, по мнению экспертов, необходим новый дискурс, новый язык для построения футурологических прогнозов в политической сфере. Описание перетекания политических процессов в долгосрочные тренды вполне может стать мостом между аналитикой текущего дня и футурологией. По мнению исследователей, «критический момент перелома здесь – среднесрочный прогноз, который принадлежит в равной мере обеим областям (именно он наиболее востребован на рынке политической аналитики)» [9].

Заостряя внимание на связи футурологии с политическими процессами, можно отметить, что она не имеет собственного языка для собственного описания этих процессов. На наш взгляд, в настоящее время необходим качественный набор параметров, описывающих политическую ситуацию в обществе настоящего, трансформирующихся в соответствующие параметры будущего. Думается, что только в этом случае можно делать количественные описания различных параметров политической ситуации, поскольку многие футурологи рассматривают изменения в одной области изолированно от всех остальных технологий, уделяют больше внимания

краткосрочным изменениям и меньше долгосрочным. В настоящее время аналитиками до сих пор не определены данные параметры.

Футурология используется в настоящее время для принятия стратегических решений высшими органами политического управления ведущих стран мира и крупнейшими корпорациями. К футурологии активно обращаются и для формирования общественного мнения. Современная футурология, де-факто, находится на «авторитетном» уровне прогнозирования (опирающемся на научный или социальный авторитет прогнозиста), релевантность ее «научных» рациональных методов постоянно критикуется.

Образ будущего обладает следующими моментами: субнективность, фрагментарность, неокончательность в целом и завершенность для каждого данного момента времени. При этом образ будущего формируется как на общественном, так и на индивидуальном уровне сознания. Таким образом, для социальных целей большое значение имеет смена поколений. В целом, можно констатировать, что футурология, в большинстве случаев, зиждется на оптимистических позициях. Однако, это далеко не значит, что футурология не ставит проблемных вопросов, касающихся развития общества и государства, а в русле большинства концепций превалируют позиции технооптимизма. Обобщающий анализ футурологических концепций позволяет решить вопрос о том, каким образом воспринимает будущее как грядущую обнективную реальность человечество в целом.

Литература:

1. Моисеев, Н. Н. Размышления о будущем России и мира // Вестник Московского университета. – Серия: Политические науки. – 2007. – № 3. – С. 48–57.

2. Арефьева Н. Т. Структура современной западной социокультурной футурологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.regionsar.ru/

3. Bzezinski, Zb. The information society as post-industrial society. – Washington, 1983. – P. 54.

4. Зотов Г. Г. Америка проиграет войну в Ираке. Интервью с З. Бжезинским // Аргументы и факты. - 2006. - 12 августа.

5. Арефьева Н. Т. Структура современной западной социокультурной футурологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.regionsar.ru/ node/211?p age=0,2.

6. Назарбаев Н.А. Стратегия радикального обновления глобального сообщества и партнерство цивилизаций. – Астана: АРКО, 2009. – С. 8.

7. Британское правительство представило систему прогнозов сроком на 50 лет [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.prognoz.org/ article/britanskoe-pravitelstvo-predstavilo-sistemu-progno-zov-srokom-na-50-let.

8. Назарбаев Н. А. Стратегия радикального обновления глобального сообщества и партнерство цивилизаций. – Астана: АРКО, 2009. – С. 9.

9. Волошин П. Политическая аналитика и футурология [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.poslezavtra.mirvmeste.com/territoryoffuture/ politicheskaya-analitika-i-futurologiya.html.

Тогусаков О.А., Джусупбеков А.К. **ФИЛОСОФСКО- КАТЕГОРИАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СТРУКТУРЫ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ НОМАДОВ И ПОСТНОМАДОВ**

Для философского анализа основных уровней этнической идентичности номадов и постномадов первостепенное значение имеет оперирование важнейшими философскими категориями общего и особенного, целого и части, идеального и материального, прошлого и настоящего.

Так, отдельный человек осознанно или неосознанно идентифицирует себя с нацией как всеобщим. Со всем тем, что свойственно его согражданам. Например, языком, культурой, традициями, этнонимом, территорией государства, государством, с определенной физиономией, символами, национальным характером и темпераментом, окружающей природой, образом жизни и т.д. И при этом всякий отдельный кыргыз отличает себя от своих земляков, и, тем не менее, всем им вместе присущи качества быть кыргызами. Это означает, что особенное (отдельный человек), всеобщее (нация) в этом случае не отличаются друг от друга, но образуют сплав. В случае учета многоуровневости этнической идентичности, региональная идентичность или родоплеменной уровень этнического самосознания могут выступать чем-то особенным по отношению к нации как всеобщему, а отдельный индивид в этом случае может рассматриваться как единичное по отношению к нации как всеобщему, к региональной и родоплеменной общностям, соответственно, как к особенному. Если же трактовать этнорегиональную общность как общее, то, соответственно, родоплеменная общность может осознаваться как особенное и т.д.

В зависимости от того, что мы считаем общим и отождествляем себя с ним, идет идентификация более низкими уровнями самосознания как особенным. А каждое отдельное от всеобщего становится особенным. Таким образом, можно трактовать нацию как целостность и идентификация с нацией есть, следовательно, отождествление с ней как с целостностью. Хотя в жизни эта осознанная идентификация осуществляется лишь с частью нации, а именно с тем, что прямо находятся перед глазами, или же с тем, что человеку нравится в ней, что управляет его языком, положением, поведением, наконец, с тем, к чему он формирует доверительно близкое отношение. Действительно, например, атбашинец непринужденно идентифицирует себя со своими земляками односельчанами (нарынцами, северянами), потому что он их знает, в той или иной степени близок к ним, а вот отождествлять себя, например, с баткенцами или ляйлякцами ему намного сложнее из-за диалектных различий в языке, культуре, обычаях, традициях, образе жизни. Поэтому осознание тождества с понятной, близкой частью кыргызской нации для атбашинца проходит естественным образом, то с той частью кыргызов, которая имеет свои особенности, носит больше декларативный, умозрительный характер.

Чем уже кругозор, слабее внутриэтнические и межэтнические контакты, тем меньше та часть нации, с которой индивид осознанно отождествляет себя. Однако, в сцеплении, части нельзя отделить от целого, они находятся с ним в явной и неявной связи. Часто знакомая, близкая часть нации противопоставляется другим частям. На бытовом уровне часто встречается, когда северяне южан считают неполноценными кыргызами, называя их сартами. В свою очередь, южане называют северян аркалыками и отчуждаются от них. В Чуйской долине сельские жители всех нарынцев называют обычно саяками, подразумевая под этим людей, которым присуща ловкость, живучесть, хитрость, а южан – сартами, то есть, больше узбеками, чем кыргызами. После того, как большая группа южан переехала на постоянное жительство в Чуйскую область и Бишкек, местные жители сделали для себя открытие, оказывается нарынцы намного более кыргызы, т.е. ближе к чуйским кыргызам, чем южане. Это означает, что идентификация - это не статичное явление, а постоянно развивающиеся процессы,

которые будут впитывать в себя все новое из прошлого и настоящего, включая как действительные, так и ложные стереотипы.

Не обязательно процесс этнической идентификации развивается поступательно в прогрессивную сторону, т.е. консолидируя в единую целостность части нации, могут быть и отклонения в сторону дезинтеграции, дробления целого на части. Например, автору встречались люди, которые искали пути, чтобы добиться признания кыпчаков как этноса, название которого наряду с кыргызами можно было бы вписать в разряд «национальность».

Сельские кыргызы городскую часть кыргызов называют «киргизами», т.е. обрусевшей частью кыргызов, неполноценными кыргызами, в свою очередь городские кыргызы сельских называют «мыркымбаями» или «мыргызами», т.е. отсталой, малокультурной частью кыргызской нации. Но, несмотря на эти противоречия и городская, и сельская части кыргызской нации, это части единой целостности, и их никак нельзя отделить от целого, они взаимосвязанные феномены.

Тем более, после массовой внутренней и внешней миграции, этнонационального возрождения, углубленного изучения кыргызского языка, культуры, истории, роста этнонационального самосознания усиленными темпами развивается урбанизация сельских кыргызов и этнизация городской части кыргызов, благодаря чему стираются различия между этими социальными слоями кыргызской нации. Таким образом, укрепляется целостность нации, консолидированность кыргызского этноса. То же касается сотен тысяч кыргызов-мигрантов в зарубежных странах, особенно в России и Казахстане, где в основном они проживают и трудятся в городах, причем в крупных, что способствует их урбанизации и тем самым сближает с городской частью кыргызского населения.

Что же касается этнорегионального уровня этнической идентичности, то с точки зрения философских категорий части и целого, идет интенсивное смешивание населения из различных регионов и локальных местностей. Так, например, часть населения с Юга Кыргызстана, много лет проживающая на Севере республики считается на Юге аркалыками, хотя сами себя на Севере они относят к южанам, каковым их и относят северяне. Но, несмотря на это, данные части южан составляют единую этнорегиональную целостность южных кыргызов. И в условиях массовой миграции с Юга на Север, различия между южными кыргызами и северными мигрантами стираются и эта целостность - консолидируется.

Такой же анализ соответствует рассмотрению этноидентификационных процессов на родоплеменном уровне. Как известно, представители одного и того же племени могут жить компактно в различных регионах Кыргызстана. Так, например, представители племени саяк компактно большими группами проживают и в Нарынской, и Джалалабадской, и Чуйской, и Иссык-Кульской областях. Исторической родиной саяков считается Джумгальская долина, поэтому тамошних саяков называют в народе суперсаяками, т.е. истинными саяками. Но, и джумгальские, и чуйские, и иссыккульские, и токтогульские, и тогузтороузские и сусамырские саяки - это различные части единого племени саяк, и представители этого племени, различных его частей идентифицируют себя как с частью племени, так и с самим племенем. Например, сусамырские саяки добились включения Сусамырской долины в состав Чуйской области, как наиболее развитого региона республики, тогузтороузские саяки вошли в состав Джалал-Абадской области, также более развитой по сравнению с Нарынской. Хотя этнически они ближе к нарынчанам. Так же как сусамырцы, которые вошли в состав чуйцев, этнически более далекие, чем нарынчане. Таким образом, этническая составляющая менее значима и престижна, чем социально-экономические и коммуникационные выгоды.

Анализируя основные уровни этнической идентичности с позиций таких философских категорий, как идеальное и материальное, то следует, прежде всего, констатировать, что этническое самоотождествление - это социально-психологический

феномен, явление духовного порядка. Но обнект и субнект идентификационного процесса существуют и физически, т.е. имеют материальное воплощение. В нашем случае, это народность, этнонация, этнорегиональные и родоплеменные общности с их суб- и супервариациями. Наиболее наглядно этническая идентичность и ее различные уровни материализуются, а точнее - персонифицируются в качестве значимых символов той или иной этнической общности. Это, в первую очередь, герои, исторические личности, не обязательно реально существовавшие в прошлом, лидеры, даже мифологического происхождения, т.е. отождествляется идеальное в той или иной этнической общности с самыми лучшими идеальными проявлениями той или иной этнической общности в лице выдающихся представителей того или иного этноса, т.е. с идеальным материальным. Таким образом, этническая идентичность, как идеальное явление, персонифицируется обычно в наилучшем материальном или физическом, в лице наиболее выдающихся представителей своего этноса. В этом проявляется единство идеального и материального. Материализация этнической идентичности выражается также в культивировании символов – знамен, флагов, гербов, гимнов, этнонимов, политонимов. К подобным символам следует отнести родную природу, наиболее значимые части ландшафта, флоры и фауны. У кыргызов материализация этнической идентичности находит свое воплощение в образе гор Ала-Тоо, озера Иссык-Куль, горы Сулайман-Тоо, снежного барса, высокогорных яков, быстрейших иноходцев, зорких беркутов, горных козлов, ореховых лесов Арсланбоба, урюковых плантаций Баткена, высокогорных альпийских лугов – джайлоо, озер Сары-Челек, Сон-Куль, Чатыр-Куль и т.д., и т.п.

Для процесса национальной идентификации первостепенную роль играет история, важнейшие события прошлого. Это касается, в первую очередь, и процесса этногенеза, который может выражаться как в научной интерпретации, так и в мифотворчестве. Для этнического самосознания кыргызов большую роль играют исторические события 2200-летней давности - первого упоминания о существовании кыргызской государственности, период кыргызского великодержавия енисейских кыргызов, борьба против кокандских ханов, присоединение к России, геноцид кыргызского населения 1916 года, октябрьский переворот и перемены в жизни, начавшиеся после него, приобретение кыргызами своей государственности, участие в Великой Отечественной войне, всесторонний прогресс Киргизской ССР, приобретение независимости после развала СССР, эпоха акаевского и бакиевского правления, апрельские события 2010 года. Весь этот комплекс выдающихся исторических событий в совокупности с другими, которых ждет переоценка или еще не открыты или не стали достоянием нации, составляет исторический фундамент национальной идентификации кыргызов и представляет собой сплав материального и идеального.

В таком же ключе следует рассматривать и персонификацию и материализацию идеального в процессе этнической идентификации на этнорегиональном и родоплеменном уровне. Каждая историческая личность, национальный герой или лидер являются уроженцами того или иного этнорегиона, того или иного племени и соответственно наряду с национальным уровнем являются персонификацией, соответствующей этнорегиональной и родоплеменной идентичности. Кроме выдающихся персон, имеются личности местного, локального, регионального масштаба, родоплеменного значения, материализация этнической идентичности низших уровней реализуется в культивировании той или иной части природного ландшафта, на которой проживают компактно представители того или иного племени, этнорегиональной общности.

Часто используются мифологические образы. Например, символом и этнонимом племени сарыбагыш является серый лось, который не водится ни в Кеминском районе, ни в Кочкорской долине – малой родине сарыбагышей. По всей видимости, этот символ идет из енисейского периода кыргызской истории. Аналогично это же касается и

племени Бугу – рогатой матери оленихи. Каждое племя имеет свой тамга - символический знак, выполняющий функцию племенного герба. Это тоже материальное выражение идеального, т.е. родоплеменной идентификации.

Известно, что общенациональным этносом является эпос «Манас», но есть множество таких эпосов, где описываются подвиги героев, являющихся символами тех или иных родов и племен. Это относится и к этнорегиональной идентичности.

Часто, в зависимости от политической конъюнктуры, от результатов изученности, исследования исторического прошлого возникают и конструируются новые символы. В постсоветский период общенациональное значение приобрела деятельность алайской царицы Курманджан-датки, чего не было в годы советской власти.

Большую значимость приобрели образы Шабдан-батыра, Атаке-бия, Курманбека, «Исторические записки» Сыма Цяня, где впервые упоминается о существовании кыргызской государственности 2200-летней давности, история города Оша, насчитывающая 3000 лет, эпос «Манас», 1000-летие которого отметила мировая общественность. Все это есть наглядные примеры единства материального и идеального, огромного потенциала для конструирования национальной идентичности.

Процесс материализации идеального и идеализации материального в этнической идентификации охватывает и создание новых памятников, возведение культурных архитектурных объектов, выделение национально значимых мест, музейную деятельность, интерпретацию старых памятников и архитектурных строений.

В новейшей истории Кыргызстана в этом плане делается многое, так как это материальная основа этнической идентичности кыргызов и даже кыргызстанцев. Это и создание комплекса «Манас аилы» в г. Бишкеке, и выделение территории вокруг гумбеза Манаса в Таласе в качестве музея под открытым небом, создание музея петроглифов в г. Чолпон-Ате, создание мемориального комплекса «Ата бейит» под г.Бишкеком, реставрация комплекса вокруг башни «Бурана». Поставлены памятники выдающимся деятелям кыргызской истории – Шабдан батыру, Атаке-бию, Курманджан-датке, Курманбек-батыру, Исхаку Раззакову, Жусупу Абдрахманову, Кожомкулу и многим другим. Музейная, архитектурная деятельность, создание памятников – это есть процесс материализации этнической идентификации. Причем, часто инициативу и активность проявляют представители того или иного региона, местности, рода или племени, к которым относится данный герой, лидер или историческая личность.

Здесь идет речь о различных уровнях этнической идентичности, когда тот или иной герой являются одновременно общенациональным, так этнорегиональным и родоплеменным символом. Часто этот процесс – отражение деятельности тех или иных региональных, родоплеменных или общенациональных элит по конструированию этнической идентичности в зависимости от своих интересов, интересов того или иного племени, региона, страны.

Хотя для постномадов в условиях суверенитета национальной государственности этнонациональная идентичность тождественна национальной (гражданской) идентичности, в объективном смысле это не совсем корректно по отношению к другим этносам, проживающим в республике, которые составляют треть населения. Почти о полном совпадении этнонациональной и гражданской идентичности можно утверждать только в условиях моноэтнических государств, таких, как Япония, Армения, где абсолютное большинство составляет государствообразующий этнос и мизерный процент этнических меньшинств сознательно и бессознательно ассимилирован почти полностью.

Из постномадов, только монголы близки к подобной модели, когда эти идентичности фактически тождественны. А в других государствах, где радикальным этносом являются постномады, отмечается двойственность национальной идентичности. С одной стороны, это осознание своей этнической идентичности, а с другой - приверженность и лояльность своей гражданской идентичности. Если у постномадов

сильная тенденция к такому отождествлению этих уровней национальной идентичности, то у некоторых этносов заметны различия и противоречия между гражданским и этническим самосознанием. Сильна тенденция отождествлению своей этнической идентичности со своей этнонацией и исторической родиной. Например, русские не прерывают идентификационную связь с русским народом, с Российской Федерацией, узбеки – с узбекским народом и Узбекистаном, евреи – с еврейским народом и Израилем, немцы – с немецким народом и Германией, и т.д., хотя и являются гражданами Кыргызстана, осознают себя кыргызстанцами. Поэтому очень сложно установить насколько идентификационно этническим группам Кыргызстана ближе кыргызы или представители своей национальности, составляющие большинство населения на своей исторической родине, или проживающие в других странах. Но, одну особенность следует отметить, что постномады, в целом, в синхронном и диахронном развитии не склонны ассимилировать этнические меньшинства, для них это происходит естественным образом.

В Кыргызстане можно привести в пример только сарткалмаков, части казахов, уйгуров, которые ассимилировались кыргызами, причем при сохранении своей этнонациональной идентичности.

Все вышесказанное подводит к мысли о том, что для консолидации национальной идентичности кыргызстанцев, необходимы поиски общих антропологических и исторических оснований, обнединяющих и связывающих между собой естественными узами многонациональное население республики в единую нацию в современной трактовке. При этом следует отметить, что уже сложилась целая прослойка между постномадами и этническими меньшинствами Кыргызстана, которая выступает между ними как этнический мост. Это межнациональные семьи, городские кыргызы, представители нацменьшинств, проживающие в населенных пунктах, где абсолютное большинство составляют кыргызы. К этой прослойке, на наш взгляд, следует отнести и значительную часть кыргызов, работающих, обучающихся и проживающих за рубежом, особенно трудовых мигрантов в России и Казахстане, которых насчитывается сотни тысяч. Они приобрели большой многолетний опыт межнационального общения, сформировали свою национальную идентичность. Конечно, среди них не- редко встречаются люди, получившие негативные уроки межнационального общения из-за произвола тамошних властей, шовинистического поведения части местного населения. Но, в целом, межнациональное общение способствует более терпимому отношению к представителям других национальностей. Подобные установки позволяют более тесной консолидации кыргызстанского общества, становлению обще-кыргызстанской идентичности.

Литература:

1. Джусупбеков А.К. Этническая идентичность номадов. -Бишкек, 2009.
2. Празаускас А.А. Этнос и политика: Хрестоматия /Авт.-сост. А.А.Празаускас. -М., 2000.
3. Тишков В.А. Этнология и политика. -М.: Наука, 2001.
4. Чотаева Ч. Этнокультурные факторы в истории государственного строительства Кыргызстана. -Бишкек, 2005.
5. Элебаева А.Б. Основные уровни и механизмы развития социалистических национальных культур в советском обществе / Автореф.дисс.докт.филос.наук. -М., 1987

Токушева Т.С. **Ч.АЙТМАТОВДУН «ЭРТЕ КЕЛГЕН ТУРНАЛАР» ПОВЕСТИНДЕГИ ЛИРИЗМДИН КӨРКӨМ ТАБИЯТЫ**

Ч.Айтматов «Ак кеме» повестинен кийин «Эрте келген турналар» жана «Деңиз бойлой жорткон Ала Дөбөт» повесттерин жарыкка чыгарды. «Эрте келген турналар» повести окурман үчүн «тааныш» окуяларды камтыйт, б. а. Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги тылда, кыргыз жергесиндеги Ак-Сай талаасындагы өткөн реалдуу турмуштук көрүнүштөрдү баяндайт. Тактап айтканда, кан майдан күчөп турган мезгилде каруу-күчкө толгон эр-азаматтар согушка кетип, тылдагы жумуштардын баары кары-картаңдардын, аялдардын жана өспүрүмдөргө жүктүлүп, өзгөчө ушул мезгилдеги жаштар өз курбалдаштарына салыштырмалуу «эрте чоңоюп», бардык нерсеге эрте «аралашкандыгын» жазуучу ушул повести аркылуу бутага алат. «Чыгарманын сюжеттик курулушу да мурдагы повесттердикине жакын: шашылбай жай, көлөмү сараң, бирок көпкө чейин эстен кеткис болуп кондициясына жеткире сүрөттөлгөн окуялар, улам кийинки окуяларда, эпизоддордо каармандын жаңы бөтөнчөлүгүн ачуу, же белгилүү болгонун дааналап, мүнөздүн рельефтүүлүгүнө жетишүү, курч турмуштук коллизиялар, акыркы сөздү окуучунун өзүнө калтыруу манерасы – мына ушулардын бардыгын повесттен табабыз» (1) Бирок мындай салттуу көрүнүштөргө таянганы менен ал адамдын курагындагы өспүрүм мезгилге токтолот да, андагы курактык-психологиялык өзгөчөлүккө басым коюу менен бирге каармандын ички дүйнөсүн көркөм талдоого алууда, автордун өзүнө гана таандык бөтөнчөлүк менен өзүнө чейин эч ким аныктап көрсөтө элек кырларын табууга жетишет.

Лиризм мында адам өмүрүндө өтө маанилүү орунду ээлеген, абдан татаал адам турмушушунун ак-карасын өзүнүн жан-туюмдары аркылуу аңдаштырып, анан ага өз алдынча жооп берүүгө аракет кыла баштаган, коомчулукта өзүнүн алгачкы сезимдерин «таап», баалап, ага ылайык келүүчү алгачкы тыянактарын берүүгө умтулган, романтикалуу, кыялкеч өспүрүм курактын жан дүйнөсүн «аңтарып» көрсөтүүгө кызмат кылат. Чыгарма Инкамал-апайдын география сабагында «Цейлон аралы жөнүндө узун сабак-кызык жомок айтып» (2) жаткан жеринен башталат, ошондой эле романтикалуу өспүрүмдөрдүн кыялкеч дүйнөсү менен реалдуу турмуш чындыгынын өтмө катар байланышында турган, карама-каршылыктуу, ысык менен сууктай келишкис, бирок ажырагыс көркөм дүйнөнү окурмандарга сунуштайт. Ырас, адабий изилдөөлөрдүн арасында бул чыгарманы коомдук-саясий, социалдык-этикалык, ал тургай элдик руханий-нравалык көркөм туунду катары кабылдаган учурлар арбын. Окумуштуулар арасында көз караш ар түрдүү болгону менен алардын баарын бириктирип турган негизги фактор – балдардын кыялкеч жан дүйнөсү, ошол дүйнө аркылуу сырткы чөйрөгө болгон мамиле, ал аркылуу кабылдаган романтикалык дүйнө тааным, андагы өз ара пикир келишпөөчүлүктөр, балалык «жек көрүү», ички жана тышкы атаандашуучулук, ж. б. маселелер экендиги көзгө даана көрүнөт. Ошондой эле, окумуштуулар чыгармадан ар түркүн маселелерди козгоп, ар кандай проблемаларды көтөрүп чыгышканы менен повесттеги лиризмдин ролу, аткарган кызматы жөнүндө лам ооз ачышкан эмес, бирок алар талдоого алган ар бир эпизоддо, ар бир көркөм деталда лиризм бар экендиги, ошол лиризм аркылуу каармандардын ички дүйнөсү «күүгө келип» турганы, алардын мүнөздөрү, жүрүм-турумдары, турмушка карата байкоолору менен аңдаштыруулары толугу менен дал лиризмден «куралганы» байкалат. Анткени чыгармадагы ар бир окуя, ар бир эпизод автордук баяндоодо берилип жатканы менен баары Султанмураттын жан дүйнөсү аркылуу өтөт. Тактап айтканда, Султанмурат алгач Инкамал апайдын айткандарын элестетет, «маймылы бакта ойногонун, пилдери токой жойлогонун, банан деген мөмөсү шакта ийилип турганын, оозго түшүп турган мөмөлөрдүн дүр-дүнүйө жайнаганын, кыш түшпөй, жалаң гана жай болуп тургандыгын, өтүк, тумакты ойлобой турган шарт бар экендигин, кыш камын көрүп отун-суу менен кыжаалат болбогондугун,

ж. б. жан жыргата турган көрүнүштөрдү көз алдыга тартып, баары өспүрүмдүк кыял менен аралашып өтөт. Мында жаратылыш көрүнүшү – табияттын кооздугу, жылуучулук климат, андагы жашоо ырахаты эле эмес, коомдук түзүлүш, адамдардын саясий-социалдык мамилелери да толугу менен турмушту жаңыдан баамдап келе жаткан жаш уландын кабылдоосуна, романтикалык аңдаштыруусуна коюлат. Ал повестте төмөнкүдөй сүйлөмдөр менен берилет.: «Эмнесин айтасың, ажайып-укмуштун баары Цейлондо. Кардың ток, кайгың жок, жүрө бер көчөнү как жарып. Бирок, плантатор деген байдын көзүнө чалынба. Колунда дайым узун шапалак дейт, Цейлондуктарды кулдай жумшап, кулакка чаап иштетет экен. Эзүүчү ит да! Тайманбай барып, чыкыйга бир берсең, көзүнөн от чагылгандай кылып. Шапалагын тартып алып, өзүн сабап иштетсең. Эзүүчү болобу, капиталисти болобу, көзүнө карабай, ак эмгегиң менен нан таап же десең! Болбосо фашист ошо иштебей кутурган арам тамактардан чыгып отурбайбы … Согуштун болгону да ошолордун кесепети.

… Карачы, бир айылдан эле канча киши фронтон апаат болду. Апасынын көзүнөн аккан жашы онталаа, сүйлөбөйт, атаңардан ажырап калсак кантебиз дейт. Абысын-ажынга айтыптыр: анда мен чиедей төрт балам менен көргөн күнүм не болот деп, ыйлаптыр … » (3)

Автор тарабынан колдонулган лиризм бул повестте кандай милдет аткарып, кайсы көркөм-эстетикалык баалуулуктар үчүн кызмат кылып жатканы ушул үзүндү аркылуу өзүнөн-өзү дааналанат. Балалык кыял, анын романтикалык өзгөчөлүгүн көрсөтүү, андан тышкары Султанмураттын өзүнө гана таандык жекелик дүйнө кабылдоо, ал аркылуу чыгармада сунушталган «согуш мезгилинин балдарынын» доорго ылайык жан дүйнөсүндөгү бөтөнчөлүк көркөм каражат – лиризм аркылуу ачыкка чыгат. Султанмурат жана анын башка классташтарынын согуш мезгилинде болуп жаткан тирлиги менен адамдын турмуш-тиричилигинде кездешүүчү эң бир кайгылуу жана бактылуу учурларын өз баштарынан өткөрүшөт. Күнүмдүк тирликтин фонунда сүрөттөлүп жаткан окуялар Султанмураттын согуш башталганга чейинки «турмушунан» тартып, Ак-Сайда аткарган иштери менен жыйынтыкталса да, кимдин ким экенин, башка түшкөн кайгылуу күндөрдү ким кандай көтөрө тургандыгын, жолдошчулукту, көрө албастык атаандашуучулукту, ичи тардык менен кызганычты, балалык арзуу сезимдеринин оош-кыйыштары менен ал жараткан ырахат-ыраазычылыктарды баяндоо аркылуу адамдын татаал психологиясын ачат. Повестте адамдын жан дүйнөсүн козуткан лиризмдин бардык белгилери бар. Маселен, Султанмураттын атасы менен шаарга барышы согушка чейинки карапайым калктын турмушун баяндап жаткандай көрүнгөнү менен анда согуш деген алаамат «тартып кеткен» балалыктын өзүнө каршы коюлган жайчылык тиричиликтеги балдардын бактылуу күндөрү, ата менен баланын бири-бирине арналган жагымдуу сезимдери сүрөттөлсө, Мырзагүлгө арналган балалык сүйүүсү, аны менен кошо болгон аруу тилектери, жан жыргаткан, романтикалык махабат сезимдери, аны башкалардан «коргоп калууга» аракеттенген кызганычтары, Анатай менен болгон эрегишүүсү, балалыктын баёо дүйнөсүнө кабылган боорукерлиги, Ак-Сайга аттанганда пайда болгон патриоттуулугу менен мекенчил сезимдери, акыры канталаган жүрөгүндө жаралган ууру менен бөрүгө арналган жек көрүү сезимдери чыгармада чебер колдонулган лиризм белгилеринин бар экендигин гана ырастабастан, ар бир каарманды өзгөчө бир лирикалуулук менен шөкөттөп тургандыгын да айкындайт.

Жазуучу лиризмди кайсы жерде кантип колдонушту билет, б. а. чыгармадагы лиризм ар бир каармандын жан дүйнөсү менен терең айкалыштырыла берилгендиктен, айрым учурда «колго кармалбай» калган учурлары бар. Мисал келтирели: «Терезеден үйлөгөн суукка Султанмураттын оң капталы муздагандан муздап баратат. Кашекке тийген шамалдын ышкырыгы кулак түбүнөн ызылдайт. Бирок чыдабаска чара жок. Инкамал-апай аны атайы отургузган. «Балдардын арасында тирикарагы сен эмессиңби, чыдарсың» - деген. Суук түшө электе бул орунда Мырзагүл отурчу, аны Султанмураттын ордуна которгон. Аерге мынчалык суук жетпейт. «Мырзагүлдү деле

жаныма калтырып койбойбу, терезе жакка мен деле отурбайт белем» - деп Султанмурат ичинен сызып калган. Бир партада жанаша отура беришмек. Эми танаписте жанына жолосо манаттай кызарат. Башкалар менен аралашып ойноп жүргөнү, а Султанмурат барса эле кызарып, качып кетет. Артынан кубаламак беле. Анда балдар ого бетер күлбөйбү. Баарынан да береги чунак кыздар саал эле болсо: «Султанмурат + Мырзагүл эки ашык» деп кагаз жазып, партадан партага таратат. Башынан Мырзагүл тартынбай жүргөндө отура беришмек, минтип сөз да чыкмак эмес … » (4)

Мына бул асты сызылган сүйлөмдөр Султанмураттын элестөөсүндө кандайдыр бир көрүнүштөрдү баяндап жаткандай көрүнгөнү менен анда балалыктын ашыктык сезимдери, андагы эңсөөлөр менен кумарлануу чагылып жатканын окурман өзү деле баамдайт. Повестте лиризм бир гана ушундай арзуу сезимдерин сүрөттөөдө гана колдонулбастан, үй-бүлөлүк жагдайда, ата-эненин балдарына, балдардын ата-энесине арналган жакшы көрүү сезимдеринде да чагылат. Андай сезимдерди Ажымураттын атасына «асылганынан», Инкамал-апайдын баласынын күткөнүнөн, Анатайдын атасын жоктогонунан, ж. б. көрүнүштөрдөн көрүүгө болот. Чыгармада жазуучу лиризмди чебер прайдалангандыктан, ал кандайдыр бир кырдаалдагы лирикалуулукту гана туюндурбастан, ошол кырдаалдагы маанайды, ички сезимдин сырткы чөйрөгө таасир этүүсүн, каармандын психологиялык абалын, ал тургай мүнөзүн да ачыкка чыгарат. Мында айтылган ойлорду далилдөө үчүн повесттен үзүндү алалы: « … Кат келген күн майрам. Инкамал-апай шашып-бушуп алакандай катты бир сыйра окуп чыгат да, кайра башын көтөргөндө карасаң, класска жаңы мугалим киргендей боло түшөт. Буурул чачынын кылайган талын аспиеттеп жоолугуна кымтып, кубанып турса, кошо кубанасың, кокус башын өөдө көтөргөндө көздөрү жашылданып турса жүрөгүң мыкчылат.

– Балдар, баарыңарга салам айтыптыр! Агайыңар аман-эсен, согушуп атам дейт! - Кубанычка үнү дирилдейт. Анда балдар да апайдын кубанычын бөлүшүп, мугалимине жапырт умтула карашып, жүздөрү жаркып жылмайып отурушат.

– Кана эмесе, балдар, сабагыбызды уланталы, - дейт апай кайра.

Мына ошондон кийин сабактын көркү чыгат, апайдын ой-кыялы канат байлагандай көкөлөп, балдарды кошо күүлөнтүп, ээрчитип алып учат» (5)

Үзүндү көрсөтүп тургандай, «Эрте келген турналарда» лиризм адамдын тигил же бул психологиялык абалын, андагы лирикалуу дүйнөнү көрсөтүү менен чектелбейт. Тескерисинче, ал чыгармада өзүнчө «жүк көтөрүү» менен бирдикте адамдардын бири-бирине карата урмат көрсөтүүсүн, гумандуу мамилесин, ички сезимдердин адамга таасир этүүчү адеп-ахлак касиеттерин көркөм чагылдырууга жетишет. Мында өспүрүм курактагы жаш уландын аң сезимине, андан тереңдеп жүрөгүнө оң жана терс жагынан таасир калтырган көрүнүштөр сүрөттөлүп, андагы ар бир окуя, коомдук-социалдык мамилелер, жарандык сапаттардын калыптануусуна маанилүү роль ойногон турмуштук кагылышуулар аркылуу маанилүү мазмунга ээ адеп-ахлактык катары ачыкка чыгат. Адеп-ахлактык лиризмдин туундусу катары көрүнөт. Тактап айтканда, турмуштун ачуусу менен таттуусун жаңыдан аңдаштыра баштаган өспүрүм курактагы психология согуштун кесепетинен жаралган оорчулукка туш келгендигин кылдат баяндоо менен Султанмурат менен анын классташтарынын реалдуу социалдык кырдаалда кантип личность катары тарбиялана баштагандыгын, аларга тикелей таасир эткен социумдардын ролун, натыйжада, Бекбайдын, Инкамал-апайдын, Башкарма Тыналиевдин, бригадир Чекиштин образдарынын, алардын адеп-ахлактык касиеттеринин гармониясы өзүнчө мактоого алууга арзыйт.

Жыйынтыктап айтканда, бул повестте лиризм аркылуу нравалуулуктун бийик сабактары көрүнөт. Султанмурат жана анын «замандаштары» турмушта кандай оор кыйынчылыктарга туш келбесин, өз чөйрөсүндөгү мыкты адамдар экендигин көрсөтө алат. Мында согуштун каатчылыгы канчалык күчтүү болсо, андагы адамдардын жан дүйнөсү андан бир эсеге көп күчтүү жана кайраттуу экенин, согушта мына ушундай

жалпы гумандуулук, жалпы биримдик менен гана жеңүүгө мүмкүн экендигин, элдин, Мекендин жүгүн кажыбас ички дүйнө, бири-экинчисине эч нерсе «аябаган» кайрымдуулугу жеңиш үчүн айрыкча кызмат кылганын өзгөчө өспүрүмдөрдүн жан дүйнөсү аркылуу көркөм-аналитикалык талдоого алынды. «Жаштыгына карабай Мекен жүгүн аркалашып, адамдарга аяр мамиле жасашып, дайыма ойлогондору башкалардын башына түшкөн оорчулукту канткенде жеңилдетүү болду. Автор каармандарындагы ушул башкы, асыл сапатты кичинекей гана эпизоддордо, сөз арасында эле эң бир терең, эң бир сүймөнчүлүктүү кылып сүрөттөйт. Повесттин башкы каарманы Султанмураттын эжейи Инкамал-апайдын уулу жөнүндөгү санаркоолорун көз жаздымда калтырбоосунда, иниси Ажымураттын атасын сагынып жүргөнүн сезип, эми атасы аман келсе, аны Ажымураттан талашып чыр чыгарбай: «Мейли, атам аман эле келсе, Ажымураттыкы эле болсунчу» - деп, ага жан тартуусунда, апасынын түйшүгүн кантип жеңилдетсе болот деп, анын кыйналып жүргөнүн ичтен түшүнүүсүндө адамдык бийик гуманизм, асыл сапат жатпайбы. Ал эми Анатай атасынын ажырап, мөгдөп турганда, «балдар эмне кылаарын билбей, кантип коргоп калыштын айласын таппай тегеректеп» турушпадыбы?

Султанмурат үчүн сүйгөнү Мырзагүл сулуунун белекке берген жүзаарчысынан артык, аялуу, ыйык дүйнөдө эмне бар эле? Эч нерсе! Ал аны төш чөнтөгүнө аздектеп салып, ар дайым сылап коюп, кубаттанып жүрдү. Аны талашып Анатай менен чабыша да кеткен. Эми Анатай атасынан ажырап, күйүткө батып турганда, анын кайгысын Султанмурат аз да болсо жеңилдеткиси келип, Мырзагүл берген ошол эч нерсеге теңегис жүзаарчысын Анатайга сунду … Бул кичинекей гана көрүнүш, майда гана деталь. Бирок анын Султанмураттын образын ачууда, жалпы эле адамдын адамдык улуулугун көрсөтүүдө, повесттин гуманисттик идеясын көтөрүүдөгү маанилик маңызы канчалык!» (6)

Ошондой эле, лиризм мында адамдагы гумандуулукту жүрөк кылдары менен кошо «жашаган» аруу сезимине айкалыштырып, адамды аяй билүү акылга сыйбаган зор кудурет-күч экендигин ачыкка чыгарды. Чынында кайдагы бир кагылышкан «душманынын» тарткан азабын, күйүтүн тең бөлүшүү үчүн жан сезимин ага ыйгарып берип, Мырзагүлдөй сүйүүсүн тартулоо бул адамзаттагы улуу баалуулуктардын бири экендигин далилдөөнүн зарылдыгы жок. Демек, жазуучу бул чыгармасында лиризмдин адамзат сыймыктанган, бирок баарынан эле колунан келе бербеген нарк-насил үчүн кызмат кылдырганын көрүүгө болот.

Адабияттар:

1. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү. – Ф.: Кыргызстан, 1984. - 72-бет
2. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагы. - 3-том: Аңгемелер, повесттер, драма. – Б.: Бийиктик, 2008. - 167-бет.
3. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагы. - 3-том: Аңгемелер, повесттер, драма .– Б.: Бийиктик, 2008. - 168-169-беттер.
4. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагы. - 3-том: Аңгемелер, повесттер, драма.. – Б.: Бийиктик, 2008. - 169-170-беттер.
5. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагы. - 3-том:Аңгемелер, повесттер, драма– Б.: Бийиктик, 2008. - 191-бет.
6. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү. – Ф.: Кыргызстан, 1984. - 77-бет

Турдугулов А. УЧУРДАГЫ УЛУТТУК АДАБИЯТТЫН ГЕНЕЗИСИ: ЖАРАЛУУ, КАЛЫПТАНУУ, ӨСҮҮ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Ар кандай улуттун адабиятын, маданиятын изилдөөдө, анын генезисин: жаралуу, калыптануу эволюциясынын мерчемдүү этаптарын аныктоодо жалпы кабыл алынган теориялык жана методологиялык принциптер бар. Ал принциптердин негизинде тигил же бул талаш маселелерди баалоонун, тактоонун ордуна коюнун критерийлерин иштеп чыгууга болор эле. Асыресе, сөз кыргыз улуттук адабиятынын генезиси, анын жаралуу, калыптануу эволюциясындагы бири-экинчисине окшобогон, бирок, бирин-экинчисин толуктап, улантып, андан ары өнүүгүсүнө өбөлгөлөрдү түзүп отурган негизги этаптар жөнүндө сөз болгону он. Ириде, улуттук адабияттын тарыхын үч ири этапка бөлүштүрүп, элдик оозеки адабияттан эл ырчыларынын чыгармачылыгына(акындык поэзия), андан XX кылымдын башында жаралган жазма профессионал адабиятка карай өсүп отурган этаптарды гана эске алып келингенин эстеп көрөлү. Муну бери дегенде улуттук адабияттын тарыхын изилдеген авторлордун эмгектеринен окуйбуз, токсонунчу жылдарга чейинки окуу программаларында да, окуу китептеринде, монографияларда да ушинтип окутту. Сонку 15-20 жылда бул маселеге башка өнүттөн карап, мамиле жасоо аракеттерин жокко чыгарууга болбойт. 2002-жылы жарык көргөн «Кыргыз адабиятынын тарыхынын» жети томдугунун академиялык басылмасы бул маселеге жаны өнүттөн караган эмгек болуп калды. А түпкүлүгүндө улуттук адабияттын тарыхы ошол үч этап (мезгил) менен гана иштеле бербеши ошол кайрадан каралып, башка өнүттөн мамиле жасалганда гана көрүнөт окшобойбу. Маселенин реалдуу абалы мындай эмес экендигин төмөнкү схема көрсөтүп көрөлү:

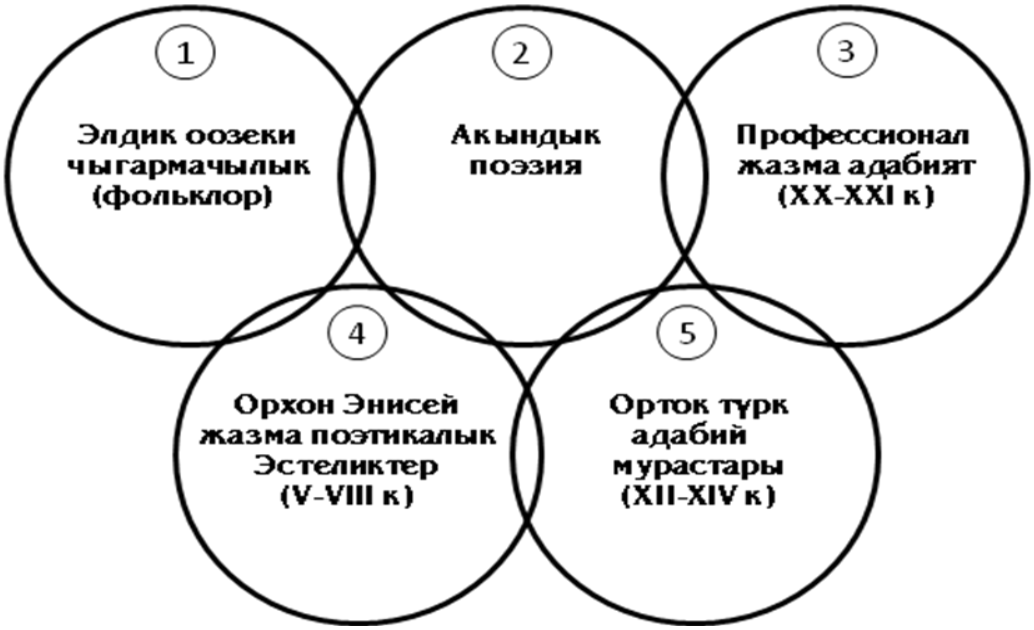

Демек, улуттук адабияттын тарыхын буга чейинкидей үч эмес беш этаптан турган узак тарыхы бар адабият катары караганыбыз он. Талаш жок, бул этап, мезгилдер бири-экинчиси менен тыгыз байланышта, уламалуулук (преемственноть) принцибинде өнүгүп отурду да улам мезгил өткөн сайын бирин-экинчиси толуктап, а кээде бири-экинчисине орун бошотуп берип, ошонусу менен адабий процесстин калыптанып, өсүп-өнүгүп, оожалып олтурган кыймылдагы динамикасын шарттады. Эволюциялык мындай өнүгүү мазмундук жана формалык, тематикалык жана поэтикалык, жактан көркөмдүүлүктүн өзүнөн мурдагы этап жете албаган бийиктиктерден алып отурду. Ырас бул этаптардын ар бирин өзүнчө бөлүп карасак деле ар бири өзүнчө турган көркөмдүк-эстетикалык

феномен, өзүнчө сөз кылууга арзырлык көрүнүш (явление) экендигин танууга болбойт. Азыркы биздин милдетке булар кирбейт, маселе башкада.

Биринчи этап. Дегинкиси, ар кандай улуттун оозеки адабияты ошол элдин этнос катары жаралып, өзүнүн тилине, салт-жөрөлгөлөрүнө ээ болуп, кадимкидей түтүн булатып жашай баштаган көөнө мезгилдеринде эле оозеки формада пайда болот. Мейли оозеки түрүндө жаралган андай адабият көркөмдүүлүктүн биз талап кылып көнүп калгандай анчалык жогорку денгээлде болбогондур (балким ошончолук примитивдүү денгээлде болгондур), ошентсе да, алар ошол элдин, этностун оозеки маданиятын көрсөтүп, не табияттын ар кандай сырдуу күчтөрүнө каршы турууда болсун, не келечектен күткөн үмүт-тилегинин орундалышына ишеним артууда болсун, ошол элдин оозеки формада жаралган көөнө адабий мурасынын мыкты үлгүсү болуп калды. Эгерде кыргыз улутун өзүнчө жашоо мүнөзүн күткөн этнос катары биздин заманга чейинки 3-1 мин жылдыктарда жаралган деген этнологиялык факт, далилдерди жетекчиликке алсак, анда биздин улуттук адабиятынын (оозеки формадагы) генетикасы жаралуу мезгили да ошол мезгилге туура келет. Ошентип, жаралып узак мезгилге укук алган оозеки адабият элдин «…кылымдар бою билгени менен көргөнүн көркөм баянга айландырып, оозеки сактап, укум менен тукумуна ошол ооз жүзүндө өткөрүп келүүгө мажбур болгон кыргыздар ошол оозеки адабияты уникалдуу казынанын-эстин, башынан кечирген урунттуу учурларынан кабар берген тарыхтын, коомго ар бир инсанга моралдык, укуктук жүрүм-турум эрежелерин туюндуруучу юридикалык жыйнактын, тарбия берүүчү куралдын, он-терс, жакшы-жаман жөнүндөгү түшүнүктөрдү чечмелеген туюнтманын жана башка жашоо-тиричиликтин көп кырдуу зарылдыктары үчүн пайдаланууга боло турган энциклопедиялык мазмундагы «китептин» милдетин аткарып келген».[1]

Экинчи этап. Эволюциянын, өсүп-өнүгүүнүн жолу ар дайым кыймылда болгон сыяктуу тигил же бул этностун оозеки түрүндөгү адабияты ошол оозеки бойдон эле бир орунда тура бербейт. Өзүнүн ордун башка бир көркөм системага бошотуп бербесе да эл турмушунун тарыхый өнүгүүсү жаны бир көркөм системанын жаралышын шарттайт. Ошентип тарыхый аренага таш бетине түшүрүлгөн маданий системанын келиши улуттук адабияттын тарыхындагы экинчи этаптын–Орхон Энесай жазма поэтикалык эстеликтердин (адабий мурас катары) жаралышына өбөлгөлөр түзүлдү. Ырас жазма-сызманын жаралышына ошого ылайык тарыхый шарт, өбөлгөлөрдүн болушун талап кылат. 6-7-кылымдардагы түрк каганатынан бөлүнүп Улуу кыргыз дөөлөтүнүн (мамлекетинин) тарыхый аренага чыгышы анын цивилизациялык турмуш кечириши ошондой өбөлгөлөрдүн бир фактору болуп берди. Таш беттериндеги «кичи жазуу», «чон жазуу» деп аталган жазма эстеликтер, күмбөз бетиндеги эпитафиялык жазуулар, Энесай дарыясынын боюндагы Алтай, Саян тоо кыркаларынын беттериндеги жазма мурастар кыргыз улутуна тиешелүү экендиги эчак далилденген айныгыс факт эмеспи. Демек, улуттун тарыхындагы мындай доор, мезгилди анын адабияты менен маданиятындагы этабы катары кароого неге болбосун. Ошол эле мезгилде өзүнчө көркөм система болгон оозеки адабият өз өмүрүн токтотуп койгон жок, андай болушу мүмкүн эмес эле. Оозеки маданият менен жазма маданияттын ширелишип айкашуусу, синхрондолушу, трансформация-ланышы көркөмдүк жактан жаны бийиктиктерди багындырышына экөөнө тен шарт, өбөлгө материал болуп берет.

Үчүнчү этап. Оозеки адабияттын кыртышынан өнүп чыккан эл ырчыларынын адабий мурастары ошол бирин-экинчиси улантып, толуктап отурган, мезгилдик жана мейкиндик жактан трансформацияланган жаны бир көркөм системанын жаралышын шарттады. Бул улуттук адабияттын тарыхындагы үчүнчү этап-акындык поэзия эле. «Элимде эки бала бар, экөөнү бирдей каранар, эгип койгон теректей, экөөнүн бою барабар. Калкымда эки бала бар, көркөмү бирдей каранар, капталда бүткөн кайындай,

[1] Кыргыз адабиятынын тарыхы. - I том: Фольклористика.- Бишкек: Шам, 2002.- 3-4-беттер

кагелес бою барабар» сыяктуу оозеки формадагы салттуу поэзияны жаны ладга трансформациялаган төкмөлүк өнөр улуттук адабияттын жаны бийиктиктерге багыт алышына өбөлгө түзө алды. Көркөм чыгарма жаратуу темасы боюнча синкреттүү мүнөзгө ээ болгон акындык өнөр улуттук адабияттын гана эмес улуттук маданияттын да, көркөм өнөрүнүн да (искусство) жаны тилкесин жаратты деп айтууга негиз бар. Акындык поэзия ошол төкмөлүктөн башка, оозеки формада көркөм мурас калтырган импровизациялык өнөрдөн башка цивилизациянын фактору болгон жазма поэзияны да мезгилдер аралык трансформациялады. Көркөмдүк эки системанын интеграцияланышы так ушул акындык поэзияда жатат. Сөз жазгыч акындардын адабий мурастары жөнүндө баратат. Жазгыч акындар өз заманынын, мезгилинин билимдүү адамдары гана болбостон, ырларын жаза билген, ал жазылгандарды улам ондоп, редакциядан өткөрүп, көркөмдүүлүгүн жогорулатып, оозеки поэзиядан жазма поэзияга өтүүдөгү байланыштыргыч көпүрө сымал эки башка системаны интеграциялап гана тим болбой, бир элдеги, улуттагы поэтикалык мурасты экинчи бир элге, өзүнүн улутуна аралаштырып, араб-фарсы, иран, чагатай талдериндеги чыгыш классикалык поэзиясын өздөштүрүп, өз улуттун адабияты менен маданиятына аралаштырды. Кол китептерди даярдоо менен кыргыз улуттук тажрыйбаны башка улутка жеткире алышты. Үстүртөн сомолоп алып айтканда улуттук адабияттын тарыхындагы үчүнчү этап (мезгил) болгон акындык поэзия мына ушунусу менен тарыхтагы үзүлбөс чынжырдын бир звеносун түзүп турат.

Төртүнчү этап. Улуттук адабияттын өнүгүү эволюциясында төртүнчү этап (мезгил) - орто кылымдардагы орток түрк адабий мурастар. Тарыхый өнүгүүдөгү бул мезгил өзүнүн уникалдуулугу менен, кайталангыстыгы менен башка этаптардан айырмаланган касиет-белгилерди өз боюна синирип алганын көрүүгө болот. Башкасын айтпаганда да өздөрүн «түрк уруулары» деп атаган жыйырмадан ашык уруулардын, элдердин интеграцияланган, жуурулушкан, синтезделген көркөм мурастары мазмундук жана формалык, идеялык жана тематикалык жактан, көркөмдүүлүк поэтикасы боюнча да буга чейин болуп көрбөгөн бийиктиктерге көтөрүлүп, бүткүл адамзат, дүйнөлүк бүткүл адамзат, дүйнөлүк адабий процесстен Чыгыш Ренессансы катары маанилүү ордун алды. Орток түрк адабий мурастар башка түрк уруулары сыяктуу эле кыргыз уруусуна да бирдей тиешелүү экендигин жанталаша далилдеп отуруу ашык нерсе. Улуттук адабияттын кыртышындагы үрөн анын генетикасын түзүп турган, пайдубалын түптөгөн оозеки адабият орто кылымдарда деле жашоосун токтотуп койбой, улам тематикасы байып, эл оозунда дале жашап жатты…

Бешинчи этап. XXкылымдын биринчи чейреги улуттук адабияттын узак мезгилдик тарыхында ири бурулуштардын мезгили болгону белгилүү. Өзүнүн өнүгүү эволюциясындагы жаны доордун, этаптын башталышы буга чейин далилденип келгендей 1924-жылдын 7-ноябрындагы кыргыз тилинде жарык көргөн биринчи гезиттин шарапаты менен гана байланышпайт. Ага чейин эле жазма-сызмасы калыптанып калган эл социалисттик идеологиянын андай жапакеч боор тарткан жылуу мамилесине муктаж деле эмес болчу. Башкасын кое туруп Молдо Кылычтын 1911-жылы Уфадан басылган «Киссаи-Зилзала», И.Арабаевдин 1913-1914-жылдары түзгөн араб тамгасындагы кыргыз тилинин алиппеси, Осмонаалы Сыдык уулунун 1913-жылы Уфадан чыккан «Мухтасар тарых киргизиа», 1914-жылы чыккан «Тарых кыргыз шадманиа» санжыра китептери, Октябрь төнкөрүшүнө чейин эле бирин-экин ыр ангемелерин жарыялап жүргөн Жумадыл Түлөкабылов, Орозакун Элепесов, Байсерке Калпаков, Исамүдин Кудайбергенов, Зыйна Элепесова, Сыдык Карачев, Касым Тыныстанов сыяктуу XX кылымдагы профессинал жазма адабияттын өкүлдөрүнүн чыгармачылыгын эстесек жетиштүү болгудай. Ырас Октябрь революциясынын пролетардык идеологиянын эпкини менен кыргыз адабияты менен маданиятынын, агартуу тармагынын жаны тепкичке көтөрүлгөнүн, анын шарапаты көркөм маданиятка болгон мамиленин өзүн өзгөрткөндүгүн тануу кыйын. XX кылымдын биринчи чейреги

оозеки чыгармачылыктын да коомдук турмушка активдүү аралашып жүргөнүн жокко чыгарбайт. 20-жылдардын жазма профессионал адабияты өзүнүн телчигүү, калыптануу мезгилинде дале болсо фолклордун традицияларга, оозеки адабияттын, акындык поэзиянын тажрыйбаларына дале болсо муктаж эле.

Адабий процесстин өнүгүү мыйзам ченеми ушуну ырастайт: ал өзүнөн мурдагы адабий мурастарды четке какпай, тескерисинче, анын жакшы тажрыйбаларына, таянуу менен улам илгерилеп, телчигип жаны муундагы мурастарды жаратып отурат. Ар кандай нерсенин эволюциялык өсүшү ушул табият мыйзамын жетекчиликке алып келген.

Адабияттар:

1.Кыргыз адабиятынын тарыхы. - I том: Фольклористика.- Б.: Шам, 2002 ж.

Турдубаева Н. КЫТАЙДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН СОҢКУ МЕЗГИЛДЕГИ АДАБИЯТЫНДА РОМАН ЖАНРЫНЫН ӨНҮГҮШҮ

Кытайдагы кыргыздардын соңку мезгилдеги адабиятында роман жанрынын өнүгүшүнө көбүрөөк салым кошкон жазуучулардын бири катарында Момун Турдакунду жана Абдыракман Ысмайылды атап өтсөк болот. 1991-жылы Момун Турдакун «Кызыл суу кыргыз басмасы» тарабынан «Тагдыр жолу», 1966-жылы «Шинжаң эл басмасы» тарабынан «Турмуштагы чуулган», 1977-жылы Абдырахман Ысмайыл «Кызыл суу кыргыз басмасы» тарабынан «Ыйман» романдарын жазып окурмандарга жарыялап беришкен. Бул аталган романдар тууралуу кеңири сөз кылууга болот. Бирок макаланын көлөмүнө ылайык аталган макалабызда 1991-жылы жарыяланган Момун Турдакундун «Тагдыр жолу» романы тууралуу гана сөз кылып өтсөк. Аталган романдын жазылышы соңку мезгилдеги Кытайдагы кыргыздарда роман жанрынын кандайча өнүккөндүгү тууралуу бир аз болсо да кабар бере алат.

Аталган романдын автору - Момун Турдакун. Буга токтолуп отурганыбыздын себеби бар. Акыркы мезгилде жарыяланган китептерде «Момун Турду» деп жазылып жүрөт. (1. 93-б.). Ал эми Кытайлык кыргыздардын окуу китептеринде жана романдын өзүндө да «Момун Турдакун» деп так жазылган. Бул жерде суроо туулат. Эмне үчүн «Момун Турдакун» деген энчилүү аттагы «Турдакун» деген автордун аты «Турду» деп жазылып калган? Биздин оюбузча «Турдакун» деген атты эч кимге «Турду» деп өзгөртүп жазышына укук берилбесе керек. Анткени, Кыргызстанда белгилүү «Турдакун Усубалиевди» «Турду Усубалиев» деп койсо же жазып койсо, кимди болсо да оюн арсарга бөлөт. Ошол сыяктуу бул жерде ушундай көрүнүш.

Момун Турдакун 1943-жылы Улуучат районуна караштуу Терек айылында бул дүйнөгө келген. Алгачкы билимин жергиликтүү мектепте өркүндөтүп, аны аяктагандан кийин 1963-жылы Шиңжаң шаарында жайгашкан көркөм институтунда сүрөтчүлөр даярдай турган факультетине өтүп, аны ийгиликтүү аяктаган.

Момун Турдакун - Шиңжаң жазуучулар коомунун мүчөсү, Шиңжаң сүрөтчүлөр коомунун мүчөсү, Кызылсуу кыргыз автоном областтык сүрөтчүлөр коомунун төрагасы катарында иштерди алып келген. Демек, Кытайдагы кыргыздардын адабиятынын тарыхын жазган Мамбетакун Мамбеттурду: «Момун Турдакун – акын, кара сөзчү жана сүрөтчү» деп жазгандай, Момун Турдакундун жараткан чыгармалары чыныгы көркөм сүрөтчүнүн калеминен жана көркөм көз карашынан жаралган эстетикалык табылгалар деп айтсак ашыкча болбос эле. Анткени, чыныгы сүрөтчү жөнөкөй, адам байкабаган нерсени туюп жана сезип турат. Ушул алкактан алып караганда, жөн эле адам сүрөтчү боло бербейт. Момун Турдакундун табияты жалаң эле сөзгө кулак салган жана жаза билген таланттуу адам гана болбостон, ал көзү менен кооздукту терең туя билген таланттуу адам экендигин байкасак болот. Ал жазуучулук калемин адегенде поэтикалык

ыр саптарды жазуу менен баштаган. Буга анын 1962-жылы «Сезди бекен» деген алгачкы ыры күбө боло алат. Ошол жылдардан баштап ал «Кызыл суу гезити» жана «Тарым» аттуу уйгур тилинде чыккан журналдарда жана «Керме Тоо» аттуу ыр жыйнактарына да ырларын жарыялай баштайт. Демек, жазуучу Момун Турдакун өзүнүн алгачкы чыгармачылык ишин студент күндөрү эле баштаган экен. Бир нече жолу жарыяланган ырлары менен белгилүү болгон автор 1987-жылы «Белек» аттуу ырлар жыйнагын окурмандарга жарыялайт. Бул ырлар жыйнагында автор ар кыл жылдарда жазылган ырларынын дээрлик бардыгын камтуу менен окурмандарына сунуштаган. Ушул жыйнагынан кийин «Капан ууру», «Капандын жоруктары», «Турмуш сабагы», «Катуу багыт жөнүндө легенда» аттуу ырларын, дастандарын жарыялаган. Аталган ырлар жыйнактарынын ичинен «Көркөм Шинжаң», «Мекен-энем», «Тапсаңчы жүрөк дарысын» аттуу ырлары Щинжаң шаарында өткөрүлгөн сынакта 2-3-даражалардагы сыйлыктарга татыктуу болгон. 1990-жылы «Шинжаң жаңы доор адабияты» сыйлыгына, «Манас» борбор түрүндө» деген ыры 1993-жылы «Улуттук ынтымактыгы темасындагы атактуу чыгармалары» деген сыйлыкка ээ болгон. Ошондой эле, Момун Турдакун өзгөртүп жасаган кыргыз кыягы автоном боюнча алып барган улуттук музыка аспабы жарышында 2-даражалуу сыйлык менен сыйланган. Демек, Момун Турдакун өз заманынын жана мезгилинин жазуучусу, сүрөтчүсү экендигин жогорудагы эмгектер далилдейт. Автор жогорудагыдай алгачкы чыгармачылык кадамынын жемиштүү жыйынтыгы 1991-жылы жарыялаган «Тагдыр жолу» романы. Бул романдын сүрөттөлүшү, баалуулугу тууралуу өз учурунда профессор Качкынбай Артыкбаев: «Бул романдын жогорку профессионалдуу деңгээлде жазылгандыгын баса белгилеп кетүү абзел», -деп жазган. (3. 636-б.). Мындай баалоонун негизи бар. Чындыгында, профессор К.Артыкбаев белгилеп өткөндөй, роман жогорку профессионалдуу деңгээлде жазылган. Эң алды менен айта турган сөз, романдын мазмуну окурмандарды дайыма өзүнө тартып, андан ары эмне болду деген суроо менен алаксытып, жетелеп турганы менен баалуу. Экинчиден, романдагы каармандар, андагы окуялардын сүрөттөлүшү Кытайдагы кыргыз интелегенттеринин жашоосу «маданий төңкөрүш» учурунда кандай оорчулуктарга учурагандыгын реалисттик планда сүрөттөө менен Кыргыстандагы 37-жылдары болуп өткөн репрессия учуру көз алдыңа тартылып түшөт. Романды окуй баштаганда эле окуялардын сүрөттөлүшүнө терең көңүл коюп, кызыгуу менен окуй баштайсың. Автордун стили жөнөкөй жана жеңил окулат. Эч кандай татаал сүйлөмдөрдүн түзүлүшү жок, окуялардын сүрөттөлүшүндө ырааттуулукту сактай алат. Ошондой эле, романдагы катышкан каармандары өтө көп эмес, чектелүү, бирок көтөргөн проблемасы жана жүгү оор. Бул проблема баягы эле биздин коомубузга, жалпы эле адамзаттын калыптанышында белгилүү акын Мидин Алыбаев жазгандай: «Адам деген эң кыйын аппарат», -деген философиялык категориясын дагы бир адамзатка туюндуруу болуп саналат. Автордун окурмандарына туюндурайын деген маселеси бул тирүүлүк жашоодо көбүнчө кара дайыма акты басымдуулук кылгандай сезилет, бирок бары бир өтө кыйынчылык менен ак жеңип чыгары, ал ак жеңип чыкканга чейин эмне деген кыйноолор жана азаптар баштан өтөт. Мына ушундай өнүгүү жолундагы татаал жолду автор романдагы каармандары Малдыбай менен Айданага жүктөйт. Малдыбай менен Айдана үйлөнүп, экөө бир уулду болуп, бактылуу үй-бүлө катары жашап жүргөн күндөрүнүн биринде, Түкүбай аттуу бир өчпөс, мизи курч кылычтуу чагылган, аларды бактылуу үй-бүлөлүк доордон эч укугу жок ажыратып салды. Тагыраак айтканда, Малдыбай Түкүбай менен дос болуп, аны менен арак ичип, чоогу майрамдашып жүрүшөт. Ошол күндөрдүн бир каргашалуу күндөрүндө Түкүбай менен Малдыбай ичип отуруп, экөө мас болуп калышат. Түкүбай кичине эсине келип, сыртка чыгат. Сыртка чыгып, каридордун бир бурчун караса, көзүнө «эркек кыз» атка конуп жүргөн кытайлык кыз Минхуйаны көрүп, аны менен амандашып, сүйлөшүп, анын бөлмөсүнө киришет. Экөө тең сүйлөшүп, өткөн-кеткен маселелерди айтышып туранда, Минхуйа кофе даярдап берет. Аны менен тең катары музыка коюлат. Түкүбай Минхуйаны өзүнө тартып

бийге түшөт. Ал кыздын жытына, илебине азгырылып, Минхуйага эркектик кылып кол салат. Дароо Минхуйаны керебетине жыга түшөт. Минхуйга эси жоктой, ага каршылык көрсөтпөй жатып калат. Ага болбой Түкүбай аны чечиндире башайт. Акыры колуна бир ысык нерсе урунат. Көрсө, ал Минхуйанын жарылган башынан аккан кан экен. Аны көрүп, Түкүбай дароо эсине келип, сыртка чыгат. Эмне кылаар айласын таапай турган учурда, алыстан Малдыбайдын басып келе жатканын көрөт. Малдыбай болсо Түкүбайды издеп чыккан эле. Түкүбай эсинен кетпестен дароо Малдыбайдын мастыгынан пайдаланып, аны Минхуйанын бөлмөсүнө жетелеп кирет, Малдыбай өзүнүн бөлмөсү эмес экенин мастыгынан түшүнбөй Түкүбай өз бөлмөсүндөй кошо ээрчип кирет. Түкүбай: «Үйүңө келдик, эми чечинип жатып уктайлы, төшөккө жатып эс алалы»,-деп туруп, Малдыбайды чечиндирип, эсинен танып жаткан Минхуйанын жанына жаткырып коюп, өзү акырын сыртка чыгып кетип калат. Ошентип, Түкүбай өзүнүн жасаган күнөөсүнөн кутулуп, Малдыбайды 25 жылга Бейжинге сүргүнгө айдатып жиберет. Ал эми Минхуйа тирүү калганы менен тирүүлөй өлүк болуп, башынан да, эсинен да кетип, араң жатып ооруканадан айыгып чыгат. Ден-соолугу басканга гана тууралана, башы ордуна келбей, айрым учурларда нерви тууралан бай, дагы эле толук эсине келбей, аны ушул калыпка келтирген ким экендигин билбей оору менен алек болуп калат. Ал эми Малдыбайдын аялы болсо эч нерсеге түшүнбөй жалгыз үйүндө уулу Таалайбек менен элдин бетин карай албай жалгыз томолой жетим сыяктуу калып калат. Мына ушундай автордун сүрөтөөсү, бул бир бактылуу үй-бүлөнүн ынтымагын заматта бир эле адам бузуп коерун, ал түбөлүккө ажырым болуп кетерин эң сонун көркөм чагылдыруу менен окурманына туюндура алган. Темадагы башкы конфликт ушул окуядан чиеленет. Негизинен, автор романдагы катышкан каармандарын башынан аягына чейин бир жактуу жакшы же бир жактуу жаман кылып сүрөттөбөйт. Аны окурман өзү туюнуп окуйт. Маселен, Айдана өзү кесиби боюнча даргер. Ооруканада Айдана менен Чин Дейфуга кытай деген дарыгерди баалашып, аларга гана дарылануу га барышат. Ал эми Малдыбай болсо, кесиби боюнча тарыхчы жана адабиятчы. Анын максаты элдик мурастарды көтөрүү, окуган, билген нерселеринин бардыгын элге таанытуу болуп саналат. Күйөөсү Малдыбай Бейжинге сүрүлүп кеткенден кийин, Айдана өзүн бир азга жоготуп, Түкүбайдын азгырынына кирип, анын жаман максаттарын түшүнбөй эле а түгүл «маданий төңкөрүштүн» кесепетинен камалып, кайра келгенде алты жашар жоготуп койгон уулун Таалайбекти да издебей, издегенге да аракет кылбай, Түкүбайга турмушка чыгып кетет. Андан бир кыздуу болот. Мындай сүрөттөө окурмандардын кыжырын келтирет. Эмне үчүн Айдана турмушка кайра чыгып кетсе эле, уулун издебей, кайра кыздуу болуп Түкүбай менен тынч жашап калат. Бул сүрөттөө окурман үчүн ишенимсиздикти жаратат. Эч убакта аял төрөгөн баласын унута албайт. Бирок бүгүнкү заманда бардыгын күтүүгө болот. Автордун Айдананын образына байланыштуу оң жана терс сапаттарды жогоркудай сүрөттөөлөр менен чагылдырып бериши, бул чыныгы турмуштагы көрүнүштөрдү окурманга ачыгыраак, реалисттик маанайда сүрөттөөгө аракет кылгандыгы байкалат. Мындай алгачкы кызыктуу сүрөттөөлөр менен автор 1967-жылы Кытайда болуп өткөн «маданий төңкөрүштүн себептерин» да окурманына сүрөттөөгө аракет кылат. Романды бардык ишти чиритип жаткан Түкүбайдын образы эч бир кыйынчылыктарга учурабайт. Ал тескерисинче, дайыма дасторкондун талканына ээ болуп, өнүгүүнүн үстүндө жүрөт. «Маданий төңкөрүштүн» уюмдашкан бир нече уюмдарынын ичинен «Ылаачын» деген уюмга кирип алып, өкмөт тарапта иштеген адамдарга таанылат. Эптеп дагы бийиктикке жетишүү үчүн Айданадан кутулууну ойлонот. Анткени, Айдана жексурдун аялы катары элге таанылып калган. Ушул жагы Түкүбайга терс таасирин көрсөтөт деген максатта, аны алдап бал тилге салып, «Жинди саз» деген айылга жөнөтүп жиберет. А түгүл, жолго узатып жатып, аны менен макулдашып ажырашуу жөнүндө жазылган арызга макулдугун алып, кол койдуруп алат. Кайра Калбүбү деген аялга үйлөнөт. Акырын жүрүп, акырын өкмөттүн көз жаздымынан калбай, жергиликтүү маселесин элдин чече турган башкаруучулук орунга отуруп калат.

Мындай автордун сүрөттөөсү негизги образдын сырткы гана ийгиликтүү көрүнүшү. Бирок автор каармандын ички жан дүйнөсүндө болуп жаткан оор түйшүктүү унутпайт. Түкүбай Минхуйанын жигити Калмуратты көргөндө өзүнүн кылган күнөөлөрүн ичинен ойлонот, жаны ичинен бышат, эптеп аны сүйлөшүп, өткөн-кеткен иштерди эске салымыш болуп, кандай сөз чыгар экен деп коркуп турат. Калмурат жакшы сүйлөп, эч нерседен кабары жоктой ички сырын төгүп айтса, Түкүбай ичинен сүйүнүп, дагы эле болсо кылган күнөөм жөнүндө эч ким билбесе экен деп түйшүктөнөт. Ал түгүл күнөөсүн түп-тымырынан бери жок кылыш үчүн экинчи жолу дагы Минхуйаны өлтүрүүгө аракет кылат. Анын ооруканада жатканын билип, жаткан керебетинин алдына жардыргыч коюп кетет. Бирок бир кудайдын жардамы менен Минхуйа өлбөй калат. Бул кабарды окурман романдын аягында билет. Өзгөчө, Айдана уулу Таалайбекти 19 жашка келгенде гана Малдыбайдын жардамы менен табат. Тагыраак айтканда, Малдыбай түрмөдө жүрүп, жакшы үлгүлүү жүрүш-турушу аркылуу мөөнөтүнөн эртерек бошонуп, үйүнө кайтып келе жатып, жолдо баласы Таалайбекти таап алат. Таалайбек энеси Айданадан аргасыз ажырап калгандан кийин көчөдөгү ууру, кайыр сураган, балдарга жолугуп, алар менен эптеп күн өткөрүп жүргөн күндөрүнүн биринде атасы Малдыбайга жолугуп, өзүнүн башынан өткөн-кеткен оор күндөрдүн баарын кыскача гана айтып берет. Акыры Малдыбай уулу менен Айдананы таап, кеч болсо да өздөрүнүн укутуу тынч жашоолоруна өтөт. Бул окуяны романдан окугандан кийин окурман катары иштин оңунан чыкканына ичинен кубанасың. Бирок дагы эле болсо: «Түкүбай эмне болот?»-деген суроо менен түйшүккө түшө бересиң. Мына ошондо капыстан Минхуйанын өлбөй калып, тирүү калганын билесиң. Минхуйа тирүү калгандан кийин, анын оорусунан айыккандыгын уккандан кийин окурман романдын жыйынтыгы эмне менен бүтөрүн дароо эле түшүнөт. Демек, Түкүбайдын элге жасаган жамандыгынын чегине акыры кайра Минхуйа жетерин айтпаса да түшүнүктүү. Минхуйанын романда тирүү калышы, бул автордук жөн эле жерден пайда боло калган сүрөттөөсү эмес. Бул жерде жогоруда айтып өткөндөй, сөзсүз түрдө акыры чындык жеңет, бекеринен кыргыздарда: «кыңыр иш кырк жылда болсо да билинет» деген сөздүн нугунун мааниси туюдурулуп жатат. Окурмандар окуянын мындай сүрөттөлүшүнө көңүл коюп дагы акыйкаттык жашоого ишенүүгө болот деген ишеним менен жашап калышат. Бул бир жагы. Ал эми экинчи жагы автордун дагы бир максаты Малдыбайдын образы аркылуу окурмандарга маданий төңкөрүштүн бир элестерин ачыгыраак айта албаса да, диалогдук сөз менен жеткирүүгө аракет кылат. Мисалы, романда Малдыбайдын бир лирикалык чегинүүсү бар: «Адабияттын азабын жеткиче тарттым го», -деп айтат. (4. 246-бет). Бул сөз жөн айтылган жок. Демек, Малдыбай, бул жазуучунун атынан кыймылга келген образ болсо керек. Анткени, адабият айтпасак деле эң эле татаал илим экендиги бизге маалым. «Маданий төңкөрүштүн» кесепети Малдыбайга окшогон илимпоздордон пайда болуп жатат. Ошондуктан, Малдыбайдын сөзү, бул өз окурмандарына чындыкты таанытып коюнун бирден-бир максаты болуш керек. Бирок автордун кээ бир сүрөтөөлөрүндө айрым суроо жагдайларды жаратуучу өбөлгөлөр бар. Мисалы, Калмурат бозочу аялдан Түкүбай менен Калбүбүнүн жасаган кылмышын толук угат. Бозочу аялдан угуп, Калмурат Жан Лин (Жаң Шужи) менен жолугушуп, уккандарынын бардыгын айтып берип, эми акыйкаттык болот го деп үмүт кылат. Бирок үмүтү эч кандай аягына чыкпайт. Эч кандай реакция болбойт. Дагы эле болсо Түкүбай акталып калат. Буга кандай түшүнсө болот. Автор бары бир Түкүбайдын жазасын Минхуйа берет деген ой менен бозочу аялдын айткан сөздөрүн эсине албай койсо керек. Ошондуктан, романда бозочу аялдын сөзү көмүлгөн бойдон кала берсе керек.

Момун Турдакундун «Тагдыр жолу» романы окурмандардын көңүлүн сюжеттик курулушуна тартат. Жазуучунун өзүнө таандык жазуучулук стилдик касиеттери бар. Тагыраак айтканда, роман беш бапка ажырап, ар бир бап подтемаларга бөлүнүп берилет. Жазуучу Момун Турдакун ар бир под теманын аталышына ылайык элдик макал-лакаптарды, жазуучу Касымаалы Жантөшевдин, окумуштуу Мухтар Ауэзовдун үлгү

боло турган сөздөрүн жазып берет. Бул жагы окурмандардын көз жаздымында калбайт. Ошондой эле айрым саясий окуялардын маңызын окурмандарына туюндуруу үчүн негизги каармандардын диалогдук речинде эписталлардык форманы (кат жазышуу) да кеңири колдонгон. Бул өзгөчөлүктү Айдана менен Малдыбайдын бири-бири менен жазган каттары аркылуу байкоого болот. Албетте, кайсы окурман болсун сөзсүз түрдө жазылган каттын мазмунуна көңүл бурбай койбойт. Ал сөзсүз түрдө кызыгуу менен окуйт. Ушул кызыгууну автор эң жакшы түшүнгөн жана сезген. Бул бир жагы. Экинчи жагы автор эмне үчүн кейипкерлердин образдарын кытай өкүлдөрүнөн пайдаланган. Романдагы эң негизги кейипкер кытай кызы Минхуйа болуп жатпайбы. Эмне себептен кытай элинин өкүлдөрү аралашып кеткен. Бул жерде кейипкер кытай кызынын өкүлү болуп кеткени менен романдын жарыяланышына негизги ачык шарттардын бири болуу менен Кытай эли өз элин таанытуу жана жайылтуу максаты болсо керек.

Сөзүбүздүн акырында, романдын «Тагдыр жолу» деп аталышынын мааниси камтылган маанисине жооп берет. Романдагы кейикерлердин көргөн азап-тозоктору эртеңки күнү ар бир адамдын эле окурмандын башына түшүп калышы мүмкүн. Бул романдагы окуянын сүрөттөлүшү биздин жашообуздагы толгон-токой болуп жаткан терс көрүнүштөрдүн бир гана элеси көз алдыбызга тартыла түштү. Жазуучу Момун Турдакундун «Тагдыр жолу» аттуу романы эч убакты окурмандарды көз жаздымында калбайт, тескерисинче, кызыгуунун, ойлонуунун алкыгында тарбиялай алат деген ишеничтемин.

Адабияттар:

1. Кытайдагы кыргыз акын-жазуучулардын чыгармалары (Ырлар жыйнагы). Түзгөн жана араб алфавитинен кирилицага /Айсаракунова Ж. –Бишкек: Бийиктик, 2009.
2. Мамбетакун Мамбеттурду. Кытайдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. –Үрүмчү: Шинжаң Эл басмасы, 1995.
3. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. –Бишкек, 2004.
4. Момун Турдакун. Тагдыр жолу. –Ш., Кызылсуу кыргыз басмасы, 1991.

Усекеев Э.Ж. ТРАДИЦИОНАЛИЗМ КАК ОСНОВА ВЛАСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В КЫРГЫЗСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Традиционное кыргызское общество, как доминирующее в социально-политических отношениях, продолжало существовать вплоть до первых десятилетий XX века. Столь длительное пребывание в системе традиционных отношений имело одним из своих следствий тот факт, что и в настоящее время кыргызы в ощутимой мере сохраняют признаки традиционного общества. И особенно заметно это в сфере политических и властных отношений.

Кочевой образ жизни, которого веками придерживались кыргызы, позволял им без особого ущерба игнорировать инновационный компонент собственной культуры и избегать по мере возможностей влияния иных культур, сохраняя таким образом всю систему отношений почти в неизменном виде. Экстенсивная форма хозяйствования, вообще присущая для кочевого скотоводства, при наличии обширных, относительно свободных пространств, придавала чрезвычайную статичность не только данным формам хозяйствования, но и примитивной социально-политической структуре, основывающейся на сравнительно малочисленной общности. Которая ко всему прочему была еще разделена и на хозяйственно, и политически автономные единицы в виде родов и племен. Собственно говоря, в данном случае наблюдался красноречивый пример перехода количества в качество. А вернее, неосуществление перехода по причине отсутствия количественного роста.

Следует отметить, что любое традиционное общество, независимо от времени, эпохи, хозяйственной, религиозной, этнической и прочей специфики, характеризуется рядом черт, свойственных для всех традиционных обществ, а именно:

− низкая степень восприимчивости к инновационной составляющей культуры и сравнительно низкий эволюционный потенциал;

− экстенсивные формы хозяйствования, обусловливающие стабильно низкий уровень жизни;

− абсолютное доминирование сельского населения и уклада жизни над городским;

− значительная неизменность общественных структур, базирующихся на кровнородственной либо сословной организации общества;

− высокая рождаемость наряду, как правило, с высокой смертностью, обусловливаемой относительно низкой ожидаемой продолжительностью средней жизни.

Все вышеперечисленные черты в совокупности обусловливают чрезвычайный консерватизм традиционных обществ. С другой стороны, низкоэффективная экономика традиционных обществ, при доминировании сельского населения, характеризуемого многодетностью семей, способствует значительному возрастанию роли кровнородственных связей в системе общественных и политических отношений. В наиболее привычном виде традиционное общество представляет собой социум, пронизанный системой кровнородственных связей. Другими словами, традиционное общество – это сообщество, в котором каждый член состоит в родстве с достаточно большим количеством других ее членов. Следует отметить, что именно здесь обнаруживается одно из принципиальных различий традиционного общества от гражданского и индустриального, в которых в силу значительного преобладания семей с минимальным количеством людей над всеми остальными система родства не играет той роли, которая присуща традиционному обществу. Политическая и все прочие сферы общественных отношений, в том числе властные, в традиционном обществе пронизаны системой ценностей, базирующейся на кровно-семейном родстве.

Если применить все вышеперечисленные критерии традиционного общества к современному кыргызскому этносу, то будет достаточно очевидным, что оно вполне подпадает под подавляющее большинство из данных критериев. Последнее обстоятельство дает нам основание утверждать, что и система властных отношений в современном кыргызском обществе, являющаяся органической частью совокупных общественных отношений, все еще содержит в себе многие элементы традиционализма. Сообразно данному обстоятельству мы продолжим анализ некоторых наиболее значимых, типологических черт традиционного общества, которые, само собой разумеется, характерны и для кыргызского традиционного общества.

Индивид, существующий в пределах традиционной культуры и являющийся ее продуктом, воспринимает реальность и установленный порядок жизни не только как нечто неразрывно-целостное и завершенное, но и не подлежащее изменению, инновационным преобразованиям. Его место в социуме и статус в целом определяются традицией, понимаемой в самом широком смысле.

Низкая производительность труда в традиционном обществе с необходимостью приводит к значительному усилению взаимозависимости его членов. По этой причине коллективистские принципы, нормы и установки в традиционном обществе имеют доминирующий характер. Они наиболее эффективно обеспечивают выживание, как всего сообщества, так и каждого отдельного его члена. Вследствие этого вся ценностная система традиционного общества выстраивается на базе коллективистских принципов, норм и установок. В таких условиях индивидуализм, естественно, не может ни культивироваться, ни поощряться. Более того, он порицается, поскольку свобода индивидуума, так или иначе приводящая к нарушению привычного, освященного традицией порядка, воспринимается подавляющим большинством как своеволие, эгоцентризм. Традиционное общество не имеет реальной возможности материальной

поддержки своих членов за пределами общины. Те же в свою очередь, как правило, не способны самостоятельно обеспечить себя, создать приемлемые условия существования. В результате возникает замкнутый круг, вырваться за пределы которого чрезвычайно сложно. Таким образом, примат коллективных интересов над частными, свойственный традиционному обществу, имеет под собой серьезные экономические основания, которые вследствие длительной общественной практики, привычки вести себя определенным образом получают в конце концов психологическое и идеологическое обоснование и закрепление. На базе примата коллективных интересов над частными, коллективистских установок и ценностей над индивидуалистскими возникает примат интересов иерархических структур в лице рода, племени, клана или, наконец, государства. Сообразно этому оценка личности в пределах традиционного общества как на коллективном, так и на индивидуальном уровне осуществляется главным образом не по ее персональным деловым качествам, активности, дееспособности, интеллекту, компетентности и т.д., а по месту, которое оцениваемая личность занимает в локальной или общей иерархической системе – родоплеменной, сословной, клановой, чиновничьей и т.д. При этом данное место имеет в глазах общества и индивидов весьма высокую статусную и властную ценность. Причем последняя явно преобладает над первой, поскольку, во-первых, затрагивает глубинные основы личности в силу особенностей самого феномена власти и, во-вторых, открывает доступ к множеству благ, сопряженных с исполнением властных функций. То или иное место в иерархической системе позволяет личности сообразно данному месту стяжать определенную долю власти, которая независимо от типа и характера общества обладает множеством привлекательных сторон любого плана. Власть повышает статус, а с ней оценку и самооценку личности. Кроме того, заняв то или иное место во властной иерархии, личность в любом обществе получает определенное материальное вознаграждение. И чем выше ее положение в иерархии, тем, как правило, выше вознаграждение. Однако следует иметь в виду, что в традиционном обществе, одной из характерных черт которого является относительно слабая материальная обеспеченность. Личность, стяжав власть, помимо прочего получает доступ к системе распределения материальных благ, что является мощным стимулом для ее продвижения в системе власти из-за преобладания отношений перераспределения материальных благ над рыночным обменом. При этом элементы рыночной экономики, которые присутствуют в традиционной экономике в слаборазвитом состоянии, подвергаются, как правило, жесткой регламентации и регулированию, что ведет к значительному понижению стимулов к труду. В результате рядовой член общины в своей трудовой деятельности не стремится к постоянному получению дополнительного прибавочного продукта, ограничиваясь выработкой жизненного минимума. Низкая техническая оснащенность традиционного общества завершает общее его экономическое неблагополучие. Свободные рыночные отношения, являющиеся своего рода антиподом традиционным экономическим отношениям, неизбежно ведут к усилению процесса дифференциации общества, увеличению социальной мобильности и со временем кардинальному изменению структуры социума, что в корне не приемлет традиционное общество.

Р. Белла, правомерно оценивая способность общества как такового к постоянной внутренней дифференциации на базе постоянного роста внутреннего продукта как критерий его эволюционного потенциала, пишет следующее: «Эволюцию следует определить как процесс возрастания дифференциации и усложнения организации, который обеспечивает организму, социальной системе или любому иному рассматриваемому образованию большую способность приспособления к среде, что в известном смысле делает их более автономными по отношению к своему окружению, чем были их менее сложные предки»[1].

[1] Белла Р. Сравнительное изучение цивилизаций. – М., 1999. – С. 107.

Традиционное общество, для которого характерен низкий эволюционный потенциал, не обнаруживает в себе высокие адаптивные способности и в зависимости от внешних обстоятельств активно или пассивно противодействует внешнему влиянию, инициирующему либо провоцирующему инновационные процессы в обществе. Оно таким образом вольно или невольно противится любым процессам, способным разрушить его, и для этого стремится сохранять все существующие политические и общественные институты, в том числе, конечно, властные, в неизменном виде. Однако, поскольку для любого общества, каким бы консервативным оно не было, свойственна способность к поступательному развитию, то традиционное общество в конце концов приходит к собственному отрицанию. Поэтому принципиальным здесь является то, что разные общности, этносы, народы в силу множества причин обнаруживают неодинаковую способность к преобразованию, эволюции. Каждая общность, этнос, так или иначе продвигаясь вверх по эволюционной спирали, преодолевает трудности в своем развитии с неодинаковой скоростью и, соответственно, в различные временные сроки. И вследствие этого такие универсальные явления, в смысле их неизбежности и общеобязательности, как абсолютная власть внутри общности, корпоративность и клановые связи, были характерны для всех сообществ. Они, впрочем, характерны в той или иной мере и для многих современных сообществ. Различие состоит лишь в том, что одни народы уже прошли данную фазу, этап развития, а другие – еще нет либо прошли не в полной мере.

Если сравнивать власть в ее ценностном контексте и плоскости в традиционном и нетрадиционном обществе, т.е. уже преодолевшем традиционный этап своего развития, то, учитывая все вышесказанное, можно сделать правомерный вывод, что власть в традиционном обществе обладает более высокой ценностью, чем в нетрадиционном. Это неизбежно, поскольку в условиях ограниченных возможностей реальные люди, естественным образом устремленные к тем или иным жизненным благам, к покою и состоянию безопасности, используют для этого все имеющиеся в их распоряжении средства. А власть в таких условиях является одним из самых действенных средств, способных доставить желаемые блага. Другими словами, чем ограниченней в своих возможностях то или иное общество, тем привлекательней в нем в материальном и психологическом плане власть. Из этого, однако, не следует, что в нетрадиционных, экономически благополучных, развитых обществах и государствах власть как таковая лишается своей привлекательности. Это в принципе невозможно в силу ее многогранности и универсальности, способности приносить ее обладателю те или иные блага, психологическое удовлетворение и т.д. Речь в данном случае идет о степени ее привлекательности и стимулах, устремляющих людей к власти. В развитых обществах индивиды располагают большими возможностями для удовлетворения тех или иных своих потребностей и, соответственно, большей независимостью от других индивидов. Наличие у индивидуумов больших возможностей и свобод, гарантируемых и эффективно обслуживаемых развитой системой права, индивидуалистские привычки, наклонности и ценности, возможность жить независимо от других, полностью сосредоточившись на собственных интересах, способствуют снижению ценности и интереса со стороны индивида к власти. Этому же способствует разделение власти на три взаимосвязанные, но независимые друг от друга ветви, а именно законодательную, судебную и исполнительную, предоставляющие индивидам определенные гарантии их свобод и существенно ограничивающие произвол со стороны властей и других индивидов. Все это вместе способствует заметному снижению стимулов к власти и накалу борьбы за нее. Повторимся, власть, будучи явлением универсального порядка, не обесценивается в развитом обществе. Однако в значительной мере изменяются формальные ее проявления, а вместе с ними стимулы и мотивация к власти. В самом общем смысле речь идет о трансформации культуры власти, обусловленной тектоническими изменениями в культуре в целом, а не об ее девальвации.

Традиционные общества в силу своей культурной специфики, коллективистских ценностей и предпочтений отрицают плюрализм в собственной среде и, соответственно, тяготеют к авторитаризму. Последнее помимо всего прочего обусловлено не только существующей стратификацией общества, характеризуемой незначительной степенью социальной дифференциации, но и необходимостью поддержания привычного для общества порядка и пресечения попыток несоблюдения традиционных норм и установок или их изменения.

Усекеев Э.Ж. О НЕКОТОРЫХ СПЕЦИФИЧЕСКИХ ЧЕРТАХ ВЛАСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В КЫРГЫЗСКОМ ТРАДИЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

Кыргызский этнос в силу его многовековой приверженности к кочевому образу жизни продолжает сохранять и в настоящее время многие компоненты традиционализма, проявляющиеся главным образом в определенных поведенческих стереотипах, ценностных оценках, привычках вести себя тем или иным образом, приверженности к клановым интересам и т.д.

На протяжении многих веков кыргызское традиционное общество, представленное хозяйственно и политически автономными родами и племенами, было замкнуто не только пространственно, будучи ограниченным территорией, занимаемой общиной, но и во временно́м отношении. Время в сознании индивида, в силу чрезвычайной медленности эволюции общины, представлялось не линейным, а цикличным и статичным, когда вся совокупность событий представала в одном временном срезе. История, которая не фиксировалась письменно, а передавалась из поколения в поколение устными средствами, будучи подвергнутой интерпретации того лица, который излагал, рассказывал ее, во многих отношениях приобретала черты настоящего, непосредственно переживаемого и осознаваемого. Наличие лишь одного средства коммуникации и передачи коллективного опыта и знаний, которым являлась устная речь, приводило к тому, что личная опытность, знания и умудренность могли прийти к индивиду только со временем, и он не мог сознательно форсировать ни события, ни процесс обретения знаний и опыта. Поэтому продолжительность жизни становилась одним из главных условий накопления и осмысления опыта и социально значимой информации и, как следствие, оказывала существенное влияние на престиж и статус индивида, которые в свою очередь способствовали тому, что социум делегировал ему часть властных полномочий и функций. Как справедливо указывает один из авторитетных исследователей патриархального кыргызского общества К.Б. Аманалиев: «Во все времена психологическая адаптация личности выступает как единство аккомодации (усвоения правил среды, “уподобления ей”) и ассимиляции (“уподобления себе”). Процесс адаптации личности в форме ассимиляции в условиях кыргызского общества осуществляется во многом через функции аксакализма»[1]. Однако в силу того, что кыргызские рода и племена в значительной мере представляли собой милитаризованные общества. О чем свидетельствует, в частности, большинство кыргызских героических эпосов, а также по той причине, что уровень дифференциации внутри родов и племен по социально-имущественному признаку был достаточно высок. Кыргызское традиционное общество никогда не содержало в себе признаков геронтократии. Т.е. такой формы общественного устройства, при которой власть принадлежала старейшинам.

Несомненно, авторитет человека внутри рода в определенной мере зависел от количества прожитых им лет. Однако в гораздо большей степени его влиятельность

[1] Аманалиев К.Б. Социально-философский анализ патернализма: Диссертация на соискание ученой степени к.ф.н. – Бишкек, 1996. – С. 54.

определялась тем, какое место он занимал во властно-управленческой иерархии. Когда же речь шла о межродовых отношениях, его авторитет зависел от того, к какому роду он принадлежал. Род, практически всегда находившийся в конкурентных отношениях с другими родами, в таких случаях выступал в качестве коллективного индивида, и статус, тот или иной авторитет рода неизбежно распространялся на всех его членов. Поэтому любой член кочевой общины воспринимался в первую очередь как представитель рода, принадлежность к которому определяла его статус, а также реальное отношение к нему со стороны представителей других родов. Более того, значение рода в жизни каждого индивида было настолько высоко, первостепенно, что родовая идентичность выступала в качестве основной и, как отмечал Н.И. Гродеков еще в конце XIX века, «расспрос о роде являлся чем-то вроде удостоверения личности»[1].

Почтение к старшим обнялось в первую очередь характером отношений между родителями и детьми внутри семьи, когда больший возраст неизбежно вызывал у людей большее уважение. Уважительное отношение последовательно и настойчиво культивировалось в традиционном обществе. Однако в действительности авторитет преклонного возраста был безусловным лишь в глазах подрастающих поколений на этапе их первичной социализации, в качестве педагогической основы. Однако позднее, уже во взрослой жизни данный авторитет, перестав быть безусловным, ограничивался рамками реальной ситуации – практического дееспособного участия пожилых людей в руководстве жизнью рода[2].

Патерналистская сила и предназначение института аксакализма состояла в первую очередь в способности пожилых, умудренных опытом и годами людей направить, не прибегая к насильственным и принудительным мерам, поступки людей в сторону позитивной деятельности или поведения. Необходимость существования и функционирования аксакализма в определенной мере была обусловлена естественными ограниченными возможностями отдельных индивидов, не обладающих необходимым жизненным опытом и твердыми принципами и вследствие этого не способных рационально оценивать некоторые возникающие перед ними жизненные проблемы и находить разумное их решение.

Патернализм аксакалов в традиционном кыргызском обществе был основан как на особых механизмах регуляции поведения людей, так и на целостных ориентирах, выработанных на основе большого опыта и призванных направить деятельность индивидов в позитивное русло как в обыденной жизни, так и в критические моменты. Аксакализм, таким образом, не был формой социального контроля, наделенной какими-либо реальными властными функциями и полномочиями. Его функции, какими бы важными они не были сами по себе, выстраивались на рекомендательной основе, т.е. по-сути не носили характер обязательности. Аксакилизм представлял собой своего рода основу, на которой происходила постоянная актуализация, «оживление» прошлого и внедрение его в настоящее. Своеобразная педагогическая и нравственно-этическая деятельность пожилых людей в целом не сводилась к созданию новых ценностей и символов, а главным образом сохранению старых в качестве интегрирующей основы для всех последующих. Способность и потребность социума в постоянном воспроизводстве старых ценностей и отношений в качестве базовых, исходных удовлетворились за счет аксакализма. Способность и потребность в производстве новых отношений и ценностей, более адекватных постоянно меняющейся действительности, требовали независимости социальной среды от сугубо консервативных начал и отношений, адептами которых выступали, как правило, пожилые люди.

---

[1] Гродеков Н.И. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. – Т. 1 . – Ташкент, 1889. – С. 27.

[2] См.: Савин И. О категориях группового сознания у кочевников // Вестник Евроазии. – 1999. – №№ 1–2 (6–7). – С. 85–86.

Снижению роли аксакализма в традиционном кыргызском обществе в значительной мере способствовал милитаристский характер если не всех, то во всяком случае большинства кыргызских родов и племен. Постоянные конфликты с соседними родами и племенами либо народами, принимавшие часто военный характер, приводили к тому, что каждый мужчина, способный к военному делу, приобретал особую ценность, ибо непосредственно от него зависели благополучие и сама жизнь рода. В таких условиях стала вызревать своеобразная форма народовластия, опирающаяся на военную демократию. Как указывает Э.Ш. Базарбаев: «Фольклорные материалы, в частности эпос “Манас”, позволяют предположить, что сложившимся феодальным отношениям у кыргызов предшествовал своеобразный военно-демократический строй. Племенная структура общества тесно переплеталась в то время с развитой военной организацией»[1]. Этому же, т.е. военно-демократической организации кыргызского традиционного общества, способствовала высокая степень хозяйственной и политической автономии разрозненных и рассредоточенных на огромных пространствах родов и племен. А также их малочисленность, вынуждавшая кыргызов постоянно искать союзов с другими родами и племенами, в том числе некыргызскими. Следует отметить в данной связи, что малочисленность кыргызов при их родоплеменной разобщенности, длившейся в течение многих веков, привела в конце концов к тому, что у кыргызов выработалась компромиссная политическая ментальность. Что же касается военной демократии, то в эпосе «Манас», как, впрочем, и других кыргызских героических эпосах, можно встретить множество примеров, подтверждающих приверженность кыргызов к определенным демократическим формам.

Как пишет В.М. Массон: «В среде кочевых номадов инновации проявились, прежде всего, в формировании феномена верховного лидерства, правда, с чертами, отличающимися исключительной яркостью и выразительностью», стабильность же «при раздробленности власти в раннекочевнических обществах могла быть весьма значительной, если бы в отдельных случаях не возникала мощная фигура самого верховного обнединителя»[2].

Таким образом, частые военные конфликты наряду с постоянной их угрозой и вовлеченностью подавляющего большинства мужчин в военное дело с необходимостью привели к тому, что организационные формы кыргызских родов стали носить военный характер. При этом в них одновременно, но в разных пропорциях присутствовали демократические элементы и – вполне в духе военного времени – элементы жесткой централизованной власти. Роды и племена возглавлялись родовой аристократией, способной к военному делу и, соответственно, имевшей в своем распоряжении военных лиц. Как указывают Б.И. Борубашов и З.И. Галиева: «Войско строилось по родовому принципу, когда каждый род имел свой вооруженный отряд. Кыргызские беги также имели свои боевые отряды. Все вместе они составляли вооруженные силы кыргызов. Следовательно, о кыргызском войске можно судить как об ополчении, формировавшемся из мужского населения, возглавляемых бегами родов и племен»[3]. Российский исследователь Ю.С. Худяков первым обратил внимание на то обстоятельство, что эволюция структуры военной организации у кыргызов имела те же этапы, что и развитие вооружения. Чем подтверждается, как считает Ю.С. Худяков, единство закономерностей процесса развития военного дела[4]. Даже в начале XX века крупные манапы имели в своем распоряжении «кырк джигитов», «атка минерлер». И

[1] Базарбаев Э. Ш. Правовое сознание кыргызов. – Ош, 2002. – С. 59–60.
[2] Массон В.М. Политогенез степных обществ и кочевые империи // Проблемы политогенеза кыргызской государственности. – Бишкек, 2003. – С. 109.
[3] Борубашов Б.И., Галиева. З.И. История государства и права Кыргызской Республики. – Бишкек, 2004. – С. 43.
[4] Худяков Ю.С. Вооружение енисейских киргизов VI–XII вв. – С. 143.

совершали барымту – налеты и грабеж соседних кыргызских родов и племен и других народов[1]. К этому времени от родоплеменных отношений сохранялись такие понятия, как «уран» (боевой клич родов), «намыс» (честь родов).

Военная демократия в традиционном кыргызском обществе, несмотря на значительные ее несходства с развитой гражданской демократией, тем не менее, предполагало определенное равенство между членами сообщества, и в первую очередь для представителей военного сословия, к которому потенциально относились все мужчины, способные владеть оружием. Для данного сословия был свойственен дух вольности, свободолюбия, проявлявшийся в военном братстве, благородстве и великодушие. Неслучайно поэтому, что одним из эпитетов, характеризующих Манаса, был эпитет «великодушный». Данный дух проявлялся также в отсутствии раболепия, в том числе перед властьимущими, и в относительном равенстве мужчин и женщин, о чем ярко свидетельствует, в частности, эпос «Жаныл-мырза». Однако отсутствие раболепия перед представителями власти в своих крайних формах могло проявляться и в виде неуважения к власти или к представителям власти. Вольный дух и образ жизни кочевников, несомненно, оказывали определенное влияние на институционализацию структуры политико-управленческой системы традиционного кыргызского общества.

Как известно, кыргызские роды и племена, периодически объединялись и создавали государство, которое, однако, просуществовав сравнительно недолгое время, прекращало свое функционирование. В.М. Массон в связи с типологическими чертами кыргызской кочевой государственности пишет следующее: «Ранняя кыргызская государственность, ярко проявившаяся в период IX–X веков, названный В. В. Бартольдом эпохой кыргызского великодержавия, по своими параметрам во многом аналогична структурам, нашедшим воплощение в кочевых империях». Ярко здесь проявилась и такая особенность исторического процесса, как пульсирующая ритмичность, являющаяся реальной антитезой эволюционистским воззрениям, особенно четко выраженным в формационном эволюционизме. И в культурогенезе, и в этногенезе, и в политогенезе налицо смена периодов консолидации порой упадка, стагнации и даже деградации. Это является реальным отражением сложного характера исторического процесса со всеми трудностями и препятствиями, которые приходилось преодолевать отдельным народам. Совершенно ясно, что время IX–X веков можно считать важной вехой в процессах консолидации кыргызского народа. За этим последовали века рассредоточенности. Второй цикл консолидации начинается на Тянь-Шане в XV–XVI веках. В полной мере это касается и процессов политогенеза. Политическая мозаичность позднесредневскового Кыргызстана с многочисленными локальными подразделениями, возглавляемыми биями, рисует начало нового пути политической консолидации и централизации»[2].

Кочевое скотоводство, которым веками занималась основная масса кыргызов, позволяла им выживать и обеспечивать свое материальное благополучие вне государственных форм жизни, что, несомненно, придавало государству, если оно возникало, незначительную устойчивость. Кризис, крушение и исчезновение государств кыргызов не приводили ни к их исчезновению, ни даже к катастрофическим последствиям. Как только государства, возникавшие на базе союзов кочевых племен, прекращали свое существование, роды и племена возвращались к исходному состоянию и продолжали вести привычный образ жизни. Государства кыргызов, возникавшие под давлением внешних обстоятельств, а не в силу внутренней потребности в них, существовали настолько непродолжительное время, что не успевали внедриться в массовое кыргызское сознание и стать существенной частью кыргызской ментальности.

---

[1] См.: Суд и уголовное обычное право киргизов до Октябрьской революции. – Фрунзе, 1963. – С. 41.
[2] Массон В.М. Политогенез степных обществ и кочевые империи. – С. 111–112.

Усенова С.Т. АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ГРАММАТИКАЛЫК КАТЕГОРИЯЛАРДЫН ТИПОЛОГИЯСЫ

Род категориясы

Род категориясы грамматикалык категория катары англис жана кыргыз тилдеринде жок. Эркек же аял жынысына таандык сөздөр лексикалык мааниде билинет. Мисалы, a woman pilot-учкуч кыз, an actor-actress(актер-актриса) a boy- a girl (бала-кыз), he goat-she goat(теке-эчки) ж.б.у.с.

Англис жана кыргыз тилдериндеги сан жана жөндөмө категориялары

Англис тилинде да, кыргыз тилинде да грамматикалык сан категориясы бар. Сан категориясы нерселердин ортосундагы сандык мамилелерди көрсөтөт жана ошондуктан баарыдан мурда зат атоочторго таандык болушу мүмкүн. Салыштырылып жаткан (англис, кыргыз) тилдеринде тен зат атоочтор жекелик жана көптүк сан формаларына ээ. Англис жана кыргыз тилдериндеги жекелик сан нөл формасы менен көрсөтүлгөн, мисалы:

Англисче: a book	Кыргызча: китеп
Англисче: a child	Кыргызча: бала
Англисче: a village	Кыргызча: кыштак

Эки тилде (англисче, кыргызча) зат атоочтордун көптүк санын жасоо ыкмалары ар түрдүүчө.

Англис жана кыргыз тилдеринде зат атоочтордун көптүк санын түзүүнүн (жасоонун) төмөнкүдөй жолдорун бөлүп көрсөтүүгө болот. Англис тилинде:

1. Негизги ыкма жекелик сандагы зат атооч формага демейде көптүк сандын мүчөсу деп аталган –s, (e)s мүчөсүн кошуп коюу болуп эсептелет.Мисалы: a pencil-pencils, a box-bohes, a bird-birds, a bookcase-bookcases etc. Жекелик сан нөл формасына ээ (бирок «а» артикльдин болушу сөзсүз).
2. Кээ бир зат атоочтор уңгудагы үндүүнү өзгөртүү жолу менен көптүк санды түзөт:a tooth-teeth, a goose-geese, a mouse-mice, a man-men, a woman-women, ox-oxen.
3. Зат атоочу –en мүчөсүнүн жардамы менен көптүк санды, мисалы, ox-oxen, ал эми айрым зат атоочтор унгудагы үндүүнү жана мүчөнү өзгөртүүнүн жардамы менен child-children көптүк сандагы зат атоочту түзөт.
4. Бир катар өздөштүрүлүп алынган зат атоочтор кабыл алынган тилдин көптүк санынын формасын сактап калат: datum-data, nucleus-nuclei, terminus-termini, formula-formulas.

Бул зат атоочтордо жекелик сан белгилүү мүчөгө ээ. Бирок англис тилинде мындай зат атоочтордун көптүк саны жалпы стандарт боюнча түзүлөт.Ошондуктан алардын айрымдары азыр- (e) s мүчөсү менен көптүк санда колдонулат: formula-formulas, terminus-terminuses.

5. Кээ бир зат атоочтор үчүн жекелик санда болсун, көптүк санда болсун, мүчө жалганбайт, б.а. зат атооч жекелик жана көптүк санда болсун, мүчө жалганбайт, б.а. зат атооч жекелик жана көптүк сандар үчүн бир эле формага ээ болот.

Мындай зат атоочторго булар кирет: fruit, sheep, salmon, deer, trout жана башкалар.

Англис тилине салыштырганда кыргыз тилинде көптүк санды түзүүнүн бирден-бир жолу фонетикалык варианттарга ээ болгон мүчө болуп эсептелет –лар, -лер, -нар, -нер ж.б. М: бала-балдар, дептер-дептерлер, күн-күндөр ж.б.

Көптүк сандын формаларын түзүү үчүн уңгудагы үндүүнү өзгөртүү кыргыз тилинде кездешпейт.

Салыштырылып жаткан тилдерде (англис, кыргыз) жекелик сандагы формада гана колдонулуучу зат атоочтор жана көптүк сандагы формада колдонулуучу зат атоочтор бар.

Англис тилинде жекелик сандагы формада колдонулуучу зат атоочторго төмөнкүлөр кирет:

- затты, азыкты ж.б.у.с. нерселерди билдирүүчү заттык зат атоочтор: Butter, oil, water, wine, sugar, air etc.
- абстракту зат атоочтор: advice, money, information
- энчилүү аттар: the Volga, Asia, the Issyk-Kol.

Бирок, кээ бир мындай зат атоочтор көптүк санда колдонулушу да мүмкүн. Алсак, затты билдируучу зат атоочтор көптүк санда төмөнкүлөрдү билдирет: 1. Ар түрдүү сортторду, түрлөрдү: oils, teas, French wines 2. зор мейкиндикти, сууну, карды, кумду жана ушулар сыяктууларды: The waters of the Issyk-Kol 3. кээде көптүк сандын формасы метафориялык мааниде болушу мүмкүн: deer waters, still waters run deep etc.

Адамдын фамилиясын билдирүүчү энчилуу аттар көптүк санда белгилүү артикль менен белгилүү уй-булөөнү билдирет: the- the Usenovs- Усеновы, the Browns- Браундар, the Asanovs- Асановдор. Англис тилинде көптүк сандын формасында гана колдонулуучу зат атоочторго төмөнкүлөр кирет: 1. Эки бирдей бөлүктөн турган буюмду билдирген зат атоочтор: spectacles, scissors, trousers; 2. аздыр-көптүр белгисиз көптүктү билдирген зат атоочтор: environments; 3. илимдердин жана кээ бир оорулардын атын билдирген зат атоочтор: clothes, slums, belongigs; 5. зат атоочтор: news, means, works.

Бул топтогу зат атоочтор баяндооч менен ар турдуучо айкалышат.

Алсак, 3-жана 5-кошумча топтун зат атоочтору этиш менен жекелик санда айкалышат жана формасы боюнча гана көптүк сандагы зат атоочтордон болуп эсептелет: Phonetics is an interesting subject. Physics is a difficult science.

Кыргыз тилинде да көбүнесе жекелик санда гана колдонулуучу зат атоочтор бар. Бул топко төмөнкүлөр кирет:

- затты, азыкты жана ушул сыяктууларды билдирген зат атоочтор: сут, кар, ун, суу, аба, шекер, май, кум, топурак ж.б.у.с.
- абстрактуу зат атоочтор: карангылык, сулуулук, баатырдык, байлык, кедейлик.

«Баатырдыкты көрсөттү» деген сүйлөмдө көптүк сандагы абстракту зат атоочту колдонуу учурунда бир нече айкын фактылар көңүлгө алынып жаткандыгы менен өзгөчөлөнөт,

- энчилүү аттар: Акматов Асан, Асанбаев Ишен ж.б.

- жандама зат атоочтор: окутуучулук, жумушсуздук, бейкапарсыздык.

Бул топтогу кээ бир зат атоочтордо көптүк сандын формалары болушу мүмкүн. Мисалга алсак, затты билдирүүчү зат атоочтор көптүк санда ар түрдүү сортторду билдирүү үчүн колдонулат : Мисалы: майлар. «Карлар жаай баштады» деген сүйлөмдө коптук сандагы зат атоочтор «мезгил-мезгили менен» же «тигил жерде, булл жерде» деген маанини билдирет.

Энчилүү аттарда белгилүү уй-булөөнү билдириш үчүн көптүк санда колдонулушу мүмкүн: Акматовдор ар дайым белсемдүү иштерди жасашат.

Кыргыз тилинде көптүк санда адамдардын фамилиялары гана эмес, ысымдары да колдонулушу мүмкүн. Ошентип, адамдардын фамилияларын көптүк санда колдонуу салыштырылып жаткан англис кыргыз тилдеринде да болуусу мумкун.

Буюмдун аттарын билдирген, эки бирдей бөлүктөн турган жана көптүк санда гана колдонулган англис тилиндеги зат атоочтордон айырмаланып, кыргыз тилинде мындай зат атоочтор жекелик да көптүк санга да ээ.

Кыргыз тилинде илимдердин аталышы жекелик сандын формасында колдонулат: биология, физика, математика, физиология ж.б. бул сөздөр башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр болуп эсептелет.

Англис тилине салыштырганда кыргыз тилинде көптүк санда колдонуучу бир нече гана зат атоочтор сын атоочтордон түзүлгөн жана жекелик санда колдонулбайт, көптүк сандын мүчөсуз алар жөн эле сын атооч болуп эсептелет: жаш, кызыл, ак.

Ошентип, англис жана кыргыз тилдериндеги зат атоочтордун сан категориясын салыштыруу төмөнкүдөй тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет:

1. Англис тилинде көптүк сандын формаларын жасоонун бир нече ыкмалары бар, алардын арасында уңгудагы үндүүнүн алмашылышынын пайдалануу. Ал эми негизги ыкма –s, -es мүчөсүн кошуу. Кыргыз тилинде – лар мүчөсүнүн жадамы менен көптүк сандын формасын жасоонун бир гана ыкмасы бар (анын фонетикалык варианттары: -лар, -лор, -лер, -лор ж.б.).
2. Эки тилде тен зат атоочтор эсептелүүчүлөр жана эсептелбөөчүлөргө абстракту, жандама жана энчилүү зат атоочтор кирет. Демейде, алар көптүк сандын формасына ээ болбойт.

Англис тилинде эсептелбөөчү зат атоочтор белгисиз артикль менен, сандык сан атоочтор менен айкалышпайт жана көптүк сандын формасына ээ болбойт. Жогоруда белгилегендей, мындай зат атоочтордун айрымдары, мисалы, адамдардын фамилиялары жана заттын ар түрдүү сортторун билдирүүчү зат атоочтор көптүк сандын формасына ээ болушу мүмкүн.

Кыргыз тилинде эсептелбөөчү зат атоочтор көбүнесе жекелик санда колдонулат жана сандык сан атоочтор менен айкалыша албайт. Бирок бул зат атоочторду көптүк санда колдонуу мүмкүнчүлүгү англис тилиндегиден алда канчалык кеңири.

«Окуучулук»- тибиндеги жалгыз жандама зат атоочтор гана көпчүлүк санда колдонула албайт.

3. Англис тилинен айырмасы кыргыз тилинде көптүк санда гана колдонулуучу бир аз сандагы гана зат атоочтор бар.Англис тилинде мындай зат атоочтор бир катар өзгөчүлүктөргө ээ.Алардын бири этиш менен жекелик санда, башкалары – этиш менен көптүк санда айкалышат.

Кээ бир англис тилиндеги зат атоочторду көптүк сандын формасында гана колдонуу кыргыз тилиндеги мындай колдонууга ылайык келбейт: мисалы: news-жаңылык, ал эми кыргыз тилиндеги жаңылык – жекелик жана көптүк сандын формасына ээ.

Баяндалгандарды жалпылаштырып, зат атоочтордун сан категориясы англис тилинде –s жана es- жана кыргыз тилинде –лар, лор, леер ж.б. санынын морфемаларынын билдирүү менен, эки тилдин тең типологиялык белгиси болуп эсептеле тургандыгын 3 айтууга болот. Англис тилинде зат атоочтордун көптүк санын түзүүнүн башка ыкмалары чектелүү болгондуктан, анын типологиялык белгиси болуп эсептелбейт.

Сан категориясы зат атоочторго гана эмес, башка сөз түркүмдөрүнө да таандык.

Сын атооч англис жана кыргыз тилдеринде сан категорияларына ээ эмес. Салыштыргыла: англисче a large town кыргызча чоң шаар, чоң шаарлар – large towns.

Сан категориясы англис тилинде шилтеме ат атоочторго таркатылат, алар зат атооч менен ээрчишип, аны менен аныктоочтук сөз айкалышын түзөт. Бул this-бул, that-тигил, these-булар, those-тигилер, this town-бул шаар, these towns-бул шаарлар, this book-those books (тиги китеп-тиги китептер).

Кыргыз тилинде аныктоо функциясында ат атоочтор зат атоочтор менен сан да, жөндөмө да ээрчишпейт, б.а. морфологиялык жактан өзгөрбөйт, мисалы, бу шаар-бул шаар (this town-these town); тигил китеп-тигил китептер (this book-these books). Бирок зат атоочтун функциясында колдонгон учурда бу(л), тиги(л), мобу(л), ушу(л), ошо(л) деген шилтенме ат атоочтор көптүк сандын тиешелүү формасына ээ болот: булар, тигилер, ушулар, мобулар.

Англис тилинен айырмаланып, кыргыз тилинде ат атоочтордун башка разряддарына өз алдынча колдонууда (б.а. зат атоочтордун алдындагы позицияны аныктоо функциясында эмес) да көптүк сандын формасы таандык, мисалга алсак, ким деген суроолу зат атооч кимдер, эмне, эмнедер деге ж.б. көптүк сандын формасына ээ.

Демек, англис тилинде ат атоочтордун системасындагы сан категориясы кыргыз тилиндегиден кыйла чектелүү.

Англис тилиндеги этиш системасында учур чактын жекелик санынын 3-жагын кошпогондо (he goes, she works) санга карап ээрчишүү (кыргыз тилинде этиш системасында санга карап ээрчишүү так көрсөтүлгөн, ал бардык чак формаларында байкалат, мисалы, учур чак: мен жазам, биз жазабыз, алар жазышат; өткөн чак: мен жаздым, биз жаздык, алар жазышты; келер чак: мен жазаармын, биз жазаарбыз, ал жазаар, сиз жазаарсыз ж.б.у.с. Кыргыз тилинде этиштин жактоо схемалары чак категорияларын сүрөттөгөн кезде кенири келтирилет, ошондуктан бул мисалдарда этиштин парадигмасы жарым-жартылай, толук эмес көрсөтүлүп жатат).

Англис жана кыргыз тилдериндеги сан категориясын салыштыруунун негизинде, төмөнкүлөр туурасында тыянак жасоого болот.

1. Бул категория эки тилде тен зат атоочторго толугу менен жайылтылат;
2. Сан категориясы англис тилиндеги этиште дээрлик толугу менен жок жана кыргыз тилиндеги этиш системасында дана көрүнөт.
3. Англис тилинде шилтеме ат атоочто гана санда ээрчишуу бар, кыргыз тилинде ат атоочтордун зат атооч менен ээрчишүүсү таптакыр жок, бирок кыргыз тилинде ат атоочтор зат атоочтун функциясында өз алдынча колдонулган кезде көптүк сандын формасына ээ болот;
4. Сан категориясы эки тилде тең сын атоочтордо таптакыр жок.

Англис жана кыргыз тилдериндеги жөндөмө категориясы

Жөндөмө категориясы ар кыл тилдерде жөндөмөлөрдүн түрдүүчө саны менен берилген, ошондуктан булл факт тилдин морфологиялык системасынын типологиялык мүнөздөмөсүнүн критерийлеринин бири катары каралат, анткени жөндөмөлөрдүн болушу же жоктугу предлогдордун болушу же болбогондугу же бир азыраак өнүгүшү менен байланышкан.

Зат атоочтордун жөндөмө проблемасы англис тилинде көп мамилелерде талаштуу жана түшүнүксүз болуп эсептелет. Англис тилиндеги зат атоочтун жөндөмө формаларынын санына жана номенклатурасына тиешелүү жана ушул формалардын семантикасына тиешелөө пикир келишпегендиктер бар; ал турсун англис тилиндеги зат атоочтордун жөндөмө категориясынын өзүнүн бар экендигинен шеек санашат. Жөндөмөнү түшүндүрүүнү мындай айырмачылыктар үчүн терең жүйөлүү себептер бар.

Көп жагынан латын үлгүсүндө негизделип келген небактан берки мектеп программасы «жөндөмө» деген түшүнүктү ага зат атоочтордун предлогдор менен айкалышуусун кошуп (мисалы, of the girl тибиндеги айкалыштар «илик жөндөмөнү», to the table-барып жөндөмөнүн, from the table-чыгыш жөндөмөнүн формалары болуп эсептелген ж.у.с.), өтө чечкиндөө түшүндүргөн. ирок мындай түшүндүрүү үчүн олуттуу негиздер жок- предлогдордун зат атоочтор менен айкалышууларында сөздүн аналитикалык формаларынын эч кандай белгилери жок гана морфологияга эмес, синтаксиске таандык. Ошондуктан зат атоочтордун өзүлөрүнүн чыныгы сөз өзгөртүүчү мүчөлөрү гана жөндөмөнүн формалары деп эсептелиши мүмкүн; анткени азыркы англис тилинде зат атоочтун анын сүйлөмдөгү синтаксистик мамилелеринин билдирүүчү жалгыз гана оң сөз өзгөртүүчү (-s) морфемасы болгондуктан, азыркы англис тилинин зат атоочтор системасында эки гана - нөл морфемасы менен көрсөтүлгөн жалпы (Common Case) жана (-‘s) морфемасы менен көрсөтүлгүн илик (Genetive Case “Possessive Case”) жөндөмөсү бар экендиги туурасында айтууга негиздер бар. Ошентип, англис тилинде зат атоочтун жөндөмө категориясы эки категориялык форманы: жалпы жөндөмөнүн формасын жана илик жөндөмөсүнүн формасын карама-каршы коюу менен белгиленет.

Жалпы жөндөмө	Илик жөндөмө	Жалпы жөндөмө	Илик жөндөмө
Жекелик сан		Көптүк сан	
Toy	toy’s	toys	toys’

Boy	boy's	boys	boys'
Man	man's	men	men's
Child	child's	children	children's
Cat	cat's	cats	cats'
Wife	wife's	wives	wives'
Fox	fox's	foxes	foxes'

Жалпы жөндөмөнүн формасы өзүнүн тышкы туюнтулушунун мүнөзү жана мааниси боюнча экстенсивдүү болуп эсептелет- ал эч кандай оң семантикалык мазмунга ээ эмес жана илик эмес форма катары терс гана мүнөздөлүшү мүмкүн. Зат атоочтор жалпы жөндөмө формасындагы бардык синтаксистик функцияда колдонула алат анын үстүнө мындай сөз формасы бардык зат атоочторго таандык. Албетте, сөздө жалпы жөндөмөнүн сөз формаларын колдонуунун жыштыгы, көптүгү илик жөндөмөсүнүн сөз формаларын колдонууларына караганда кыйла жогору.

Илик жөндөмөнүн категориялык формасы башкача абалда турат _ анны колдонуу бүтүндөй бир катар чектөөлөрү менен мүнөздөлөт, анын үстүнө дайыма эле булл чектөөлөрдү өтө так түрдө аныктоо мүмкүн эмес. Баарыдан мурда илик жөндөмөсүнүн бир синтаксистик функцияда гана, атап айтканда сөздүн алдына келүүчү затташуу функциясында колдонулат. (Bolot's room is larger than Pete's) тибиндеги концтрукцияларды эллиптикалык концтрукция катары кароо керек, б.а. мында Pete's room.

Илик жөндөмөсүнүн формасында колдонулушу мүмкүн болгон зат атоочторго карата белгилүү чектөөлөр жөндөмөсүнүн формасында колдонулат:

А) кыймыл -аракетти көрсөтүүчү жандуу зат атоочтор. Аларга англис грамматикасында сүйлөмдө жактама ат атоочтор who менен алмаштырыла турган зат атоочтор кирет, алар: boy, girl, man, woman, teacher, student, Bolot, Pete, Mary, child, dog, cat мисалы, the boy's friend, my teacher's advice, Bolot's room, the dog's tale etc.

Б) алыстыкты, аралыкты ж.у.с. билдирүүчү конструкцияларда колдонулуучу: year, month, week, day, today, yesterday тибиндеги убакыт жана мейкиндикти көрсөтүүчү түшүнүктөр, мисалы, a year's absence, a month's paper, today's issue of "The Times".

Бирок көрсөтүлгөн чектөөлөр такай эмес, зат атоочтордун башка типтерине салыштырма караганда көбүрөөк, таандык жөндөмө формасында колдонулгандыгынын маанисинде карананда, ыктымалдуу мүнөздө экендигин белгилөө керек. Баарыдан мурда жандуу зат атоочторду жансыз зат атоочтордон чектөө толук жана так болуп эсептелбейт – жандуу зат атоочтордун жогоруда көрсөтүлгөн белгилери (he жана she жактама ат атоочтор жана who байламтуу-суроолуу ат атооч менен алмаштыруу) дайыма боло бербейт, анткени he мене she же who ат атоочтору менен алмаштырыла ала турган бир катар зат атоочтор бар, мисалы, ship, boat, sun, moon ж.б. булл зат атоочтор илик жөндөмөнүн формасында колдонулат, мисалы, the ship's crew, the sun's rays. Андан ары жаныбарлардын аталыштарын көрсөткөн зат зат атоочтор (cat, dog, fox, bird тибиндеги) зат атоочтор сыяктуу эле , жансыз зат атоочтор жактама it, суроолуу what жана байламталуу(аздыр-көптүр) which ат атоочтору менен алмашылат. It, what, which ат атоочтору менен алмаштыруу өзүнүн лексикалык мааниси боюнча адамдардын биримдигин билдирүүчү жана илик жөндөмө формасында колдонулуучу бүтүндөй бир катар сөздөр менен болот, мисалы, the Party's conference, the Government's policy etc. Акырында, илик жөндөмөсүнүн формасында негизги белгилери боюнча да, лексикалык мааниси боюнча да жандуу зат атоочторго кирбей турган зат атоочтор колдонулган учурлар кездешет(сөз аларды илик жөндөмөсүнүн формасында колдонуу жогоруда көрсөтүлгөндөй толук кадыресе болуп эсептелген убакыт жана аралык бирдиктеринин аталыштарын туюнткан зат атоочтор туурасында эмес). Аларга төмөнкүдөй конструкциялар: the bed's foot, the airplane's role, the novel's hero, the monument's history, the verb's subject, a word's history, the theory's stateman кирет.

Ушунун баары илик жөндөмөнүн категориялык формасынын азыркы англис тилиндеги жактуу зат атоочтордун тобу менен чектелиши өтө салыштырмалуу мүнөздө экендигин далилдейт. Илик жөндомосүндөгү морфеманын аглютинациялык мүнөзүн А.М. Мухин да өз изилдөөсүндө баса белгилеген, анын көз карашына ылайык азыркы англис тилинин зат атоочтор системасында жөндомо категориясы жок. Ал өзүнү изилдөөсүн орто англялык мезгилдин тегерегинде жүргүзгон. Байыркы англиялык мезгилден сакталып калган (-s) морфемасы таандык суффикс гана болуп эсептелинет, ал өзүнүн бирдей маанилүүлүгүнүн жана анын түрүн өзгөртпөстөн уңгудагы морфемага биригишүү жөндөмдүүлүгүнүн натыйжасында аглютинациялык мүнөздө болот.

Бул көз карашты өнүктүрүп, орус окумуштуусу, профессор В.Д. Аракин зат атоочтор системасында жөндөмө категориясы иш жүзүндө жок экендиги туурасында тыянак чыгарат. Ощол эле убакта зат атооч системасында жаңы программалык категория аглютинациялык мүнөздө болгон (-s) морфемасы түрүндө белгиленген таандык категориясы калыптанды.Кыргыз тилинде алты: атооч, илик, барыш, табыш, чыгыш, жатыш жөндөмө бар.

Англис тилиндеги жалпы жөндөмөнүн жана кыргыз тилиндеги негизги жөндөмөнүн маанилери окшош; таандык жөндөмөнү колдонууда окшоштуктар англис тилинде жандуу жана жансыздарга карата чектөөлөр жана башка айрым маселелер бар. Кыргыз тилинин калган төрт жөндөмөсүнүн маанилери англис тилинде ар кыл предлогдор аркылуу берилет. Демек англис тилинде предлогдордун колдонулушу кыргыз окуучулар үчүн белгилүү кыйынчылыктарды түзөт.

Англис тилиндеги жөндөмө категориясы жактама ат атоочтордун системасында эки – атооч жана обңективдүү жөндөмөлөр менен көрсөтүлгөн.

Кыргыз тилинде өзүнүн морфологиялык өзгөчөлүктөрү жана синтаксистик жактан колдонулушу боюнча ат атоочтор : ат атооч – зат атоочторго, ат атооч – сын атоочторго, ат атооч- сан атоочторго, ат атооч – тактоочторго бөлүнөт. Ат атооч – зат атоочтордун тобуна кирген ат атоочтор зат атоочтор сыяктуу эле жөндөлөт. Мындай ат атоочторго жактама өздүк, суроолуу (ким, эмне), белгисиз (кимдер, эмнелер), таңгыч (эч ким, эчтеме) ж.б.у.с. ат атоочтор кирет. Бул ат атоочтор кыргыз тилинде жөндөлөт жана таандык мүчөлөрүн кабыл алат.

Кыргыз тилиндеги ат атоочтордун бири, мисалы, эчким, эчтеме таңгыч ат атоочтун жөндөлүшүн төмөндө мисалга келтиребиз:

1. Атооч жөндөмө эч ким, эч нерсе
2. Илик жөндөмө эч кимдин, эч нерсенин
3. Барыш жөндөмө эч кимге, эч нерсеге
4. Табыш жөндөмө эч кимди, эч нерсени
5. Чыгыш жөндөмө эч кимден, эч нерседен
6. Жатыш жөндөмө эч кимде, эч нерседе

Ат атооч – сын атоочтор, ат атооч- сын атоочтор, жана ат атооч- тактоочтор жөндөлбөйт.

канча?, нече?, канчанчы?, неченчи?, кандай?, кайсы?, нече?

-нын	-нин
-гө	-ге
-ны	-ни
-дө	-де
-дан	-ден

Сан атоочтор англис тилинде да жөндөлбөйт.

Адабияттар:

1.Ахматов Т.К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. – Фрунзе: Мектеп, 1978.
2.Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. - М., 1973
3.Батманов И.А. Современный кыргызский язык. - Фрунзе, 1963
4.Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. - Л., 1979.

5.Батманов И.А., Бакинова Г. Азыркы кыргыз тили.
6.Бархударов Л.С. Структура простого предложения современного английского языка. - М., 1957
7.Ярцева В.Н. Контрастивная грамматика. - М., 1981.
8.Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознании. - М., 1963.

Шамшиев Б. "МАЙДАН" РОМАНЫНЫН ЖАРАЛЫШЫНЫН ИДЕЯЛЫК-ЭСТЕТИКАЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ

Жанрдык "эн-белгиси" боюнча "Майдан" көп пландуу, жалпы элдик оор мүшкүлдү кеңири эпикалык масштабда чагылдырган социалдык-психологиялык роман. Анда окуянын жүрүшүн жөнөкөй баяндоого караганда каармандардын ички дүйнөсү, психологиялык абалы, сезим-туюмун көрсөтүү башкы планга чыгып, көңүл ошого көбүрөөк бурулат. Кыргыз адабиятындагы көркөм сүрөттөөнүн мындай деңгээлине У.Абдукаимов дүйнөлүк, орус адабиятынын мыкты үлгүлөрүн, классиктердин тажатпас тажрыйбасын кыйла жылдары кадалып өздөштүрүүнүн натыйжасында жетишкен, айрыкча Л.Толстой менен Ф.Достоевский сындуу адам турмушунун чиелешкен байланыш, карым-катыштарын кылдат иликтеген философиялык, көркөм-психологиялык чыгармаларынан чоң сабак алган. Кыйла жылдарын котормочулукка жумшаган автордун кеңири эпикалык пландагы чыгармасынын толук чыгып-чыкпай чоң талашка түшүп калышынын бир себеби ошол кездеги улут адабиятында өкүм сүргөн көркөм-эстетикалык принциптерге, көз караш, позицияларга коошпой, идеялык-көркөмдүгү, автордун предметке мамилеси жагынан таптакыр карама-каршы чыккандыгына байланыштуу. Анын үстүнө "Майдан" романынын жаралышы кыйла жылдар кыргыз совет адабиятында өкүм сүргөн "конфликтсиз теория" жарамсызга чыгарылып, турмуш көрүнүштөрүн реалисттик ыкмада чагылдыруу аз-аздан жайыла баштаган чакка туш келген. Экинчиден, роман реализмдин негизги жанры, такай изденүүдө, калыптанып калган формаларын жаңылап, өзгөртүп, кеңейтүү касиетине ээ форма. Бул жагынан алганда "Майдан" кыргыз прозасында роман жанрынын "туруктуу каттоого" алынган жаңы калыпка негиз салган формасы катары да кызмат өтөйт.

У.Абдукаимовдун "Майдан" романынын кыргыз совет адабиятындагы ала турган орду жалаң эле көркөм форманын туюнтуу мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңейишинен көрүнбөйт. Роман ириде башка жанрлардын ичара карым-катышына да олуттуу таасир көрсөтөт; көркөм өнүгүүнүн өзүнчө бир этабын аныктайт; сүрөттөөнүн жаңыча формасын, эпикалык салттардан өзгөрүлүшүн белгилейт. Дегинкиси "Майдандын" жаралышы кыргыз прозасы улут көркм сөз өнөрү эпостук идеализациялоодон реалисттик баяндоого өтүп, өнүгүүгө тоскоолдук кыла баштаган эски адабий канон, жансыз шарттуу формалардан аз-аздан бошоно баштаган чакка, көркөм сүрөттөө өзүнө ылайык стилге көчө баштаган кезге туш келген. Буга чейинки анын чыгармачылыгы, 30-40-жылдары үзүндү катары жарыяланган повесть, аңгемелери, очерки болочокто жазылчу "негизги китепке" даярдык, реализмди өздөштүрүүнүн өзүнчө бир "машыгуу аянтчасы" катары кызмат өтөдү окшойт. "Реализмдин сүрөттөөнүн бир ирет туруктуу тандалып алынган сүрөттөө ыкмаларынан, аркыл ыкшоо формаларынан "өзүн-өзү тазалашы", жандуу жана улам-улам жаңыланып турчу мазмундун катып калган форма менен токтолбогон күрөшү анын ички өнүгүүсүн түзүп турат,- деп жазат академик Д.С.Лихачев.- Реализмдин жаңылыкка жакындыгы, форма менен мазмундун өзгөрүлүп турушуна кызыкдарлыгы жалпы эле искусствонун белгиси катары эсептелет: ал канчалык табигый өң-түскө ээ болсо биз ага ошончолук эртерээк көнө баштайбыз"

(Д.С.Лихачев. Поэтика древнерусской литературы. Издание третье, дополненное. – М.:Наука, 1979, с.154).

Көркөм сүрөттөөнүн калыптанып калган динамикалуу ыкмасынан бошонуп, анализ, синтезге умтулуу улут адабиятында реалисттик салттар жайыла баштаган чакка туш келип, кыргыз совет адабиятында баяндоонун жаңыча ыкмасына өтүү У.Абдукаимовдун "Майдан" романынан башталды. Каармандын ички дүйнөсүн көркөм изилдөө же Ч.Айтматов белгилеген "толстойдук манеранын" кыргыз совет адабиятында орун-очок алышы кандай карама-каршылыктарга учураганын ошол эле Ч.Айтматовдун өзүнүн чыгармачылык тажрыйбасы, анан да Узакбай Абдукаимовдун биринчи китеби чыккандан аз өтпөй "Майдан" романынан чоң талашка түшүп калышы деле кашкайтып көрсөтүп бере алат. Кыргыз совет адабияты професиионалдык калыптануу кыйынчылыгын башынан кечирип жаткан 30-40-жылдары өкүм сүргөн көркөм стереотип, канондордон кутулуш үчүн биралдын белгилүү убакыт, экинчи жагынан көркөм кыртыш даярдалышы керек эле. У.Абдукаимов деле тапталган жолго түшүп, утурумдук саясий конңюнктурага төп келген чыгарма жаратып салса "Майдандын" биринчи китеби антип чоң талкууга, кызуу талашка түшмөк деле эмес, катардагы романдардын бири катары учурунда кыйла мактоого арзып, коомдук-саясий сыйургалга туш келип калышы толук мүмкүн болчу. Учурдун эреже-талабына шайкеш келген эчен чыгармалар учурунда уу-дуу мактоого арзып, мамлекеттик сый-урматка татып, авторлору материалдык-моралдык колдоого ээ болуп келишкени жалганбы? Жаңычыл чыгармасы кандай тагдырга туш келерин У.Абдукаимовдун өзү деле жакшы билген. Өзү тикеден-тике аралашып келаткан адабий процесстин талылуу маселелерин, көркөм-эстетикалык принциптердин ордун идеялык багыт, көркөм образдардын чечмелениши жакшы менен өтө жакшынын ортосундагы азыноолок түшүнбөстүктөрдүн кантип четтетилгендигин көрсөтүү ээлеп калышынын себеп-жөнүн, чыгармачылыкка карата мындай мамиленин опурталдуулугун түшүнгөн. Болбосо анын деле башкаларчылап "бактылуу турмушту", жыргалчылыкта жашап жаткандардын шаңдуу одасын жаратышка кудурет-мүмкүнчүлүгү жетиштүү болчу. Бирок да чыгармачылыкка сергек мамиле андай азгырыктардан У.Абдукаимовду коргоп турган. Эчен жылдар ичтен даярдап келген "согуш жана тынчтык" темасын нукура реалисттик деңгээлде чагылдырыш үчүн кыйла жылдарын дүйнөлүк классикалык адабий салттарды үйрөнүү, сабак алууга жумшап отурушунун бир себеби ушул.

"Майдан" романынын жазылышына кайсы бир деңгээлде бийик көркөм үлгү, чоң адабий мектеп катары кызмат өтөгөн "Согуш жана тынчтык" эпопеясыын жанрдык "эн белгисин" аныктоо кыйын жумуш экенин эскертип, Л.Толстой аны калыптанып калган бекем эреже-тартиптерге коошпогон жаңычыл чыгарма катары сыпаттап минтип жазган: ""Согуш жана тынчтык" деген эмне? Бул роман эмес, поэмага да жакындабайт, тарыхый хроника деп айтыш да кыйын. "Согуш жана тынчтык" автор кайсы формада баяндагысы келсе ошондой формада баяндалган чыгарма" (Л.Толстой. О литературе. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1955, с.115). Улуу жазуучунун көркөм философиясы боюнча автор өзү мыкты билген, башкалар анчалык айтып бере албас теманы гана көркөм иликтөөгө алышы абзел, ошого бап келчү ыктуу форманы табышы керек. Ал эми чыгарманын роман, повесть же тарыхый хроника аталышы анын көркөмдүк деңгээлине анчалык деле таасир көрсөтө албайт.

Ушул ыңгайдан алганда, "Майдан" романы да Узакбай Абдукимовдун өзү гана айтып берчү, кыйла жылдарды камтыган ички даярдыктын натыйжасы. Ал эми анын согуштун аяктаганына кыйла жылдар өтүп, совет эли тынч турмушта жашап, "замбиректердин үнү угулбай" калган кезде жарыкка келиши саясий-тарыхый себептерге байланыштуу. Романдын жаралышына кандай обңективдүү жана субңективдүү мүнөздөгү шарттар зарыл болгондугу, эмнеликтен автор кеңири эпикалык планда жазууну максат кылган романын эртерээк чыгарууга ашыгышынын себебине

кийинчерээк токтолобуз. Ага чейин жанрдын трансформацияланышы тууралуу кепти уланта берели.

У.Абдукаимовдун кыйла жылдарды камтыган чыгармачылык таржымалында “Майдан” романынын орду өзгөчө. Кеп бул жерде аталган роман анын өмүр баянындагы жалгыз ири чыгармасы, “негизги китеби” болгонунда гана эмес, “Майдан” кыргыз совет прозасындагы этаптык, көркөм сүрөттөөнүн жаңыча системасын улут көркөм сөз өнөрүн байралткан чыгарма. Бул роман аркылуу улуттук адабиятыбыздын өзүнчө бир доору, көркөм сүрөттөөнүн динамикалуу ыкмасы, окуядан окуя кууган, сюжеттик фабулага негизделген чыгармалардын доору аяктап, Ф.Достоевский белгилеген “анализ менен синтездин” учуру келди. У.Абдукаимовдун негизги көркөм жетишкендиги, ачылышынын маани-мазмуну мына ушул жагдайга байланышкан. “Майданга” чейинки автордун повесть, аңгемелери, драмалык чыгармалары анын ири эпикалык жанрга кайрылууга чейинки даярдыгы, “каламын көнүктүрүү” аракеттери катары кызмат өтөдү окшойт. Акыйкатта да кыйла жылдык “чыгармачылык тыныгуудан” соң У.Абдукаимовдун ири эпикалык жанрга кайрылуусу биринчи иретте көркөмдүк зарылдыктан чыкса, экинчи жагынан буга чейинки топтолгон адабий камылга, даярдыктарын текшерчү чоң адабий сыноо болгон. Ал эми романдын эмнеликтен 50-жылдардын аягы, 60-жылдардын башында жазылышы ошол кездеги коомдук-саясий жагдай-шартка байланышкан маселе. Албетте, “Майдан” романы жарыкка чыккан мезгилде деле советтик адабият коммунисттик идеологиянын камчысын чаап, коммунизмди куруучунун моралдык кодексин ишке ашырууга таяныч болуп, идеялык күрөштөрдүн изи суумак турсун айрым учурларда кайра күчөй баштаган чак болчу; социалисттик реализмдин эреже-талаптары “хрущевдук алабаарда”, “брежневдик дымыгуу” кездеринде деле бекем сакталып, “оюн эрежесин” бузгандардын айрымдары чет өлкөлөргө айдалып, калгандарынын чыгармаларынын чыгышы кыйын ишке айланып калган учур эле.

А бирок коммунисттик цензура күчүндө экенине карабай Узакбай Абдукаимов “Майдан” романын мындан да курч, “чындыктын бетин калкалабай” мындан да ачыгыраак жаза албай калган өкүнүчүн 1-китептин талкуусунда жашырбай ортого салып отурат. Анткен менен социалисттик реализм адабиятында андай “ачыгыраак” жазылган чыгарманы кандай тагдыр күтүп турганын аңдашка ашкан акылдын деле кереги жок. Жаңы чыгармадан кадалып идеялык ката издегендер, алеки саатта авторуна саясий кине тага койчулар “Майдан” романы чыккан кезде деле жетиштүү болчу. Ошондой кызыл камчы сынга туш келген А.Токомбаевдин “Кандуу жылдар” дастаны менен К.Маликовдун “Балбай” поэмасына тыюу салынып, ошондой эле мамилеге “замана” адабий агым өкүлдөрүнүн туш келиши жаалы катуу коммунисттик идеологиянын кандайлыгын кашкайта көрсөтүп туру го. Саясий айыпка жыгылган авторду эмнелер күтөрүн У.Абдукаимовдун өзү деле жакшы билген. Ошондон ал кыйла жылын котормочулукка, орус жана дүйнөлүк адабияттын көркөм мектебин өздөштүрүүгө жумшап, өзү айткандай “ачыгыраак” кезди күтүп, көркөм чыгармачылыктан өзүн оолак кармап келген. Бекеринен Улуу Атамекендик уруш учурунда жазуу ниети пайда болгон жаңы романын арадан кыйла жылдар өткөндөн кийин баштап, чыгармасын саясий жагынан кынтыксыз бүтүрүү аракетин көрүп отуруптурбу.

Улуу Атамекендик уруштун көркөм чагылдырылышы кыйла эле татаал, карама-каршылыктуу эволюцияны басып өтпөдүбү. Бул процесстин башында байкалган жасалма пафос, жасалма схемалуулуктун ордун кылдат көркөм талдоо, ири алааматтын жеке адам турмушуна алып келген трагедиясы бийик көркөмдүк-философиялык деңгээлде аңдала башталган. Уруш биринчи иретте жеке адамга, анын үй-бүлөсүнө, жамаатына, коомго оор сыноо, опсуз трагедия алып келери, жөнжай адамдардын тынч турмушу бузулуп, пенде баласынын жайчылыкта билинбеген эмоциясын ачыкка чыгарып салчу куралдуу кагылыш. Ал пенде баласынын кимдигин, кандайлыгын, адеп-ыйманын да катаал сыноодон өткөрчү тиреш.

“Майдан” романында аскер адамдары, уруш улам күчөгөн сайын колуна курал алып, жоокердиктин “оор борчун” аткарууга аттанган жөнжай кишилер, аркыл курак, улут өкүлдөрүнүн бир максатты аркалаган аракет-кыймылдарынын кеңири эпикалык панорамасы тартылган. Кыргыз совет адабиятынын профессионалдык деңгээли кадыресе жогорулап калган чакта жаралган У.Абдукаимовдун романынын өзүнө чейинки чыгармалардан айырмачылыгы жалаң эле сүрөттөө масштабынын кенендиги, каармандарынын көптүгү, алардын аркылдыгына байланышкан эмес; ал ириде автордун предметке карата мамилесинин өзгөчөлүгү менен айырмаланып турат. Бул жагынан алганда, “Майдан” автор белгилегендей кыйла эле “ачыгыраак жазылган” чынчыл чыгарма, элдин башына түшкөн оор алааматтын кандай болгонун, анын жеке адам турмушуна алып келген трагедиясын жаап-жашырбай, “калкалабай” жалпыга түшкөн апааттын оорчулугун, опсуз трагедиясын реалдуу баяндаган роман. Жана жогоруда айтылгандай, жаңы чыгарманын толук чыгып-чыкпай чоң талашка түшүп калышы анын улут адабиятындагы жаңычылдыгына, өзгөчөлүгүнө байланышкан маселе. Ал өзгөчөлүк “Майданда” окуялардын ырааттуу баяндамасына караганда каармандардын ички ой-сезими, “жан дүйнө диалектикасын” көркөм иликтөөгө көбүрөөк көңүл бурулушунан байкалат.

Предметке карата алдагыдай көнүмүштөн тыш көркөм-эстетикалык принцип кадыресе калыптанып калган адабий шаблон, стереотиптердин азгырыгынан кутула элек көпчүлүк кыргыз жазуучуларына жакпай, алардын салкын-суз мамилесин пайда кылган. Өйдөтө сөз башында белгиленгендей, “Майданга” чейин “согуш жана тынчтык” темасы кыргыз совет адабиятында кеңири эпикалык масштабда чагылдырыла элек болчу. Эч ким даай албаган темага кыйла жылдарын котормочулукка арнаган У.Абдукаимовдун батынышын ошондон айрым каламдаштары өгөйлөбүрөөк кабылдаган окшойт.

“Майдан” жанрдык проблематикасы жагынан да өз учуру үчүн кыйла жаңычыл, өзгөчөлүү чыгарма. Ал өзгөчөлүк биринчи иретте, оң каарман маселесинен, социалисттик реализм туу туткан эреже-принциптерге кайчы келчү жагдайлардан байкалат. Романдын поэтикасына мүнөздүү андай белгилерди профессор М.Борбугулов кылдат баамдап, таамай белгилеген: “Анда элдин тынч турмушу менен кан күйгөн согуш, оорук менен майдан, малчынын турмушу менен солдаттын турмушу, кыштак менен шаар, адам менен айбан, техника менен табият, жаш менен кары, сүйүү менен жек көрүү, жылдын мезгили менен күндүн мезгили, өлүү менен тирүү, катардагы солдаттын демейдеги тиричилиги менен миллиондогон адамдардын тагдырын чечкен бийликтеги адамдын иши. Өлүм коркунучун башынан өткөргөн киши менен душмандын солдатын өз колу менен өлтүргөн адамдын сезүү-туйгусу ж.б.д.у.с. өзүнүн табияты жана мүнөзү, масштабы, көлөмү, мааниси жагынан бири-бирине жакын да, алыс да, окшош да, карама-каршы да, салыштырууга боло турган да, болбой турган да нерселер, предметтер, көрүнүштөр, түшүнүктөр, процесстер ж.б. камтылат”. (М.Борбугулов. Адабият теориясы.- Бишкек, 1996, 170-б.).

“Майдан” романынын поэтикасына мүнөздүү мындай амбиваленттүүлүк ириде анда сүрөттөлгөн турмуш көрүнүшү, жашоо-тиричиликтин мүнөзү менен шартталган. Ал эми романдын 50-жылдардын аягы, 60-жылдардын башында кыска убакыт аралыгында жаралыш себеп-жөнүн айтылуу сынчы К.Асаналиев өлкөнүн ошол кездеги саясий-социалдык өзгөрүүлөрүнө байланыштырып, ушундай шартта гана У.Абдукаимовдун кыйла жылдык чыгармачылык ниетинин ишке ашырылышына мүмкүнчүлүк ачылганын минтип ырастайт. ““Майдан” романынын жазылып калышы, бул КПССтин XX сңездинен кийинки идеологиялык кишендердин бир аз бошотулушунун шарапаты, орус адабиятында В.Дудинцевдин “Жалаң эле курсак камы эмес” (“Не хлебом единым”), А.Солженициндин “Иван Денисовичтин бир күнү” ж.б. чыгармалардын пайда болушу сыяктуу, жаңы адабий-көркөм башталмалардын түздөн-түз кыргыз совет адабиятындагы айкын көрүнүшү деп түшүнүү керек.

У.Абдукаимов бул романды жазууга жана жарыялоого өтө кыска мөөнөт берилгенин (табияттан да, идеологиялык үстөмдүктөн да) эң жакшы сезип, эң жакшы түшүнгөн, ошондон улам ал абдан шашылып иштеген, бөтөнчө экинчи китебинин жыйынтыктоочу соңун, натыйжада, романдын эң бир кульминациялык чекити болгон гедонист Апсамат менен альтруист Качикенин бетме-бет кездешүүсүн сүрөттөөдөн баш тартып, Качикени согушта өлтүрүп, романды бүтүрүүгө аргасыз болгон. Ушунун өзүнөн эле У.Абдукаимов кандай идеологиялык кысымда жашап, иштеп жүргөнүн байкоого болот" (Кеңешбек Асаналиев. Чыңгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн. 1-бөлүк. –Бишкек, 1995, 74-б.).

Андай аргасыздык жалгыз эле Апсамат менен Качикенин күтүлгөн "кездешүүсү" эмес, андан да маанилүү Качикенин Чынаркан экөөнүн аягына чыкпай калган мамилесине деле байланыштуу болушу мүмкүн. Андан да У.Абдукаимов чыгармасын жаза электе чочулап келген божомолу чын чыгып, 1962-жылдын 11-мартындагы "Советтик Кыргызстан" гезитинде Аалы Токомбаевдин ""Майдан" романы жөнүндө учкай сөз" деген макаласы жарыяланган; ойдо жок жерден роман ошентип чоң талашка түшүп калган. Эл акыны "Майдан" социалисттик реализм талабына жооп бербеген, советтик турмуш чындыгын бурмалап көрсөткөн чыгарма экенин ырастап, мындай китептин жарыкка чыгып кетишине жол берген адамдардын жоопкерчилигин кароону Кыргызстан жазуучулар союзуна сунуш кылган. Макала жарыялангандан көп өтпөй кыргыз жазуучуларынын эки күндүк талкуусу уюштурулуп, роман коомдук пикирдин чок ортосунда калган; эки күн ичинде жыйырмадан ашуун киши чыгып сүйлөп, кызуу талаш-тартыштар жүргөн. Ошол талкуунун архивде сакталып калган материалдарын чогултуп адабиятчы Садык Алахан аны атайын китеп кылып чыгарды (Садык Алахан. Узакбай Абдукаимов жана "Майдан" талкуусу.- Бишкек, 2000).

Мына ошол талкууда У.Абдукаимов чыгармасынын жазылыш тарыхына токтолуп, алдына койгон максат-милдеттерин момундай себеп-жагдайларга байланыштырып түшүндүргөн: "Мен бул романды жазамын деп көп жылдар мурда ойлондум эле. Бирок жаза албай жүргөмүн. Ошондуктан романдын айрым деталдары мурунтан эле ойлонулуп жүрүлгөн болучу. Жаза албай жүргөнүмдүн негизги себеби жеке адамга сыйынуу болсо, экинчи себеби, Ата Мекендик согушту баяндаган материалдар, ал жөнүндө жазылган китептер менин колумда болбоду. Анын үстүнө бу китепти кандай жазышты да ойлонуш керек эле". (Садык Алахан. Узакбай Абдукаимов жана "Майдан" талкуусу, 113-б.).

Романдын алгачкы үзүндүлөрү 1960-жылы "Ала-Тоо" журналына жарыяланып, аялдабай 1-китеби басмадан жарыкка чыккан. Кыйла жылдарын котормочулукка арнаган автордун ири көлөмдүү чыгармасынын жарыяланышы биралдын кыргыз совет адабиятындагы чоң окуя катары кабылданган; аны чыгарманы көкөлөтө мактагандар, сүйүнкүрөбөй кабыл алгандардан тыш, толук жазылып бүтө элек чыгарманын чоң талкууга түшүп калышы деле айгинелеп бере алат.

Арийне У.Абдукаимовдун кыйла жылдар оригинал көркөм чыгарма жаратпай, көбүнесе убада менен гана келатканын, андан жаңы чыгарма күткөндөрдүн алды аксакал болуп карып баратканын башка бирөө эмес, кыргыз совет адабиятын баштоочулардын бири Т.Сыдыкбеков 50-жылдардын башында жарыяланган макалаларынын биринде атайын белгилеп, минтип жазган: "Баялиновдон кийин аксакалыбыз Узакбай Абдукаимов жеке гана убадасы менен ардактуу конок болуп келатат.

-Жаңы повестти жазып жүрөмүн, ал бүткөндө, мына көркөмдүктүн үлгүсүн, силер ошондон аласыңар!- деп Узакемдин айтканын мен биринчи жолу 1938-жылы уккан элем. Анда мен кер мурутчан жигит болчумун, бүгүн мына, буурул баш бабай болуп калдым. Бирок Абдукаимовдун ал повестин окуй элекмин..." (Китепте: К.Асаналиев. Чыңгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн. Биринчи бөлүм. – Бишкек, 1995, 72-б.).

Чыгарманын санына эмес сапатына көңүл бурган сараң автордун күтүлбөгөн жерден көлөмдүү роман жазып салышы ошондон айрым каламдаштарына таңкалыштуу сезилип, талаштын өртүн тутантып отурбайбы. Анткен менен антип чыгарма жазбай

жүргөн каламдашын сынга алып отурган Т.Сыдыкбековдун өзү ошол эле “Майдандын” 1-китебинин талкуусунда романга оң баа берип, “күттүргөн автордун өзүнүн күчүнө, чарбачылыгына жараша ийгиликке жетишкенин” ырастап сүйлөгөн. У.Абдукаимовдун таланты “улгайып, турмуштан таалим алып, жазуучулукка көнүгүп, буурулданып калганда” келгенин айтып, “романда эмгек бар, достук бар, болгондо да эң жакшы берилген, партиялык жетекчилик да жакшы көрсөтүлгөн. Социалисттик реализм методун четке каккан деген пикир такыр туура эмес” деп, айныксыз чыгармачыл атаандашы А.Токомбаевдин пикирине каршы чыгып, романды ыксыз сынга алгандарды жактырган эмес. Иши кылып, роман “чү” деген жерден чоң сынга кабылып, айрымдар андан саясий-идеялык ката таап, авторго оор кине тагуу аракетине өтүшкөн. Кыргызстан жазуучулар союзунун проза секциясы тарабынан уюштурулган эки күндүк талкуу, жыйынга катышкандардын чыгармага карата позицияларынын кескин айырмалуу, апачык карама-каршы чыгышынын өзү эле “Майдан” романынын биринчи китебинин көнүмүштөн тыш адабий окуя экенин ырастап бере алат дегенибиздин бир себеби ушул.

Толук чыга элек жатып топтошкон чоң сынга кабылган “Майдан” романында эң алгач баамга урунган нерсе – романдык мазмунга ээлиги, сүрөттөлгөн турмуш көрүнүштөрүнүн оголе кеңири мезгил-мейкиндик алкакты камтышы, окуяларга саны көп каармандардын, персонаждардын катышуусу, көркөм формасынын кенендиги, булардын баарын бириктирип турган жалпылык катары адеп-ахлактык орчун проблеманын коюлушун көрсөтсө жарашат. Авторду өлкө тагдыры калтыс абалга кабылган чакта адамдардын кантип адеп-ыймандык сыноодон өтүшкөнү, адамгерчилигин кантип сактап калышканы кызыктырат. Жеке адам менен коомдун өз ичара байланыш-катышы да мына ушул адеп-ахлактык чен-өлчөмдөн бааланып, өз баасын алат. Сюжеттик линиялардын өнүгүшү да, чыгарманын композициялык курулушу да, мүнөздөрдүн ачылышы - баары бир максатка байланып, адамдык ар намыс, адеп-ыймандык проблемалар чечүүчү мааниге ээ болуп чыга келет. Ч.Айтматов белгилеген “толстойдук манера” мына ушул адеп-ыймандык маселелерге барып такалат.

Адабияттар:

1. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы 3-е изд., дополненное. – М.:Наука, 1979.
2. Толстой Л.Н. О литературе. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1955.
3. Борбугулов М. Адабият теориясы.- Б. - 1996.
4. Асаналиев К. Чыңгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн. - 1-бөлүк. –Б. - 1995.
5. Садык Алахан. Узакбай Абдукаимов жана “Майдан” талкуусу.- Б. - 2000.

Эгембердиева А. ПОСТСОВЕТТИК ДООР ЖАНА КЫРГЫЗ АЯЛДАР ПОЭЗИЯСЫ

Кыргыз элинин СССРдин тутумунда өткөргөн 70 жылдык тарыхы изилдөөчүлөрдүн көз карашында ар түрдүүчө бааланып келет. Биздин пикирибизде саясий, социалдык-экономикалык жактан өнүгүп-өсүп, калыптануубузда советтик доордун зор мааниси бар. Бирок ошол эле учурда партиялык-тоталитардык бийликтин кысымы астында улуттук асыл нарк-насилдерибизден кол жууп кала жаздадык. Бийлик орундарын сактап калууга тырышкан жагымпоз жетекчилер жалпы элдик кызыкчылыкка кол шилтеп, “интернационализм” деген жалган урааны көтөрүштү. Москванын көрсөтмөлөрүн унчукпай аткарып, атүгүл “бөрк ал десе баш алганга” чейин барышты. Буга 1937-жылдагы сталиндик репрессиянын жыйынтыгы күбө.

Деген менен, советтик доор өз өнүгүүсүндө фольклорду пайдубал кылган кыргыз профессионалдык адабиятынын, маданиятынын бутуна туруп, телчигип, калыптанып, көтөрүлүп, мурда болуп көрбөгөндөй өнүгүүлөргө жетишине шарт түзгөнүн тануу

мүмкүн эмес. Адабият үчүн атайын акча каралып, акын-жазуучуларга калем акы берилип, анан ошол чыккан китептердин алыскы айыл жергелерине чейинки таркалышы камсыздалып, көзөмөлдөнүп, китеп күйөрмандары, окурмандар жаңы китеп менен камсыз болуп, ошол көрүнүш кайра жазуучуларга шык-дем берип, адабий өсүштүн түзүлгөн шарты болгон. Кызуу кайнаган ушул китеп күндөрү, адабий майдандын шары кайсы бир күнү тык токтоп, элдин китеп эмес, кара курсактын камын көрүп калаары а кезде түшкө да кирген эмес. ("Адабий майдан" деген терминдин өзү дагы дал ошол жаңылыктар, көркөмдүк бийиктиктер үчүн жаман-жакшы көрүнүшүп, макташып-жакташып, сындашып, "чыгармачылык полемикадан улам пайда болгон келишпестиктин адамдык душмандыкка айланышына" (М.Апышев) чейинки кагылыштар болгон совет адабиятына туура келет, бул термин андан кийинки мезгилдин адабий процессине коошпойт).

Советтер Союзунун жоюлушу Кыргызстан үчүн коомдук-саясий, маданий жактан опурталдуу болду. Бир кездеги окурмандардын сүйүктүү гезит-журналына айланган "Кыргызстан маданияты" менен "Ала-Тоонун" чыгышы сээлдеп, бара-бара токтоп, 1990-жылдардагы коомдук турмуш, андагы оорчулук элди бир топ абдыратып койду. Китеп күйөрмандары, окурмандар гана тургай акын-жазуучулардын, илимпоз-сынчылардын өздөрү алапайын таппай калышты. Өзүнүн көзү барда берип, бирок кеч, көзү өткөндөн кийин, 2008-жылдын декабрында жарыкка чыккан маегинде адабияттын чыныгы күйөрманы, сынчы-адабиятчы С.Жигитов журналисттин: "Акыркы жылдары кандай чыгарма жараттыңыз?", - деген суроосуна "Он жыл ичинде эч нерсе жараткан жокмун, себеби, көр оокаттын айынан университетте балдарды окутуп жүрөм..." (7), - деп жооп берет.

Адабиятчы К.Асаналиев: "Дүйнөнүн бир тарабын титиретип турган СССРдин кыйрашы аз сандуу элдер үчүн тоо көчүп, сел жүрүп кеткендей эле болду. Айрыкча өзүн "дүйнөдөгү эң алдыңкы, эң демократиялуу" деп жарыялаган, "көп улуттуу совет адабиятынын" бир заматта бөлүнүп, тарап кетиши, башкасын билбейм, кыргыз совет жазуучулары үчүн асмандагы күн биротоло батып кеткендей, түн түштү да калды. Ошондогу кыргыз совет жазуучуларынын моралдык ал-абалы, духу, чыгармачылык психологиясы кандайдыр бир учурлары менен, албетте, бул салыштыруу оңтойсуз, ошондой болсо да, 1920-жылдары Россиядан сүрүлүп, Батыш Европага эмиграцияга кеткен И.Бунин, Г.Иванов, Д.Мережковский, В.Набоков, М.Цветаева ж.б.у.с. эң көрүнүктүү орус жазуучуларынын тагдырына үндөшүп, окшошуп кеткен сыяктуу" (2), - деп, "кантсе да артында Пушкин менен Гоголь, Толстой менен Достоевский, Тургенев менен Чехов ж.б. улуу мурасы "тиреп" турган" алар акыры "Советтер Союзундагы орус совет адабиятына альтернативдүү, көп жагынан карама-каршы орустун эмигранттык чоң адабиятын жаратканын" айтат. Адабиятчы өзү белгилегендей, "ар кандай масштабдагы жана маанидеги окуялардын ортосунан, тагыраак айтканда, өз жеринен сүрүлүп, бөлүнүп кеткен орус жазуучулары жараткан "эмигранттык адабият" менен "улуу адабияттан" бөлүнүп, коломтосунда калган улуттук жаш адабияттын ортосунан кандайдыр бир аналогия, окшоштук издөө аракети жок..." (2) болсо дагы, мындай тагдырды кыргыз адабияты кандай көтөрдү?

Дал ушундай шартта, кайра куруудан кийинки постсоветтик учурда, ырас, кыргыз китеби такыр эле чыкпай койгон жок, чыкты. Өзүбүздүн темага ылайык кеп кылсак, постсоветтик доордо жарык көргөн акын кыздардын китептеринин тизмесин төмөнкүлөр түзөт: С.Абдыкадырованын "Таң нуру" (2004), "Күн нуру" (2005), Н.Жүндүбаеванын "Өмүр жемиши" (1992), "Эне дүйнөсү" (1994), "Кызыл өрүк" (2000), "Кышкы гүлдөр" (2004), маркум Ж.Тынымсеитованын "Айга учуп барамын" (1991), "Жумакан" (2000), М.Абылкасымованын "Үшүк" (2001), Г.Момунованын "Айдарым" (1991), "Аяй-Аяй" (1991), "Жан дүйнө" (1994), "Кут дүйнө" (2004), Ш.Мамбетаипованын "Көл боюна жүз келем" (2007), Д.Жамансартованын "Өрүлүк" (1991), "Айдай" (1996), "Жылдыздуу сапар" (2001), С.Акматбекованын "Күз ырлары" (1990), "Күүгүмдөгү күү" (1998),

А.Дегенбаеванын “Портреттер” (1990), “Суусаган тамырлар” (2006), Р.Мукашеванын “Алыстаган ак дайралар” (1998), Ч.Унурованын “Теребел” (1992), Р.Карагулованын “Капчыгай” (1991), М.Мамазаировананын ”Кайгыдан тургуздум сага бир эстелик” (2000), “Энелер үнү” (2007), “Тур, улуу журт!” (2010), Ш.Келдибекованын “Кербен” (2005), К.Сариеванын “Асмансыз жылдар” (1998), “Аалам тепкичтери, же өткөөл өмүр трактаты” (2005), А.Узакованын “Кеч жарык” (1990), “Түнкү асман” (1997), “Жүрөгүм менен сүйлөшүү” (2006), Т.Закированын “Кусалык” (1991), “Боз торгойдун ыры” (1993), “Ыйык шаарым” (1999)..., “Мекенимдин эшиги” (2008), А.Бегимкулованын “Каяша” (1990), Г.Шакированын “Даанышман кеп” (1990), “Дилазык” (2004), М.Осмонкулованын “Аялуу дүйнө” (1992), “Жөн келген жоксуң жигит” (2005), Ф.Абдалованын “Ай жарыгында” (1997), “Жүрөктөгү шамал” (2001), “Эсимде” (2011), Б.Чотурованын “Боз торгой” (1998), “Сагыныч” (2004), “Ысык-Көл сүйүүнүн көзүндөй” (2006), “Чокморовго гүлдесте” (2006), С.Орозобекованын “Сен дүйнө” (2004), А.Темированын “Бурганак” (1990), “Алтынай” (2003), М.Тураеванын “Жүрөгүмө өзүң гана чак келдиң” (1993), Э.Ажыкановананын “Көгүш гүлдөр” (2007), Б.Сейитбекованын “Кавказ кайрыктары” (2006), “Сирендер гүлдөгөн маалда” (2007), “Любовь Манаса” (2008), Н.Осмонованын “Күн түнөгөн жүрөк” (1994), А.Эгембердиеванын “Издеткен жарык” (1996), “Шүүдүрүм” (1998), “Белгисиз жомок” (2002), “Үнсүз кайрыктар” (2005), “Аян” (2010), Н.Абдразакованын Бир тал ширеңке” (1997), В.Бөлөкбаеванын “Түкү энем” (1998) ж.б.

Бул тизме, андагы китептердин жылдарынан улам эмнени айтууга болот? М.Абылкасымованын “Ата-Журт дайым көңүлдө” (1987) жана “Үшүк” (2001) китептеринин ортосундагы он төрт жыл эмнени айтат? “Үшүк” китебинин алгачкы бетинде “1990-2001-жыл арасы” деген эскертүү берилгенине караганда, чакан китепке кирген чыгармалар аталган мезгил аралыгындагы акындык эргүүнүн болгон жемиши. Акын менен маектешкенибизде Союз таркагандан соң жүрөгүн боштук ээлеп, эч нерсеге ишенбей калганын айтат. Албетте, бүткүл өмүр-тагдырын, жашоосун, келечегин, бактысын бир партия менен камыр-жумур бирдикте көргөн, советтик коомдун жакшылыгын, өз Ата Журтунун, Ата-Конушунун ийгиликтерин ырга салып жашоосун көрктөгөн, Союзда аялзатынын ичинен жалгыз Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаты катары көптүн көңүлүн бурган, калемдештеринин сүйүүсүнө да, арзуусуна да татыган баркы бийик Эл акыны үчүн ошол бийиктигин жоготуп алуу оңойбу? Албетте, Союз тарагандан кийин М.Абылкасымованын кадыры төмөндөй түшкөн жок. Болгону кеп көп улуттуу совет адабиятынын өкүлү болгон кыргыз совет адабиятынын капылеттен жок боло калганында болуп жатат.

Мен терең урматтаган белгилүү адабият сынчысы менен жакында сүйлөшүп отурганымда, Кыргызстан эгемендүүлүк алганда бир дагы кыргыздын жазуучусу же акыны “Манастын урпактары, биз акыры келип минтип көз карандысыздыгыбызга, өзүбүздүн элдүүлүгүбүзгө ээ болдук” деп куттуктап, маңдайы жарылып бир да сап бирдеме жазып коюшпаганы уят болгонун айтып, кейиген эле. Өлкөнүн тагдырындагы мындай бурулушту көкүрөгүндө балким туура деп кабылдаганы менен М.Абылкасымова сыяктуу Союздун койнунан жаңы чыккан акын чаар ичегилик кылып кантип кубаттап жиберет эле.

Көп жылдык боштук жана тымызын көңүл чөгөттүктөн кийин, андан дагы партиядан кол үзгөнүнөн дагы ачуу, андан дагы катуу тийген окуя өмүрлүк жолдошу С.Наматбаевдин дүйнөдөн өткөндөн кийинки көңүл дартын акын “Атаке баатыр” пьесасын жазуу менен айыктырган. Дегеле постсоветтик адабиятта кеңири орун алган тарыхый темаларга кайрылуу, өтүп кеткен эл, уруу баатырларын даңазалоо тенденциясы акындын чыгармачылыгынан дагы байкалат. “Үшүк” китебинде орун алган “Атаке баатыр жөнүндө баян”, “Аталар жана Ата Журт”, “Түлкү баатыр”, “Тоголок Молдо чоң атам”, “Курманжан датканын арманы” аттуу поэмага тете мазмундагы ырлары муну тастыктайт. Дегеле өз өлкөсүнүн өңчөй жакшы жактарын гана даңазалап көнгөн, алдына алтын таштаса дагы көңүлүн кайт кылган адамга, душманына ийилип бербеген акын

аталган китепте дагы өңчөй ийгиликтерди, жакшы жышааналарды гана ырдоону ниет кылат.

Китептин кириш сөзүндө акын: "... Токтомушев аябагандай санжырачы киши эле. Какшап менин жети атамды сайрап санап санжырага салып отурчу эле. Ал кезде өткөн тарыхка катуу чектелүү салынган үчүн кайран кишилер билгендерине кичине кылчактоо менен абайлап мамиле кылып жүрүштү. Мени көргөндө оо, баатырдын кызы деп калышаар эле. Мен ошол сөз үчүн эле жети атама карыз экеними түшүнчүмүн" (1.5-б.), - деп жазат. Албетте, акындын айтканында кынтык жок, аталары үчүн сыймыктанаары анык, бирок ошол аталарын жазуунун өзү кайра куруунун, ачыктыктын, эгемендүүлүктүн шарапаты менен мүмкүн болуп отурбайбы. Бул тууралуу К.Асаналиев: "...Белгилүү го, совет доорунда өткөнгө кайрылууга толук түрдө тыюу салынбаса да, тарыхый теманы чагылдырган чыгармалар айрыкча көзөмөлгө алынып, кылдай "илинчеги" болсо эле авторго эскини "идеализациялоо", "жаңыны тануу", "жаңыны жокко чыгаруу" деген сыяктуу саясий айыптар даяр турчу. Мына ошондуктан совет жазуучулары, бөтөнчө улуттук авторлор өткөн тарыхый турмушту сүрөттөөнү эңсеп, каалап турса да, андан чочулап, четтеп өтүүгө аргасыз болушкан. Сөз эркиндиги темаларга коюлган ар түркүн тоскоолдуктарды алып таштагандан кийин, өзгөчө, улуттук жазуучулардын тарыхый окуяларга өткөндөгү көрүнүктүү инсандардын тагдырына жапырт кайрылганы күтүлгөндөй эле законченемдүү көрүнүш" (2), - деп жазат. Ырас, мында кеп кара сөз жанрындагы чыгармалар, айрыкча романдар тууралуу болуп жатат. Бирок мазмундук жактан ушул эле пикир ыр-поэмаларга дагы туура келет.

Акын Атаке баатырга арнаган ырында: "...Өмүргө өзгөрүүсүз ченем жоктур, Өзүңө бир эстелик куралбасам. Байкасам менден башка балаң жоктур, Оюм бар бир жакшына ыр арнасам. Жолборс, илбирс кейиптенген жүрөгүңдөн, Дабыш угуп түшүмөн жүрөмүн мен. Калсам калдым касаттан жапа чегип, Акыр баштан айрыбай тилегимен. Канча жолу кырсыктан куткарасың, Каруум кетсе чөп болуп жыттанасың. Аян болуп жол таштап коесуң ээ, Катаал турмуш канчалык кыстабасын. Алчактатып ак боз ат мингизесиң, Алтын жолборс терисин кийгизесиң. Адашуунун тар тору курчаганда, Акыйкатты акырын билгизесиң. Айланайын таянган жалгыз тайым, Курчап келет куушуруп каргыш дайым. Эми өлөт деп калганда өлтүрбөйсүң, Каухар болуп жанымда көлкүлдөйсүң. Жакада өскөн көк жайшаң майкандайсың, Түбү терең көлүңдөй чайпалбайсың. Жакын жүрүп жаныма кубат берип, Жан кишиге көрүнбөй байкалбайсың. Айланайын аркыттай илебиңен, Сезем аны мен чындап жүрөгүмөн. Канаттарым кайрылбайт анча-анчага, Канат күүлөп учтум го түнөгүңдөн" (1.9-б.), - деп жазат. Өзүндөгү эрктин, кайраттын, ийгиликтердин, жолу ачыктыктын себепкери катары Атаке атасынын руху коштоп жүрөөрүн айтат акын.

Ырдагы аян түшүнүгүнүн өзү негизинен эгемендик доордо кеңири оозго алына баштаган түшүнүк. Эркиндиктин келиши менен адамдардын көбү аянчы болуп, өзгөчө аял затынын өкүлдөрү дарыгерлик, табыпчылык, көзү ачыктык касиет башталмаларын аны менен түшүндүрүшкөн. Ал тургай адабий чөйрөдө орун ала баштаган бул түшүнүктү жамынып, айрым акындар өздөрүнүн акындык изденүүлөрүн сырдуу кылып көргөзүшкөн. Андай акын аялдардын бири – Ө.Бегалиева. Ал өзүнүн "Теңир, аалам жана мен" () китебиндеги "Ак Мөөр баяны" поэмасы аркылуу өткөнгө кайрылат. Кыргыздын дүйнө таанымында жигити Болотту боздотуп, Ак Мөөрдү сыздатып алып кеткен каардуу хан катары кабылданган Жантайдын образы таптакыр оң жагынан ачылат. Өзүн Ак Мөөрдүн азыркы дүйнөдөгү кайра жаралышы катары түшүндүргөн акын кечээги тарыхка башкача түс берет. Мунун өзү поэтикалык жоопкерчиликти башка бирөөлөргө, болгондо да коркпой-этпей Кудайга жүктөп жаткан өзгөчө көрүнүштү айтат. Албетте, муну айтуу менен биз М.Абылкасымованын атасынан алган колдоосун, аянын төгүнгө чыгаралы деген ойдон таптакыр алыспыз. Бул өзүнчө поэтикалык табылга, туюм.

Аян маселесине келсек, бул өңүттө өзгөчө көрүнүш катары алгач "Жайсаң" деген ат менен Бүбү Мариям Муса кызы менен Ш.Эсенгуловдун авторлугунда жарык көргөн 7

китепти, андан кийин Манастын кырк чоросунун бири делген легендарлык акын Жайсаң Үмөт уулунун авторлугунда (?) “Айкөл Манас” деген ат менен жарык көргөн 10 китепти атоого болот. Бул маселеге байланыштуу талаштуу нерселер көп. Биринчиден, салттуу “Манаска” салыштырмалуу анда такыр башка окуялар менен кейипкерлердин орун алышы. Экинчиси, аян алуу жагдайынын ашкере сырдуулугу. Үчүнчүдөн, стилинин, муун өлчөмдөрүнүн салттуу “Манастан” таптакыр айырмаланышы. Бул өзгөчөлүгүн айрым изилдөөчүлөр “Манастын” аял адам тарабынан жаңы замандын окурмандарына ылайыкташтырылып берилгени катары баалашат. Салттуу “Манас” абдан көлөмдүү болгондуктан, аны окуп отурууга бүгүнкү убактысы тар адамдардын чолоосу тийбейт, ал эми жаңы “Манастын” тили өтө жеңил жана көлөмү чаканыраак, кабыл алганга ийкемдүү (Г.Айтпаева). Бул көрүнүштүн дагы бир жагы, ал профессионалдык адабияттын үлгүсү эмес, б.а., илхам, изденүү, жазып-сызуу аркылуу жаралган нерсе эмес. Анын алгач сан түрүндө маалымат болуп түшүп, андан соң чечмеленип, анан гана ыр саптарына айлантылаары тууралуу айтышат. Көрүп-билип турбагандан кийин бул сырдуу кубулушка анчалык тереңдеп кирүүнү максат кылбайбыз. Бул профессионалдык адабият менен фольклорду, салттуу “Манас” менен жаңы “Манасты” текстологиялык жактан салыштырууну максат кылган атайын адамдардын иши.

Кайрадан өз маселебизге жакындасак, постсоветтик мезгилде чыгармачылыгын чыйроосунан жандырбай кармаган акын Г.Момунова болду. Анын аталган жыйнактарында совет мезгилиндеги алган багыты улантылды. Китептеринин чыгышы анчейин жаңылык катары кабылдана бербеген көндүм көрүнүштөгү акын а көрөкчө арноо ырлары менен элдин көңүлүн ар кандай маанайда бурду. Аны кубаттагандар дагы, кимдин тою, юбилейи, кечеси болсо эле барып ыр окуй бермей, чоңдорго, бийликтегилерге ыр арнай бермей адаттарын жактырбагандар дагы болду. Бирок бул сындарды, ага чейинки анын жамакчы акын экендиги тууралуу сынды (О.Ибраимов) көңүлүнө албаган акын ал арноолорунун үзүрүн көрүп Кыргыз Эл акыны деген наамга 2011-жылы жетти.

С.Абдыкадырованын “Алыкул” поэмасы атайын өтө чакан китепче катары жарык көрүп, Алыкул сыйлыгына көрсөтүлүп, бирок аны ала алган жок. Негизи эле аталган китеп көбүнесе адабий сыйлыкты алуу жагдайындагы аракеттин жемиши болгондугу байкалып калды.

Маркумдар Н.Жүндүбаева менен Ж.Тынымсеитованын тандалма жыйнактары алардын кыздары тарабынан жарык көрүп, күйөрмандарынын колуна тийди. “Жумакан” аттуу китеп акындын ырларынан тышкары ал, анын чыгармачылыгы тууралуу ар кайсы мезгилдерде жазылган сындарды, макалаларды, арноо ырларын дагы камтыды.

Аталган мезгил тилкесинде М.Абылкасымованын өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу адабият таанууда аты дегеле белгисиз (илимий ишин коргогондон кийин деле), өзү теле жылдызы болуп жүргөн биздин курсташыбыз Г.Кулмамбетованын, С.Акматбекованын чыгармачылыгы тууралуу прозаик, драматург Айкүмүш Аксынын кандидаттык диссертациялары жакталды. Экинчи диссертация С.Акматбекованын поэтикалык өзгөчөлүктөрүн кеңири ачып берген ийгиликтүү иш болду. Ал аталган акындын чыгармачылыгын гана эмес, дегеле кыргыз аялдар поэзиясынын өкүлдөрүнүн мүмкүнчүлүктөрүн көрсөткөн, “медитативдик поэзия”, “сентименталдуулук”, “символизм” сыяктуу ондогон түшүнүктөрдү акын ырларынын мисалында кеңири ачып берген эмгек катары көрүндү.

С.Акматбекова жетимишинчи жылдардын башында кыргыз поэзиясына алып келген баягы маанайын, үнүн, добушун, ыргагын улантты. Бирок алгачкы жыйнактарына салыштырмалуу “Күз ырларында” предметтүүлүк көбүрөөк байкалды. 1999-жылы жарык көргөн “Күүгүмдөгү күү” аттуу тандалма китеби окурман журтчулугу тарабынан эң жакшы кабылданды жана көпчүлүк адабият талапкерлеринин, акын-жазуучуларынын жыртылгыча окуган үстөлдүк китебине айланды. Ал китептин маанайы жогоруда белгилегендей эски обондон жаралган маанай болсо дагы, акындын сары санааларынын,

тынчсызданууларынын обьектиси – кызы бар экендиги, илгеркидей жөнү жок көңүл чөгөттүк кыла бербегендиги көрүндү. Китепке ырлардан тышкары чакан, алакандай аңгемелери, классик акындарынын, чыгыш менен батыш үлгүлөрүнүн котормолору жайгаштырылды. Китептин аты символикалуу билдиргендей, бул китеп акындын 50гө чыккандагы эл алдында берген отчету, акындыктын такыр башка чакырымдарына кадам таштоосу болду.

С.Акматбекова жөнүндө кеңирирээк сөз кылуу зарылдыгы бар. Анткени Ш.Дүйшеев: “Акын кыздардын бардыгы эле “Өткөн күздүн жалбырагы” жыттанат”, - деп жазгандай акынга таасирленгендер, сүйүп окугандар, туурагандар көп болду. Акындын орбитасында айланган сүрмө топ акындар, анын ичинде мен дагы анын жарыгын айлана учуп, мурда айтканымдай, канатымдын куйкаланганына карабай, шайтан көпөлөкчө болбой эле жакындай берген учурларым болду. Таасир деген кандай болот? Акын кыздар жапырт өздөрүнүн жеке кайгысын ырдай беришти. Дүйнөнү чылк караңгы, тагдырларын такыр жолсуз-жарыксыз, маанайларын абдан чөгүңкү көргүлөрү келишти. Күздү, жамгырды, күүгүмдү, жалбыракты, поюз жолду, шыбакты, эрменди жазышты. Бирок канчалык тартылган менен ошол нерселер, көрүнүштөр алардын ырына коошоду, өгөйлөп четтеп турушту. Муну сезгендер, сезбегендер болду. С.Акматбековага ашкере таасирленгендер ага чейинки кыргыз адабиятындагы өзгөчө караан М.Абылкасымованын поэзиясын, акындык зоболосун, бийиктигин унута түшкөнсүдү. Өз кезегинде С.Акматбекованын өзгөчө туюлган поэтикалык жемиштеринин сырын Москанын жамгырынан, А.Ахматовадан, жапон, кытай поэзиясынан, улуу мурас “Манастан”, элдик оозеки чыгармачылыктан издегендер болду. Бирок анын сыры алигиче табыла элек.

Ырас, Акматбековадан таасирленгендердин ырын бир эле учурда медитативдик, экинчи жагынан кризистик ырлар (О.Ибраимов) деп атоого негиз бар. Шаң-шарапаты жетиштүү жетимишинчи жылдары негизсиз, себеп-жөнсүз муңая берген С.Акматбековага караганда жаңы доордун жаштарынын муңаюу жөндөрү бар болчу. Анткени коомдук турмуш, жан-тегеректеги дүйнө бакубатчылыктын, бейпилдиктин, кубаныч-шаңдын кабарын дегеле байкаткан жок.

К.Сариеванын “Асмансыз жылдар” аттуу китеби эң ириде таамай аталышы менен окурмандарынын, адабий журтчулуктун көңүлүн өзүнө бурду. Анткени китеп жарык көргөн мезгил элдин А.Акаевдин башкаруусунан чындап тажап, катаалдык, тымызын жасалган кара иштер, коррупциянын зардабынан караңгылыкка батып, асманды көрө албай калган кезең болчу. Китептин аталыш таасири ушунчалык болду, белгилүү акын А.Өмүрканов ал аталышты өзүнүн көлөмдүү эле китебине менчиктеп алганга ынтызар болду. Жыйынтыгында К.Сариеванын китеби А.Өмүркановдун окшош аталыштагы китебинин көлөкөсүндө калды.

Р.Карагулованын “Капчыгай” китеби адабий чөйрөдө жакшы кабылданып, акындын өсүү бийиктигин далилдеди. “Жолдо” жана “Тынчы жок талаадагы” өзгөчө поэтикалык добуш, эч ким сыр-шыбырын тааный алгыс образдык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү аталган акындын кылымда бир жаралчу өзгөчө талант экендигин тастыктады. Айрым акындарга таасирленсе болот, бирок канчалык сүйүп турсаң дагы Р.Карагулованыкындай ырды жазам деш болбогон убаракерчилик. Анткени акындай жазыш үчүн аныкындай настроение, маанай, сезүү, туюу, кабылдоо зарыл, б.а., акын өзү бир кезде катуу сын уккандагыдай, кармалбасты кармоо, туюлбасты туюу, сезилбести сезүү сыяктуу өзгөчө касиет-жөндөм, сезгичтик зарыл.

Кыскасы, С.Акматбекова, Ш.Келдибекова, Р.Карагулованын ырларында медитативдик поэзия өз өнүгүүсүн улантып, туулган жер темасына ылым санап, кайра-кайра кайталап турушса дагы, алар көбүнесе адамдын маанайын берүүгө аракет кылышты, жана ал чеберчиликти ишке ашырышты.

А.Узакова окурмандардын эсинде баягы жылуу таасири менен калды. Анткени “Жылдыздуу күздөгү” кайрыктар кийинки жарык көргөн үч китебинде кайрадан

кайталанды, ошол эле ырлардын кайрадан берилгени болду, жаңы ырлары болду. Бардыгы дээрлик сүйүү жөнүндө! Жаттап алып, кечелерде көркүнө чыгарып окуп турган гана жарашат. Бир кезги романтикалык, өзүнүн кымбат адамына "окшошууну чындап каалап, чачтарынын агарышын тилеген" баеолук, аруулук, пакизалык, тазалык жоголгон жок. "Жылдыздуу күздө" сүйүүнүн кейипкери болгон кыялкеч кыз кийинки китептеринде чындап эле токтолууга мажбур болгон, муну турмуш өзү талап кылган эне катары көрүндү.

Өздөрүнүн предметине биологиялык көз караштын призмасынан туруп назар салган 80-90-жылдардын чегинде эки акын болду: «Мен сага талгакмын... Башкага орозомун. Орозомдун өзүң ач келип оозун...» (6.4-б.) же «Чабак ургун менин денемде, От алуудан менден эринбе» (6.4-б.). Бул интимдүү лирика акындын «Сүйө билбөө өзү чоң күнөө, Сүйгөн жандын баары таптаза» (6.4-б.) деген жакшы саптары менен жыйынтыкталат. Бул саптар М.Тураевага таандык. Экинчисинде (Б.Карагуловада) дагы ушул маанайдагы ийгиликтүү чыккан саптар бар: "Бороон болсо борошо, буюгамын, Шекер болуп шыгырап куюламын. Күрс жөтөлгөн жарымдын колтугунда, Шер койнунда жаткандай туюламын.//... Жүз көрүштүк талаадан капилеттен, Ээрчип алып келебиз калбай элден. Кол алыштык жымыңдап жүр өбүшүп, Жур өбүшүп келели далдаа жерден" (4.69-б.0. Же: "Ширини болчум алманын, Ширеси болчум алчанын. Оозуна түшпөй чууруттум, Шилекейин канчанын.//Шиңгили болчум жүзүмдүн, Бышыгы болчум күзүмдүн. Болжогон жерге үзүлбөй, Болбогон колго үзүлдүм" (4.69-б.).

Интимдик жактан мындан тереңдеп кеткен ырлар Б.Карагуловада жыш учурайт. Бир карасаң бул - орой, бейадеп, болгондо да ачык түрдө аял киши айтып чыкчу нерсе эмес. Бирок, айтылышы керек экен, айтылды. Ал эми мындай ырды эмне үчүн дал ушул акындар айтты? Өз мезгили гана эмес, бүтүндөй эки муундун шыбагасы өздөрүнө тийип, 50-жылдардын ырдалбай калган (же аз ырдалган) ырлары үчүн 60-70-жылдардын добушун эки эселеп арттырган акын кыздар өздөрүнүн бүткүл жаңылык, «бунтунун» алкагында эмне үчүн аталган тема менен маанайды көз жаздымда калтырышты? Ар бир көркөм чыгарманын жаралыш себеби болот десек, 60-70-жылдардын эркектери андай чыгармаларга себеп боло алышкан жокпу? Биздин пикирибизче, «кунаажын көзүн сүзбөсө, бука жибин үзбөйт» болуп, мында жазып жаткан кыздардын гана эмес, ошол доордун эркектеринин дагы этикасы роль ойносо керек. Же туурап, үйрөнүп, өзү менен өзү ичтен кайнаган 80-90-жылдардын акын кыздары нымтыраган тынчтыктагы, андан дагы эч кандай тышкы жаңы маалыматсыз-абасыз вакуумдагы бугун дал ушинтип чыгардыбы?

Муну айтуу менен, Б.Карагулованын ырлары жалаң эле интимдүү ырлар деп тыянак чыгаргыбыз жок. "Токтогул көлү көл эмес" деген сыяктуу элинин муңун муңдашкан жакшы ырлары бар.

Д.Жамансартованын "Айдай" аттуу китеби кызынын ысымынан улам аталып, анда негизинен эне-бала, тынчтык, жаратылыш, мекен туурасындагы ырлары орун алып, көбүнесе өспүрүмдөргө арналган китеп сыяктуу таасир берет. Буга акындын көп жылдар бою балдар журналында эмгектенгендиги себепкер болгон. "Өрүлүк" китебинин жалпы маанайы деле ушундай.

М.Мамазаированын "Кайгыдан тургуздум сага бир эстелик" аттуу китебинин мазмуну акындын жеке тагдырына байланыштуу. "Тур, улуу журт" китеби аталган аталыштагы публицистикалык поэмасынан, "Таарынган шаар" түрмөгүнөн жана чындап эле заман доошун, 21-кылымдын астанасындагы кыргыз тагдырынын, абалынын таасиринде жазылган түрдүү ырлардан турат.

С.Орозобекованын "Сен дүйнө" аттуу китеби адамдын жан-дүйнөсүн, жашоонун маани-маңызын, адам жашоосунун татаалдыгын, анын жан-жаратылыш, табият менен болгон карым-катышын иликтеген ырлардан турат. Акын өзү менен өзү отуруп алып буулугуп, күңгүрөнүп сүйлөп жаткандай, ичке толгон буктун буркулдап чыгып жатканы

сыяктанган ырлар акынга гана мүнөздүү маанайлык, стилдик өзгөчөлүктөрдөн кабар берет.

Б.Сейитбекованын ырлары - негизинен өлкөдөн тыш, Россияны мекендеп жүргөндө жазылган ырлар. “Кавказ кайрыктары” деген аталышынын өзү ырлардын жаралуу мекенин тастыктайт. Демек, ириде андагы ырлар сагынычка бай. Туулган жерге, Кетмен-Төбөгө болгон жылуу эскерүүлөр камтылган. Китепте ырлардан, котормолордон тышкары, Кавказ жергесиндеги ыйык жерлерге, мазарларга байланыштуу уламыштар берилген.

“Алыстаган ак дайралар” китеби - Р.Мукашеванын мурдагы китебинен 12 жыл өткөндөн кийинки чыгармачылык жемиши. Китептин аталышы символикалуу түрдө акындын жаштык, күлгүн кезинин, чыгармачылык ички төгүлүү жылдарынын алыста калгандыгын туюнткандай болот. “Кыялдануу” деген бет ачаар ыры төмөнкүдөй: “Асман асты, жердин үстү – мейкиндик. Аалам мелжийт. Ар жагында көп булут. Тоодон тоого уланганын үнсүз ыр Миң кайталайт унчукпаган жаңырык.//Асман асты, көпкөк жердин үстүндө Кыял эргип, ырдап алда-нелерди, Адам турат, арман оюн агытып, Адам турат, искеп жашыл шиберди.//Адам кырда, ар жагында ак дайра. Арман ырдай созолонгон ак булут. Кыялындай уюлгуган көк булут. Адам үнсүз. Аба жымжырт. Туптунук.//Кыялында көз жетпеген кыйырбы? Кармалбай да улуу ырдай алыстап, Бир канаты – аңсап жетпес кумардай, Бир канаты – жалтылдаган табышмак...” (5.3-б.).

Акын адатта башынан табият, эл-жер жөнүндө жазып келет. Бул китебинде постсоветтик мейкиндиктеги татаал шартты баштан кечирген замандаштарынын ой-туюмдары берилет. “... Ар бир сөздүн зардеби күч, зары да, Тамырымда тамыр кагып зырпылдайт. Айыптуумун, сөзүм сыйкырлабаса, Ак куулардын канатынын курчундай.//Көөнөрбөгөн назиктиктин салты го, Жер огунда даңазасыз айланган. Качандыр бир мен жылынган сөздөргө Жердин тартуу күчү менен байлангам” (5.5-б.).

Акындын салыштыруулары абдан терең, философиялуу. Ал адам табиятын жер, аалам, жан-жаратылыш менен тыгыз карым-катышта карайт. Акындын айтып кое турган, окурмандар аны ар кандай чечмелей турган сырлары бар. Эң жогорку ырында ак булут эмнени айтат дагы, көк булут эмнени түшүндүрөт? “Арман оюн агытып турган адам”, “арман ырдай созолонгон ак булут” нелерди айтат? Акындагы бул символдор, өзгөчө “дайра” түшүнүгү акындын китебин баштан-аяк бир дем менен окуп, анан ойлорду иретке салып чечмелөөнү окурмандан талап кылат. Бул балким өткөөл доордун кыйынчылыгында ишке ашпай калган көксөөлөргө карата армандыр, арманы жок адам болбойт, муну ар ким ар кандай кабыл алат.

Армансыз дүйнө болбосун мисалдаган акын тагдыры А.Бегимкуловага таандык. Дүйнөгө жарк этип келип, жылт этип жок болгон акынды көп аңыз кылышат. Бул анын кыял-мүнөзүнө, жашоо шарапатына, өткөргөн тагдырына, жазган ырларына байланышкан кептер. Акындын көкүрөгүнөн чыркырап чыккан “Ой толгоо” деген ырындагы төмөнкү саптар советтик коомду сындайт: “Алтын деп таштарыңды-тоолоруңду, Асманга тиреп жаздык зоолоруңду. Макташты жадагалса кээ бирлери, Кочкорсуз төлдөп турган койлоруңду.//Мекеним мен да сага ода жазам, Айып этпе бал ордуна кум шыласам, Арзуум акыйкаттан алыс кетпей, Азыраак ак сөзүмдө чымчыласам...//Мактабайм баатыр деген чабаныңды, Башканын сыйлыгын да өзүнө алган, Кээ бири ыйманына камчы чаппай, Даңкты да, орденди да сатып алган, Эстүүсү эл алдында актана албай, Аргасыз өзүн-өзү атып алган. Санакта кошо коюп менчик коюн, Кайра эле капшытына катып алган.//Сүт булагын жараткан жеңелерим, Келип турат кээ бирин жемелегим. Саан уюн кошуп алып туугандардын, Кызыл жүзүң кубарбай план бердиң. Былтыркыдан быйыл дагы көбөйтөм деп, Жыйындарда убаданы улам бердиң... “ (3.21-23-бб.).

Биз баятан акындардын китептерин барактап каза берип, издегенибиз мына ушул - чындыкты чыркыратып айткан саптар. Кечээги социалисттик коомдун иштери өңчөй

идеалдуу болбогондугун, өз кезегинде акындар дагы мекенге арнап жасалма ода жаза бергенин камтый, бул ыр көкүрөктөн чыркырап чыгат.

Жыйынтыктап айтсак, мезгил бардыгын дарылайт дейт. Социалисттик коомдун күм-жам болушу чыгармачыл адамдардын көбүнүн жүрөгүн канаткандай болсо дагы, адабиятчы агай айтмакчы, жаңы замандын баш багышын эч ким алгач маңдай жарыла куттуктап жиберген жок. Жаңы заманга ыңгайлашуу кичинеден мүмкүн болду. Заман шартына көнгөндөн кийин мурдатан чыгармачылык кылып жүргөндөр баягы эле тема, стилинен алыстап жиберишкен жок. М.Абылкасымова сыяктуу айрым гана акын аял заты эл баатырларын даңазалаган ыр, пьесаларды жаратышты. Калгандарынын көбүндө китебинин бет ачаар ырлары гана өзгөргөнү болбосо (мурдагы Ленин, партия жөнүндөгү ырларынын ордун мекен, турмуш, өмүр жөнүндөгү ырлар ээлеп), ички мазмун ошол бойдон калды. 90-жылдары адабиятка жаңы кадам койгон жаш талапкерлер жапырт медитативдик ыр жазышып, С.Акматбекованын таасиринде болушту. Чыгармачылыгын 80-жылдары баштаган акын кыздардын көбү көр түйшүк менен алыша берип, адабияттан оолакташты. Поэзияда жаңы көрүнүш - аян аркылуу жазылган ырлар жаралды. Алардын авторлору өздөрүндөгү поэтикалык мүмкүнчүлүктү кудайга шылтап, абалтан болуп келген ыр пири деген түшүнүктүн жанына кудай түшүнүгүн алып келип, поэзия ээлигин көбөйтүштү. Өтө примитивдүү ырларды жазып, граждандык ырларга чыгармачылыгынан анчалык орун бербеген жаш адабий муундун өкүлдөрү кечээги кыргыз совет адабиятынан алган же алууга үлгүргөн азыноолак тажрыйбаларын XXI кылымдын болоор, келээр адабияты менен жалгаштырып, көпүрөлүк милдет аткарышты. Кеңешбек агай “оңтойсузураак эмеспи” деп тарткынчыктап салыштырып, бирок ниетинде тымызын ошону кыялданган орустун эмигрант акындары жараткандагыдай авангарддык адабияттын изи да, жыты да билинген жок. Абдан жүүнү бош ырлар жазылгандыгына карабастан, постсоветтик учурдун басымдуу ырлары дегеле ыр жанрынын ийкемдүүлүгүн, кандай шартта болбосун ал жазылбай такыр токтоп калбачу нерсе экендигин далилдешти. Алдыда эч кандай стимул, кызыгдарлыгы жок бүгүнкү адабият өзүнүн “үнсүз кайрыгын” улантып келе жатат. Бир кезги 60-70-жылдардын деми, шары, ооматы кайра бир кыргыз кыйырында кайталанаар-кайталанбасы белгисиз, күмөн. XX кылымдагы кыргыз адабиятын иликтеп-жиликтеп анын тарыхын жазган, жок эле дегенде кыргыз адабиятынын албан тоодой справочнигин түзүп берген кадырлуу адабиятчы К.Артыкбаев адабиятчылык милдетин кылдат аткарып, XX кылымдыкына кошуп XXI кылымдын дагы алгачкы адабий көрүнүштөрүн талдоого алган, анын баары биригип 41 басма табактык көлөмдөгү “XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы” (2004) аттуу зор эмгегин тартуулап коюп, дүйнө салды. XXI кылымдын адабияты, анын тарыхы кандай болот, эми ал тынчсыздана турган көрүнүш.

Адабияттар:

1. Абылкасымова М. Үшүк. – Бишкек, 2001.
2. Асаналиев К. Постсоветтик доор. Адабий тагдыр // Адабий-Ала-Тоо. – 2006. - Июль. - №11 (19).
3. Бегимкулова А. Мээримим адамдарга. – Ош, 1992.
4. Карагулова Б. Сүйүүмдү сүртүп кеттиң жүрөгүмө. – Бишкек, 2005.
5. Мукашева Р. Алыстаган ак дайралар. – Бишкек: Шам, 1998.
6. Тураева М. Жүрөгүмө өзүң гана чак келдиң. – Бишкек, 1996.
7. Шакир О. Эл байыса, турмуш оңолсо, адабият да оңолушу мүмкүн // Кыргызстан маданияты. - 2008. - 19-21-декабрь.

Эдилова К. МЫРЗА ГАПАРОВДУН АДАБИЯТКА КЕЛИШИ

М. Гапаровдун ысымы кыргыз адабиятына 1950-жылдардын аягында угула баштаса да, 1960-жылдары анын арааны көрүнүп, таанымал боло баштады. Ал кичинесинен эле элдик дастандарга, эпосторго, уламыштарга, санжыраларга кызыгып, анын кызыгуусу бара-бара адабиятты сүйө билүүгө, жазуучулук шыгын ойготууга жакшы өбөлгө түзгөн. Эмгек жолун геологиялык чалгындоо партиясында жумушчу болуп иштөөдөн баштаган.

Жаратылыштын кооздугу жазуучуну өзүнүн сыйкырдуу дүйнөсүнө тартып, алгачкы чыгармачылык ойлорду, сезимдерди тартуулаган. Жазуучунун чыгармаларынын дээрлик бардыгында пейзажды, айлана-чөйрөнү, жаратылышты сүрөттөө сүрөтчүнүн кыл калеминен жаралгандай жандуу да, элестүү да сезилгени жазуучунун жүрөгүнүн сезгичтигин, көрөгөчтүгүн, жазуучулук сезиминин күчтүүлүгүн айгинелейт. Ал геологиялык чалгындоо партиясында иштеп жүргөн мезгилинде көркөм адабияттын улуу жолуна кадам таштап, алгачкы аңгемелерин жаза баштаган. Бирок жазуучунун айтымына караганда ошол мезгилде эмне жөнүндө жазып жүргөнүн эстей албайт. Себеби редакцияга жиберген аңгемелеринин бири да жарыкка чыкпай, авторго кеп-кеңеш айтылып, кайрадан өз колуна тийчү экен. Басса-турса колунан китеп түшпөгөн жаш уланга А. П. Чеховдун чыгармалары абдан жагып калат. Бирок канчалык окуса да орусчага жеткиликтүү түшүнбөй, А. П. Чеховдун чыгармаларын алгач өзбек тилинде, анан кыргыз тилинде (котормолорун) окуп, кийинчерээк гана улуу жазуучунун чыгармаларын оригиналында эркин окуп калган. Илим-билимге умтулган жаш жазуучунун тилеги орундалып, Кыргыз мамлекеттик университетинин филологиялык факультетинин студенти болуп калат. Студенттик мезгилден анын чыгармачылык жолунун алгачкы ийгиликтери жарала баштады.

М. Гапаров аңгеме жанрына кайрылган жазуучулардан. «Анткени аңгеме дале көлөмдүү романдардын катарында автордон чоң чеберчиликти, турмуштун ар түрдүү жактарын терең билүүнү жана толук көрсөтүүнү талап кылат. Ал бардык эле адабий жанрга окшоп өзүнүн бир бүтүн образ системасына, б. а. бир бүтүн формасына ээ»[1], – деген адабиятчы К. Асаналиевдин пикири жөндүү айтылган. 1956-жылы «Жаш ленинчи» журналына эң алгачкы «Сырдуу окуя» деген аңгемеси жарыкка чыгат. Бул аңгемеде колхоздун мурабы Кубат карыя, небереси Сатай, кошунасы Осмон карыя жөнүндө баяндалат. Кубат карыянын минген аты тик жардан үркүп өтөт, бул туурасында ал үйүнө келип, небересине жана Осмон карыяга айтып берет. Осмон карыя «үрккөн жериңде кунаныңа бир сыр көрүнгөн. Айтаарым ушул: ошол жерге баргын да бир жолу дуба окуп, бата кылып кой. Артынан келме келтирип койсоң да зыяны тийбейт»[2] – деп кеп-кеңешин берет. Көрсө, ал жерде эч кандай сырдуу нерсе деле жок экен, болгону дөңгөчтөн ат үркүп кеткен экен. Сатай чирип калган дөңгөчтү бир тээп жардан кулатып жиберет да, чоң атасынын кылыгына, аңкоо мүнөзүнө боору эзилгенче каткырып күлөт. «Мына ошол күндүн эртеси Кубат карыя эртең менен жумушка бара жатканда анын жээрде кунаны «сырдуу окуя» болгон жерден үркпөй өттү»[3]. Бул динге каршы үгүттөлгөн чыгарма. Себеби ошол мезгилдеги динге болгон айыгышкан атеисттик күрөш жазуучунун ушул аңгемесинен ачык эле байкалат. Динди жоктоп атеист атка конуп, ата-бабалардын нускалуу сөздөрүн, кылган иштерин, үлгү болорлук насыяттарын, улуу жолдорун унутка калтырып, эмнеге жетиштик. Элинин өткөндөгүсүн унутуу, жектөө, эстен чыгаруу албетте маңкуртчулукка алып барат, ата-салттан ажырап маңкурт болорубузга аз калган. Динди эмне үчүн жерийбиз, каалагандар жүрөгү, көңүлү, пейли

---

[1] Асаналиев К. Кыргыз прозасынын очерктери (2-бөлүм). – Фрунзе: Кыргыз Асынын басмасы., 1960. - 5-б.
[2] Гапаров М. Сырдуу окуя // Жаш ленинчи. – 1956. - 12–13-б.
[3] Бул жерде жана мындан кийин алынган цитаталар ушул басылыштын беттери гана текстте көрсөтүлөт. 12-13-б.

буйрук бергендер ыйык тута берсин, себеби динде да улууну урматтап, кичүүнү ызааттап, ата-бабаларыбыздын салт-санаасын урматтаган пайдалуу касиеттери көп.

«Сырдуу окуя» аңгемесинде автордун элдик каада-салтты, карыларды кадырлап, урматтаган салтын жерип, чоң атаны неберенин шылдыңына, мыскылдоосуна дуушар кылган. Себеби эмнеде? Аңгемеде Кубат карыя жумуштан келе жатып, атынын бир жерден үч жолу үркүп кошкурганын кошунасына айтат. Кошунасы болсо ал жерде бир сырдуу нерсе бар экенин айтат да, дуба окуп, бата кылып коюусун өтүнөт. Бул жерде Сатайдын чоң атасын мыскылдап күлөрлүк деле себеби жок. Чоң ата небересинин алдында басынып, бүжүрөп калышы, дуба окуп, бата кылып коюш, өзүнчө бир кылмыштай сүрөттөлөт. Аңгеменин аталышы да темасына, идеясына төп келишпейт, бул жерде эч кандай сырдуу окуя жок, чириген дөңгөчпү же Сатайдын күлкүсүбү? Аңгеменин маанисине, маңызына карап, ой жүгүртүп олтуруп, үлгү болорлук, жаш окурмандар аларлык таалим-тарбияны, эстетикалык сапаттарды байкоо кыйын. Сатайдын образын жазуучу үстүртөн сүрөттөп, анын ойлогон ою, жасаган иши, жандүйнөсү көмүскөдө калган. Жогорудагы кемчиликтер жазуучунун өз жолун таба электигин, стереотип-схеманын колдомосунда жүргөндүгүн айгинелейт.

1958-жылы «Жаш ленинчи» журналына жарык көргөн «Бөтөн таканын изи» аңгемесинде Алжир менен Франциянын ортосундагы айыгышкан согушту баяндаган ачуу чындыкты окуп жатып, көзүнө ылайдан көгүчкөн жасап ойноп жаткан бейкүнөө беш-алты жаштар чамасындагы алжирлик наристенин жана баарын кыйраткан француз солдаттарынын сүрөтүн көрүп, ошонун негизинде жазган экен. Бул публицистикалык чыгарма, себеби М. Гапаров бул туурасында гезиттен окуп, сүрөтүн көрүп, жазууга түрткү берип жатат. Мындан сырткары чыгармада газетадагы сүрөттөн көргөндөгүдөн сырткары эч кандай кошумча-алымча кирген эмес. Автор бул аңгемесин ошол мезгилдеги учур талабына ылайык эле жазып койгондой ой калтырат. Демек, автор алжирлик баланы өз көзү менен көрбөсө, ачуу чындыктын азабын жүрөгү аркылуу өткөрбөсө, француз солдаттарынын ырайымсыздыгына күбө болбосо, бул көркөм чыгарма эмес, публицистикалык чыгарма да.

Жазуучунун 1958-жылы жарык көргөн «Чымын», «Балык» «Бөбөгүмө», «Араб кызына»[1] аттуу ырлар жыйнагы мектеп жашындагы балдарга арналып жазылган. Бул ырлар жыйнагында автор балдарга чымынды, балыкты жандуу сүрөттөп гана тим болбостон, алардын жашоо-тиричилигинин кызыктуу учурларынан мисал келтирген. 1966-жылы жарык көргөн «Бир шиңгил жүзүм» аттуу мектеп жашындагы балдар үчүн жазылган жомогунда автор жаныбарлардын, түлкүнүн, коёндун жана башка жаныбарлардын бир шиңгил жүзүмдү ынтымактуу, урушпай-талашпай бөлүп жегендигин сүрөттөө менен балдарды ынтымакка, биримдикке үндөгөн.

1963-жылы жарык көргөн жаш окурмандарга арналган «Мейман»[2] аттуу чакан повестинде жазуучу окурмандарды айылдык кең пейил, ала-көөдөн, ак көңүл балдар менен тааныштырат. Чыгармада башкы каарман Кимсан өзү жөнүндө, достору жөнүндө окурмандарга баяндап берет. Автордун биринчи жыйнагы экендигине карабай, мындагы чыгармалар балдардын образдарынын ачыктыгы, окуялардын чебер түзүлгөндүгү менен окуучулардын сезиминде жылуулук калтырат. Жыйнак «Мейман» аттуу чакан повести менен ачылат. Жогоруда сөз кылгандай, чыгарманын баш каарманы Кимсан каалагандай баары эле акырындап өтө берет эле, ким билсин, бирок Сайра жеңесинин Фрунзеде турчу иниси Сапар конокко келгенден баштап баары өзгөрүп, ал өзүнүн көп кемчиликтерин байкайт. Таптаза жуулган полду буту менен тебелегенин, эртең менен турганда төшөгүн жыйнабаганын, калп мактанганын, колхоз аянтынан коон уурдап келгенин жана дагы көптөгөн кемчиликтерин сезип, өзүн-өзү түшүнө башташы, Кимсандын образынын ишенимдүү, чебер түзүлгөндүгүн айгинелейт. Кимсандын басса-

[1] Гапаров М. Чымын, Балык, Бөбөгүмө, Араб кызына (ыр). – Фрунз: Жалын, 1958. - 109–110-б.
[2] Гапаров М. Мейман /повесть/. – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1963. -- 25-б.

турса ойлогону – «кыйындык», өзүнөн башкаларды таң калтыруу. Бул аракеттерин ал айрыкча шаардык Сапарга көрсөткүсү келет. Кимсан каналга биринчи болуп чөмүлүп, аркы өйүзгө өтүп, Сапарды уят кылайын деп бир жолу сынап да көрөт. Бирок Сапар өйүзгө өтмөк түгүл, кайра бурулуп, түшкөн тараптан сүзүп чыкты. Кимсан дагы бир жолу «жеңилди». Кимсан мындай жеңилүүлөрдүн көбүнө туш келди. Себеби «Мындай меймандар келе берсин» аттуу макаланын автору П. Ирисов айткандай, «Сапар кетип баратат» главасы аны жыйынтыктап, болуп өткөн окуялардын негизинде, ага драмалык чыңалуу берип турат. Ал эми эпилогдо Кимсан өзүнө-өзү «отчёт берип» өзүнүн «туура эместигине» өкүнөт, ыйлагысы келет. Акыры Кимсандын тартиптүү, адептүү бала болоруна шек жок. Себеби ал Сапардан эртең менен турганда саламдашканды, дене тарбия ойногонду, төшөнчүлөрүн өзү жыйнаганды, «улууну урматтап, кичүүнү ызаттай» билүүнү үйрөндү. Повесттин маңызы да дал мына ушунда, Сапардын образы мына ушул үчүн образ – үлгү»[1] .Бул чыгармага болгон ой туура айтылып, туура берилген. Кимсандын образы аркылуу автор ак көңүл, иштерман, айылдык балдардын образын ачып берген.

Мына ошентип 1960–70-жылдары М. Гапаров жөнөкөй гана адамдардын жандүйнөсүн ачып берүүгө далаалат кылышы, кылган аракети текке кетпей, адабияттан өз ордун таап, жазуучунун чыгармалары баасын жоготпой, окурмандар арасында зор кызыгууну туудургандыгын аныктайт. М. Гапаров жаш окурмандардын табитин тапкан, ырахат тартуулаган жазуучуларынын бири болуп калат беле, айтор жазуучунун чыгармачылыгында кандайдыр бир бурулуш болду. Ал чоңдор темасына арналган «Турналар жазда келишет» аңгемесин 1961-жылы жарыкка чыгарды.

М. Гапаровдун «Турналар жазда келишет» (1962) аңгемеси жаш жазуучунун өсүү, такшалуу жолундагы чыгармасы. «Жаш өспүрүмдүн балалык сүйүүсү, чоң турмуштан өз жолун издеши аталган аңгеменин сюжетин түзөт. Аңгеменин негизги каарманы Азиз сүйгөн кызы Разияга таарынып, аны менен бир мектепте, бир класста, бир партада катарлаш олтуруп окууну каалабай, мектеби, бирге окуган классташтары менен кош айтышып, шаарга кетет. Азиз таякесин ээрчип шаарга барган күндөн тартып, өз алдынча иштөө деген эмне экенин, чыныгы турмуш кандай болорун күн өткөн сайын акырындап түшүнө баштайт. Селсаяк таякесин ээрчип, шаардын далай ашканаларын кыдырып, мейманканаларын түнөк кылат. Акыры жолоочуну ээрчип жаңылгандыгын түшүнүп, турмуштан өз жолун издеп кетет. Окуучу Азиздин образын анын мүнөзүндөгү калыптануу процессин автор бир кыйла жеткиликтүү ачып бере алган»[1]. Бирок М. Арстанбековдун чыгарманын түпкү маңызын карабай үстүртөн жасаган анализи менен Азиздин таякесин такыр эле селсаяк кылып, адам санынан чыгарып коюуга болбойт. Болгону турмуш жолунан адашкан, турмуштан өз ордун таба албай убара болгон адам десек туура болчудай.

Жазуучунун каармандары күндөлүк турмушубузда көрүп-билип, кездештирип жүргөн катардагы жөнөкөй адамдар. Бирок, алар дал ошол жөнөкөйлүгү, турмуштук негизи менен кызык, жандуу элес калтырары бышык. Аңгеменин баш каарманы окуучу Азиздин арадан бир топ жыл өткөндөн кийин кокусунан Разияны жолуктурушу – бул эң алгачкы, тун махабатына кайрылуусу. Азиз үчүн баарынан кымбат Разия менен өткөргөн балалык күндөрү, мектепте бирге окуган жылдары. Азиздин эскерүүлөрү турмуш жолунда аздыр-көптүр өз алдынча кадам шилтеп, жакшы-жаманды башынан өткөрүп, жаш болсо да белгилүү бир деңгээлде турмуш тажрыйбасына ээ болгондугун айтат. Бул деңгээлге жаш каарман дароо эле көтөрүлө албайт. Автор ага чейин аны ар кандай турмуш сыноолорунан алып өтөт.

«Аңгемеде жаздын келиши символикалык маниге ээ. Жаз келгенде кыркаар тартып адамдардын сүйүктүү куштары – турналар да кайрадан учуп келишет эмеспи.

[1] Ирисов П. Мындай меймандар келе берсин // Ленинчил жаш. – 1963. - 23-октябрь.
[2] Арстанбеков М. Изденүүнүн издери // Кыргызстан Маданият. – 1972. - 16-ноябрь.

Ошондуктан жаздын келиши бул сапар Азиз менен Разиянын да көңүл отун, кайрадан жандандырып, сүйүү жаратаары шексиз»[1], – деп К. Абдылдабеков макаласында белгилеп кеткендей, жазуучунун чыгармачылыгындагы бурулуш жасаган чыгармасы болуп эсептелген.

«Турналар жазда келишет» аңгемесинин сюжетинин кызыктуулугу, оюнун тактыгы менен окурманды өзүнө тарта алат. Автор Азиздин образын терең ачып берген, бирок тилекке каршы, геология отрядындагы жумушчулар чөйрөсүнүн ага тийгизген таасири аңгемеде көрүнбөй көмүскөдө калган. Негизинен Азиздин Разияга болгон тунук махабаты, балалык сүйүүсү, Азиздин кетирген кемчиликтерин, жаңылыштыгын сезе билүүгө, дүйнөгө, жашоого болгон көзкарашын өзгөртүүгө жол ачты. Жазуучу дагы бир жолу зор чеберчилик менен жаш болсо да турмушка такшалган Азиздин жандүйнөсүн тереңирээк ачып берүүгө жасаган аракети ишке ашып, чыгарма өз максатына жеткен.

Айрым бир кыргыз жазуучуларынан бирден бир чоң айырмачылыгы, ал жөн келди эле каарманын көкөлөтө бербей, мактабай, аны көптүн бири катарында баяндап, аны кадыресе турмуштук тагдырын окурмандын көз алдына тарта билгендигинде.

Жазуучунун эң алгачкы аңгемелеринин бири «Газала» (1963). Бул аңгеме жөнүндө сөз козгосок, бул сегиз-тогуз жашар, чыгармада аты аталбаган баланын эскерүүсү. Бул аңгеме жаш баланын эскерүүсү экенин, биз чыгарма башталганда эле баамдайбыз.

«Ошондо мен канча жашта болдум экен? Тогуз же сегиз? Жок, тогуз болуу керек. Анткени ошол кышта, сандалда бүлбүлдөгөн жип чырактын жарыгында ийик ийрип олтуруп, кандайдыр бир сөздөн улам, таенемдин: «Сен ушул келе жаткан баарда тогузга чыгасың», – дегени жадымда калыптыр»[2].

«Газала» аңгемеси тууралуу адабиятчы Ү. Касыбеков төмөндөгүдөй пикирде экендигин билдирген. «Жөнөкөй гана сүйүү тарыхы. Асыресе, мунун артында чоң турмуш, чоң дүйнө жаткандыгын көрөбүз. Турмуш аңгемеде кандай гана жактары менен көрүнбөсүн, чыныгы татаал дүйнө экендигине ишенебиз. Андан өзүнчө жеке турган фактыда, жеке ситуациядан, кокустук көрүнүштөрдөн турган окуянын системасын эмес, көп жактуу, татаал байланыштарды көрүүгө болгон умтулуу, аны кеңири нравалык иликтөөгө болгон аракет бар экенин баамдайбыз»[3]. Жогоруда Ү. Касыбеков белгилеп кеткендей, жаштардын үмүт-мүдөөсүн, каалоо-тилегин жазуучу өзүнө гана таандык чеберчилик, талант менен баяндайт. Ошону менен катар эле жаш баланын эскерүүсү, Кундуздун өлүмү аркылуу жалпы журттун башына түшкөн кыйынчылыкты, азап-тозокту, кан күйгөн согушту сүрөттөйт.

Баланын эскерүүсү кандайдыр бир көңүл чөгөрлүк маанайда эмес, тескерисинче көтөрүңкү маанайда берилет. Себеби баланын тунук кыялында Кундуз жеңеси тирүүдөй сезилип, аны менен чогуу иштеген, чогуу болгон аздыр-көптүр мезгили өмүр бою эсинде калды. Эмнеси менен эсинде калды? Негизинен Кундуз жеңесинин жаш баладай таза, мөлтүр наристе сезими, балага жасаган жароокер мамилеси, жайында тийген күндөй жаркылдаган мүнөзү баланын эсинде түбөлүккө калды.

Бекеринен автор чыгармасында сүтак тууралуу элдик уламышты баяндабаса керек. Себеби, соолуган согуш Кундуздай нечендеген жаштарды мүшкүлгө салып, жаш кезинен, сүйгөн жарынан ажыратты. Уламышта Сүтак кандай какшап суранса, булар да ошондой суранып, арзуу тилектерин эмгектери менен көрсөтө алышты. Ал эми пайгамбардын келини Сүтактын тою менен Кундуз жеңесинин тоюн салыштыруусунан, баланын наристе, балалык дүйнөсүнө кайрадан кайрылып баргысы келгенин, тынч мезгилди эңсеп сагынганын байкайбыз. Баланын таза, назик дүйнөсү турмуш жагдайынын көп жактарын ачып, согуштун тийгизген оор залкалары баланын айыпсыз

[1] Абдылдабеков К. Аңгеменин каарманы замандаштарыбыз // Ленинчил жаш. – 1973. - 24-апрель.
[2] Гапаров М. Кара-Көлдүн каздары. – Фрунзе: Мектеп, 1973. - 27-б.
[3] Касыбеков Ү. Көп түрдүүлүктүн биримдиги. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. - 43-б.

дүйнөсү аркылуу көрсөтүлүшү, окурманды өткөн күндү, азыркы мезгилдин таасиринен баалоо маанайында берилген. Дал ушундай көрүнүш, согуш мезгилине карабай, сырткы дүйнө каардуу, катаал реалдуу дүйнө эмес, поэтикалуу дүйнө катары сезим калтырат.

Газала өзүнчө символикалык көрүнүш, себеби ыры менен адамдын моокумун кандырып, бирок караанын көрсөтпөгөн газала бул Кундуз менен өспүрүмдүн келечекке болгон үмүт тилеги, каалоосунун күбөсү катары эстетикалык жактан чоң кызмат кылат.

«– Көп нерселер жөнүндө, – деди жеңем ээгин тизесине коюп, алыска-алыска кыялдуу карап. – Көпкөк асман, көчмөн булуттар, күндүзгү ай, күндүн нурлары, топурагы эшилген, талаалар, мүрзөлөрдүн үстүнө чыккан кызгалдактар, кубалашып ойногон көпөлөктөр, шыбактын түбүндө жумуртка басып жаткан башка бир газала жөнүндө ырдайт»[1].

М. Гапаровдун өзгөчөлүгү, көркөм чеберчилиги ушул жерден дагы бир жолу айгинеледи. Газала жөнүндө Кундуздун баяны өзүнчө бир поэтикалуу, анын ырын жашоодогу эң аяр, назик, түбөлүккө кайрылгыс көрүнүштөргө салыштырат. Бул чыгарма туурасында адабиятчы Б. Кебекова төмөндөгүдөй пикирди айткан: «Мырза Гапаровдун «Карача Торгой» (1963) аңгемесинде алгачкы сүйүүсү мүшкүлдүү согуш мезгилине туш келип, сонуну таркабай, өкүттө калган жаш келиндин трагедиялуу турмушун кичинекей эпизоддук окуяда таамай тартат. Бул да болсо аңгеме жанрынын күрдөлдүү иштеле башташын, сүрөттөө чеберчилигинин артышын, жанрдык спецификанын такталышын көрсөткөн фактылардан»[2]. Б. Кебекова жогоруда белгилеп кеткендей, М. Гапаров согуштун айынан, залалынан дал ушундай трагедияга дуушар болгон жаш келиндин аянычтуу тагдырын жаш баланын таза дүйнөсү, көзкарашы менен берип, жеткирип жатат. Согуш мезгили экенине карабай, жаш баланын эскерүүсү балалык таза сүйүүгө, кардай тазалыкка бөлөнгөн Газала бул эки каармандын тилегин, ой-мүдөөсүн түшүнгөндөй, аны өз тилине салып ырдап, элдин кубаныч, кайгысына, азап-тозогуна ортоктош болгондой элес калтырган. Жакыптын согуштан келгенде аялын угузганда ыйлабай, анын өлгөн жерин көргөндө, жүзүнөн жашын куюлтуп ыйлашы, кандай гана аянычтуу сүрөттөлгөн. Өмүрлүк жубайынын өлгөн жерин өз көзү менен көргөндө гана өлүмдүн таш боордугуна наалат айтып, сүйгөнүн жоктоп ыйлады.

Кундуздун образын автор лирикалык тондо берген, ал өзүнчө бир ажайып, назик дүйнө. Кайниси менен согуштун азабын чогуу тартып, талаа ишинде иштеп, колу бошой калганда бак аралай ойношу, гүлдөгөн аппак өрүкзардын арасында каректеринен куюлган жаштын ай нуруна чагылышын сүрөттөө менен автор Кундуздун образын тереңирээк ачып бергенге аракет кылып, окурманга анын кандай адам экенинен кабар берет.

Газала – символикалык образ, ал жашоонун, махабаттын жарчысы, тилектеши.

М. Гапаров жандуу образ жаратууда каарманын көкөлөтө мактабайт, жалпы жонунан мүнөздөп баяндай бербейт, ал каарманды чыныгы турмуштагыдай жашоо-тиричилиги, кулк-мүнөзү, ажары менен ичкериден ачып берет. Каармандар бирде адашат, кайрадан оңолот, айтор турмуштун бардык түйшүгүн башынан өткөрүп жатышкан нукура, чыныгы адамдар. Алар алдын-ала даярдалып коюлган түпсүз жолго түшүп алып, өзүнүн эң мыкты сапаттары менен көрүнгөн, жасалма идеалдар эмес, тескерисинче ишенбөө сезимин пайда кылган арабөк, ортозаар каармандар. Дал ушундай каармандардын катарында, М. Гапаровдун бирде жаңылып, бирде оңолгон каармандары окурманды ойго салып, чыгармасынын баркын ого бетер көкөлөтүп, бийиктетет.

М. Гапаровдун чыгармачылыгы кудум бийик зооканын чокусу башка тоолордон кандай айырмаланса, дал ошондой мааниде башка жазуучулардын чыгармаларынан өзүнүн кайталанбастыгы, оригиналдуулугу менен айырмаланып турат. Себеби жазуучу каармандын жандүйнөсүнүн, өзгөрүү, жаңылануу процессине көбүрөөк көңүл бөлүп,

[1] Гапаров М. Кара-Көлдүн каздары. – Фрунзе: Мектеп, 1973. - 31-б.
[2] Кебекова Б. Кыргыз совет аңгеме жанрынын өсүш жолдору. – Фрунзе: Илим, 1967. - 140-б.

турмуштук кыйынчылыктар адамды канчалык деңгээлде өзгөрткөнү менен, анын түпкү теги, орду сакталып каларын баяндайт.

Жазуучунун «Газала» аңгемесинде согуш учурунда айыл-кыштактарда кары-картаңдар, жалгыз бой аялдар, эне сүтү оозунан кете элек жаш балдар калгандыгы баяндалат. Бирок башка жазуучулардан өзгөчөлүгү бул, чыгарма кандайдыр бир кан күйгөн согуштун илебинен алыс тургандай сезилет да, жаш баланын эскерүүсү, айрыкча, Кундуз жеңеси жөнүндө балалык таза сезим менен баяндап бергени, окурманга жакшы ой калтырат

Газала – бул жалпы калайык-калктын согуштун эртерээк жеңиштүү аяктап, жакындарынын кан күйгөн согуш талаасынан аман-эсен кайтышын тилеген үмүтү, зары. Газаланын сайрашы – бул жашоонун, махабаттын түбөлүктүүлүгүн даңазалоо. Кан күйгөн согуш ааламга, адам баласына мүшкүл түшүрсө да, нечендеген адамдардын өмүрүн кыйса да, жашоо токтобой улана берет.

Жазуучуну айрыкча турмуштан жаңылып өз ордун табалбай калган же болбосо акырындап туура, түз жолду тандап алып, келечекке карай ишенимдүү кадам шилтеген каармандар кызыктырат. Мисалы, «Турналар жазда келишет» (1961) аңгемесинде Азиздин, «Күнөстүү арал» повестинде Жаңылдын образы буга толук күбө боло алат.

М. Гапаров үчүн адамдардын аң-сезиминин, жандүйнөсүнүн жаңылануусу, кайрадан жаралуусу эпизоддук көрүнүш эмес, болгону ал коомдук, инсандык талап кылуучулуктун мезгилге шайкеш келген бирден бир белгиси.

Адамзаттын жакшылыкка умтулуп, жакшы көрүнүшкө, саамалыкка карай кадам шилтеши адамды өзүмчүлдүктөн сактап, жандүйнөсүн байытып, шыктандырып, жаңы күч, жаңы дем, жаңы шык тартуулайт. Жазуучунун чеберчилиги – адамдын жандүйнөсүн татынакай таразалап көрсөтүү менен бирге, ага кандайдыр бир көп жактуу, көп түстүү маани бергендигинде. Чеберчилик, тереңдик менен каармандын турмушундагы жооптуу мезгилдердин жандүйнөсүнө, аң-сезимине тийгизген таасирин, турмушка, дүйнөгө болгон өзгөрүүсүн түп тамырынан бери көрсөтүп, каарманды тереңирээк изилдеп, көрсөтүп бере алгандыгында.

Ар бир жазуучунун кайталангыс таланты, адабиятка болгон мамилеси туурасында академик М. Б. Храпченко төмөндөгүдөй пикирди айтат: «Творческая индивидуальность – это личность писателя в ее важнейших социально-психологических особенностях, ее видение и художественное претворение мира, это личность художника слова в ее отношении к эстетическим запросам общества, всевнутренней обращенности к читательской аудитории, к тем, ради кого создается»[1].

М. Гапаровдун ар бир каарманы өз ордун таап, эстетикалык жактан ынанымдуу ырахат тартуулап, окурманды ойлонтуп, жандүйнөсүнө бүлүк салгандыгы, адабиятта өз чыйырын тапкандыгын дагы бир жолу ырастап олтурат. Чыгармачылык өзгөчөлүк жазуучунун дүйнөгө, адабиятка болгон ой-пикирин көзкарашын чыгармаларында көрсөтүп бере тургандыгына, биз М. Гапаровдун ар бир чыгармасындагы каарманды ар кандай турмуштук жагдайларда көрсөтүү менен бирге, адамдын кулк-мүнөзүн тереңирээк ачып берүүгө аракет жасагандыгынан улам байкайбыз. Бул туурасында белгилүү жазуучу, Ч. Айтматов төмөндөгүдөй оюн билдирет: «У каждого писателя есть наиболее близкая ему сфера. Это та среда, в которой художник черпает жизненные силы, которая питает его талант. И когда писатель берется за свой «материал», говорит о близких ему по духу и по времени людях, «единомышленниках», то чувствует он себя свободно и создает превосходные, надолго запоминающиеся читателю произведения»[2].

---

[1] Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. – М.: Худ.лит, 1977. - С.88.

[2] Айтматов Ч. В соавторстве с землею и водою: очерки, статьи, беседы и интервью. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – С.408.

Автордун жалпы чыгармачылык мезгилинде, окуялардын жайгаштырылышына чоң маани берилип, автор айтайын деген оюн, идеясын окурманга таасирдүү, эффективдүү жеткирүүнүн жолдорун издейт. Күндөлүк толгон-токой көнүмүш нерселердин ичинен каармандардын тереңдеги дүйнөсүн турмуш түшүнүгүн ачууга зарыл болгон турмуштук деталдарды гана иргеп алат. «Эки ирет гүлдөөчү алмалар» (1963) аңгемесинен окурманды таасирленте турган, күндө көрүп, угуп жүргөн турмуштук жагдайдын көркөм деталын байкайбыз. Аңгеме жаш өспүрүмдүн өгөй атасынын үйүнөн качып чыккан жеринен башталат. Бала качат, эне артынан кууп келет. Баланын энесинен качышы анын ашкере эркелигинен эмес, ал кириптер болгон турмуш жагдайынын өзүнөн келип чыгып жатат. Үй-бүлөнүн экиге бөлүнүшү эне, бала үчүн оор трагедия болот. Чыгарманын аты эле атап тургандай эки ирет гүлдөгөн алмалардын канчалык алсыз, начар болушу, алардын түшүм бермек турсун, арандан зорго экинчи гүлүнүн эптеп-септеп гүлдөп турушу, экинчи ирет үй-бүлө күтүп, арабөк болуп, орто жолдо калган тагдырлар. Дал ушундай тагдырга баланын ата-энеси дуушар болуп, алардын өз ара түшүнбөстүгү, өзүмчүлдүктөрү баланын бактысын кыйып, ата-эненин таза сүйүүсүнөн айрылтып, азапка салат. Ал кайсы күнөөсү үчүн ичкен-жегенден башка эч нерсени билбеген заар тилдүү, ырайымсыз өгөй атасынын кагып-силкүүсүн башынан өткөрүп, уу сөздөрүн кулагы эшитет.

Бактылуу кезинде бала энесине бактагы эки түп алманын эмнегедир эки ирет, беймаал гүлдөй турганын айткан эле. Бала муну мурда бактылуу кезинде байкап, эмнегедир элес алган эмес, бирок бул сапар ал гүлдөр баланын көз жашын пайда кылып, жүрөгүн сыздатты. Себеби бала ата-энесинин кетирген каталыктары үчүн бактылуу балалыктан кол үзүп олтурат. Бакта гүлдөп турган татынакай гүлдөр баланын жаш жүрөгүн сыздатып, ата-энеси менен чогуу жашаган бактылуу күндөрүн эске алып, жалгыздыктан тажаган баланын жүрөгү ата-эненин сүйүүсүн, мээримин эңсеп ыйлайт.

М. Гапаров турмушту жалаң гана жалтыраган күзгүдөн көргүсү келбейт. Ал адамдардын турмушунда боло жүргөн кыйынчылыктарды көрмөксөнгө салып, айланып өтүп кетпей, алардын орду, жашоо күрөшү, сүйүнүчү, жеке кетирген жаңылыштыктары ж. б. жактары менен тең бөлүшкүсү келет.

Жазуучунун каармандары ички адамгерчилик сезимдери өсүп жетилген, белгилүү бир деңгээлде интеллектуалдык дүйнөсү бай адамдар, алар ак ниеттүүлүк, бийик адамгерчилик сапаттары менен айырмаланат.

Мырза Гапаров кыргыз адабиятына, жогоруда кыскача мүнөздөлгөндөй, көркөм өнүгүштүн улам татаалданып бараткан учурунда келди. Татаалдануу менин оюмча эки факторго негизделген эле. Биринчиден, социалисттик реализм улам барган сайын күч алып, идеологиялык кысымга кептелип, өзгөчө улуттук адабияттын чыгармачыл перспективасынан улам тарып бараткан. Экинчиден, ошол эле учурда Ч. Айтматов башында болгон адабий багыт кыйын тоскоолдуктардан жол таап өтүүгө белсенип, өркүндөй баштаган Мырза Гапаровдун прозадагы, кийинчерээк драмадагы изденүүлөрү дал ушул тарапта эле.

Адабияттар:

1. Асаналиев К. Кыргыз прозасынын очерктери (2-бөлүм). – Ф.: Кыргыз Асынын басмасы, 1960. - 5-б.
2. Гапаров М. Сырдуу окуя // Жаш ленинчи. – 1956. - 12–13-б.
3. Гапаров М. Чымын. Балык. Бөбөгүмө. Араб кызына (ыр). – Ф: Жалын, 1958. 109–110-б.
4. Гапаров М. Мейман //повесть//. – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1963. - 25-б.
5. Ирисов П. Мындай меймандар келе берсин//Ленинчил жаш. – 1963. - 23-октябрь.
6. Арстанбеков М. Изденүүнүн издери //Кыргызстан Маданияты. - 1972. - 16-ноябрь.
7. Абдылдабеков К. Аңгеменин каарманы замандаштарыбыз //Ленинчил жаш. – 1973. - 24-апрель.
8. Гапаров М. Кара-Көлдүн каздары. – Ф: Кыргызстан, 1980. - 43-б.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Асанбеков О.Н. УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Опыт развития рыночных отношений показал, что инвестирование является важнейшим источником экономического роста, финансовой основой прогресса. Обнективный подход к инвестициям предполагает необходимость использования научно обоснованных механизмов управления, обеспечивающих максимальный учет действующих рисков, анализ эффективности реализуемых мероприятий и принятие оптимальных решений при осуществлении инвестиционных проектов.

Современные тенденции развития экономики показывают, что, несмотря на позитивные сдвиги последних лет, задача привития инвестиций стоит по-прежнему остро. Возрастание рисков инвестирования затрудняет выбор наиболее доступных и целесообразных способов финансирования, определяет потребность в использовании нетривиальных схем и механизмов и требует леченреализации эффективных защитных мероприятий.

Несмотря на значительный отечественный и особенно зарубежный опыт риск-менеджмента инвестиционных проектов, в настоящее время отсутствует научно обоснованная система управления проектными рисками. Кроме того, возрастающая динамичность экономических процессов определяет необходимость разработки и применения новых эффективных механизмов риск-менеджмента. Именно поэтому теоретическое обоснование методических подходов, разработка научно-практических рекомендаций по управлению рисками инвестиционных проектов являются актуальным и значимым исследованием. Отдельным аспектам проблемы управления рисками инвестиционных проектов посвящены научные труды многих ученых. Среди зарубежных авторов можно выделить Александера Г., Брейли Р., Бэйли Дж., Хьюса С., Рэдхэда К., Шарпа У. и др.

Проблемы, связанные с риск-менеджментом инвестиционных проектов исследованы недостаточно. В настоящее время требуется научное обоснование методических подходов к анализу рисков инвестиционных проектов, построение эффективной аналитической системы, разработка механизмов оптимизации защитных мероприятий и критерия принятия решений о реализации защитных мероприятий.

Целью исследования является разработка эффективных методов риск-менеджмента инвестиционных проектов. Для достижения поставленной цели необходимо решение следующих задач:

-систематизация рисков инвестиционных проектов;

-разработка методологических основ анализа рисков инвестиционных проектов;

-разработка методов анализа рисков инвестиционных проектов;

-определение методов управления проектными рисками с учетом всей специфики;

-разработка критерия принятия решений при осуществлении риск-менеджмента инвестиционных проектов;

-формализация процедур риск-менеджмента на основе разработанных методических подходов к анализу и управлению рисками инвестиционных проектов.

Между моментом вложения средств (инвестирования) и получения отдачи на сделанные вложения связано с характером протекания экономических процессов во времени. Любой экономический процесс представляет собой преобразование ресурсов в экономический продукт и протекает по схеме «ресурсы – факторы производства – продукт экономической деятельности». Различные виды ресурсов, обнединенные предпринимательской инициативой, под воздействием управления вовлекаются в производство и постепенно становятся его факторами, что приводит к образованию экономического продукта в виде продукции, товаров, работ, услуг. В настоящее время инвестиции, по сроку окупаемости (т.е. времени, в течение которого доходы от

инвестиций достигают размера первоначальных капиталовложений) и жизненному циклу (т.е. периоду, за который предприятие получает доход от инвестиций) инвестиции различаются в зависимости от длительности указанных характеристик. Детальная классификация инвестиций по данному критерию нецелесообразна вследствие многообразия возможных подходов.

Инвестиции обеспечивают создание и воспроизводство фондов. Они определяются как сумма средств, необходимых для строительства (расширения, реконструкции, модернизации) и оснащения оборудованием инвестируемых обҥектов, расходов на подготовку капитального строительства и прироста оборотных средств, необходимых для нормального функционирования предприятий. В целом данные инвестиции представляют собой вложение средств в уставный капитал хозяйствующего субҥекта с целью извлечения дохода и получения прав на участие в управлении данным субҥектом.

Разделение инвестиций с точки зрения источников и схем их финансирования достаточно разнообразно. В наиболее общем виде можно выделить:

- Государственные инвестиции.
- Частные инвестиции.
- Иностранные инвестиции.

Государственные инвестиции представляют собой часть национального дохода в виде средств государственного бюджета, местных бюджетов, вкладываемых в развитие экономики, отвлекаемых от текущего государственного потребления в целях обеспечения поддержания производства, социальной сферы и экономического роста. Инвестиции из средств государственного бюджета, бюджетов субҥектов и местных бюджетов называют бюджетными, тогда как инвестиции из других источников (внебюджетных фондов) – внебюджетными.

Частные инвестиции – это негосударственные вложения средств, принадлежащих юридическим и физическим лицам.

Иностранными называют инвестиции, осуществляемые зарубежными государствами, юридическими и физическими лицами, а также международными фондами и транснациональными корпорациями.

Важной задачей остается увеличение сроков инвестирования. Финансирование капиталообразующих инвестиций за счет краткосрочных ресурсов оказывает крайне негативное воздействие на ликвидность предприятия и заметно снижает его устойчивость.

Существенное влияние на состояние инвестиционной активности продолжают оказывать сохраняющиеся высокие политические и экономические риски. Как следствие, многие предприятия не имеют возможности воспользоваться традиционными источниками финансирования капитальных вложений (банковским кредитом, заимствованиями на рынках капиталов и др.). Кроме того, ограниченным остается финансирование, осуществляемое за счет средств федерального, субфедеральных и муниципальных бюджетов.

Рациональное использование зарубежных капиталовложений способствует развитию производства, передаче передовых технологий, созданию новых рабочих мест, росту производительности труда, повышению конкурентоспособности продукции на мировом рынке, развитию отсталых регионов и др. Понятие иностранных инвестиций - это вложение иностранного капитала в обҥект предпринимательской деятельности в виде обҥектов гражданских прав, принадлежащих иностранному инвестору, если такие обҥекты гражданских прав не изҥяты из оборота или не ограничены в обороте в Российской Федерации в соответствии с федеральными законами, в том числе денег, ценных бумаг (в иностранной валюте и валюте Российской Федерации), иного имущества, имущественных прав, имеющих денежную оценку, исключительных прав на результаты интеллектуальной деятельности (интеллектуальную собственность), а также

услуг и информации. Иностранные инвестиции можно определить как все виды имущественных и интеллектуальных ценностей, вывезенных с территории одного государства и вложенных на территории другого, для ведения в последнем на свой риск предпринимательской или иной деятельности в целях получения дохода или иного социального эффекта от совместного использования сторонами вложенного капитала. По своим характеру и формам заграничные капиталовложения могут быть различными. По источникам происхождения можно выделить следующие виды иностранных инвестиций: государственные и частные. Государственные инвестиции (в международной практике называют еще официальными) - это средства из госбюджета, которые направляются за рубеж или принимаются оттуда по решению либо непосредственно правительств, либо межправительственных организаций. Это государственные займы, ссуды, гранты (дары), помощь, международное перемещение которых определяется межправительственными соглашениями. Сюда же относятся кредиты и иные средства международных организаций (к примеру, кредиты МВФ). В этом случае речь идет об отношениях между государствами, которые регулируются международными договорами и к которым применяются нормы международного права. Возможны и диагональные отношения, когда консорциум (группа) частных банков предоставляет инвестиции государству как таковому. Под частными инвестициями понимаются инвестиции, которые предоставляют частные фирмы, компании или граждане одной страны соответствующим субҗектам другой. Инвестиционные отношения настолько сложны и многообразны, что нередко отношения между государствами тесно связаны с отношениями между частными лицами. Возможна и более сложная конструкция отношений, когда материальные обязательства государства-должника по полученным им кредитам (например, выплата процентов) удовлетворяются за счет полной или частичной стоимости имущественных прав частного инвестора в стране должника (например, предоставление прав на разработку собственных ресурсов). Даваемый в законодательных актах и в международных договорах перечень видов (форм) иностранных инвестиций обычно является примерным, а не исчерпывающим, поскольку понятие инвестиций охватывает все виды имущественных ценностей, которые иностранный инвестор вкладывает на территории принимающей страны. В этот перечень входят: недвижимое и движимое имущество.

Литература:

1. Бирман Г., Шмидт С. Экономический анализ инвестиционных проектов. – М.: Банки и биржи, 1997.
2. Блачев Р., Гусев В. Оптимизация схемы финансирования инвестиционных проектов // Инвестиции в России. – 1999. – №12. – С. 34-38.
3. Виленский П.Л., Лившиц В.Н., Орлова Е.Р., Смоляк С.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов: Учебно-практическое пособие. Серия: Оценочная деятельность. – М.: Дело, 1998. – 248 с.
4. Гранатуров В.М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения. – М.: Дело и Сервис, 1999. – 112с.
5. Деева А.И. Организация и финансирование инвестиций: Учебное пособие. – М.: МАЭП, Калита: ИИК, Собрание, 1999. – 160с.

Кыдыкбаева А.К. ИННОВАЦИОННАЯ АКТИВНОСТЬ И БИЗНЕССРЕДА

Понятие инновационной активности чаще всего ассоциируется с созданием условии для производства, внедрения и продвижения чисто технических новшеств, изобретений и прочих технологических усовершенствований. Вместе с тем, следует отметить, что внедрение инноваций начинается с зарождения идеи, как таковой. Чего можно ожидать от компании на рынке? Каким должно быть ее поведение? Если наша позиция совпадает с позицией людей, заинтересованных в успехах компании, то нас интересует ее сильная сторона, выраженная, прежде всего, в конкурентном преимуществе, отсюда ее потенциал, отсюда наши ожидания. Если мы относимся к компании как к конкуренту, то нас будут интересовать угрозы, исходящие от нее. Поскольку позиции бизнеса зависят от инноваций, то во всех случаях нас интересует проявление инновационной активности компании.

Не вызывает сомнения, что развитие и качественные преобразования в экономике Кыргызской Республики во многом также будут зависеть от активизации инвестиционной деятельности в сфере новых технологий и выработки механизма ее реализации. Современное состояние национальной экономики требует от производителей не только увеличения инвестиций, но и придания им инновационной направленности. Это условие означает изменение подхода к воспроизводству экономики, в развитии которой научно-технический прогресс, новая техника и прогрессивные технологии должны занимать ведущее место.

Побудительным механизмом развития инноваций, в первую очередь, является рыночная конкуренция. Производители и потребители в процессе использования устаревшей техники и технологии получают дифференциальный убыток, в результате чего вынуждены сокращать издержки производства на основе инноваций. Предпринимательские фирмы, первыми осуществившие эффективные инновации, имеют возможность снижать издержки производства и соответственно стоимость реализуемых товаров. Следствием чего является укрепление своих позиций в конкурентной борьбе с фирмами, предлагающими аналогичные товары. Таким образом, выживаемости фирм в конкурентной борьбе способствует инновационная деятельность.

Разнообразие специфических условий, в том числе - экономических, организационных и других, в инновационной деятельности приводит к тому, что, несмотря на общность предмета инноваций, каждое ее внедрение обладает определенной уникальностью. И поэтому существует значительное число классификаций, определений и точек зрения на то, что считать инновацией и соответственно субцектом инновационной деятельности.

В рамках инновационного бизнеса, призванного реализовать цепочку ценностей для конечного потребителя, протекает инновационный процесс, в котором участвуют все звенья. В этой цепочке есть поток потребностей (потребителей) и поток поставок (поставщиков). Кроме того, на любом рынке есть некоторая группа конкурентов, желающая реализовать свои конкурентные преимущества. Таким образом, следует оценить инновационную активность *потребителей, поставщиков, конкурентов.*

Понятие «инновационная активность» распространяется на всех участников инновационного процесса. Тем самым мы создаем возможность для измерения всех основных действующих сил в инновационном бизнесе: потребителя инновационного продукта, создателя (новатора и инноватора, инвестора). Разумеется, измерение инновационной активности должно производиться отдельно для каждого участника, а потом уже появляется возможность проводить анализ складывающегося «поля инновационных движущих сил», чтобы спрогнозировать успех инновационного и инвестиционного проекта [1].

Инновационная активность фирмы — это комплексная характеристика ее инновационной деятельности, включающая восприимчивость к новациям (свойство

потребителя инновационного продукта), степень интенсивности осуществляемых действий по трансформации новации и их своевременность (свойство поставщика инновационного продукта), способность мобилизовать потенциал необходимого количества и качества, способность обеспечить обоснованность применяемых методов, рациональность технологии инновационного процесса по составу и последовательности операций [1]. Инновационная активность характеризует готовность к обновлению основных элементов инновационной системы — своих знаний, технологического оснащения, информационно-коммуникационных технологий и условий их эффективного использования (структуры и культуры), а также восприимчивость ко всему новому.

Знание уровня инновационной активности предприятия и его конкурентов является необходимым условием в работе менеджера и консультанта. Необходимо в связи с этим разработать такой подход к оценке инновационной активности, который осуществлялся бы экспертной группой в режиме экспресс-анализа.

Ряд ученых и специалистов в области инноватики использовали понятие инновационной активности. Например, профессор Н. П. Масленникова в своей монографии «Менеджмент инновационной организации», изданной в 2001 г., рассматривая условия, позволяющие преодолеть силы сопротивления нововведениям, выделила такие факторы, как: восприятие; общение; определение роли в отношениях; определение рамок личной компетенции; эмоции; влияние на поведение окружающих; власть; сознательное манипулирование; сотрудничество; творческая работа; мотивация [2].

Из этого ряда факторов, с точки зрения проявления и характеристики инновационной активности, вызывают интерес следующие: восприятие (чувствительность), общение и компетентность.

Коллектив авторов под редакцией профессора Ю. В. Шленова создал учебное пособие «Управление инновациями» в трех книгах (2005 г.), где в первой книге разработал методику анализа чувствительности предприятия к инновациям. Методика состоит из трех этапов [3]:

1) определение и обработка факторов анализа;
2) анализ внутренних и внешних факторов;
3) определение класса чувствительности предприятия.

По их представлению, чувствительность (восприимчивость) - это его способность к быстрому и эффективному освоению новшества, побуждению, созданию и внедрению новаций, восприятию инноваций в целях удовлетворения потребительского спроса.

Внутренними факторами в этой работе считаются: формы собственности; методы управления; организационная структура предприятия; финансирование; мотивация сотрудников. Внешние факторы — состояние и влияние отдельных факторов сферы, влияние сферы в целом. Для каждой отрасли анализируется влияние таких факторов, как инвестиционная активность в отрасли (зоны капитальных вложений); зоны сырьевых и материально-технических ресурсов; зоны технологий; группы стратегического влияния (конкуренты).

Очевидно, что здесь используется детальный многоаспектный анализ, основанный на ранжировании многих факторов с выделением внешних и внутренних аспектов. Это несколько отличается от наших поисков методологического подхода к оценке в режиме экспресс-анализа, проводимого экспертной группой, когда используется принцип Парето «80/20» (80% целей анализа достигается с помощью 20% факторов). Однако на такие факторы, как восприятие инноваций, организационная структура и инвестиционная активность, следует обратить внимание.

Представление об инновационной активности в части развития формируется и измеряется с помощью различных методов. Пока мы разбирали первый метод — «составление комплекса факторов и их ранжирование», который слабо структурирован.

Обратим внимание на другой подход — с позиции метода «черного ящика», который уже строго разделяет анализируемую систему на три части:

1) «вход» — инновации и ресурсы;

2) «оператор» — механизм преобразования «входа» в «выход»;

3) «выход» — результат в виде новых продуктов, услуг, знаний.

При этом «вход» мы представляем, во-первых, как инновационную восприимчивость компании, а во-вторых, как ресурсное обеспечение. В целом функция «входа» — это инновационная активность потребителя. Под «оператором» мы представляем качество организационно-управленческих решений и качество общения как главное условие творческой деятельности. Таким образом, функция «оператора» — это инновационная активность в развитии своей компании. Под «выходом» мы представляем инновационную компетентность, т.е. уровень и своевременность выпуска инновационных продуктов — уровень инновационной активности поставщика.

Метод «черного ящика» позволяет нам установить четыре самых важных фактора инновационного процесса компании, которые сводятся в представление так называемого **ромба инновационной** активности: восприимчивость к новому — обеспеченность ресурсами — общение и организованность инновационного процесса — мера компетентности. Вводим показатели инновационной активности: K — инновационная восприимчивость; K_2 — обеспеченность ресурсами; K_3 — качество общения и инновационного процесса; K_4 — мера или глубина (уровень) компетентности (рис. 14).

Таким образом, здесь мы оцениваем уровень инновационной **активности *потребителей.*** Известно, что прогресс потребителей, который выражается в запросе определенных свойств продукта, сильно отстает от прогресса технологии, которая предлагает продукты с более высокими свойствами, чем запрашиваемые потребителями. Соответственно, уровень потребления надо поднимать. Интересно взглянуть в связи с этим на конкурентов. По тому, каков уровень потребления (инновационной восприимчивости) у конкурентов, мы можем судить либо об угрозах (если этот уровень высок), либо о возможностях (если уровень потребления у конкурентов низок).

Оценивается уровень главных ресурсов инновационного бизнеса: прежде всего обеспеченность инновационного бизнеса *инвестициями* (источником различных ресурсов);

обеспеченность бизнеса *человеческим ресурсом* (носителем и источником компетенций, способными к интеллектуальному труду);

технологическая и методическая оснащенность сотрудников;

обеспеченность знаниями и информацией; техническая оснащенность.

Оценка уровня инновационной активности [1]

Каждый параметр оценивается экспертом по десятибалльной шкале.

Общий уровень инновационной активности (K_0) рассчитывается по формуле

$$\boldsymbol{K_0} = K_1 + K_2 + \boldsymbol{K_3} + \boldsymbol{K_4}. \qquad \textbf{(1)}$$

Он представляет собой сумму баллов четырех показателей. Относительный уровень инновационной активности в долях единицы (f0) определяется как отношение фактического значения K_o к 40 (максимально возможная сумма баллов):

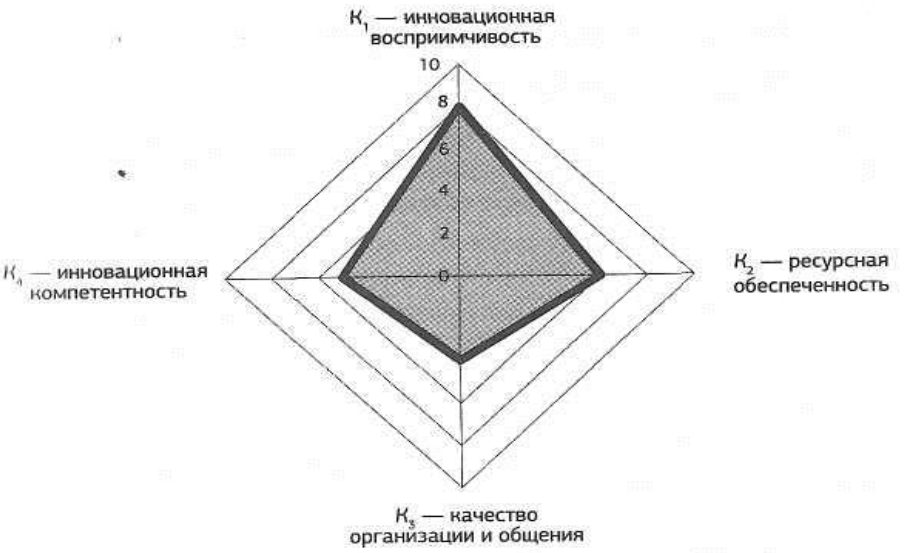

Рис. 14. Ромб оценки уровня инновационной активности бизнеса компании

к = К0/40. **(2)**

Относительный уровень инновационной активности в процентах (fc_n) можно рассчитать, поделив K_o на 40 и все это умножив на 100, или сразу умножив K_o на коэффициент 2,5:

knp = 2,3Ко либо knp = 100k (3)

Инновационная активность компаний ($У_к$) в рамках отдельного бизнеса определяется как средневзвешенная сумма инновационных активностей комплекса звеньев цепочки ценности потребителя (n), где *Ki*- — коэффициент инновационной активности i-го звена, а yi — его удельный вес.

$$У_к = \sum_{i=1}^{n} K_i \gamma_i. \qquad (4)$$

При этом сумма удельных весов должна равняться единице[1].

Литература:

1. Баранчеев В.П. Управление инновациями: Учебник. - М: Юрайт, 2011.
2. Масленникова Н.П. Менеджмент в инновационной сфере: Учебное пособие. - М.: ФБК ПРЕСС, 2005.
3. Шленов Ю.В. учебное пособие Управление инновациями: Уч.пос. - М., 2003.

ОБРАЗОВАНИЕ И ПЕДАГОГИКА

Ажыманбетова Г.И. MS ACCESS ~~МААЛЫМАТТАР БАЗАСЫН БАШКАРУУ СИСТЕМАСЫ~~БЕРИЛИШТЕР БАЗАСЫН БАШКАРУУЧУ СИСТЕМИ” КУРСУ БОЮНЧА ЭЛЕКТРОНДУК КОМПЬЮТЕРДИК ОКУУ КИТЕБИН КОЛДОНУУНУН ТЕХНОЛОГИЯЛЫК ПРОЦЕССИ

Аралыктан окутууну дидактикалык камсыздоодогу орчундуу элемент электрондук компьютердик окуу китеби болуп саналат. Окуу курсун же анын чоң бөлүгүн өз алдынча өздөштүрүүгө мүмкүндүк берген жана көпчүлүк учурда кадимки окуу китебинин, маалымдаманын, маселелер топтомунун, лабораториялык практикумдун касиеттерин бириктирген программалык - усулдук комплекс катары электрондук компьютердик окуу китебине көз караш кыйла кеңири тараган. Ал альтернатива эмес, окутуунун салттуу формаларына толуктоо болуп эсептелет жана студенттердин китеп, конспектилер, маселелер жана көнүгүүлөрүнүн жыйнактары менен ишин алмаштыра албайт.

Электрондук компьютердик окуу китеби (ЭКОК) китептин же окуу куралынын бардык татыктуу жактарын гана сактап калбастан, ошондой эле азыркы учурдагы маалыматтык технологияларды, мультимедиалык мүмкүнчүлүктөрдү толук өлчөмдө пайдалануу тийиш.

Ошондуктан, аралыктан билим берүүнүн сапатын жогорулатууга умтулуш үчүн эң оболу окуу-усулдук камсыз кылууну өркүндөтүү зарыл. Аралыктан окутуу үчүн ЭКОКту түзүүдө таяна турган негизги принциптер материалды баяндоонун жөнөкөйлүгүнө, ачыктыгы жана жеткиликтүүлүгүнө, материалды түзүүнүн логикалуулугу жана ырааттуулугуна, жакшы навигацияга, курс боюнча эркин илгерилөө мүмкүнчүлүгүнө, курсту чакан модулдарга бөлүүгө негиз болуу менен бирге, аны алда канча мобилдүү кылып ар түрдүү окутуунун формаларында пайдалануу жол ачат.

Инновациялык педагогикалык методикаларды аралыктан окутууда пайдалануу да окутуунун сапатын жогорулатууга багытталган, ал адаптациялык билим берүү чөйрөсүн түзүүгө мүмкүндүк берет, андай чөйрө окуп жаткандардын өзгөчөлүктөрүн жана алардын жеке керектөөлөрүн толук эске алат. Аралыктан окутууда окуп жаткандардын иштөө ыкмаларын өркүндөтүү алардын өз алдынча ишин, окутуучу менен оперативдүү жана үзгүлтүксүз байланышып турууну гана уюштурууга мүмкүндүк бербестен, ошондой эле окууда проблемалуу, изденүүнү талап кылган методдорду пайдалануу, кызматташтыкта билим алуу жагынан топтошуп иштөөгө мүмкүнчүлүк берет.

Ошондуктан, аралыктан окутуу кызматын колдонуучу студенттер өзгөчө студенттер болуулары керек, башкача айтканда, өз алдынча даярдануунун-окуунун милдеттерин толук түшүнүү менен колдонгон, жогорку билим тууралуу документ эле эмес-чыныгы билим алууну алдына максат кылып койгон. Андыктан, аларды кыялдагыдай болгон электрондук окуу китеби менен камсыз далышып, өз ичине окуу дисциплинасынын темалары боюнча теориялык жана практикалык окуу материалдарды, окуу дисциплинасынын темалары боюнча кошумча жана маалымдама материалдарды; тесттик тапшырмаларды, иллюстрациялар жана үндүү материалдарды, анимациялык фрагменттердин, видеофрагменттердин ж.б. сценарийин камтыйт.

Биз иштеп чыккан ЭКОКтун теориялык окуу материалдары: мультимедиалык, электрондук лекцияларды жана кошумча лекциялык материалдарды камтыйт.

ЭКОКтун курамына кирген электрондук лекциялар өзүнө курс боюнча теориялык окуу материалдарынын текст түрүндө баяндалышын камтыйт. Ага модулдук тапшырмалар, өзүн - өзү текшерүү үчүн суроолор, ошондой эле өз алдынча көзөмөл жүргүзүү үчүн көзөмөлдүк тапшырмалар тиркелген.

Мультимедиалык лекция – теориялык окуу материалдарынын негизги элементтеринин бири болуп саналат. Мындай лекциялар теориялык лекциялык материалдар, динамикалык иллюстрациялар, диаграммалар, схемалар, таблицалар, видео жана аудио маалыматтар, анимациялык кошумчалар менен баяндалат.

“MS Access берилиштер базасын башкаруучу системи" курсу ЭКОКто мультимедиалык лекциялардын курамын билим берүү методдорунун (демонстрация, окутулуучу материалдарды проблемалык чечмелөө, эвристикалык, изилдөөчү, илимийлүүлүк, көрсөтмөлүүлүк) негизинде түзүлгөн модулдар боюнча даярдалган көрсөтмөлүү кыймыл - аракеттер жана үндөр менен коштогон окуу материалдар түзөт.

Курс боюнча окуу материалдарды тереңдетип иликтөө үчүн көмөкчү маалыматтар кошумча лекциялык материалга киргизилди, аны менен студент өз каалоосу менен тааныша алат.

Теориялык окуу материалына ээ болуп туруп, окуп жаткан адам тексттеги материалды бактап, ошондой эле эки багытта алга-артка модулдар боюнча бактап чыгууга жана ар бир фрагментти каалаган санда кайталоого мүмкүнчүлүгү бар. Окуу китебинен тандалып алынган маалыматты көчүрүүгө, аны оңдоп – түзөтүүгө жана кагаз бетине басып чыгара алышы да максатка ылайык.

Теориялык окуу материалы менен иштеген учурда тийиштүү темалардын көлөмүн структуралаштыруу зарыл, алар ошол ЭКОКто баяндалууга, модулдарга, билим берүү бирдиктерине ж.б. бөлүнүүгө жана ЭКОКтун төмөнкүдөй предметтик компонентине коюлган талаптарына шайкеш келүүгө тийиш: мамлекеттик стандартка ылайык келүүгө; маалыматтын жетиштүү жана зарыл көлөмү камтылуусуна; дисциплина боюнча окуучулардын даярдыгынын баштапкы деңгээлин эске алууга. Ошону менен бирге сабактын максаттары жана милдеттери аныкталып, анда сабактын мүнөздөмөсү кыскача баяндалат: ал кимдер үчүн арналгандыгы, эмнени билүү зарыл экендиги, сабакты үйрөнүүнүн максаттары жана милдеттери, анын окуу процессиндеги орду, адистик боюнча окуу планынын башка дисциплиналары менен өз ара байланышы аныкталат. Окуу материалдарын модулдарга бөлүштүрүү окутуучу жок кезекте студенттин аны окуп үйрөнүшүн гана жеңилдетпестен, ошондой эле студент менен окутуучунун өз ара аракеттенүү тартибин жөнгө салууга мүмкүндүк берет. Ар бир модуль жана бүткүл окуу материалдары максаттарына жетиш үчүн студент кандай билимге, билгичтикке жана көндүмгө ээ болуп чыгууга тийиш экендиги да аныкталат.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй теориялык материалдар конструкциясы боюнча практикалык окуу материалдары менен тыгыз байланышта болуп мындай тапшырмаларды аткарууда туруктуу өз алдынча көзөмөл жүргүзөт. ЭКОКто кошумча практикалык тапшырмалардын варианттары да келтирилди, аларды студенттер дээрлик түшүндүрмөсү жок өз алдынча аткарышат.

Курс боюнча практикалык окуу материалдарды өздөштүрүүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатуу максатында ар бир модулда үч деңгээлдүү практикалык тапшырмалар иштелип чыккан. Студент өзүнүн мүмкүнчүлүгүнө жана жеке керектөөсүнө жараша тиешелүү деңгээлдеги тапшырмаларды тандоо менен өзүнүн муктаждыгын канааттандыра алат.

Теориялык жана практикалык окуу материалын жазуу менен удаалаш эле окуу китебинин мультимедиа түзүмүнүн сценарийинин үстүндө да иштер жүргүзүлдү. Буга: анимацияланган аудио-жана видео фрагменттердин, иллюстрациялардын ж.б. сүрөттөлүшү кирет. Сценарийдин жазылышы тандалып алынган программалык камсыздоонун мүмкүнчүлүктөрүн жана колдо бар таяныч материалдарды эске алуу менен жүргүзүлдү. Окуу китебинин толук сценарийи байланышкан темаларга, модулдарга же билим берүү бирдиктерге, сүрөттөргө, үндөргө, видеофрагменттерге, таблицанын маалыматтарына, иллюстрациялуу материалдарга (графиктерге, схемаларга, сүрөттөргө), анимацияланган сүрөттөргө, фотоматериалдарга, аудио - жана

видеофрагменттерге, компьютердик моделдерге шилтеме берүү менен кадимки текстти пайдалануну билдирет.

№ 6680155, 20.11.05-ж. (9-тиркемени караңыз).Аралыктан окутуу шартында окуу процессин уюштурууда “MS Access маалыматтар базасын башкаруу системасыберилиштер базасын башкаруучу системи” курсу боюнча электрондук компьютердик окуу китебин колдонуу төмөнкү кадамдарды жасоону талап кылат: “MS Access маалыматтар базасын башкаруу системасыберилиштер базасын башкаруучу системи” курсу боюнча ЭКОКту республиканын жогорку окуу жайынын Web серверине жайгаштыруу; “MS Access маалыматтар базасын башкаруу системасыберилиштер базасын башкаруучу системи” ЭКОКунун үстүндө студенттердин Интернет аркылуу же компакт-диск аркылуу өз алдынча иштерди уюштуруу; консультация берүү: электрондук почта менен; реалдуу мезгил режиминде; күндүзгү окуудай; тьюторлор; ж.б.; республиканын жогорку окуу жайынын Web сервери аркылуу студенттердин билиминин өздөштүрүүсүн контролдоону текшерүүнү уюштуруу; курс боюнча өзүнүн билим деңгээлин студенттин сын көз менен баалоосу; электрондук сынак китепчесине акыркы натыйжаны(бааны) чыгаруу.

Ошентип, “MS Access маалыматтар базасын башкаруу системасыберилиштер базасын башкаруучу системи” курсу боюнча электрондук компьютердик окуу китебин колдонуунун биринчи этабы республиканын жогорку окуу жайынын Web серверине “MS Access маалыматтар базасын башкаруу системасыберилиштер базасын башкаруучу системи” ЭКОКту жайгаштыруу болуп саналат. Аралыктан окуган студенттердин жалпы маалыматы үчүн иштеп чыгуу этаптарын так сактоо менен сунуш кылынган модель боюнча иштелип чыккан электрондук компьютердик окуу китеби И.Арабаев атындагы КМУнун ЖМТИсинин аралыктан билим берүү борборунун Web серверине жайгаштырылды.

Окуу курстарын, окуу-методикалык усулдук материалдарды, электрондук-компьютердик окуу китептерин жана башкаларды жайгаштырууну уюштуруу процесси И.Арабаев атындагы КМУнун Жаңы маалыматтык технологиялары институтунун (ЖМТИ) Аралыктан окутуучу проблемалык лабораториясында, Аралыктан окутуу бөлүмүндө, Аралыктан билим берүү борборунда жүргүзүлдү.

Техникалык мүмкүнчүлүктөргө жана студенттин өзүнүн каалоосуна жараша аралыктан окуган студенттер окуу-методикалык усулдук материалдарды: Интернет аркылуу; компакт-дискке жаздырып; айрым бир учурларда аудио же видео алып жүрүүчүлөр аркылуу ала алышат. Ушул этапта, аралыктан окутуу технологиясы боюнча окуган студенттер өздөрү үчүн ыңгайлуу жерден (институттун компьютердик классы, иштеген жериндеги же үйүндөгү компьютер, Интернет клубдар же кафелер, башка шаарларда же айылдарда ж.б.) жана өздөрү үчүн ылайыктуу убакытта (эртең менен же кечинде же түнкүсүн, жылдын каалаган мезгилинде, башкача айтканда өзүнүн бош убактысы болгон учурда же каалаган учурунда ж.б.) институттун сайтын ачууга жана on-line же off-line режиминде “MS Access маалыматтар базасын башкаруу системасыберилиштер базасын башкаруучу системи” ЭКОКтогу материалдар менен өз алдынча иштөөгө укуктуу.

Мындай учурда студент ЭКОКтун материалдары менен өз алдынча иштеп жатып, иш ыргагын жана көлөмүн өзү аныктап алат. Студентке өзүнүн окуу процессинин боюнча графигин түзүп алуу сунуш кылынат. Аралыктан окуган студенттер менен аңгемелешүү окуу сабактарын кадам артынан кадам, жөнөкөйдөн татаалга, көп жолу кайталоо принциби боюнча үйрөнүү максатка ылайык келе тургандыгын көрсөттү. Мисалы, эгерде үйрөнүү обьектиси катары “MS Access маалыматтар базасын башкаруу системасыберилиштер базасын башкаруучу системи” тандалып алынса, анда төмөнкүдөй ырааттуулукту сактоо сунуш кылынат:

-биринчи кадам окуу дисциплинасы менен жалпы таанышуу болууга тийиш. Студент окуу дисциплинасынын негизги максаттарын жана милдеттерин билүүгө

тийиш. Модулдардын окуу материалдары, кошумча булактар жөнүндөгү маалыматтар ж.б. менен таанышып чыгышы керек. Студент модулдун билим берүүчү бирдигинин теориялык материалдары менен таанышат жана өз алдынча ~~контроль~~ текшерүүчү суроолоруна жооп берет /2/;

--андан кийин Билим деңгээлинде модулдар боюнча бүтүндөй окуу материалын изилдеп чыгат. Башкача айтканда студент нег~~ө~~изги терминдерди жана аныктамаларды билүүгө, сабактын окуу материалы менен тааныш болууга тийиш. Ар бир модулдун аягында өз алдынча иштердин тапшырмалары берилген алар модуль боюнча студенттин билимин аныктоо үчүн иштелип чыккан /2/. Бул тапшырмалардын үстүндө өз алдынча иштөө менен студент дисциплина боюнча акырындап кадам санап билим алат. Билим деңгээлинде бүткүл окуу материалын үйрөнүү аяктагандан кийин студент жыйынтыктоочу тестирлөөгө даяр болууга тийиш;

--окуу дисциплинасын үйрөнүүнүн мурунку этабынын натыйжалары боюнча студент балким тесттен ийгиликтүү өтөт. Бирок кааласа дисциплина боюнча өзүнүн жыйынтыктоочу натыйжасын жакшыртууга студенттин дагы убактысы жана мүмкүнчүлүгү бар. Андыктан дисциплинаны окуп-үйрөнүүнүн мурунку этаптарын кайталоо жетиштүү. Модулдардын үстүндө өз алдынча тынымсыз иш алып баруунун натыйжасында билим алгандан кийин гана студенттерде ~~билүү~~билгичтик деңгээлине жетүүгө табигый каалоо пайда болот. Буга студент өзү кызыгууга тийиш. Бул максатка жетүү үчүн студент ар бир модулга өз алдынча иштөө тапшырмасын ачат жана ушул тапшырмалардын үстүндө өз алдынча иштөө менен кадам сайын билгичтикке ээ боло берет. Бул категориядагы бардык өз алдынча тапшырмалар ушул максатка жетүүнү эске алуу менен иштелип чыккан. Республиканын жогорку окуу жайларындагы көп жылдык тажрыйба көрсөткөндөй билгичтикке ээ болуунун деңгээли топтогу студенттердин көпчүлүгү тарабынан эле талап кылынышы мүмкүн эмес. Бирок, белгилүү сандагы студенттер кантсе да ушул деңгээлге чыгууга умтулушат. Ошондуктан, ар бир модулдагы өз алдынча тапшырмаларынын ~~сөста~~курамы~~ны~~нда иштелип чыккан тапшырмаларды аткаруу студентти ~~ыкмалардын~~көндүм ~~керек~~ деңгээлине чыгарат.

Теориялык жана практикалык материалдар боюнча өз учурунда студенттердин каалоосу менен консультациялар уюштурулат: электрондук почта аркылуу; реалдуу мезгил режиминде; күндүзгү окуу түрүндө; тьюторлор аркылуу; ж.б. жүргүзүлөт.

Консультация – окуу ишинин маанилүү формасы, тигил же бул теманы өз алдынча ийгиликтүү изилдөөнүн зарыл өбөлгөсү. Консультация жекече же топтошуп окуп жаткандарга өткөрүлүшү мүмкүн.

Илимий-~~методикалык~~ усулдук макалаларды талдоо~~го алуу А~~ Аралыктан окутууну уюштуруу кадрларды кайра даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу, гуманитардык багыттагы адистиктерди даярдоо үчүн сунуш кылына~~т~~рын жана айрым табигый илимдер багыттарында кыйла этиеттик~~ти~~ талап кыл~~ат.~~ынаарын көрсө-ттү. Андыктан, айрым окуу дисциплиналары, бөлүмдөр, параграфтар, темалар, айрым пикирлер же формулалар, окуу материалынын башкы элементтери студент үчүн оордук келтириши мүмкүн экендиги белгилүү факт. Мындай учурда студенттин каалоосу боюнча гана консультация каралат:

--электрондук почта аркылуу. Айтмакчы, студентке электрондук почта алдын ала ачылат. Баарлашуу максатында (маалымат алмашуу, топтук консультацияны уюштуруу ж.б.) бардык студенттер бири - биринин электрондук почтасынын даректерин билүүгө тийиш. Ошондой эле, студенттерге окуу - ~~методикалык~~ усулдук материалдардын тьюторлорунун-авторлорунун бардыгынын электрондук почталарынын даректери сунуш кылынат. Ошентип, студенттер Интернеттеги электрондук почта аркылуу өздөрүнүн суроолоруна тьюторлордон консультация алууга укуктуу.

Пикир алмашуу электрондук почта боюнча маалыматтарды өз ара жөнөтүшүү жолу менен жүрөт;

-—реалдуу мезгил режиминде. Бул жерде аралыктан окуган студент окуу телекоммуникациясынын чат же видеоконференция сыяктуу формасын пайдаланат, мындайда студент реалдуу убакытта өз ара аракеттенет, башкача айтканда тикеден-тике диалог режиминде уюштурулат.

-—көзмө-көз консультациялар. Эгерде башкы институтка келүүгө каалоо жана мүмкүнчүлүк болсо, анда администрация бардык маселелер боюнча жуманын ~~ар кандай~~каалаган күнүндө тийиштүү тьюторлордун көзмө-көз акысыз консультациясын уюштурат.

Билимди өздөштүрүүсүн көзмөлдөөнү ~~контролдоону~~ уюштурууга катышуу үчүн студенттер алдын ала мурунку этаптардан өтүүгө тийиш: сунуш кылынган окуу-~~методикалык~~ усулдук теориялык жана ~~практикалык~~ практикалык материалдарды өз алдынча үйрөнүү; бардык түшүнүксүз суроолор боюнча мүмкүн болгон консультацияларды алуу. Аралыктан окуган студенттери окуу дисциплиналары боюнча жыйынтык ~~контролду~~ текшерүү иштерин сөзсүз тапшырарын так билүүгө тийиш. Окутуунун башка формаларынан айырмаланып Аралыктан окутууда отчетторду көп жолу тапшырууга жана бааны жогорулатууга да уруксат берилет. ~~Өз алдынча жогорку баалуу; өз алдынча билим алуу студенттердин милдети болууга тийиш.~~

Окуу дисциплиналары боюнча өз билим деңгээлине студент сын~~чыл~~ баа бериши керек. Ушундай жол менен аралыктан окутуунун башкы урааны: студентти окутуунун сапаты үчүн өзү жооптуу, ал эми окуу жайы окуу материалынын сапаты үчүн жооптуу болууга тийиш. Андыктан студент максималдуу билим алууга умтулууга тийиш жана милдеттүү. Эч ким студентти окутуунун башка түрлөрүндөгүдөй толук көзмөлдөй ~~контролдой~~ албайт. Студент өз алдынча ишин уюштурууда өзүн гана алдай албайт. Өз алдынча иштерди уюштурууда иш жүзүндө XXI кылымдагы негизги көйгөй ~~проблема~~ – академиялык чынчылдык ~~проблемасы~~ көйгөйү иш жүзүндө жокко чыгарылат. Биздин оюбузча мунун жүйөсү бар. Андыктан студент бул окуу дисциплинасын кандай деңгээлде үйрөнгүсү келгендигин өзү үчүн чечүүгө тийиш.

Акыркы натыйжа чыгаруу электрондук сынак китепчесине түшүрүлөт. Азыркы учурда басым билим алууга, окуу дисциплинасы боюнча билгичтикке жана көндүм~~үкма~~г~~оа~~ ээ болууга жасалып жатса да, баанын кээде чоң мааниси бар. Мамлекеттик үлгүдөгү диплом алуу үчүн администрациянын карамагында официалдуу толтурулган зарыл документтер-тийиштүү баа коюлган ведомосттор болушу керек. Бул максат үчүн институттун сайтында ар бир студенттин электрондук сынак китепчелери пайдаланылат.

Ошентип, жогоруда аралыктан окутууда “MS Access ~~маалыматтар базасын башкаруу системасы~~берилиштер базасын башкаруучу системи” курсу боюнча электрондук компьютердик окуу китебин окуп үйрөнүүнү уюштуруунун технологиялык процесси келтирилди. Аралыктан окутууну уюштуруу практикасы көрсөткөндөй, мындай окуу процессти уюштуруу окутуунун башка формаларынан олуттуу айырмаланат. Ошондуктан, аралыктан окутуудагы көптөгөн жакшы башталыштарды окутуунун бардык формаларында пайдалана турган күн алыс эмес.

Адабияттар:

1.Ажыманбетова Г.И., Жапаров М.Т., Сарыпбекова Ж.Р.Создание базы данных в MS Access: Методическое руководство к лабораторным работам по информатике для студентов всех специальностей. - Бишкек: КГУСТА, 2002. -41с.

2.MS Access берилиштер базасын башкаруучу системи: Окуу куралы / Г.И. Ажыманбетова, Дж.У. Байсалов, М.Т. Жапаров, А.М. Кененбаев, Ж.Р. Сарыпбекова. – Бишкек, 2006. - 308 б.

Калиева А. К. ФУНКТОРЫ И МОРФИЗМЫ ДИАГРАММ КЛАССОВ

Важное место в обںектно-ориентированном программировании занимает разработка логической модели системы в виде диаграммы классов. Нотация классов в языке UML проста и интуитивно понятна всем, кто когда-либо имел опыт работы с CASE-инструментариями. Нотация UML предоставляет широкие возможности для отображения дополнительной информации (абстрактные операции и классы, стереотипы, общие и частные методы, детализированные интерфейсы, параметризованные классы). При этом возможно использование графических изображений для ассоциаций и их специфических свойств, таких, как отношение агрегации, когда составными частями класса могут выступать другие классы [2]. Данная статья посвящена построению категории классов DC для анализа операции агрегации диаграмм классов.

Диаграмма классов (class diagram) служит для представления статической структуры модели системы в терминологии классов обںектно-ориентированного программирования. Диаграмма классов может отражать, в частности, различные взаимосвязи между отдельными сущностями предметной области, такими, как обںекты и подсистемы, а также описывает их внутреннюю структуру и типы отношений. На данной диаграмме не указывается информация о временных аспектах функционирования системы. С этой точки зрения диаграмма классов является дальнейшим развитием концептуальной модели проектируемой системы [1].

уровня иерархии. Строгие иерархические морфизмы категории DC описываются следующим образом:

1) для любых двух обںектов d^i_a , $d^i_b \in D_i$ определяется множество морфизмов Mor_1 (d^i_a , d^i_b) из d^i_a -> d^i_b следующим образом:

Mor_1 (d^i_a , d^i_b) $=\begin{cases} \varnothing a \neq b \\ 1_{d^i_a}\, a = b \end{cases}$, где $1_{d^i_a}$ -тождественный морфизм d^i_a.

2) для любых двух обںектов $d^{i+1}_a \in D_{i+1}$ $d^i_b \in D_i$ при $i \in \{1, \ldots, n-1\}$, $a \in \{1, \ldots, k_i\}$ и $b \in \{1, \ldots, k_{i+1}\}$ определяется множество морфизмов Mor_1 (d^i_a , d^i_b) =Ø

3) для любого обںекта $d^i_b \in D_i$ могут существовать обںекты вида $d^{i-1}_{ab} \in D_{i-1}$ такие, что Mor_1 (d^{i-1}_{ab} , d^i_b) состоит из одного морфизма для каждого обںекта d^{i-1}_{ab}. Для всех остальных обںектов $d^{i-1}_{aj} \in D_{i-1}$ при $a_j \neq a_b$ множество морфизмов является пустым:

Mor_1 (d^{i-1}_a , d^i_b) $=\begin{cases} \varnothing a \neq a_b \\ \xi^{i-1,i}_{a,b}\, a = a_b \end{cases}$

Морфизм $\xi^{i-1,i}_{a,b}$ определяет связь верхнего уровня иерархии с нижним.

Нестрогие иерархические морфизмы категории DC задаются следующим образом:

1) для любых двух обںектов d^i_a , $d^i_b \in D_i$ определяется множество морфизмов Mor_2 (d^i_a , d^i_b) из d^i_a -> d^i_b следующим образом:

Mor_2 (d^i_a , d^i_b) $==\begin{cases} \varnothing a \neq b \\ 1_{d^i_a}\, a = b \end{cases}$, где $1_{d^i_a}$ -тождественный морфизм d^i_a.

2) для любых двух обںектов $d^j_a \in D_j$, $d^i_b \in D_i$ при $i, j \in \{0, \ldots, n-1\}$, $a \in \{1, \ldots, k_i\}$ и $b \in \{1, \ldots, k_{i+1}\}$ определяется множество морфизмов Mor_2 (d^{i+1}_a , d^i_b) =Ø

3) для любого обںекта $d^i_b \in D_i$ могут существовать обںекты вида $d^{i-1}_{ab} \in D_{i-1,}$ такие, что Mor_2 (d^{i-1}_{ab} , d^i_b) состоит из одного морфизма для каждого обںекта d^{i-1}_{ab}. Для всех остальных обںектов $d^{i-1}_{aj} \in D_{i-1}$ при $a_j \neq a_b$ множество морфизмов является пустым:

Mor_2 (d^{i-1}_a , d^i_b) = $\begin{cases} \varnothing a \neq a_b \\ \xi^{i-1,i}_{a,b} a = a_b \end{cases}$

Морфизм $\xi^{i-1,i}_{a,b}$ определяет связь верхнего уровня иерархии с нижним.

Одноуровневые морфизмы категории DC описываются следующим образом:
1) для любых двух обںектов d^i_a $d^i_b \in D_i$ определяется множество морфизмов
Mor_2 (d^i_a , d^i_b) из d^i_a -> d^i_b следующим образом:

Mor_2 (d^i_a , d^i_b) == $\begin{cases} \varnothing a \neq b \\ 1_{d^i_a} a = b \end{cases}$, где $1_{d^i_a}$ -тождественный морфизм d^i_a.

2) для любых двух обںектов $d^j_a \in D_j$ $d^i_b \in D_i$ при i, j$\in$ {0, …, n-1},
a $\in$ {1, …, k_i } и b $\in$ {1, …, k_{i+1} } определяется множество морфизмов
Mor_2 (d^{i+1}_a , d^i_b) =Ø.

Одноуровневые морфизмы служат для моделирования взаимосвязей обںектов категории DC. Категория DC содержит морфизмы отражающие всевозможные связи диаграммы классов. Для иерархических морфизмов принципиальное значение имеет направленность – от обںектов, находящихся на верхних уровнях иерархии, к обںектам, расположенным на нижних. Иерархические морфизмы от верхних к нижним обںектам образуют конусы.

Теорема 1. Категория классов является малой категорией.

Доказательство: Необходимо показать, что обںекты и морфизмы категории классов составляют множества. Ob (DC)= $\bigcup_{i=0}^{n} D_i$, где D_i={$d_m{}^i$}$^{ki}_{m=1}$ – множество подпакетов i –го уровня иерархии. Так как конечное обںединение конечных множеств будет конечным множеством, мы получаем, что обںекты категории классов составляют множество.

Литература:

1.Буч Г., Рамбо Дж., Джекобсон А. Язык UML: Руководство пользователя. Унифицированный язык моделирования UML. – М.: ДМК, 2000. – 432 с.
2.Леоненков А. В. Самоучитель UML. – М.: BHV, 2006. – 432 с.
3. Цаленко М.Ш., Шульгейфер Е.Г. Основы теории категорий. - М.: Наука, 1974. - 254 с.
4. Букур И., Деляну А. Введение в теорию категорий и функторов. - М.: Мир, 1972. - 256 с.
5.Benjamin C. Pierce. Basic category theory for computer scientists. MIT Press, 1991. -95 c.